

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક ધ્યેયો

કેનેથ સ્પ્રેન્ગના 'The Ideals of East & West' નું
ભાવગ્રાહી ભાષાતર]

અનુવાદક

મ જુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર

એમ. એ., એલએલ બી.

ગુજરાતીના સિનિયર લેક્ચરર, વડોદરા કૉલેજ ગુજરાતી માટે
યુનિવર્સિટી ટ્રિચર તથા રિસર્ચ રજૉલર, મુબાઈ યુનિવર્સિટી.

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા પુખ્ત રફકમું.

નિવેદન

આપણા દેશી બાપાના સાહિત્યની અભિ-
જ્ઞિ કરવાના સફળેશથી કે. શ્રીમંત પતિતપાવન
મહારાજ સાહેબ શ્રી સયાજીરાવ ત્રાયકવાડ
ત્રીજા, સેનાપ્તાસજેલ, સમશેર બહાદુર, જી. સી.
એસ. આઈ., જી. સી. આઈ., ઇ., એલએલ. ડી.
એઓશ્રીએ કૃપાવંત ચંદ્ર જે લાખ શપયાની
જે રકમ અનામત મૂકેલી છે તેના વ્યાજમંથી,
“શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા” રૂપે વિવિધ
વિષયોને લગતાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં
આવે છે.

તદનુસાર “પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં
નેતિક દયેયો” એ નામનું પુસ્તક
રા. ત. મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર
એમ. એ., એલએલ. બી. એમની પાસે તૈયાર
કરાવવામાં આવેલું તેને હિંદી માળામાં રૂ. ૬ મા
પુષ્પરૂપે આપી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

બાપાંતરશાખા, અવિલામદિર, વડોદરા, તા. ૨૦-૧૨-૩૬	} વા. મ. કોટારી } બાપાંતર મદદનીશ	{ ન્યે. મ. મહેતા, વિવાધિકારી, વડોદરા રાજ્ય.
---	-------------------------------------	---

અનુવાદકના બે બોલ

તુલનાત્મક ધર્મ તથા નીતિશાસ્ત્ર (Religion and Ethics) આપણી ૩૬ માન્યતાઓને કસોટીએ ચડાવે છે : 'ધર્મ' માં આચારનું તત્ત્વ કેટલું છે, સિદ્ધાંતનું તત્ત્વ કેટલું છે, તેમાં નીતિ-અનીતિની ભાવના પ્રબળપ્રબળતા સંસ્કૃતિક ધડતરમાં કેવું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે-તે બહુ, તટસ્થ અને પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ તપાસવામાં પૃથ્વીપરના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોના તુલનાત્મક અભ્યાસ જિજ્ઞાસુને ઉપકારક થાય છે.

પૂર્વગ્રંથ વગરનો આવો તુલનાત્મક અભ્યાસ, અભ્યાસીઓની આંખ ઊઘાડે છે; તેમની સંકુચિત માન્યતાઓને હિતકર સ્વરૂપે વિદ્યસાવે છે; ધર્મના સનાતન સિદ્ધાંતો પારખવાની તેને શક્તિ આપે છે; અને આપણા સમાજમાં 'આચાર'ને જે 'પ્રથમ ધર્મ' માનવામાં આવ્યો છે તેમાં દાખલ થયેલી પરંપરાગત અર્થહીન શૃંંગોને ટાળી કાઢવા અથવા સુધારવાના વિચાર કરતા તેમને બનાવે છે.

અનેક દૃષ્ટિએ ફલપ્રદ એવા ધર્મના આવા તુલનાત્મક અભ્યાસની કીમત કૈલાસવાસી શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવ ગાયકવાડે સારી રીતે પિછળી હતી : અમેરિકામાં મળેલી "સર્વધર્મ પરિષદ"ના પ્રમુખસ્થાનેથી તેમણે આ સંબંધમાં પોતાની માન્યતાઓ પ્રકટ કરી હતી. વડોદરામાં ૧૯૧૭ની સાલમાં, જગતના મુખ્યમુખ્ય ધર્મોના અભ્યાસ માટે પ્રો. વિજયીની નિયંત્રણા નીચે વડોદરા કોલેજમાં એક પરિશીલનવર્ગ (Seminar) બોલાવવામાં આવ્યો હતો : તેના પરિણામે ધર્મના તુલનાત્મક અભ્યાસના કેટલાક સુંદર અંગો પ્રકટ થયા છે.

તે પછી લગભગ પંદર વર્ષે ખીજા એવા એક ધર્મોના તુલનાત્મક અભ્યાસમાં રસ લેતા પ્રો. કેનેથ જે. સૉન્ડર્સના પરિચયમાં શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ આપ્યા હતા. અને સેક્રેટરી તરીકે તેમને રાખી લેવામાં આપ્યા હતા. પ્રો. સૉન્ડર્સે પહેલવહેલાં બૌદ્ધધર્મનો ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ કર્યો પછી, જાપાન અમેરિકા તથા ઈંગ્લેન્ડમાં રહીને તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિવિધ ધર્મો-તેમનો ઉદ્ભવ, તેમનો વિકાસ, તથા વર્તમાન સમયમાં પળાતા ધર્મોનું, અસલના વખતમાં કેવું સ્વરૂપ હતું-વગેરેનું પરિશીલન કર્યું હતું.

કે. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબની પ્રેરણા થવાથી, ધર્મ તથા નીતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પૃથ્વીપરના નિઘમાન ધર્મોનાં નૈતિક કથેય તથા તેમના આદર્શો કેવા છે તે સંબંધી તુલનાત્મક પદ્ધતિએ પ્રસ્તુત પુસ્તક-“Ideals of the East and West”-ની રચના પ્રો. સૉન્ડર્સે ૧૯૩૭માં કરી હતી : (જુઓ, ‘અંચકારનું વક્તવ્ય’ પૃ. ૧ પ્રેરણા.)

પરંતુ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં થયેલી વિવેચના અંગ્રેજીમાં લખાઈ હતી : તેથી દેશી ભાષાઓ જ જેમને જાણીની છે તેવા જિજ્ઞાસુ વાંચકવર્ગને માટે તેનું અર્થાનુસારી ભાષાંતર થવું આવશ્યક જણાવાયો, દેશી ભાષામાં શાસ્ત્રીય સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના કાર્યમાં હમેશ તત્પર એવા કે. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે મરાઠી, ગુજરાતી તથા હિંદીમાં તેના અનુવાદ કરાવવા આજ્ઞા કરી હતી. આ આજ્ઞાને અનુસરી, મરાઠી ભાષાનો અનુવાદ મારા મિત્ર પૂતાના ‘મહારાષ્ટ્ર-શબ્દકોષ મંડળ’ના શ્રી. કવેંએ કર્યો હતો. તે શ્રી સવાળ સાહિત્યમાલામાં ગઈ સાલ પ્રકટ થયો છે,

આ ગુજરાતી અનુવાદ પણ એ આદાનું જ પરિણામ છે.* એ આદામાં અંતર્ગત ખીણ સૂચનાઓનો ઉલ્લેખ અહીં ઇષ્ટ છે. અનુવાદ કદ દૃષ્ટિએ કરવો તથા અનુવાદકે શું શું જ્ઞાનમાં લેવું તે બાબતનો કે. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબનો ખ્યાલ ભવિષ્યના અનુવાદકોને પણ માર્ગદર્શન કરે તેવો છે : કેવલ શબ્દશબ્દનું ભાષાંતર નહીં, પરંતુ મૂળનો ભાવાર્થ પકડી લઈ સમજાય તેવી દેશી ભાષામાં તેનો અનુવાદ થાય તે ઇષ્ટ છે : અનુવાદકે મૂળને શબ્દશબ્દ અનુસરવાની બાલકુલ જરૂર નથી : પરંતુ દેશી ભાષામાં મૂળ પુસ્તક લખાયું હોત તો મૂળ લેખક તેને કેવી રીતે લોકગમ્ય કરી શકત તે જ્ઞાનમાં રાખવાનું જરૂરનું છે. પ્રકરણોના પરિચ્છેદોમાં ગૂંથેલા વિચાર સામાન્ય વાચકોથી એકદમ ઝીલી શકતા નથી. તેથી હાસિયામાં પરિચ્છેદના વિષયનો સાર આપવાથી વાચકોનું જ્ઞાન કથન-વિષય પ્રત્યે કેન્દ્રિત થાય છે.

આ અનુવાદકાર્ય ઉપરની સૂચનાઓને ધણે અંશે અનુસરીને યથાશક્તિ પાર પાડેલું છે. તેમાં જે સારું અને સમજવા જેવું લાગે તે મૂળ લેખકનું છે : પરંતુ ન્યાં ન્યાં મૂલનો અર્થ જોઈએ તેટલો સ્પષ્ટ કરી શકાયો ન હોય ત્યાં ત્યાં અનુવાદકની જ ત્રુટિ સમજવાની છે.

આ અનુવાદકાર્યમાં ચીવટાઇથી મૂળને અનુસરવામાં તથા તેની સરળતા તથા અર્થશુદ્ધિ સાચવવામાં મારા

---

*અનુવાદકને મૂળ વસ્તુ સાથે સંપૂર્ણ સંમતિ છે અથવા તેમાં કહેવાયેલું બધું શબ્દશઃ માન્ય છે એમ કોઈ રીતે ધારે : પરંતુ વિવેકની ખાતર કેટલાક મતબેદની ચર્ચા જતી કરી છે : કારણ કે મારું કામ અનુવાદ આપવાનું હતું, ચર્ચા કરવાનું નહીં.

જોધિસત્ત્વ, અહંત, યુદ્ધનું ભવ્ય અવસાન, સોક્રેટિસની મૃત્યુખડી, હેલ્સા વચન પદ : હેલ્સી ખડી, ઇસુખ્રિસ્તની અવસાનખડી, હેલ્સા વચન ૬૦ : યુદ્ધ ભગવાનની અંતખડી, ત્રણ ઉપદેશકોની સરખામણી ૬૧ :

વીર-ગાથાઓ (Epic) નો યુગ-રામાયણ, મહાભારત, કૃષ્ણાણુન-સંવાદ ૬૨ : ધર્મયુદ્ધની તરફેણમાં, યુદ્ધનું રૂપક અને આધ્યાત્મિક ચિંતન, ગીતા-પ્રેરણાદાયી ધર્મગ્રંથ ૬૩ : આત્મનિવેદન, યોગનો આદર્શ, હિંસા-અહિંસાની મંદિચ્છ કારણમાલા, બેધારી તલવાર ? ૬૪ : ધર્મના ગૃહસ્થ-ઉપદેશક, સર્વેશ્વરવાદ ૬૫ : યોગી-હિંદનો ધાર્મિક આદર્શ, ગાંધીજીનો અહિંસાવાદ, મનુસ્મૃતિ સર્વકાળ માટે નથી ૬૬ : બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રકારો અને મહાકાવ્યો, રામાયણ, કૌટિલ્ય ૬૭ :

બીજી વિદ્યાઓનો વિકાસ, આયુર્વેદનું જ્ઞાન, સંગીતશાસ્ત્રનો વિકાસ ૬૮ : શાસ્ત્રીય યજ્ઞનું નિયંત્રણ, લોક-મંગીત, ' શ્રેણિ ' તથા ' મહાજન ', પેઢીધર ધંધાની પ્રજ્ઞાલિકા ૬૯ : ચાતિ-સંસ્થાના ગુણ-દોષ, પંચાયતની ગ્રામસંસ્થા, દક્ષિણ હિંદનો શ્રદ્ધાળુ સમાજ, દ્રાવિડોનો મનુ તિરુપેલ્લુર, ધર્મ કે નીતિ ? ૭૦ : સત્યદેવનો પૂજારી ગાંધી, બીજા ધર્મમાંથી સિદ્ધાંત-સંચય, શ્રદ્ધનો નવા યુગનો અર્થ ૭૧ : હિંદનો સાચો પક્ષકાર, સાચા હિંદુ તરીકે ગાંધીજી, ધર્મ અથવા પ્રારબ્ધવાદ ૭૨ : પશ્ચિમનો પ્રવૃત્તિ માર્ગ, હિંદ કયે રસ્તે ? ૭૩ :

પ્રકરણ ૪ થું : હિંદનો આત્મા

૭૪-૮૫

(૧) ઋગ્વેદમાંથી.

બીજા લોકનું આશ્વાસન, પૃથિવીમાતાને પ્રાર્થના ૭૪ :

સાંકળિયું

અનુવાદકના બે બોલ

અંતકારનું વક્તવ્ય

પૃષ્ઠ ૧-૧૦

પ્રેરણા-ઉદ્દેશ ૧ : સત્યનું તુલનાત્મક ચિંતન, અવતરણો-
દ્વારા સમર્થન, સંસ્કાર-વિનિમય ૨ : પ્રાચીનોનું ઋણ,
વિવિધ સિદ્ધાન્તોનો ગમ-વય, સિદ્ધિઓના દષ્ટિબિંદુ ૩ : સામ્ય
તથા ભેદનું જ્ઞાન ૪ : દેશપરત્વે આદર્શભેદ, જૂના આદર્શનું
પુનઃ સંસ્કરણ ૫ : યૂરોપના આદર્શો, હિંદના આદર્શો, પરસ્પર
વિરુદ્ધ સિદ્ધાન્તોની અથડાઅથડી, ઉદાહરણ ૬ : ચીનનું
લોક-માનસ, પશ્ચિમની પરિસ્થિતિ ૭ : ઐહિક તથા
પારલોકિક દષ્ટિ, સમાધાન, સાધનોની પસંદગી ૮ : સિદ્ધિઓના
અવતરણો, પ્રજ્ઞલક્ષણનાં દૂષણો, સિદ્ધિઓની સર્વદેશીયતા
૯ : વર્તમાન યુગધર્મનું જ્ઞાન, આભાર દર્શન ૧૦ :

ઇકિસસમાં એક સાંજ :

પૃષ્ઠ ૧૧-૨૭

[૧]

એક કાલ્પનિક સંવાદ : ધર્મ-ચર્ચા ૧૧ : મિઠંદરના
સિદ્ધાપરથી ચર્ચા, ઓકની જિજ્ઞાસા, ચીની વેપારીની કથની
૧૨ : શહેનશાહ-ધર્મરત્નો પુત્ર, રાજાનો આદર્શ, રામાનંદને
પ્રશ્નોત્તર ૧૩ : લાટ્સેનો મત, રામાનંદ ઉવાચ, પ્રશ્ન-ચાર
વર્ણની વહેંચણીનું રહસ્ય ૧૪ : ધર્મર મંબધી કલ્પના,
બૌદ્ધમત ૧૫ : વામનાત્યાગ-યાહુદીમત, ઓકમત, બૌદ્ધમતનો
પ્રચાર ૧૬ : યાહુદીને થયેલો આઘાત, ચીની મત, યાહુદીનો
મત ૧૭ :

[૨]

અનેક કામનાઓથી ભરેલો શ્રોતાવર્ગ ૧૯ : અવતાર માટે હિંદુમત, ગ્રીકમત, દિવ્યમંદેશ ૨૦ : પ્રાર્થનાનું રહસ્ય, ગ્રીસની પ્રાર્થના, સંતબોનનો ઉપદેશ, ચીનાનો ઉદ્દગાર ૨૧ : પ્રેમની ગીર્વાસ, તત્ત્વચિંતન વશુમેદથી ૫૨ છે ૨૨ : વિશ્વાસથી અધઃપતન ૨૩ :

[૩]

વાર્તાલાપ ચાહુ, શ્રેષ્ઠ માનવનો આદર્શ ૨૪ : જીવન-માર્ગદર્શક સૂત્રો : ગ્રીક, ચીની, હિંદુ સિદ્ધાંતો સાથે સામ્ય ૨૫ : મનુષ્ય સ્વભાવ, સેવાનો આદર્શ, ગ્રીકોનો સામ્રાજ્યભાવ ૨૬ : ચીની કલ્યાણ માર્ગ ૨૭ :

પ્રકરણ ૧ છું : હિંદુ ધર્મ અને નીતિશાસ્ત્ર પૃષ્ઠ ૨૮-૩૧
નારિકવાદમાંથી નવયુગનો જન્મ ૨૮ : શુદ્ધ પહેલાંનો યુગ, આર્યોની સમાજવ્યવસ્થા તથા ધર્મવિચાર, શુદ્ધ યુગ ૨૯ : શુદ્ધ પછીનો યુગ, ચીન સાથે સામ્ય, નીતિનાં ધ્યેયનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ ૩૦ : આશ્રમવ્યવસ્થા ૩૧ :

પ્રકરણ ૨ જુ' : હિંદુ ધર્મનાં નૈતિક ધ્યેયો પૃષ્ઠ ૩૨-૪૪

ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષ પહેલાં ૩૨ : વેદકાળ, આર્યોનું જીવન, દેવોની ભાવના ૩૩ : 'ઋત્વ'ની ભાવના, દેવોની સંખ્યા ૩૪ : નીતિનાં બીજ, ભક્તિનો જન્મ ૩૫ : યજ્ઞ અને તેનું ફળ, ઇ. સ. નાં હજાર વર્ષ પહેલાં, તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય, પરમ શુદ્ધ બ્રહ્મનો વિચાર ૩૬ : એકેશ્વરવાદમાંથી ભૂતદયાનો જન્મ, સંમાર અને પુનર્જન્મ ૩૭ : ગૌતમશુદ્ધ, ગૌતમ-મહાવીર, કર્મબંધન અને મોક્ષ ૩૮ : પુનર્જન્મના નાશ માટે તપાદિ સાધનો, હિંદુ મતનો પાયો-ચાર આશ્રમ, ચાર

વર્ણ-વિરાટ પુરુષના અંગ ૩૯ : શુભકર્મ પ્રમાણે વર્ણવિભાગ,
જાતજાતના અંધનોથી મુક્તિ, શુરુપૂજા, પરંપરાગત માનના
સંરક્ષકો ૪૦ :

નીતિની ભાવનાનો વિકાસ, ઉપનિષદ-કાળનું તત્ત્વજ્ઞાન
૪૧ : પાપયાતનાનો ભય, ષડ્વિપ્રજ્ઞા, સંયમશીલ મુનિ-
'આદર્શ પુરુષ', ક્ષત્રિયો-ઉપદેશક તરીકે ૪૨ : જગવદ્-
ગીતાનો રચનાસમય, અનેક દર્શનોનો સમન્વય, લોક-
સંપ્રદાયમાંથી ધર્મનો જન્મ ૪૩ : મોક્ષ-જીવનધ્યેય,
બૌદ્ધ-જૈનનો પ્રકારભેદ ૪૪ :

પ્રકરણ ૩ જુ' : બૌદ્ધધર્મનાં નૈતિક ધ્યેયો પૃષ્ઠ ૪૫-૬૩

શુદ્ધનો મધ્યમ માર્ગ, બૌદ્ધમતનું પાલન ૪૫ : શુદ્ધ-
પરિચય, તેમનો ઉપદેશ ૪૬ : અંતઃકરણની શુદ્ધિ એ પરમ
મોક્ષસાધન, મોક્ષ એટલે શું?, અર્હંત કોણ?, નિર્વાણ
૪૭ : બૌદ્ધ અને Stoic, ડૉ. અનેસાક્રીનું 'શુદ્ધચરિત'
૪૮ : બૌદ્ધમતનો સંપ્રદાય, શુદ્ધની કથાઓ ૪૯ : જાતકકથાઓ,
કથાઓનું રહસ્ય, બૌદ્ધ-અનુયાયી સમ્રાટ અશોક ૫૦ :
બૌદ્ધમત ને વિશ્વપ્રેમ, શુદ્ધનો જીવનમંદેશ ૫૧ :

અષ્ટાંગ માર્ગ, ધર્મપદ પર : નીતિ અને પુણ્યનો
સમન્વય, બ્રાહ્મ બાવનો વિકાસ તથા દાનધર્મ, બૌદ્ધોમાં તીવ્ર
મતભેદ ૫૩ : ભિક્ષુઓની આધ્યાત્મિક તાલીમ, શુદ્ધની
ઉપદેશ શૈલી ૫૪ : શુદ્ધ અને ઈશ્વરપ્રિય, અનુભવગ્રન્થ
જ્ઞાન, ક્ષત્રિય ધર્મોપદેશક ૫૫ : દર્શાતકથનની શૈલી,
'મિલિન્દપ્રશ્ન', શુદ્ધ પછીના બૌદ્ધોનો ધર્મ ૫૬ :
ધર્મપ્રચારમાં લલિત કલાનો ઉપયોગ, દયાધર્મ તથા લોકસેવાનો
ઉપદેશ ૫૭ : એક પ્રમંગ, સેવાનો અર્થ, સર્વભૂતદયા ને
વિશ્વપ્રેમ ૫૮ :

જૂના સહાધ્યાયી મિત્ર શ્રી. શાંતિલાલ સારાભાઈ ઓઝા એમ., એ, એસ. ટી. સી - એમણે મદદ ન કરી હોત તો, છે તે સ્વરૂપમાં આ અનુવાદ ૧જૂ થઈ ન શક્યો હોત. તે બદલ તેમનો જાહેર આભાર, તેમની રબ વગર માનવાની તક હું લઉં છું.

પુસ્તકને છેડે કેટલાક “પારિભાષિક શબ્દોની યાદી” જોડી છે : તથા આવકું મોટું વિચારગંભીર પુસ્તક કોઈ એકી બેઠકે ન જ વાંચે એમ સ્વીકારીને તેમાંના “મહત્ત્વના વિષયોની સૂચિ” છેવટે આપી છે જેથી જિજ્ઞાસુ તે વિષય સંબંધી પુસ્તકમાંથી તત્કાળ જાણી શકે છે : આવી સૂચિનું મહત્ત્વ અભ્યાસીઓ તથા જિજ્ઞાસુઓની જાણ બહાર નથી જ.

છેવટમાં, શ્રોમાંત સરકારે મને આ કાર્ય સોંપ્યા બદલ તેમનો હું અત્યંત આભાર માનું છું.

ચૈતન્યધામ, પ્રતાપગંજ

વડોદરા.

દેવપ્રબોધિની એકાદશી,

સં. ૧૯૯૬

તા. ૨૨-૧૧-૭૯

મં. ૨. મજમુદાર

ઘૂતના પાસાનું કવિત્વયુક્ત વર્ણન, ઘૂત-નિંદા ૭૫ :

(૨) અયર્વવેદમાથી :

ઘૂત, ૭૬ :

(૩) ઐતેરય બ્રાહ્મણમાથી :

પુત્રકામના અને પ્રજાતંત્રનો વિસ્તાર, હિંદુ ગૃહસ્થાશ્રમનો આદર્શ ૭૬ :

(૪) ઉપનિષદોમાથી :

કર્મમાથી પુનર્જન્મ, મોક્ષનું ખ્યેય, શું શું મોક્ષ અપાવી શકે ? ગૃહસ્થાશ્રમની પ્રશંસા ૭૭ :

(૫) બૌદ્ધમતમાથી :

શ્રમણ સાધુના જીવનનો આનંદ ૭૮ : સંતોની સંગતિ ૭૯ : માનવજાતનું સુખ શેમાં છે ?, ભગવાનનો ઉત્તર, સદ્ગુણની ઉપાસના એ જ મોક્ષ ૮૦ : આઠ જાતનાં બંધન ૮૧ : બૌદ્ધ અને ખ્રિસ્તી સાધુ-સરખામણી, સાચો વિજય શેમાં છે ?, શ્રદ્ધાનું ફળ ૮૨ :

લલિતકલાનો ધર્મદાયકામાં ઉપયોગ, ‘સાધુ’નું શીલ, કેટલાક નિષેધ ૮૩ : શ્રદ્ધા, શ્રદ્ધાનું ફળ ૮૪ : સેવાના સેત, તેમની સમાજ-સેવા ૮૫ :

(૬) દક્ષિણ હિંદના નીતિવિહનાં કથનોમાથી :

પરકથાણુ-પાંચી પ્રેમીઓ, પ્રેમનો બદલો, ગૃહસ્થ જીવનમાં પ્રેમનું સ્થાન ૮૬ : ગૃહસ્થોના પાંચ ધર્મ, ગૃહસ્થાશ્રમની શ્રેષ્ઠતા, મમાજનું મંદસ્થ ૮૭ :

(૭) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાથી :

ભક્તિયુક્ત સમર્પણ, કર્તવ્ય-ધર્મ, કામ-રિપુઃ તથા પ્રકારનું
તપ ૮૮ :

(૮) કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાંથી :

રાજાનું કર્તવ્ય, શુભતર, ૮૯ :

(૯) લોકપ્રિય સ્મૃતિશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાંથી :

(અ) મનુસ્મૃતિ :

મિથ્યા નામધારી ૮૯ : મા-ગાપનું ઋણ, સારગ્રાહી
યવું, અતિથિસત્કાર ૯૦ : સ્ત્રીજાતનું સંરક્ષણ, સતીનો
આદર્શ, રાજા પ્રજાનિર્મિત છે, રાજા દેવરૂપ છે, રાજાનું કર્તવ્ય,
આત્મજેતા ૯૧ :

(આ) રામાયણ :

સુબોધ વચનો,

(ઈ) મહાભારત :

સદ્બોધ વચનો, આદર્શ પત્ની ૯૨ : જૂઠી સાધના,
સર્જનનો સ્વભાવ ૯૩ :

(૧૦) લેખિકિતઓમાં રહેલા ઉપદેશમાંથી :

રાજા અને દેવ, જુરસાનું નિયમન ૯૪ : કુટુંબનો વિકાસ,
પુત્રનું માહાત્મ્ય, મૌનથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે. ૯૪ : મૂર્ખાને
ઉપદેશ ન કરવો ૯૫ :

પ્રકરણ ૫ મું : સ્ત્રીનું નીતિશાસ્ત્ર

પૃષ્ઠ ૯૬-૧૩૭

[૧]

સ્ત્રીના-એશિયાના ગ્રીક ૯૬ : સ્ત્રીનાનો ધાર્મિક સિદ્ધાન્ત,
મર્ત્યશ્રવણનો ઉદય ૯૭ : શકુનશાસ્ત્ર પર આસ્થા, શકુનનું

રહસ્ય સમજવનાર સાધુ-સાધ્વીનો વર્ગ, શકુનના ખુલાસાની સાધુઓની રાજનિશી ૯૮ : ચીની ઇતિહાસના ત્રણ યુગ; પહેલો યુગ, બીજો યુગ, ત્રીજો યુગ ૯૯ : 'તાઓ' અથવા આચારપ્રધાન ધર્મ, 'તાઓ ધર્મ' એટલે શું ? ૧૦૦ : જગતની નિયામક શક્તિની ઉપાસના, કુદરતી નિયમ સાથે સુમેળ સાધવો તે 'તાઓ' ૧૦૧ : યુગ્મરૂપ નીતિનિયમ, શરદોત્સવ-નવા પાકની ઋતુનો ઉત્સવ ૧૦૨ :

કુદરતી નીતિ નિયમનું પાલન એ સ્વર્ગનું 'સત્ય,' નીતિ નિયમને જીવનમાં કેમ જિતારવો, જૂના સિદ્ધાંતમાં નવો પ્રાણ ૧૦૩ : પિતૃપૂજનો પ્રચાર, કૌન્દયુથિઅસનો સુધારાનો મત ૧૦૪ : પ્રાકૃતિક વિકાસ, લોત્સેનાં સુભાષિનોનું પુસ્તક ૧૦૫ : કુંગ (કૌન્દયુથિઅસ) સંબંધી અભિપ્રાય, કુંગમુનિ-ચાનામૃત, 'સુન્સે' ચીનાઓનો આદર્શ ૧૦૬ : 'માનવતા' -મનુષ્યનો શ્રેષ્ઠ ગુણ, 'ઉદારતા' ન્યાયબરેલી ઉદારતા ૧૦૭ : સદાચાર એ જ શ્રેષ્ઠ આદર્શ, કૌન્દયુથિઅસનો સર્વ-દેશીય ઉપદેશ ૧૦૮ : કૌન્દયુથિઅસ અને લોત્સે, બન્નેનો અન્યોન્યપૂરક ઉપદેશ ૧૦૯ : 'સંત'નો આદર્શ, સરખામણી, મોત્સેનો ઉપદેશ ૧૧૦ : તેના સુધારક વિચારોને એક અંજલિ, મોત્સેનું તત્ત્વજ્ઞાન ૧૧૧ : દસ સિદ્ધાંતો ૧૧૨ : સિદ્ધાંતોની તુલના, ચાંગત્સેનો કાન્તિવાદ ૧૧૩ :

પ્રશ્નોત્તર : પ્રશ્ન-મનુષ્યની અપૂર્ણતા, ઉત્તર-તેની ધર્મથી પૂર્ણતા ૧૧૪ : પ્રશ્ન-પ્રકૃતિજગતનું નિયમન, ઉત્તર-પાણીના પ્રવાહની ગતિનું દર્શાવ, કુદરત પર સામ્રાજ્યનો ઉપદેશ ૧૧૫ : હુન્સેનો ઉપદેશ, મનુષ્યની સુધારણા કુદરત કરી શકે છે, ઐદિક જીવનમાંથી આધ્યાત્મિક જીવન તરફ વલણ ૧૧૬ : વિજ્ઞાનની શોધખોળ અટકી પડી ૧૧૭ :

[૨]

ચીનનું વાતાવરણ, બૌદ્ધ મતનું આક્રમણ, મૃત્યુ પછીની સ્થિતિની લાલચ ૧૧૮ : બૌદ્ધ મત સામે વિરોધ તથા સમાધાન, નવા ધર્મનો સ્વીકાર ૧૧૯ : બૌદ્ધ ધર્મનો વિજય યાન-બુદ્ધ મત, બૌદ્ધોનો નીતિ-વિષયક કાળો, પ્રાચીન ચીનનો ધાર્મિક આદર્શ ૧૨૦ : બૌદ્ધ અને ખ્રિસ્તી ગાધુઓની માનવસેવા, ધર્મની ત્રિખંડ ત્રિવેણી ૧૨૧ : પ્રેરણાગત જ્ઞાનનો મત કે વાદ, ચ્યુ સીનો સ્વયંસ્ફૂરણ-વાદ, ચ્યુ સીના સિદ્ધાંતો ૧૨૨ : ચ્યુ સી અધ્યાત્મવાદી તરીકે, પ્રથમ તત્ત્વ અસત, જડ અને ચેતનના બેઠનું જ્ઞાન ૧૨૩ : જગતનું ઉત્પત્તિ-કારણ, 'લડવૈયાને ખેડૂત બનાવો,' દિલસુદને રાજ્યની કનડગત, ચૂ-લોહાનો પ્રવૃત્તિવાદ ૧૨૪ :

સુંગ-યુગનો સુધરેલો કેન્દ્રયુશિઅસ-મત, બુદ્ધમતનો વિજય ૧૨૫ : સિદ્ધાંત અને આચાર, ચીનાઓની ઉપેક્ષાવૃત્તિ, સ્ત્રી મંબંધી હવેકો મત ૧૨૬ : ચીની પ્રજ્ઞતા લક્ષણો, જડતાનું પડ ૧૨૭ : ચીન અને ગ્રીમ-એક સામ્ય, ગ્રીકો અને ચીનાઓ, અસંસ્કારી પ્રજા સાથેનું વર્તન ૧૨૮ : કના સંસ્કૃતિ, ચીની પ્રજ્ઞતા લક્ષણો ૧૨૯ : ચીનનો સાક્ષર-વર્ગ, મનુષ્ય સ્વભાવ અને સંયોગોનું બળ, વિતંડાવાદ ૧૩૦ : બુદ્ધિવાદ કે ગહનતાવાદ ?, અનેકેશ્વરવાદમાં શ્રદ્ધા, 'મંદારીન' ધર્મગુરુની ગુલામી ૧૩૧ : ચીનાનો મત ૧૩૨ : બુદ્ધયુગ પહેલા, બૌદ્ધોના પછી, વિવિધ મતોનો સમન્વય ૧૩૩ :

બદલાયેલી પરિસ્થિતિ, બૌદ્ધધર્મની ચીન પર અસર, નેતાઓનો પરાજય ૧૩૪ : ગ્રીસ માથે સરખામણી, ચીનમાં મતમતાન્તરો-કેન્દ્રયુશિઅસની પ્રતિષ્ઠા, સીઓ મંબંધી મત ૧૩૫ : સુંદરતા માટે પગ બાંધનાનો જંગલી રિવાજ, બૌદ્ધ-

મતે કુટુંબ સુખ ઓછું થયું છે ? ચીન માટે મધ્ય-માર્ગની
જરૂર ૧૩૬ : ઉપદેશક મોત્સે, આચાર વિચારમાં બેઠે ૧૩૭ :

[૩] ચીનનો આત્મા

પૃષ્ઠ ૧૩૮-૧૬૧

મનુષ્ય, વિમાર્ગીને શિક્ષા ૧૩૮ : ન્યાયાધીશને આદેશ,
શિક્ષાનો પ્રસાર ૧૩૯ : કુદરતી નીતિ નિયમનો ધર્મ માર્ગ,
પ્રભુ પરાયણતા, કુદરતી લાગણીના અસ્તમાથી દંભનો જન્મ
૧૪૦ : વાસનાનાં બંધનો, પ્રાણ પુરુષનો મત, શસ્ત્રથી નહીં
પરંતુ પ્રેમથી મેળવવાની જીત, સંતનાં લક્ષણો ૧૪૧ :
નિરહંકારી અને અનાસક્ત, નિષ્કિંચ, આંતર દૃષ્ટિથી જોનાર,
લોત્સેનાં ત્રણ ગુણરત્ન-કરકસર, સંન્યતા, નમ્રતા ૧૪૨ :

રાજવી સંતનાં લક્ષણો, રાજવી સંતની નવ વસ્તુઓ ૧૪૩ :
નિ.સ્વાર્થવૃત્તિ, જીવન નિયામક શબ્દ ૧૪૪ : કયા સદ્ગુણ
ખીલવવા ? , પિતૃભક્તિ, વડીલ પ્રત્યે આદર ૧૪૫ : રાજ્ય-
સત્તા પ્રત્યેનો ધર્મ : રાજના અંગત ગુણો માન પામે છે,
બોધક ગ્રંથો, ગીત અને કવિતાત્રું મહત્ત્વ ૧૪૬ : કાવ્યની
અસર, વિદ્યાનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ ૧૪૭ : પ્રાણ રાજ્યોનાં
વૃત્તાન્ત, રાજ રાજમાં ફેર, પ્રારબ્ધવાદત્રું મિશ્રપાણ્ય ૧૪૮ :

પ્રજુની ઇચ્છા આંતરમનથી મમળય છે, ગુરુનો સદ્બોધ,
સાચો પરાપકાર, આત્મવલ્લ ભાવ ૧૪૯ : વિશ્વપ્રેમ અને
મૈત્રી ૧૫૦ : સાચો માણસ કોણ ? કરુણાની લાગણી,
જન્મમિદ્ધ ગુણ ૧૫૧ : ખોપરી જોઈને આગિત્સેને સહેલા
વિચારો, સ્વપ્નમાં વિચાર-ખડકો ૧૫૨ : મૃત્યુની પેલે પાર,
માનવ સુખની વ્યવહાર, કુછરત્રું દૃષ્ટાંત, કીર્તિભયું મૃત્યુ
ઘટ છે ૧૫૩ : મન્યાપની કૃપા દીપાવો, કુદરત, પૂજવા

કરતાં વથ કરવા યોગ્ય છે ૧૫૪-૫૫ : કુદરતના બળની નવપટના, મમયને ઝાળાઓ, પ્રગતિ મનુષ્યસાધ્ય છે ૧૫૬ :

સંસારીની દૃષ્ટિ અને પરબ્રહ્મચિંતન, સુદ્ધતા શાપ, ગરીબોની કન્યા ૧૫૭ : પરદેશી ધર્મ શા માટે પાળવો ?, લોકપ્રિય થવા લોકબહેમને પોષવા ઠીક છે ? ૧૫૮ : સુદ્ધતા અવરોધની પૂજા, બૌદ્ધ ધર્મ સામે બળાપો ૧૫૯ : કુદરતના નિયમોનું માનવ સ્વભાવમાં દર્શન, મધ્ય માર્ગનું અવલંબન, પ્રેમ તથા સત્યનિષ્ઠા ૧૬૦ : સત્યનિષ્ઠા ૧૬૧ : લાગણીઓનો સુમેળ, કુદરતી વલણ ઉપર સ્વાર્થનું આરોપણ ૧૬૨ :

આત્મસંયમ, 'સંત' કેમ કહેવાય ?, 'અંતરનો અચળ' સાંભળો, સદ્ગુણ પ્રત્યે પ્રીતિ કેળવો ૧૬૩ : 'અહંકાર' - રૂપી રોગ, નમ્રતા, માયુ' જ્ઞાન આચારમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે, સદાચારનો આરંભ ૧૬૪ : સુદ્ધ સાધુનું કુદુમ્બ કેવું હોય ? ૧૬૫ : ચીની લોકોનો વિનોદ-ચળમાનની ચતુરાઈ, મહેમાનનો અવિવેક ૧૬૬ : કંજૂસનું ગણિત ૧૬૭ : ચીનની લોક-માન્યતાઓ ૧૬૮-૬૯-૭૦ : ચીની પ્રજાનાં સ્વભાવ લક્ષણોનો પરિચય ૧૬૧ :

પ્રકરણ ૬ કું : જાપાનના લોકોનું અર્થશાસ્ત્ર પૃષ્ઠ ૧૭૨-૨૨૭

જાપાનીઓ અને ગ્રીક, બીજી પ્રજાઓ સાથેનું સામ્ય ૧૭૨ : ચીનનું ઝાણ, બૌદ્ધ મતનો ફાળો, તથા યુગ ૧૭૩ :

પહેલો યુગ-ઈ. સ. ૭૦૦ સુધી, પ્રાચીન જાપાનની માન્યતાઓ, ધાર્મિક રૂઢિઓ ૧૭૪ : ધર્મશુદ્ધ તથા જોષીઓની સત્તા, સૌંદર્ય પ્રેમ, પ્રકૃતિ પૂજા ૧૭૫ : સૌંદર્યનું સક્ષમ ભાન, જાપાનની લેંગ્ગાલિક શાસના, રાષ્ટ્રીય એકતા, જાપાનના

અસલ વતનીઓ ૧૭૬ : કુટુંબ લક્ષિતનું દર્શાવ, સ્તવનમાં રહેલી ભાવના, મારુ અપનાવવામાં તત્પરતા ૧૭૭ : પરમસ્થાનને ગાળી નાખવાની શક્તિ, સામાજિક પાપનું ધર્મદ્વારા શુદ્ધીકરણ, મહાપાપી કોણ ? ૧૭૮ : 'કાગરના દેવ'ની આરાધના, 'પિતૃદેવો ભવ,' ધાર્મિક અને નૈતિક પાપ ૧૭૯ : એકતા અને કલાની સાધના, સંસ્કારગ્રાહી નેતાઓ, રાજનું નામનું સ્વામિત્વ ૧૮૦-૮૧ :

જાપાનમાં ધર્મપ્રચારનો ઇતિહાસ, શોતોકુનો રાજધર્મ ૧૮૨ : અશોકના નીતિસૂત્રોનો ઉપયોગ, નવા ધર્મમાં રાજસત્તાનો ઉદય, રાજાઓના વૃત્તાંત ૧૮૩ : શૌ મું રાજના વખતમાં ધર્મની સ્થિતિ, દલાવિદ્યાનનો વિકાસ ૧૮૪ : વિલાસની ઉપેક્ષા, દાન્ત્સુચિયમની જાપાનમાં અસર, તેના લાભાવાહ, એસ્ટનની તોંધ ૧૮૫ : બૌદ્ધમતનો સમય-૧૧મા સેકા સુધી, સ્ત્રીનું સ્થાન, સ્ત્રીઓની સ્થિતિ, ગરીબોની સ્થિતિ ૧૮૬ : સત્તાનીય મહાસીઓ ૧૮૭ :

મોક્ષ માર્ગ સૈને માટે ખુલ્લો છે, નિશ્ચિન જાપાનનો ધર્મ-સુધારક ૧૮૮ : ચિત્રકલા તથા મુદ્રણકલા, રંગભૂમિ અને સાહિત્ય, રાજનિષ્ઠા, પ્રેમ-શૌર્ય તથા સાધુતા ૧૮૯ : યુરોપના Obivnary મુગ સાથે આખ્ય, એન બૌદ્ધમત, સ્વામી-સેવકના ધર્મનું મંધર્ષણ, પર્યોક્ત માટે ઝંખના, જાપાન અને ગ્રીસ-સગખામણી ૧૯૦ : જાપાનનું મુખ્ય લક્ષણ કયું ? ૧૯૧ :

જાપાની ઉપર ખ્રિસ્તી ધર્મની અસર, રાજનિષ્ઠા અને એકતા, સ્પુલ ગુણો-૧૯૨ : જનરલનેગીની કચર, હિડીઓશીના સિદ્ધાંતો, ખ્રિસ્તી ધર્મની અસર ૧૯૩ : પ્રભુતા રાજ્ય પ્રત્યે વફાદારી, ખ્રિસ્તી મંત્રોની મધુતા, ઈ. કામ્યાના

ઉદ્દ્યોગ ૧૯૪ : ડૉ. અનેસાકીનો મત, ડૉ. કામ્પાનો મત, ખ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાવાથી જાપાનમાં થયેલા સાત મોટા ફેરફાર-રખાત રાખવાનો નિષેધ, વેશ્યાવૃત્તિ ઓછી થઈ, લગ્ન-વિચ્છેદનો ઘટાડો, બાળકો પ્રત્યે આદર, સ્ત્રી તરફ સન્માન વધ્યું, શ્રમજીવી પ્રત્યે સમભાવ, મહેનતુ વર્ગ પ્રત્યે માન ૧૯૫-૯૬-૯૭ :

લોકતંત્રવાદનો સ્વીકાર, લોકશાસનની ચળવળોનો જન્મ, આત્મધાતના ઘટેલા બનાવો, ૧૯૯ : ધંધાની પ્રતિષ્ઠા, ધર્મોદ્ધાર મંડળોની સ્થાપના, ૧૯૯ : ‘કેસ’નું નીતિ શિક્ષણ, જાપાની વિષે અંગ્રેજ અભિપ્રાય, વીસમી સદીના જાપાનીઓ ૨૦૦ :

જાપાનનો આત્મા : પવિત્ર બનાવવા માટેનો સંસ્કાર વિધિ, સંકેત પ્રજ્વળે મંથોલન, જાપાનની ફલદૂપ જમીન પર જન્મ આપ્યો ૨૦૧ : પાપના પ્રકાર-દિવ્ય અને ઐદિય, પાપમોચન માટે ઉપાસના ૨૦૨ : નિષ્પાપ થવાનો આનંદ, નદી તથા ઝરાના દેવોની સંહાય, જેનાંથી પાપ ધોવાઈ જાય છે ૨૦૩-૦૪ :

અમલદારો વિષે ધારાધોરણ, રૂશવતખોરી દંડપાત્ર બનશે ૨૦૫ : મદદનીશોની સંખ્યા; ફક્ત સંબંધી નિયમો-એક સરખું કરેન, રમરણચિદ્ધનાં જૂના ગિનાજ, દીમતી વસ્તુઓ દાટવા સામે નિષેધ ૨૦૬ :

પિતૃભક્તિ, સ્વામિભક્તિ, ‘કુમિ’ કુટુંબનો વડીલ, ૨૦૭ : બટકેલ તથા રંગીલા લોકો પર પ્રતિબંધ, બદનક્ષી સામે સંરક્ષણ, પિતૃભક્તિ, સામાજિક ફરજો ૨૦૮ : નાગરિક તરીકેની ફરજ, જાહેર સલામતી ખાતર ૨૦૯ :

નવમા સૈકાનું એક જાહેરનામું, પૂર્વજીને પગસે, 'ખડું
સોનું' ૨૧૦ : પ્રગટિતચિત્રક રાજા, રાજ્યમાં પ્રગ્નનો દિસો
દેવો અને રાષ્ટ્રસેવકો પ્રત્યે ૨૧૧ : છોકરા તથા છોકરીઓ
પ્રત્યે રાષ્ટ્રની આશા, ગરીબો પ્રત્યે, પ્રગ્નગ્નનો પ્રત્યે ૨૧૨ :

ચિંટોનું નીતિશાસ્ત્ર : નમ્રતા, આંતરશુદ્ધિ, મત્ય, હૃદયની
પવિત્રતા, પ્રમાણિકતા, દયા ૨૧૩-૧૪ : દીનતાયુક્ત ક્ષમા-
પ્રાર્થના ૨૧૫ : તપશ્ચર્યાદ્વારા આત્મશુદ્ધિ, કસોટી પોતાનાની
જ થાય છે ૨૧૬ :

રાજ્યબક્તિ, પ્રભુ-આરાનો ભંગ, જીવનપદ્ધતિ ૨૧૭ :
જાંઘળીની વેઠ ૨૧૮-૧૯ : ઉપપત્તીનો પ્રેમ ૨૨૦ : સત્તરમા
સૈકાનું જાપાન ૨૨૧ : વર્તમાન જાપાનનો રાષ્ટ્રઆદર્શ ૨૨૨ :
જાપાનની કહેવતો ૨૨૩-૨૨૭ :

પ્રકરણ ૭ મું : શ્રીકલોકેતું નીતિશાસ્ત્ર પૃષ્ઠ ૨૨૮-૨૮૩

[૧]

ઇતિહાસની પૃથ્વી ભૂમિ ૨૨૮ : નગર-રાજ્યનો યુગ,
વંશ-નાયકોનો યુગ, વ્યક્તિવાદને લીધે ફાટફૂટ ૨૨૯ : શ્રીમનું
સર્વોપરિપણું, એથેન્સ મામે રપાટાનો વિજય, પ્રસિદ્ધ અંધ-
કારોનો યુગ ૨૩૦ : સિદ્ધરત્નાં રત્નમાં, આશાપ્રાપ્તિનાં
સાધનોની શોધ, રાષ્ટ્રભાવનાનો આદર્શ ૨૩૧ :

ભૂસ્તરવિદ્યાનું જ્ઞાન, હોમરનાં કાવ્યો તથા વેદ ૨૩૨ :
સાંસારિક તથા નૈતિક આદર્શો, તેમના દેવો, હોમરનું કાવ્ય
૨૩૩ : ઋગ્વેદ, પાપ-કોની વ.વાજદારી ?, પ્રાચીન સંસ્કૃત
સાહિત્ય ૨૩૪ : શ્રીક આદર્શ વીરો, હોમરનો યુગ ૨૩૫ :
શ્રીકભાવનાના પર્ચાય શબ્દો, 'લાગમમાં ભજના, ' ' ચૌરંગાંચી

સદ્ગુણનો અર્થ, 'મત્ય'નાં વખાણુ ૨૩૬ : પ્લેટોની 'સત્ય'નો ફિલસૂફી, હોમરકાલીન નીતિ, નીતિની પ્રજાજીવન પર અસર, અહંકાર અને પૂજ્યભાવ ૨૩૭ : 'હેસીઅડ'નું કાવ્ય, દિતકર બોધ, 'હેસીઅડ'નું કાવ્ય ૨૩૮ :

ચાર યુગ-સુવર્ણ (મત્ય), રજત (દ્વાપર), જમત (ત્રેતા) અને કલિયુગ; હોમરના સમયનું પ્રતિબિંબ, હેસીઅડમાં લોક-માન્યતાઓ, ડાયોનિસસનો ઉત્સવ ૨૩૯ : ઓસનો રાષ્ટ્રીય ઉત્સવ, વિતંડાવાદી સોફિસ્ટ, એથેન્સના મતનો વિજય ૨૪૦ : સ્પાર્ટો અને એથેન્સ, ત્રણ પ્રકારના જ્યોતિર્ધરો, તત્ત્વચિંતકોનો યુગ ૨૪૧ : કવિઓ અને નાટકકારોનો યુગ, નીતિજ્ઞાનનો પ્રચાર યુગ ૨૪૨ :

[૨]

નીતિ અને ધર્મનું વિન્નત્વ, દિશૂ પયગમ્બરો ૨૪૩ : ગ્રેસનો ઔદ્ધિક ધર્મ, ઓલિમ્પસનો દેવ ઝીયસ, માનવ-આત્માનાં બંધન-મોક્ષ, પાયથેગોરાસના વિચાર ૨૪૪ : મોક્ષ માટેની તાલીમ, વિજ્ઞાન અને કવિતાનો સુમેળ, 'અવિકારી તત્ત્વ'નો પરમાત્મા ૨૪૫ : કર્મ પ્રમાણે બાળ્યસર્જન, સોફિસ્ટનો લોકપ્રિય આચાર, 'સોલોન'નું રાજ્યતંત્ર, પ્રજાસત્તાક તંત્રનો વિજય, ૨૪૬ : એનોફેનિમનો નવો મત, એનોફેનિમનો સિદ્ધાંત, પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનદ્વારા સત્યશોધન ૨૪૭ : હુન્સે અને હકસ્ત્રી, સત્તાત્મક ઉપદેશ, પિંડાગ કવિનો આદર્શ ૨૪૮ :

મર્વાંગી શ્રેષ્ઠતાનો આદર્શ, ઉપદેશ માટે રંગભૂમિનો હપ યોગ, ધીમી અસર ૨૪૯ : જમાનો સમજનાર નાટકકારો, નાટકકાર યુરિપિડિઝ, સોફોકલીસ, એસ્કિલમની કરુણ નાટિકાઓ ૨૫૦ : ઉપદેશ, મોક્ષ અને તેનું પરિણામ, પ્રોતિચિગમ્બ-

માં દુઃખ સહેવાનો આદર્શ, તેના દિલની ક્રોમળતા ૫૧૨ :
પાપ દુઃખનું મૂળ, ઇશ્વરી ન્યાય મૌના બસા માટે છે, પવિત્ર
જીવન જગતને સ્વર્ગ બનાવે છે ૨૫૨ : પ્રભુના કાવધનું
પાલન સુખ આપે છે, એન્ટિગોન નાટકમાં ભાવનાઓનું
સંઘર્ષણ, કથાનક, કવિઓના જમાનાનું પ્રતિબિંબ ૨૫૩ :

[૩]

યુરિપિડિઝ, તત્ત્વજ્ઞાનથી વૈરાગ્ય અને નિરાશા, ઇશ્વર
કર્તા હતાં છે ૨૫૪ : ગરીબોની દાઝ, નાટકકારોની પાત્રસૃષ્ટિ,
જીવનમાં ન્યાય ૨૫૫ :

[૪]

કવિ અને વિજ્ઞાનવેત્તા અનેકસેગોરસ, વીજળી એ શું છે ?,
સોક્રેટીસ ૨૫૬ : તેના ગુણ, ગરીબ છતાં ખાનદાન ૨૫૭ :
દિવ્ય સંદેશ, શબ્દોની વ્યાખ્યાઓ, શંકા-સમાધાનની પ્રશ્ન-
પદ્ધતિ, સચોટ દષ્ટાંતો ૨૫૮ : સંતજીવનનો અંત, સત્યશોધક
અને વિચારક, મીઠાની મહત્તાનાં યુગલક્ષણ ૨૫૯ : સોક્રેટીસ-
ની ક્ષમા, સંતજીવનનું ક્રમેત, સોક્રેટીસની કીર્તિ, તેનો
શિષ્ય પ્લેટો, ૨૬૦ : પ્લેટો અને અંત પોષનો ઉપદેશ, સદ્ગર્મ-
નો આખરી વિજય, પ્લેટોના મંત્રાદો ૨૬૧ :

[૫]

પ્લેટોનું જીવન વચ્ચે, પ્લેટોના રાજદારી વિચારો, સૂક્ષ્મ-
પ્રેમનો આદર્શ, ૨૬૨ : સમ્બંધીય પ્રેમ, સમ્બંધીય પ્રેમની ઊંચી
બુદ્ધિ, સોક્રેટીસનો ઉદ્દામવાદ, પ્લેટોનું ' પ્રજ્ઞામતાક રાજ્ય '
૨૬૩ : પ્રજ્ઞામતાકના સત્તાધારીઓ, પ્લેટોનું માનસશાસ્ત્ર,
ત્રણ તત્ત્વોની ત્રિપુટી ૨૬૪ : આદર્શ રાજ્યના નાણું જનનર્મ :

સૈનિકો, વેપારીઓ અને અમલદારો : પ્લેટોનો શિક્ષણક્રમ, પવિત્રતા શિક્ષણનું અંતીમ ધ્યેય, અભ્યાસક્રમની સરખામણી રૂઢિ : ગુલામી કેમ મંજૂર રાખી ?, કાયદામાં હિપેક્ષા, એથેન્સમાં ગુલામો પ્રત્યે વર્તન, ગ્રીસના વિચારકો રૂઢિ : ફિલસૂફીનો અર્થ, ગ્રીસના ન્યોતિધર્મો, પેરિક્લીઝ ફિલસૂફીનું ધર્મ રૂઢિ : ‘ પ્રોમિથિયસ ’નું પાત્ર, બીજા પ્રસિદ્ધ પુરુષો, આદર્શ ચિકિત્સક, હીપોક્રિટિસની આત્મકથા રૂઢિ : શાહી-વાદનું તત્ત્વ, ‘ ગુલામી ’ની સંસ્થા ‘ હિંદમાં તેનો અભાવ, ‘ ગુલામી ’ પ્રત્યે ગ્રીકોનું વલણ રૂઢિ : લાગણીહીન કૂર ગુલામોનો યુગ રૂઢિ :

[૬]

ગ્રીક શીલસુશીનો વિજય, ખ્રિસ્તીઓ ગ્રીક સંસ્કૃતિ સ્વીકારે છે, ઍરિસ્ટોટલ રૂઢિ : લગ્નતાની સરખામણી, સિદ્ધાંતો ગુરુ, ખરું સુખ શેમા છે ? આદર્શ રાજ્યતંત્ર રૂઢિ : આદર્શો અને સમાજ સ્થિતિનું અંતર, ઍરિસ્ટોફેનીઝનાં માર્મિક લખાણ, ગ્રીસની પડતીનો વખત, પડતીનાં કારણો રૂઢિ : એકદિલીનો અભાવ, ગ્રીસનો સંસ્કૃતિક ક્ષયો રૂઢિ :

[૭]

મંથમપ્રધાન તત્ત્વજ્ઞાન, ‘રોઈક’ અથવા સંયમવાદીઓ રૂઢિ : એનોનું તત્ત્વજ્ઞાન, તેનો શુદ્ધ બુદ્ધિવાદ, એનોની સેવા, આત્માના અવાજનું મહત્ત્વ રૂઢિ : પ્લેટોની સાથે સામ્ય, બોદ્ધ ધર્મ બુદ્ધિવાદનું સંસ્કરણ, ઍરિઓસ્ટોનો પુણ્ય-પાપનો સિદ્ધાંત, પુણ્ય-પાપની સમજ રૂઢિ : ત્યાગ અને સંયમ, અપિક્યુરસનો મત, સંસ્કારી સંયમનો સિદ્ધાંત, સારાસાર વિવેકની પ્રાપ્તિ, રૂઢિ : ધૃત્યે તત્ત્વજ્ઞાનમાં એકતા, રોઈક મતનું નકલ રૂઢિ :

[૮]

ગ્રીકોના આદર્શો, તેમનાં દ્વંષણો, સ્ત્રી સંબંધી વલણ, ૨૮૦ : બદલાયેલો મત-વાર્તાગનાન્ત્રી મૈત્રી, એથેન્સની સ્ત્રીઓ, જાતીય કુતૂહલ ૨૮૧ : ગુલામીની પ્રથા, કુટુંબ અને દેશની સેવા, નિષ્કામ કર્મનો અભાવ, પાપની ભાવના ૨૮૨ : પાપ અને પૂર્વ જન્મ, હિંસ્રમત, પરાપકાર અને ક્ષમા, ગ્રીક નીતિવાદ જીવનને સ્પર્શે છે ૨૮૩ :

પ્રકરણ ૮ મું : ગ્રીસનો આત્મા

પૃષ્ઠ ૨૮૪-૩૨૭

દિવ્ય ન્યાય, ૨૮૪ : સ્ત્રીની પવિત્રતા, વંરનું અભાન, ક્ષમા ભૂયણરૂપ છે, ક્રોધરૂપી ગાંડપણ ૨૮૫ : પશ્ચાત્તાપનું ઝરણું, પતિનું પત્નીવ્રત, અનેક પત્નીવ્રતો એકચાર ૨૮૬ : પુણ્યપ્રકોપ, જુવાની દીવાની છે ૨૮૭ : પાપનો પ્રતિકાર, અપકારનો બદલો ઉપકાર, સાચું કર્તવ્ય ૨૮૮ :

પુણ્યમાર્ગ દોઢલો છે, પુણ્યગ્રીજનાં ફળ, ધર્મચરી ન્યાય ૨૮૯ : જીવનની ઘટમાળ, માનવ-હૃદયકતા, દૈવી કૃપાપર જીવનાર જન્તુ, માનવમાંથી દેવ ૨૯૦ : આત્માની સમાનતા, પાપ જ ન કરવું, શ્રમસાધન સુખની કીમત ૨૯૨ : ચિત્તની સામ્યાવસ્થા, કર્તવ્યનિષ્ઠ પ્રજાજનો ૨૯૨ : કીર્તિમંદિરમાં સ્થાન; કામની યાદગીરી, 'પિતૃદેવો ભવ', વડીલોની ક્રિયામિદ્ધિ ૨૯૩ : લોક-શાસન અને બહુમતીનું રાજ્ય ૨૯૪ : ચિસ્ત તથા નિયમપાલન, ઉત્સવો તથા કલાનો આનંદ, ઉત્પન્નતા સ્વરૂપા ભાગ, રાજદ્વારી નીતિ ૨૯૫ : પરદેશ પ્રત્યે નીતિ, નિર્ભયતા, ચારિત્રનું બળ ૨૯૬ : કૌટુંબિક જીવન, નિન્દાખોરી, કર્તવ્ય-નિષ્ઠા અને મૈત્રી ૨૯૭ : એથેન્સની વ્યવસ્થા શકિન, કસોટી

પ્રસંગે, દુસ્મનો પ્રત્યેની નીતિ, દેશને ખાતર ૨૯૮ : પોતે ખીજને પ્રેરણાદાન કરતુ, પ્રત્યેકનો અંગત કાજો, ‘કીર્તિ’ કરા દોટડાં ’ ૨૯૯ : સ્ત્રીસન્માન, એથેન્સની પડતીનાં કારણો ૩૦૦ :

અંગત સ્વાર્થની અચડાઅચડી, દિલની સમ્યાષ્ટનો અભાવ, સ્વાર્થસંરક્ષણનાં દાર્દ્ર ૩૦૧ : સ્પર્ધાનો કતોવ્યભાન, સ્વદેશને ખાતર, સદ્ગુણનો વાસ ૩૦૨ : પ્રેમિદિયસે મેળવેલું સાચું જ્ઞાન, કુદરત તથા સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન, બાપા તથા લલિત કલાનું જ્ઞાન ૩૦૩ : કૃષિ અને ખેતુપાલન, વહાણવગાનું જ્ઞાન, પ્રેમનાં કારસ્તાન ૩૦૪ : પ્રેમ નહોં પણ કામના, કાપદાને માન આપવું, ન્યાયપુરઃસર જીવવું, ૩૦૫ : પાપીને સ્વર્ગ ન ધરે, રકનપાત સર્વત્ર વાટ છે, જન્મતની માતા બાલકના બિદાનથી ન રીઝે ૩૦૬ : ત્યગ્નયેલી પત્નીના ઉદ્ધાર, પત્નીની નિરાધારી ૩૦૭ : હુમ્મ્યા પો જેમ ઓળખાય ? , એથેન્સમાં જૂનું શિક્ષણ ૩૦૮ : શિક્ષણના ખેયમાં પરિવર્તન, વિશ્વાસ તજી ઘો, સોદેગીસ મંજંધી પ્રમાણપત્ર ૩૦૯ : રક્તિશ જીને શિક્ષણની દિમાયત, બુદ્ધિચક્તિને ચોગ્ય વિશ્વાસમાર્ગ આપો ૩૧૦ : ધનવાન કરનાં ગુણવાન રહે, આદર્શ સ્વર્ગીય મોંદય, પાપને

૩૧૬ : સુપ્રજન માટે નિયમન, અવિવાહિત મુંગંધની અપવિત્રતા ૩૧૭ : અમર મોન્દર્થ, જીવવાની નિશ્ચિત અવધ
૩૧૮ : શત્રુઓ સાચાને કઈ ન કરી શકે, પુત્રે ની ખાનદાની માટે કાળજી, આખરી વિદાય ૩૧૯ : એરિસ્ટોટલ-સુખનું સાચું સ્વરૂપ, દેવી જીવન જીવવામાં સાચું સુખ ૩૨૦ :

પ્લેટોની કૃતિઓ, સોક્રેટીસની વ્યાખ્યાત્મક ફિલસુફી, પ્લેટોનું અતીન્દ્રીય જ્ઞાન ૩૨૧ : મહાનુભાવ મનુષ્યનાં લક્ષણો, નિયમ-પ્રિય છંતાં સ્વતંત્ર ૩૨૨ : ત્યાગપ્રિય એપિક્યુરસ, માયા આનંદની શોધ ૩૨૩ : ગ્રીકસોક્રેટના ઉત્તરકાળના વિચારો-વેશ્યાચાડાની પિરુદ્દમા, વેશ્યાવૃત્તિની આજીવિકા ૩૨૪ જુદા મોગંદ, વૈદ્યની પ્રતિજ્ઞા, વૈદકમાં શિસ્તપાલન ૩૨૫ : ગ્રીકોના નિરાશાના વિચાર, જન્મ પરંપરા, શૂન્યમાં વિગમ, પ્રવૃત્તિનો અર્થ શો ? ૩૨૬ : મૃત્યુ એટલે શું ?, અંતઃકરણનો આનંદ શ્રેષ્ઠ છે ૩૨૭ :

પ્રકરણ ૯ મું : ચાહુદી (હિબ્રુ) લોકોનું નીતિશાસ્ત્ર પૃષ્ઠ ૩૨૮-૩૬૮

[૧]

સેમાહટ પ્રજાનો ઇતિહાસ, તેમનો પ્રથમ નીતિગ્રંથ ૩૨૮ : ધાર્મિક ફરમાનનું બીજું પુસ્તક, ચાહુદી પ્રજાનો ધર્મ, કેનાન પ્રજાના શુભાચરણ ૩૨૯ : હિબ્રુ ધર્મનું લાક્ષણિક તત્ત્વ, ધર્મોન્ધ અને અસહિષ્ણુ હિબ્રુઓ, પ્રાચીનતાનો સ્વાંગ ૩૩૦ :

[૨]

હિબ્રુ-ઇતિહાસના ત્રણ યુગ, જૂનો યુગ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ થી ઈ. સ. ૧૦૦, મહત્ત્વા (મોક્ષવાતા)ની પૂજા

૩૩૧ : યદવા-ભયાનક દેવ તરીકે, યદવાની માદાત્મ્ય કથાઓ, યદવાનું સૌમ્ય સ્વરૂપ ૩૩૨ : હિષ્ણુઓના મુખ્ય ગ્રંથો, 'જૂના કરાર નું' પુસ્તક, હિષ્ણુઓને મનુષ્ય બનાવનાર દેવ, દેવને પણ રાગદ્વેષ ? ૩૩૩ : હિષ્ણુઓનું સમાજ જીવન, સમાજ જીવનની જિજ્ઞાસા બાજુ, હિષ્ણુ સંસ્કૃતિનાં સીમાચિહ્નો ૩૩૪ : ખેતીવાડીનો યુગ, પરમત-અસહિષ્ણુતા, ધાર્મિક ઝડૂતનો બચાવ, હિષ્ણુઓએ લીધેલો માર્ગ ૩૩૫ : સાચી ભક્તિનાં લક્ષણો, " પ્રજુના માનીતા " હોવાનો દાવો, પ્રજુનો અગમ્ય હેતુ, જૂના પ્રચલિત ધર્મમાં સુધારો ૩૩૬ : જૂના ધર્મમાં જન્તુ જોર, કેનાનપંથી સામે મૂંઝેલ, આ સમયની નીતિ-સત્રો, અસહી પ્રજા જંગલી નહોતી ૩૩૭ : પ્રાચીનોનું ઋણ ૩૩૮ :

[૩]

પથગમ્યર પહેલાંના ધર્મ-ગ્રંથો, ' પ્રાથમિક સત્યો 'નાં પુસ્તકો, દેવની ભાવના તથા આચારધર્મ ૩૩૯ : કર્મકાંડ અને નીતિનો દેવ, ચાકરા દેવમાં ગગ-દેવનું આરોપણ, પાપનો બદલો આપનાર દેવ, સ્ત્રીઓ સંબંધી મત, ૩૪૦ : પુરાણકથા દ્વારા નીતિ-ઉપદેશ, ' ઇશ્વરની માનીતી પ્રજા 'નો હક્ક, મામાન્ય મનુષ્ય જેવું વર્તન ૩૪૧ : ષ્ટકુંઠ અનીતિ-બોધક માહિત્ય, ઇશ્વરની કૃપા અને ધાર્મિક જીવન, એકેશ્વર-વાદનો પ્રચાર ૩૪૨ : એસિરિયન આક્રમણોની અસર, એક દેવનું માદાત્મ્ય, નવયુગનો ઉદય ૩૪૩ :

[૪]

બ્યાવહારિક ધર્મગ્રંથોમાં નીતિનું ધોરણ, ઐદિક સુખ-

ભોગની લાલસા, સેમ્યુઅલ રાજ્ય-સંસ્થાપક ૩૪૪ : ૫૫-
ગમ્મરની વાણીનો પિતા, બીજા પયગમ્મરોનું ધર્મકાર્ય,
દયાધર્મનો વિજય ૩૪૫ : કર્મકાંડ કરતાં નીતિ શ્રેષ્ઠ છે,
પયગમ્મરો દ્વારા સુધારો, ઇશ્વર પર આસ્થાની જરૂર ૩૪૬ :
' ઇશ્વરની માનીતી પ્રજા ' તરીકેનો હક્ક, દિલ્હી સ્વેચ્છાચાર,
વિવેક-શુદ્ધિનો નાથ, દિલ્હીઓના દુશ્મનો ૩૪૭ :
સાચો ધર્મ, પાપનો ખલો મળશે જ, પશ્ચાત્તાપથી
શુદ્ધિ-અંભોસ, હોસિયાની પાપી પ્રત્યે દયાવૃત્તિ ૩૪૮ :
અનીતિ સામે તિરસ્કાર, અંભોસનું દયાળુ હૃદય,
દયાળુ ઇશ્વરની કલ્પના, હોસિયાનો સાંકડો પંથ ૩૪૯ :

પયગમ્મર પ્રસાદનું કાર્ય, પયગમ્મરને મળતી આગાહી,
ઈમાર્શની ' ભવિષ્યવાણી ' (oracle) ૩૫૦ : ઇશ્વરનું સ્વરૂપ,
ન્યાયી છતાં દયાળુ, અમુક પ્રજા નહીં પણ આખી સૃષ્ટિ તેની
દયા અનુભવે છે, પયગમ્મરનો મંદિરો ૩૫૧ : નૈતિક કાર્યનું
પુસ્તક, ધર્મશુરુનું કુર્ષ્ટ કાર્ય ૩૫૨ : દિલ્હીઓનું નૈતિક
સામ્રાજ્ય, તેમનું મંગલન, સેવકનું ગીત, ઇશ્વર પોતાને તાબે
છે, પયગમ્મરની વાણીનું માહાત્મ્ય ૩૫૩ : ધર્મમંદિર સ્થાપ-
વાની જાંખના, પાપીને તિરસ્કાર કરતાં દિલાસો શુદ્ધ કરે છે,
' સ્તવનો ' અને ' સ્તોત્રો ', ' સ્તવનો ' (Psalms) ના
કવિઓ ૩૫૪ : પ્રાર્થનાના વિષયો, કેશ્વિનનો મત, ' સૉલ્ટર '
પ્રાચ અને મૂર્ખાની મીમાંસા કરતું પુસ્તક, તત્ત્વચિંતન ૩૫૫ :
' કહેવતો ' (Proverbs) નો અંથ, ધર્મપાલન એ જ
સાચું જ્ઞાન ૩૫૬ : વ્યવહારજ્ઞાનનો ખજાનો, ધર્મ અને
નીતિ-સમાજના પાયા, ઈસાઈ અને ' પવિત્ર ધર્મ ', બીજા
સંતો ૩૫૭ :

[૫]

યહવાના કારનો, ન્યાય અને દયા, હિબ્રૂમતનાં ફળ, વેર-ભાવનાથી હિ પતન ઉપદ : ગીગમાં દિનો, 'વેરનો બદલો વેરથી' લેવાનો હીણો મત, હિબ્રૂઓનો કામી વાદ ઉપદ : ધાર્મિક ઝંઝૂન ડે, હિબ્રૂ ધર્મના ભરતીઓટ, હિબ્રૂ ધર્મનો ગોંધકાર યુગ, પયગમ્બરોનું કામ, હિબ્રૂ ધર્મનાં સનાતન તરનો ઉદ્દ : 'પ્રભુભક્તે સહેલુ જ નેષએ,' સેમિટિક પ્રજાનો સારકૃતિક ફાળો, ઐહિક્ ગ્ઝાન પ્રત્યે ઉદાસીનતા ઉદ્દ : સુધરેલાની દષ્ટિએ હિબ્રૂઓ 'જંગલી' છે, હિબ્રૂઓનાં નીતિ-ધ્યેય અને ઈશ્વરની ભાવના, તરછોડાયેલી પ્રજા ઉદ્દ : વિખતિથી પ્રજા શુદ્ધ બની છે, અકગ ત્રદ્ધાવનો ધર્મત્રંય, તેમનું અલ્પિત જીવન ઉદ્દ : ઈઝરા અને થીજે મોઝિઝ, ઈશ્વરનું ગ્ઝાન એ જ સાચો પુરુષાર્થ, સદ્ગુણોની કદર ઉદ્દ :

[૬]

ગ્રોક અને હિબ્રૂમત-એક સામ્ય, બન્ને દેશના આદર્શો પરસ્પરના પૂરક છે : બે મળી મંપૂર્ણ સંસ્કૃતિ બને છે ઉદ્દ : સંપૂર્ણ સંસ્કૃતિનો સંભવ, બન્નેનો સમાવેશ ખ્રિસ્તી ધર્મનાં છે, ત્રણે પ્રજાના ધાર્મિક આદર્શો ઉદ્દ : સેવાનો મંત્ર, ઈસ્રાના જીવનમાં બન્ને સોગનું દિત ગમાયુ છે, સેવાધર્મનો ખ્રિસ્તી ઉપદેશ, ઇસ્રાનું જીવન-પૂર્વ પશ્ચિમની મંયોગી કડી, જગતને હિબ્રૂમતનો ફાળો ઉદ્દ : સસની શોધ એ જ માચી કલા ઉદ્દ : વિગ્ઝાનમાં અકૌશલ, પ્રભુમય માનવીની શોધ, અવતારી પુરુષના ગુણો-માય, સૌંદર્ય અને અર્જનતા ઉદ્દ :

પ્રકરણ ૧૦ મું : હિંમ્બુઓનો આત્મા

પૃષ્ઠ ૩૬૯-૩૭૬

[૧]

આતિથ્ય સાથે વેરનું ઝનૂન, સિસેરોનું અકુદરતી મૃત્યુ,
તેની માતાના વિચાર ૩૬૯-૭૦ :

[૨]

આત્મમન્યન, લાગણીવાળું જોસફનું હૃદય ૩૭૧ : પિતાને
સંદેશો, ભાષ પ્રત્યે ઉદારતા ૩૭૨ :

[૩]

ગરીબનો પ્રાણી પ્રત્યે ભક્તિપ્રેમ, ગરીબીનો ભોગ, વિચારથી
ઉલટો આચાર, અક્ષમ્પ ઘાતકીપણું ૩૭૩-૭૪ :

[૪]

અનન્ય ભક્તિ, મૂર્તિપૂજનો નિષેધ, ઇર્ષ્યાળુ ઇશ્વર,
પવિત્ર તહેવારોનું પાલન, માતૃદેવો મમ્-પિતૃદેવો મમ્,
ધર્મશાસનો ૩૭૫-૭૬ :

[૫]

પાપ તરફ ઈર્ષ્યાસનો ધિક્કાર : માણુમનો તહેવાર, બલિ-
ચાર, લાલચુ ભક્તિ ૩૭૭ : પાપનું દ્રવ્ય, ન્યાયના ઝરણની
શ્રેષ્ઠતા, ટ્રેનું અનુકરણ કરવું ? ગરીબોના શોષણનું પાપ
૩૭૮ : મિથ્યાચારી લોકો, કૃપામાયના ૩૭૯ : યમ-દિંસાથી
પ્રભુ પ્રસન્ન થતો નથી, સાદ દિવની વાત ૩૮૦ : રાજાઓનો
લોભ, દારુ વ્યવસાયની નિંદા, વિવામર્મા પ્રભુભક્તિ ભૂલાય છે,
અધતારી પુરુષનો જન્મ ૩૮૧ : અવતારનું કર્તવ્ય, બલિ-
દાનોથી પ્રભુ રીઝતો નથી ૩૮૨ :

[૬]

કેટલીક આચાર્યો, પ્રભુના સોગંદ પાલ્લે છૂટકો ૩૮૩ :
અનાથોનું પોષણ, લગામને રથાને સુલેહ કર ૩૮૪ :

[૭]

કરે તે જ ભોગવે, વ્યવહારનો સાચો માણસ ૩૮૫ :
સર્વશક્તિમાન ઈશ્વર, પ્રવૃત્તિ કર્યો કર, પ્રભુના પ્રિય ભક્તજનો
૩૮૬-૮૭ :

[૮]

સન્માર્ગનું પાલન, ભક્તનું સુખ, દુષ્ટોની રિયતિ ૩૮૮ :
પ્રભુધામનો અધિકારી કોણ ? અપરાધ-ક્ષમાપન-રતોત્રો
૩૮૯ : પવિત્ર હૃદયની માગણી, પ્રભુની આતર બધાં ગાન,
' પ્રભુ ! મારાં કૃત્ય સામે ન ન્દેશો ! ' ૩૯૦ : પ્રભુકૃપાની
ઝંખના, અમર શું છે ?-સદ્ગુણનાં સ્મરણો, ભલાં વહેલાં
મૃત્યુ પામે છે ૩૯૧ : ગૌરવ અને જ્ઞાનયુક્ત ધડપણ, સ્ત્રીનું
શીલ, વાણીનું તપ ૩૯૨ : આત્મ-નિરીક્ષણ, મિત્રની વક્ષ-
દારીનું મૂલ્ય, સંતનો સંગ શ્રેયસ્કર છે ૩૯૩ : ' પ્રજા-
પારમિતા 'નું સ્વરૂપ, ૩૯૪ : પ્રજાનો વાસ, હઠાપણનાં ફળ,
ગુણની વિશેષતા ૩૯૫ : માનવનું નિર્દોષ ન્હાનપણ, સેવાની
આશીષ, ન્યાયનું કવચ ૩૯૬ :

[૯]

મિથ્યાવાદ, ઈશ્વરનો ડર રાખો ૩૯૭ :

પ્રકરણ ૧૧ મું : ખ્રિસ્તીઓનું નીતિશાસ્ત્ર પૃષ્ઠ ૩૯૮-૪૬૪

[૧]

ખ્રિસ્તી ધર્મનું પ્રબળ, ગ્રીકોનો ફાળો ૩૯૮ : સાહસિક
ગ્રીકો, જેઝુસેમ તીર્થ તરીકે, એથેન્સને હિંમ્મતોની ધર્મ-

બેટ ૩૯૮ : હિંદુઓની પરમત-અમહિંસુતા, સર્વેશ્વરવાદની હિંદુઓ ઉપર અસર, પૂર્વ પશ્ચિમનાં ધર્મ-વહેણનો સંયોગ ૪૦૦ : પયગમ્બર મત, ઇસુ-ખ્રિસ્તોત્તમ છે, ગોસ્પેલ (ધર્મ-ગ્રંથ)માં વર્ણવેલા ઇસુખ્રિસ્ત ૪૦૧ : ઇસુના સિદ્ધાંતોનું સર્વમાન્યપણું, ' ગીતા ' સાથે સામ્ય, પર્વત પરનો ધર્મોપદેશ ૪૦૨ :

‘ પ્રભુની પ્રાર્થના ’, સાચો ‘ ખ્રિસ્ત, ’ ‘ બાઈબલનું ’ નીતિતત્ત્વ, ખ્રિસ્તી સમાજનાં મુખ્ય લક્ષણો ૪૦૩ : ખ્રિસ્તી સંતોનો જીવનસુવાસ, કહેવાતું ‘ ખ્રિસ્તી જગત, ’ ધર્મને નામે દંભ અને ઢોંગ, અન્યના વર્તન પર સખત પહેરો ૪૦૪ : પક્ષવાદવાળો ન્યાય ધર્મસંમત નથી, આચાર અને વિચારમાં ભિન્નતા, ઇસુનાં પ્રાસંગિક વચનો, ઇસાઇનો ઉપદેશ-‘ આદર્શ ન્યાય ’ ૪૦૫ : પ્રભુનું રાજ્ય, હિંદુ અને ખ્રિસ્તી મતોનો સમન્વય, ઇસુએ નવા સ્વરૂપમાં કહેલી જૂની વાતો ૪૦૬ : ખ્રિસ્તી ધર્મનું મૂલ્યાંકન, ખ્રિસ્તનું તત્ત્વગ્યાન અને ભક્તિ, નમ્રતાનું શિક્ષણ, ઇશ્વરની દૃષ્ટિએ જગતનું દર્શન ૪૦૭ : આત્માએ જ આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો, વ્યક્તિની મુક્તિનો ઇતિહાસ, આધ્યાત્મિક વિકાસ અને આંતર જગત, અનંત-તાનો ખ્યાલ ૪૦૮ : ખ્રિસ્તી ધર્મના વિશિષ્ટ શબ્દો ૪૦૯ :

[૨]

જૂનાં શાસ્ત્રોની નવી સમજ, આત્મશ્રદ્ધાનું જ્ઞાન, સાચા પયગમ્બરનો ખતાવેલો આદર્શ, આચાર અને વિચાર વચ્ચે અવિરોધ ૪૧૦ : સિદ્ધાંતોનું દેશકાલાનુમાર પ્રતિપાદન, બાઈબલનાં નીતિતત્ત્વોનું સૂચન, ક્ષમાનો ઉપદેશ ૪૧૧ : શર્ટ મત્યપિ સત્યનો સિદ્ધાંત, કયાદારા ઉપદેશ, ઉપદેશનું

મર્તમાન્યપણું, કાર્ય કરતા હેતુ વધારે જોખમદાર છે ૧૧૨ :
ધર્મ અને વ્યવહાર વચ્ચે વિરોધ, ન્યાય અને પવિત્રતા માટે
આગ્રહ, જીવન્મુક્તનાં લક્ષણ ૪૧૩ : ' ધર્મરના પાલક ' નું
નિખાવાસ વર્તન, સંત સ્ટીવનનું કાર્ય ૪૧૪ :

[૩]

' ધર્મરના પુત્ર '—મનુષ્યનાં આચરણ, ઇસુના ભક્તજીવનનો
નિર્માળ આદર્શ ૪૧૫ : કર્તવ્યોનું અનન્ય પાલન એ ભક્તિની
ઠસોટી, ઇસુને થયેલાં ભવ્ય દર્શન, ઇસુના ભક્તોનું વર્ણન
૪૧૬ : રીતભાતની અસર, દુકનો મત, મોક્ષ-પ્રાપ્તિનાં
સાધન,—દયા અનુકમ્પા, ઇસુની અનુકમ્પા—દષ્ટિ, નિર્દોષ ખાળકો
પ્રત્યે આદર ૪૧૭ : ઇસુનું નિર્દોષ ખાલકદય, ' ઇસુ ' અને
' ક્રાઇસ્ટ '—નામભેદ સાથે શુભભેદ; ધર્મરી સ્વરૂપની 'પિતા'—
રૂપે સમજ, શુભોનો સમુદાય એ જ પિતાનાં સંતાનોમાં
દેખાય છે ૪૧૮ : ઇસુના શુભો વિરોધીઓ પણ વખાણુતા,
ઇસુની અવેર દષ્ટિ; ઇસાઈ મતના અનુયાયીઓ, ઇસુ ' વિરાટ
પુરુષ ' તરીકે ૪૧૯ :

[૪]

ઇસુ એક લોકોત્તર વ્યક્તિ, ઇસુના શિક્ષણનું લોકોપર
ઝણુ, ઇસુનો ધર્મ—પ્રેમધર્મ ૪૨૦ : સંતનો આદર્શ સેવા-
ભાવનું જીવનમત, અચલ પ્રેમધર્મમાં શ્રદ્ધા, ખ્રિસ્તી ધર્મનો
સારાંશ ' પ્રેમધર્મ ' ૪૨૧ : મનુષ્યજન માટે આત્મભોગ
આપનાર ઇસુ, ન્યાય અને સદાચારમાં શ્રદ્ધાનો ઉપદેશ : ગ્રીક
તથા દિક્ષુ પ્રજાના ધર્મતરવોનો ખ્રિસ્તીધર્મમાં સમાવેશ ૪૨૨ :

[૫]

ઇસુખ્રિસ્ત ઐતિહાસિક વ્યક્તિ તરીકે, અનેક દષ્ટિબિન્દુઓ,

સંતસમાજ, સંતમમાજનું' જીવન ૪૩૫ : દેવળની નીતિમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, ઇસુમાયી મહાત્માનો પ્રાદુર્ભાવ, ખ્રિસ્તીધર્મનું' ભવિષ્ય, ઇસુનાં લખાણોનો અભ્યાસ ૪૩૬ : 'વસુધૈવ કુટુંબ'નો ભાવ, પ્રેમધર્મનો વિજય, દયામિશ્રિત ન્યાય, અસત્ય સામે ધર્મહૃદયની ભાવના ૪૩૭ :

[૭]

ખ્રિસ્તીધર્મનું' રહસ્ય-ખરા સુખી કેણુ ? ૪૩૮ : થતુનું' પણ શુભ વાંચીતુ, દામા રાખો ૪૩૯ : કરશે તેનું' પામશે, દયાળુ બનો, પહેલું દુઃખ તો પછી સુખ, પોતાના દોષ જોતાં શીખો ૪૪૦ : જેવાં બી તેવાં ફળ, ઇશ્વર પાસે પવિત્ર બનીને જમ થકાય છે ૪૪૧ : કહેણી તથા રહેણીની એકતા, રવિવારે કામ ન કરવા સંબંધીનો એક પ્રસંગ, ઇસુનો ઉત્તર, દયા દેખાડવાની ફરજ ૪૪૨ : દયાનું કામ ગમે ત્યારે કરી લેતુ, રવિવારે જખમ ફાવવાનું કામ થઈ શકે કે, એક ચમત્કાર, નાસ્તિકેનું વલણ, સંત ભાવને આધીન છે ૪૪૩ :

ઇસુનો અનુગ્રહ, જુદમનુ પાપવાળું ધન, પુન્યશી પાપ ધોવાય છે, ઇસુના વર્તનની ટીકા, ટીકાના ઉત્તર તરીકે દર્શાવેલો - જોવાયેલા ઘેટાનું' દર્શાવેલું ૪૪૪ : જોવાયેલા સજ્જા માટે થતી કાળજીનું' દર્શાવેલું, ભગઈ હોકરાની વાત, ભગડિપણાનું ફળ ૪૪૫ : પશ્ચાત્તાપ કરતો પુત્ર, કછોડુ પ્રત્યે પણ માવતરનો પ્રેમ, જોવાયાં પ્રત્યે અનુકરણ ૪૪૬ : મદાચારીની પાપી પ્રત્યે કડક નજર, જોવાયેલાં વિશેષ પ્રેમથી જોવાવો, રાદાચારી હમેશાં પ્રભુ પાસે છે, અપ્રમાણિક રસોઈયાની વાત ૪૪૭ : શુન્દેશાર રસોઈયાની મૂંઝવણ, અન્યાયી લાલની ભરપાઈ, પ્રમાણિક થવાની પ્રયત્નથી 'લાભ', પ્રમાણિકતા હમેશાં

લાભકારક છે ૪૪૮ : અનન્ય ઉપાસના જ ફળે છે, ઉપદેશની અસર તેના અધિકારીને જ થાય છે, વ્યભિચારનું પાપ ૪૪૯ : લાગણીહીન ધનવાનનું દર્શાવે, ગરીબને સ્વર્ગ મળ્યું, ધનવાનની માતના, સુખ પાછળ દુઃખ ભર્યું છે ૪૫૦ : ‘ ધનવાનને કોઈ એતાવો :—પણ સાંભળે છે કોણ ?’, ભૂલની માફી આપો, શ્રદ્ધાનો કણ પર્વત જેવા અડગ બનાવશે ૪૫૧ : ફરજમાં પાડ શેનો ?

સાચો પયગમ્બર કોણ ? ૪૫૨ : પયગમ્બર થવું સારું નથી, ઈશ્વરના ફરમાન માનો, ઇસુનો વિનય, પવિત્ર ત્રિધર્મા વિધવાને સ્થાન અપાવવા માટે ધર્મ—સલા ૪૫૩ : સાત સંતોનું વ્યવસ્થાપક મંડળ, સંત સ્ટીવનનો પ્રભાવ અને વિરોધ, સંત સામે તરકટ ૪૫૪ : સંતના તેજનો પ્રભાવ, ભાવવિનાની ભક્તિ નકામી છે, દુશ્મનાં કામ દીન બનીને કરવા ૪૫૫ : બચપણના પ્રભુ ઘડપણમાં દૂર જાય છે, પ્રેમધર્મ મોટો છે, સૌએ સૌનું સોચું કામ કરવું ૪૫૬ :

કેટલોક સદ્ગુણ, ભૂંગાનું પણ ભલું વાંછવું, નમ્ર થવું, પ્રેમથી વેર શમાવવું ૪૫૭ : પરતાવાથી દિલ શુદ્ધ થાય છે, પડોશી પ્રત્યેનો ધર્મ, શરીર ઉપર આત્માનો કાણુ સ્થાપો, અનાચાર તથા પાપના માર્ગ ૪૫૮ : આત્માનું સુખ અને સદ્ગુણની વામના, સોનેરી શિખામણ, વાણીનું તપ સાધો ૪૫૯ : ઇસુનો સર્વાત્મભાવ, પ્રભુનાં લાડીલાંની ફરજ, ઇસુનો આત્મા ૪૬૦ : ઇસુ પુરુષોત્તમ હતો, દ્રાક્ષ લતા અને ખેડૂતનું દર્શાવે ૪૬૧ : પ્રભુથી વિખુટો પડે છે તે કરમાય છે: પ્રેમમાત્ર બનવા પ્રેમ કરો, શેઠ નહીં પણ મિત્ર ૪૬૨ : જગતથી પર રહેજો, પ્રભુને વ્હાલા બનો, ખરો માની કોણ ?, ઇશ્વરને ઓળખો ૪૬૩ : જગતને ન વ્હાશો—ઈશ્વરને આહો ૪૬૪ :

પ્રકરણ ૧૨ મું : ઉપસંહાર

પૃષ્ઠ ૪૬૫-૪૮૬

[૧]

આચારવિચાર તથા જ્ઞાનપાન :—

[૧]

એક કાલ્પનિક મજલિસ અથવા ધર્મસભા, પ્રજા-પ્રજ્ઞનો આચારધર્મ ૪૬૫ : શિવતા—મુસલમાન મત, ખ્રિસ્તી મત, 'વટાળ'ની જાપાનમાં બંધી, જરથોસ્તીનો આચારધર્મ, માસિ-મદિરાનો વંધો નથી ૪૬૬ :

[૨]

પ્રાણી-દયાની ભાવના, જાપાનની પ્રાણી-પૂજા, જરથોસ્તી ધર્મગુરુનો મત, મુસ્લિમ મત ૪૬૭ :

[૩]

પ્રભુ પ્રાર્થનાના વિધિ-નમાઝનો વખત, નમાઝનું રહસ્ય, ઉપવાસનું મહત્વ, જૌદ્ધધર્મનું કથન, ખ્રિસ્તીની માન્યતાઓ ૪૬૮-૬૯ :

[૪]

દેવમંદિરોની અગત્ય-એક મુસ્લિમની પ્રાર્થના, ચીની સંતનાં વચન, ગુરુનાં વચન ૪૭૦-૭૧ :

[૫]

પયગમ્બરનું સ્થાન-ઇસ્લામ મત, બોધિસત્ત્વનાં ચરિત્રો, પયગમ્બર નહીં પણ પુરુષોત્તમ ૪૭૨ :

[૬]

શ્રી ગંબંધી વિવિધ માન્યતા-ઓ સંબંધી ઇસ્લામ મત,

બૌદ્ધધર્મમાં સ્ત્રીનું સ્થાન, જરથોસ્તી ધર્મમાં સ્ત્રીનું સ્થાન, ખ્રિસ્તીધર્મમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ૪૭૩ : જાપાનના બૌદ્ધધર્મમાં સ્ત્રીનું સ્થાન, સ્ત્રી ભોગ્ય વસ્તુ છે (ઇસ્લામ મત), સ્વર્ગની કલ્પના, જાપાની ધર્મના સ્વર્ગમાં સ્ત્રી જ નથી, ખ્રિસ્તી સ્વર્ગમાં સ્ત્રી છે; ૪૭૪ :

[૭]

બાળકો સંબંધી માન્યતા—ઇસ્લામમાં બાળક સંબંધી મત, જરથોસ્તી ધર્મમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું ગૌરવ ૪૭૫ : ઇસ્લામ પ્રમાણે સંતતીનું મહત્ત્વ, નિર્દોષ બાળક પ્રભુની નિકટ છે ૪૭૬ :

[૮]

માબાપ પ્રત્યે ભક્તિભાવ—ત્યાગપ્રધાન બૌદ્ધધર્મ, માબાપની સેવાનો ઉપયોગ, ચીનનું સુંદર દર્શાત ૪૭૭ :

[૯]

મૂર્તિપૂજન સંબંધી મત—એક અલ્લા માત્ર પૂજ્ય છે, મૂર્તિપૂજનો ઉપયોગ, જાપાનમાં વડીલો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ ૪૭૮ : સંજની નમાઝ, ફરી મેળાપની ગોઠવણ ૪૭૯ :

[૨]

જીવનનું સાર્થકય : વિદ્યા અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ, હુએનસ્યાંગના પુસ્તકલેખમાં પ્રવેશ, ચીની યાત્રાળુની સેવાનું સ્મરણ ૪૮૦ :

વિજેતા કરતાં ધર્મશુરુ મહાન છે, જાળનો ઉપયોગ સેવામાં કરો, ધર્મપરાયણ રાજાપીઓ, અશોકની મહત્તા ૪૮૧ : અશોકનાં સ્મરણ—સ્થાનો તીર્થસર્ગા છે, 'નિર્વાણ' એટલે શું?, મોક્ષ કેમ મળે? ૪૮૨ : તળાવનો ત્યાગ, ઇશ્વરનું યાત્રા મોક્ષ

આપે છે, પ્રભુની મરજીને આધીન થવું, સ્વર્ગનો માર્ગ દેવાલો છે, સત્યનો સરલ સીધો માર્ગ, પ્રજાનાં ખાસ લક્ષણોનો ભેદ ૪૮૩ : મોટાકાને મૌ નમે છે, મોટા દેવમાં નાના દેવ મમાઈ જાય છે, સારે માર્ગે ચાલનાર પ્રત્યે દ્વેષ ૪૮૪ : ધર્મવટાળ શા માટે?, પ્રેમમાર્ગની મહત્તા, ખ્રિસ્તી ધર્મ આદર્શ માત્ર છે, સિદ્ધાન્ત આચારમાં મૂકવો મુશ્કેલ છે ૪૮૫ : સર્વશક્તિમાન પ્રભુએ બધા નિયમો રચ્યા છે ૪૮૬ :

ગ્રંથકારનું વક્તવ્ય

“ કુદરતી રીતે માણસો સરખાં જ હોય છે;
પરંતુ રીતરિવાજથી તે જુદાં પડે છે. ”

આ નાની ચોપડીમાં બધું જ નીતિશાસ્ત્ર સમાવી દેનાનો પ્રયત્ન ઉદ્દેશ નથી; તેમ જ જે લખ્યું છે તે બધું લેખકે જ ઉત્પન્ન કરેલું છે એવો હક્ક કરવાનો પણ મારો ઇરાદો નથી. વડોદરાના શ્રીમંત મહારાજ સમાજરાવ ગાયકવાડ સાહેબની સૂચનાથી આ પુસ્તક લખવાનું હાથ ધરેલું છે.

આ દ્વાન્ટિના વર્તમાન યુગમાં, હાલની દૃષ્ટિથી પહેલાંનાં નૈતિક ધર્મે તે તપાસવામાં આવે છે. ' જે આપણા આદર્શને ઉન્નત બનાવે તેવું બધું કાયમ રાખીને અપનાવી લેવું જોઈએ:—' એમ ચીનાઈ હિતચંતકે મોત્સે કહી ગયો છે: આપણે તેના એ સૂત્રને અનુસરીશું. મોત્સે ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા મેકામાં થઈ ગયો. આપણા પૂર્વજોની નૈતિક પ્રણાલિકામાં કેટ-

હુંક અવિચળ છે. તે કદાપિ ફરશે નહિ; કેમકે તે માણસજાતના સ્વભાવસાથે જડાયેલું છે, અને ઈશ્વરને હાથે સર્જાયેલું છે.

સત્યનું
તુલનાત્મક
ચિંતન:

મહાન નીતિધર્મોની પરસ્પર તુલના કરતાં લાગે છે કે, તેમાં દેખાતી સિદ્ધાન્તોની સમાનતા તથા તેમાં દેખાતા વિરોધોનો ઝાઝો વિચાર કરવાનું તથા આચારમાં મૂકવાનું ઘણું જડી આવે છે; કેમકે મનુષ્ય-સ્વભાવ એક મરખી પદ્ધતિએ વિકસે છે; અને આપણે મૂળ સત્યની પાસે આવિયે તો સમજાય કે એક પ્રજાને, જડેલું સત્ય બીજી પ્રજાને જડેલા સત્યની છેક લગોલગ રહેલું છે; અને તેમ છતાં તેમાં ઉપદેશોલા આદર્શોમાં ભેદ રહે છે; કેમકે તે આદર્શો આસપાસના સંયોગો ઉપર રચાયેલા હોય છે.

અવતરણો-
દ્વારા
સમર્થન:

તેથી, દરેક પ્રજાની વિચારપદ્ધતિ કેમ વિકાસ પામી, તે તેના પૂર્વાપાર-સમ્બન્ધનો અહેવાલ આપીને, તથા તેનાં ટૂંકાં અવતરણો ચૂંટી કાઢીને મેં અહીં સમજાવ્યાં છે. દરેક પ્રજા, નીતિમાં કેટલી ઊંચાઈ સુધી પહોંચી છે તથા નીચલી સ્થિતિમાં તે કયાં સુધી તરફડિયાં મારતી રહી હતી—અને જે સ્થિતિમાં આસવર્ગ હોય ત્યાં જ તરફડિયાં મારતો રહે છે—તે બધું, મેં અહીં ચૂંટી કાઢેલાં અવતરણોદ્વારા સમજાવ્યું છે. માત્ર સુશિક્ષિત લોકોની સંસ્કારી વિહારવાટિકામાંથી જ નહિં, પણ સામાન્ય લોકોનાં ખેતરોમાંથી, માત્ર તેમના પૂજ્ય આચાર્યોમાંથી જ નહિં પણ લોકોક્તિમાંથી પણ દેખાતાં બોધવચનોરૂપી પુષ્પો મેં ચૂંટ્યાં છે. શ્રીભગવદ્ગીતામાંથી પણ મેં અવતરણો લીધાં છે.

સંસ્કાર-
વિનિમય:

દરેક પ્રજામાં જે જાતની પ્રક્રિયા ચાલુ રહે છે. જમીન-માં ફળદ્રુપતાની રેલમહેલ કરતી, નિર્મળ મીઠા પાણીની

નદીઓ પર્વતોનાં મોટાં શિખરોપરથી જમીનપર પડે છે એટલું જ નથી; આ પર્વતો પોતે પણ આસપાસના વાતાવરણ-માંથી બરફના ઝર મેળવે છે. તેવી જ રીતે મોટા આચાર્યોએ લોકોને શિષ્યણુ આપતાં, લોકોમાં પ્રિય થઈ રહેલા-યોક્ષના-વિચારોને વધારે સંસ્કારી બનાવીને, ઉચ્ચ બનાવીને શિખવ્યા છે.

આપણા હાલના મમયમાં કવિવર ડાંગરે આપણને ગીતો-દ્વારા જે કાંઈ આપ્યું છે તે તેમણે જૂના લોકપ્રિય ગીતોમાંથી જ પસંદ કરેલું છે. નાઝિરધનો જિસસ (ખસુ) અને હિંદનો થુદ્ધ એ મોના ધર્મમંસ્થાપકોનાં બોલવચનો લોકો સહર્ષ સાંભળતા હતા; કેમકે રાજ્યભક્તિ, હિંમત અને સ્નેહના સામાન્ય આદર્શો તેઓ લોકોને સમગ્રવત્તા હતા. તે આદર્શો, કાંઈક અંશે સનાતન તત્ત્વો સાથે નવા સમ્મન્ધથી આતમ્રેત હોવાથી, નવું સ્વરૂપ પામેલા હતા, અને તેથી મનને ગમી જાય તેવા હતા.

પ્રાચીનોનું
કાવ્ય.

બીજી રીતે આ વાત કરીએ તો, અ.પણે સૉક્રેટિસ જેવા પ્રીલસુદનું ડહાપણ, હોમર જેવા કવિઓના મિશ્રિત આદર્શોમાંથી કાઢવું જોઈએ; અને વેદના સમયનાં કેટલાક પસંદ કરેલાં મૂકનો માંથી ઉપનિષદનાં જિયા મૂત્રોના મૂળ જેવાં જોઈએ. તેથી જ ચીનદેશમાં કૉન્ફ્યુસિયસ, હમેશા 'ઓડડ (odds) નામનાં ગીતોમાંથી જૂના કવિઓનું ડહાપણ જોતો હતો, અને પોતરનો અન્ય, બીજા બધા માટે અસહી, અને મૂળભૂત બની શકે તેવા તેને સમર્થ બનાવતો હતો.

વિદ્વિધ
સિદ્ધાન્તો-
નો
સમન્વય;

આ આચર્યોના સિદ્ધાન્તો અને આદર્શો એક બીજાથી કેવા નોખા પડે છે, તે જોવું બહુ રસ પડે તેવું પડે છે. " કથો સદન

સિદ્ધાન્તો-
નાં દર્શિ
બિંદુ:

કરનેા સેવક-ભક્ત ” (Suffering Servant) એ (ખ્રિસ્તી-ધર્મ)નો આદર્શ-ધ્યેય, એ હિંદુઓના ધર્મદર્શન અને અનુભવ ઉપરથી તારવી કાઢવામા આવ્યો છે. ઐરિસ્ટોટલના “ ઉત્તમ દોષ્ટિના માનવી ” (Superior Man) ના આદર્શથી અને કૉનફુશિયસના રાજવી પ્રાચ પુરુષ (Chuntse) થી ધણો જ જુદો પડે છે. તો પણ તે હિંદુઓના “ મહાન્મા ” અને બૌદ્ધોના “ બોધિસત્વ ” ને ધણો મળતો આવે છે; બુદ્ધ તો ઈશ્વર તથા કૉનફુશિયમ-બેઢને મળતા આવે છે; અને દરેક માનવવંશના જ્યોતિષર જેવા આચાર્યની હારમાળામા અમુક જાતના નૈતિક આદર્શો પુનઃ પુનઃ આવ્યા જ કરે છે.

સામ્ય તથા ભેદનું જ્ઞાન પૂર્વ અને પશ્ચિમનો પરસ્પર ભાતુભાવ બરાબર મમજવા માટે, બધા હિતચિંતકોએ આ આચાર્યોને પ્રથમ મમજવા જોઈએ. કૉનફુશિયસ કહેતો કે ‘ ને માણુઓમાં એકસરખા સામાન્ય સિદ્ધાન્ત હોય નહિં તો તેઓ સાથે કામ કરી શકે જ નહિં. ’ આપણે તેમાં એટલું જમેરીએ કે ‘ માણુઓના સિદ્ધાન્તો કયાં જુદા પડે છે તે સમજાય નહિં ત્યાંસુધી આપણે તેમની માથે કામ કરી શકીએ નહિં ’ દરેક માનવમાજે જે કોઈ એક નૈતિક આદર્શ વિકસાવ્યા હોય, તેથી તે પ્રજા શું સચવે છે ? એક આદર્શ બીજાની પ્રતિ કયાં કરે છે ? વગેરે જાણવું આવશ્યક છે. પ્રજાની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમા આધ્યાત્મિક અને નૈતિક સુધારો વધારે મહત્ત્વનો છે; અને બધી મહાન પ્રજાઓના જીવનમાં તેને મહાન કેન્દ્રસ્થાને વિગળતો આદર્શ-ઠંડિ (Central Stand) આપણે મમજવો જોઈએ. તેમના સાક્ષણિક આકાશ-ઓ આપીને, અને આદર્શ મમજવીને ઢું તેની ઉપર ખોદું વજન કે મહત્ત્વ આપવા માગતો નથી; અથવા તેઓ, એક

ખીજને ખાતલ કરીને, એકલા રહી શકે છે એમ પણ સૂચવવા
છત્તો નથી. તેમની એક ખીજની પરસ્પર “આપ-લે”
ધણા મમય પહેલાં શરૂ થઈ હોવી જોઈએ.

મહાન પ્રજાઓ એટલી બધી સમિશ્ર હોય છે કે એક જ
આદર્શથી તેઓ સંતોષ પામે છે એમ કહી શકાતું નથી. ચીન
દેશમાં કૌન્ડ્યુશિયસ, એ જ સ્વાભાવિક સ્વીકૃત ધોરણ (Norm)
છે. તેમનામાં એક લાદ્સે નામે મહાન વિશ્વવવાદી ચર્ચ ગયો છે.
તેમ છતાં ચીન દેશો તો, જે હજાર વર્ષથી હિંદના મહાન સુગત
શાક્યમુનિ (બુદ્ધ) ના જ મિલ્લતિ પાળ્યા છે. જાપાને વળી
કૌન્ડ્યુશિયસ, લાદ્સે અને બુદ્ધ-એ ત્રણેના સિદ્ધાન્તો પાળ્યા છે;
અને હવે તે ઇસુ ખ્રિસ્તના ધર્મને માન આપતાં શિખે છે. બધી
પ્રજાઓએ પરભૂમિમા જન્મેલા આદર્શો સ્વીકાર્યા છે, કૌન્ડ્યુ-
શિયસના ‘રાજલાકિત અને સુધડતાઈ’ (Cleanliness) ના
આદર્શ પર ચ્યાયલો જાપાનનો “સામુરાઈ” (Samurai)
“બાવહારિક સુધારક” એ એક નવો નમૂનો છે. તો પણ તે બુદ્ધના
નિવૃત્તિવાદમાંથી કાંઈક બોધ લે છે; અને તે મૂડીવાદીઓના
સેવક થવા કરતાં, સામાન્ય આમરગની સેવક થવા ઇચ્છે છે.

દેશપરતે
આદર્શ-
ભેદ:

આવી જાતનાં પુનઃસંસ્કરણ થવાથી, જૂના આદર્શો નવા જૂના
મતને મળતા થાય છે; અને તેથી તેમની કિંમત વધે છે. આદર્શનું
એવા બે તરફ દષ્ટિ રાખનારા આદર્શોમાંથી જ પ્રજાની ખરી પુનઃ
પ્રતિષ્ઠા જાળવી નીકળે છે; અને બહારથી નવું શિક્ષણ મેળવીને સંસ્કરણ-
પેતાના ધોરણો યુગધર્મને અનુસરી પ્રજા સુધારે છે, અને
પેતાને વધારે ઉચ્ચતર બનાવે છે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક ધ્યેયો

ધૂરોપના
આદર્શો:

ધૂરોપના ઉત્તર વિભાગની લડાયક પ્રજાઓએ આશ્ચર્ય-કારક સૂરસીગત, આતિથ્ય અને રાજભક્તિ કેળવવામાં જ પોતાનો ઇવન-આદર્શ માનેલો છે. પણ તેમ છતાં તેમણે નત્રતાથી દિવ્ય પર્વતપર મોઝિકને અપાયલા વિવેક અને ક્ષમાના આદર્શો મેળવ્યા છે, તથા તેઓ સત્ય તરફ ધણી પ્રીતિ રાખવાનું શિખ્યા છે.

હિંદુના
આદર્શો:

નત્ર હિંદુઓ, જેઓ ક્ષમાશીલ માનવતા, અને પરલોક-મુખમાં માનનારા છે તેઓ ક્ષમા આપનારને સંતપુરુષ સાથે મરખાવે છે. તેઓ પણ ઐકસરખા જ ઉત્સાહથી શ્રીભગ-વદ્ગોતામાં ભાર દઈને કહેલા ક્ષત્રિયોના યુદ્ધધર્મની પ્રશંસા કરે છે, અને પ્રજાના સામાજિક દૃષ્ટને માન આપે છે.

પરસ્પર-
વિરુદ્ધ
સિદ્ધાંતોની
અયકા-
અયકી:

આથી મુસેલમાની અને સહેરીની ફરજ, રાષ્ટ્રવાદ અને આંતરસમ્પ્રવાદ — રાજભક્તિ કેળવવામાં પ્રતિરસ્પર્ધી જેવા લાગતા એ બંને સિદ્ધાંતો-અને તેમનો વિરોધ; તે ક્યાં રહેલો છે, અને કેટલે અંશે જો તે, આપણા અભ્યાસના નવા અને ગંસિક વિષયો છે.

ઉદાહરણ:

કેટલાક વિરોધી દેખાતા મહાન નેતાઓ દ્વિંદમાં પ્રગટયા છે. એટલે કોઈકવાર અશોક સરખો ધર્માત્મા, કૈાટિલ્ય સરખા કુટિલ ગજનીતિય સામે અયગ્રાધ પડે તેવું થાય છે; તેમ જ ચીનનો તર્કવાદી નેતા ગદનમાર્ગી નેતા સામે અયગ્રાધ પડે છે. કૉન્ફુશિયસ જેવા ધર્માત્મા કોઈવાર નાસ્તિક અને ચંકા-વાદીઓ સાથે અયગ્રાધ પડે છે, અને “વ્યવહારકુશળ” પર-લોકવાદી આચાર્યો આ લોકના “લેવડદેવડિયા” ઉપયુક્ત-તાવાદીઓ (Utilitarian) સાથે અયગ્રાધ પડે છે. અને જાપાનમાં ઝાલો અને નત્ર મુધારક શોટોકુ (Shotoke) જે

જાપાનીઝોના અસૌક જેવો છે—અને જેના ઉપદેશથી જાપાનનું સમગ્ર સત્ય અને સૌન્દર્ય ખસી જાય છે—તે, પોતાના ભક્તિવાદથી, કૌન્દ્યુસિયસના અનુયાયી માનવસુખની હિમાયત કરનાર સાથે અચડાઈ પડ્યો છે. રાષ્ટ્રવાદ અને અન્તરરાષ્ટ્રવાદ સાથે, યુદ્ધ-નીતિ અને સુમેહનીતિ વચ્ચે, તથા જનતાના હક્ક અને ઉમરાવોના હક્ક વચ્ચે જેટલા તીવ્ર મતભેદ વિરોધ-હાલમાં જાપાનમાં જોવામાં આવે છે તેટલા ખીજે ક્યાંઈ નથી.

“શુદ્ધિવાનોનું જ નેતૃત્વ હોવું જોઈએ” એવી હિઝયાલ ચીનમાં લોકો કરે છે, અને તેમને અનુસરે છે. એ બાબત બહુ મહત્વની છે, તેઓ પૂછે છે “તત્ત્વજ્ઞાન શું છે?” “આપણે કયા આચાર્યને અનુસરવું?” આ અને આવા પ્રશ્નો, મહાત્મના પૂજક અને સેવક એવા હિંદુઓને પરસ્પર વિરોધી જેવા લાગે છે. જાપાનમાં તો લોકોનાં ટોબે ટોળા ખ્રિસ્તી કામવા (Kagawa)ને માન આપે છે; અને આ સામાજિક અને સાંતિમય ક્રાંતિના સમયમાં તેને નેતા માને છે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ચીનનો ‘સદ્ગુરુ’ હિંદનો ‘આચાર્ય’ અને જાપાનનો ‘બ્યાવહરિક સ્થંભારક’—એ ત્રણે મુખ્ય છતાં બિન આદર્શો છે.

ચીનનું
લોક
માનસ

પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં, ગ્રીસ અને ચેલેસ્ટાઇનમાંથી નૈતિક આદર્શ લેવામાં આવ્યા છે. તેથી ત્યાં વૈજ્ઞાનિક મત અને ધાર્મિક મતનો સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાં વિજ્ઞાન અને ધર્મ મત વચ્ચેનું અંતરૂપ નાનું અને પાતળું છે. ‘વૈજ્ઞાનિકોના સત્યાન્વેષણના પ્રયત્નોમાં ધર્મ’ અને નીતિ રહેલા છે, એમ માનનારા ત્યાં ઘણા લોકો છે. પોતાના પ્રયત્નમાં સફળતા મળે એટલું જ એ વિજ્ઞાન મતવાળાં ઇચ્છે છે. ખીજો કોઈ બદલો મેળવવાની

પશ્ચિમની
પરિસ્થિતિ

લોકોએ અધિકૃત આદર્શ મેં બતાવ્યો છે,

હાહરણ તરીકે ગીનામાંથી અવતરણો મૂક્યાં છે તેમજ સિદ્ધાંતનાં
તેના જેટલી જ લોકપ્રિયતા મેળવનાર “મંથતંત્ર” માંથી પણ અવતરણો
મૂક્યાં છે; “રેલેટિવ સંવાદો” માંથી અવતરણ મૂક્યાં છે અને
અનોફોનના “મેમોરાબિલિયા” માંથી મૂક્યાં છે; અને એરિસ્ટોફે-
નિસનાં કટાક્ષ વચનો સાથે, મેં પુણ્યગચ્છરોનાં વચનો લીધાં છે.
ઇઝરાઇલના કીર્તનકરનાં વચનો પણ લીધાં છે; અને તેમના
સિદ્ધાંતમાં રહેલાં બળવાન તત્ત્વો તથા તેમની ખામીઓ, કષ્ટ
પણ સંકેત રાખ્યા વિના, સ્પષ્ટ રીતે બતાવવાનું હું ચૂક્યો નથી.

કેન્ડિડુશિયસ કહેતો કે માણસના દોષો જોવાથી આપણે પ્રભ
તેમના ગુણની ખરી કદર કરી શકીએ છીએ. અને જો આપણે લક્ષણનાં
ઝીક લોકોની વિવેકપટતા, યાદુઈ લોકોની વૈરવૃત્તિ, હિંદુ- દ્રવણો
ઓને પ્રારબ્ધવાદ, અને ચીન લોકોના સ્વેચ્છાવિહાર બરાબર
સમજીએ તો જ આપણે સૌક્યદિસને, ઈસાઇને, ગૌતમ બુદ્ધને
તથા કેન્ડિડુશિયસને તથા તેમના સામાજિક સુધારા અને
ઉન્નતિનાં કાર્યોને સમજી શકીએ. નીતિશાસ્ત્રના એ મહાન
મર્જક હતા. તેમને બધાએ ઓળખવા જોઈએ. તેઓ
આપણી સોની ખરી દોલત છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમે આ સંગઠિત
જગતમાં પોતાની પ્રાન્તીયતા તજવી જોઈએ.

જેમ ધરોપના લોકો ઝીક અને યાદુઈ લોકો પાસેથી સિદ્ધાંતોની
નીતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવે છે તેમજ એશિયા, ચીન અને હિંદ સર્વ-
પાસેથી પણ મેળવે છે. આ ચાર પ્રતિબાધાળી પ્રભઓ દેશવત્તાઃ
સમજાવી જ આ મંથ રચવામાં આવ્યો છે; અને તેમાંથી

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક ધ્યેયો

પ્રમટેલી ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિ તથા જાપાનની સંસ્કૃતિના ઉદ્દેશો
પશ્ચ બામાં કરવામાં આવશે.

વર્તમાન
યુગંધર્મનું
શ્લોક:

આ બંને સંસ્કૃતિમાંથી પસંદગી કરવાનું તથા પુનઃસુધારણા
સાધવાનું તત્ત્વ રહેલું છે એ સ્પષ્ટ સમજશે; અને આ આદર્શો
હાલમાં એકબીજાની સાથે અચડામણમાં આવેલા છે; પરંતુ તેમનું
મિશ્રણ ચવાધી જરૂર, કંઈક નવું પ્રગટવાનું છે. જેમ પશ્ચિમમાં,
ખ્રિસ્તી ધર્મમાંથી નવો યુગ સ્થપાય છે તેમ પૂર્વમાં, બુદ્ધના
મતમાંથી નવો યુગ થાય છે. તેથી તેમાં રહેલા મૂળતત્ત્વો
ઉપર મેં વધારે ભાર મૂક્યો છે.

આભાર
દર્શન:

મારા જે વિદ્યાર્થીઓએ અન્ય ભાષામાંથી ભાષાન્તરો કર્યા છે-
તેમનો, અને બીજા દેશોમાં જેમનાં નામો મેં આ ગ્રંથમાં મૂક્યાં
છે તેમનો કું આભારી છું. ખાસ કરીને ચીનના ડૉ. હુશીહ
(Dr. Hushih) અને જાપાનના ડૉ. એમ. એનેસાકી
(Dr M Anesaki) નો અહીં આભાર માનું છું. બર્કલી-
માં 'ફેસિટિક સ્કૂલ ઓફ રિલિજિયન' નામે ધાર્મિક
મંડળ ચાલે છે. તેમાં 'અર્લ લેક્ચર્સ' (Earl Lectures)
તરીકે આ ભાષણો મેં આપ્યા હતાં. તે ભાષણોમાંથી અવતરણો
મેં મૂક્યાં છે. સિદ્ધાંત સમજાવવામાં જેનો આધાર લીધો છે
તેને અહીં નાનાં પ્રકરણો જેવા સ્વરૂપમાં આ ગ્રંથમાં મૂકું છું.

૪૨૨ ૧૯૩૩]

કેનેથ જે. સૉન્ડર્સ

૧

ઈફ્રિસસમાં એક સાંજ

(પહેલા સૈકામાં)

ઈફ્રિસસમાં એક માલુમી વેપારી રહેતો હતો. તેનું નામ મોર્ડિસે. તેને લોકોની પરોણુગત કરવાની ટેવ હતી અને પોતાના ઓક પાડોશીઓ સાથે તે સલાહમંપથી રહેતો હતો. તે કાષ્ટક અંશે ઓસનો ધર્મ માનતો; પરંતુ તે એક ખ્રિસ્તીધર્મ-મંડળનો સભાસદ પણ હતો. તે ધાર્મિક ચર્ચામાં સારો રસ લેતો હતો. ધરતી સનના પહેલા સૈકાના અન્ત ભાગમાં તે રેશમી કાપડનો વેપાર કરતો. ઓના લોકો વણકાર હતા અને ઓક તથા રોમન લોકો ખરીદ કરનારા ધરાકો હતા; તેમના દલાલ તરીકે તે કામ કરતો હતો.

એક
દાર્શનિક
સંવાદ:

તેને ઘેર એક વખત સાંજે ઓના ધર્મ-તેના મિત્ર-
હિંદી રામાનન્દ અને ઓક સોસથેનિઝ-એ ત્રણ મહાત્માઓ

ધાર્મિક
ચર્ચા:

આવ્યા. એનેકજાન્ડરે (મહાન સિકંદરે) પૂર્વ અને પશ્ચિમને એક બનાવી દેવાનો મહાન સંકલ્પ રાખ્યો હતો. તે વિષે એ લોકો વાતચીત કરવા લાગ્યા.

સિકંદરના
સિક્કા
ઉપરથી
ચર્ચા:

રામાનન્દે તેમને એક મિલ્લો દેખાડ્યો અને કહ્યું કે “આમા સિકંદર ઇન્દ્રની પેઠે એક મોટું વજ્ર હાથમા લઇને ઊભો છે” ત્યારે ઈશીસમે કહ્યું, “ એ ઉપરથી મને લાગે છે કે તે પોતાના કામમા નિષ્ફળ થયો છે, પણ અમારા એક મહાન્તે કહ્યું છે કે “તારું ઘર હંમેશાં પ્રાપ્ત પુરુષોને મળવાનું સ્થાન હોજો, અને તું આપુર-તાથી તેમનાં બોધવચનોનું પાન કરજો.” તેથી તમારા દેશમાં ઇશ્વર વિષે કેવા વિચાર કરવામા આવ્યા છે તે મને કહો અને આ માનવજીવનનો અર્થ કે ઉદ્દેશ શો છે, તે કહો. અમારા એક ખીજા મહાન્તે કહેલું છે કે “ સત્ય, ન્યાય અને શાંતિ એ ત્રણ તત્ત્વો ઉપર આ જગત ટકેલું છે. ”

ગ્રીકની
જિજ્ઞાસા

એ સાંભળી ગ્રીક સોરથેનિસે કહ્યું “ આપણા ચીનાઈ મિત્ર જેમણે બહુ મુસાફરી કરી છે, અને જેમનો દેશ ઘણો પ્રાચીન ગણાય છે તે પહેલાં બોલે. સત્ય અને સૌન્દર્યની ચીનાઈ લોકોની ભાવના સમજવા હું ઘણો આપુર છું. ”

ચીની
વેપારીની
કથના

લિફેન્ગે કહ્યું, “ તમે અતિથિસત્કાર સારો કરો છો અને વિવેકી છો. આ પ્રસંગને શોભાવે તેવું સુંદર કહેવાનું મારી પાસે નથી, કેમકે હું તો સત્યનો નમ્ર ઉપાસક છું; અને મારો ઘણો વખત વેપારમાં જાય છે. છતાં અમારા કામકાજને અંગે સત્ય અને ધર્મ સમ્બન્ધી બાબતો જાણવાનો પ્રસંગ મળ્યો છે. અમે શુદ્ધ વ્યવહાર રાખીએ છીએ; અને ખીજા પ્રજા કેમ વર્તે

છે તે તપાસીએ છીએ. પહાડી મુલકમાંથી હું હિંદ ગયો હતો. અને હાનના શહેનશાહની બેટ લખતે હું રામના શહેનશાહ પાસે ગયો હતો. શહેનશાહને અમે દેવનો પુત્ર માનીએ છીએ. “દેવ એટલે ન્યાયી અને ગહન પ્રધર. તેની મરજી પ્રમાણે રાજ્ય અને સમાજની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.”

“રામનો રાજા સિંહર પેઠે ધર્મીર હોવાનો હક્ક કરે છે. અમે રાજેનશાહ
ચીનાઈ લોકો એવું માનીએ છીએ કે ન્યાસુધી શહેનશાહ દિવ્ય ધર્મીરનો
રીતે—ન્યાયથી—રાજ્ય કરે ત્યાં સુધી તે ધર્મીરનો પુત્ર ગણાય. તે, પુત્ર
બધા લોકોને મુવના તારા સમો આદર્શરૂપ અને માર્ગદર્શક હોવો જોઈએ. અમારા પૂર્વજો તરફ અમે વફાદાર છીએ તેમ શહેન-
શાહ તરફ પણ છીએ. અને તેમને અમારા પિતા જેવો ગણી માન આપીએ છીએ.

“અમારો મહાન અશોક કહેતો કે હું લોકોનો પિતા છું, રામનો
પણ તે કોઈની પૂજા સ્વીકારતો નહિં. પોતે જ પૂજનીય હોવાનો આદર્શ:
હક્ક કરતો નહિં; અને ખરેખર, અમારો હિંદુ મત એવો છે કે રાજા જનમમાજની સેવા કરવા પસંદ કરવામાં આવે છે.
“દેવોએ રાજા સંતોષે અને તેને રાજપદવી આપી.” એવી માન્યતા પણ ચાલે છે. માણસનો ધર્મ દરેકને પોતાની દરજ્જાબલતા શિખવે છે.

‘તમે અમને એક જ વાક્યમાં માણસનો સમસ્ત ધર્મ કહી રામાનન્દો
શકશો?’ રામાનન્દે પૂછ્યું. ચીનાઈ લિફ્ટોએ કહ્યું, કોન્ફ્યુ- પ્રશ્નોત્તર:
શિયસના શિખના ગત પ્રમાણે ‘આમાને વફાદાર રહેવું એ જ માણસનો ધર્મ છે.’ અને હિંદમાં મને મહાયાન શાખાના એક

બોદ્ધ સાધુએ કહ્યું છે: “ પાપ કરતાં અટકો, પરાપકાર કરો. અન્તરાત્મા તથા હૃદયને પવિત્ર કરો. ”

લાદ્દસેનો: આ આદર્શોમાં અને સંપ તથા નિર્દોષતાના લાદ્દસેના આદર્શોમાં બહુ તફાવત નથી. તે કહેતો કે માણસે ક્રદરતાના નિયમને અનુસરવું જોઈએ; નમ્રતા અને અવિરોધ શિખવાથી માણસને સુખ મળે છે. મારો મિત્ર અને હું કોઈવાર સાથે મુસાફરી કરતા. અમારામાં ઘણું એક ‘સંસ્કૃત’ જ છે. આપણે હવે તેનું પશુ કૌશિક સાંભળીએ. ”

રામાનન્દ હવાચ: રામાનન્દે કહ્યું: “ અમે ધર્મને કુદરત (પ્રકૃતિ) માનીએ છીએ અને તેના અર્થ “ રિવાજ ” પણ કરીએ છીએ. ‘ કુદરતને અનુસરવું ’ - એનો અર્થ એવો કે અમુક વર્ણના રિવાજ પ્રમાણે ક્રદર જાળવવી. કેમકે અમારો સમાજ ચાર વર્ણોમાં વહેચાયેલો છે. તેમને અમુક કાર્યો કરવાનાં સોંપાયેલાં છે. શાસ્ત્રોમાં જોતાં જણાય છે કે બ્રહ્માએ ચાર વર્ણો જનાવ્યાં, સાયળમાંથી વાણીયા (વેપારી), જુનઓમાંથી રાજ્યકર્તા ક્ષત્રિયો, મસ્તકમાંથી વિદ્વાન બ્રહ્મણ્ય અને પગમાંથી નોકરવર્ગનાં શૂદ્રો જનાવ્યાં. ”

પ્રશ્ન: એવાસ્થેનીસે વચમાં પૂછ્યું, “ અમારામાં જેમ સ્વતંત્ર લોકો અને શુભાગો છે, તેમ ? ”

ચારવર્ણની વહેંચણીનું રહસ્ય: હિંદુઓ કહ્યું, “ અમારામાં જેમ હિસસુકો, વેપારીઓ, બેકેટો અને લાડવાઓ—એ ચાર વર્ગ છે તેમ ? ” “ એમ ખરું છે ખરું અને નાહું પણ ખરું; કેમકે અમે તો ક્ષત્રિયોને—લાડવા-

જોને જોયા જગ્યા આપીએ છીએ. અને અમારો છેલ્લો વર્ગ-
શ્રી (જે માત્ર સેવા કરે છે) તે, છેક ગુલામ ગણાતો નથી. વળી
ખીજે વધારે મહત્વનો તકાવત એવો છે કે દરેક માણસ પોતે
પૂર્વ જન્મમાં સારાં માઠાં કામ કરે તે પ્રમાણે તે જોયા વર્ગમાં કે
નીચલા વર્ગમાં જન્મે છે. હું એક વેપારી છું અને મારી પર-
દેશની મુસાફરીઓથી મારા દેશમાં હું નાત-બહાર મૂકાયલો છું.
પણ ઘણે વર્ષે મારા પુણ્યના પ્રભાવથી હું ક્ષત્રિય જન્મ મેળવું
અને તેથી જોયો બ્રાહ્મણ જન્મું એ સંભવિત છે.

“અદૃષ્ટ ઈશ્વરે વિષે અમારી કલ્પના એવી છે કે તે એક
સત્ય છે. આપણે જેટલું બાહ્ય જ્ઞાન મેળવીએ તેથી જુદું
જ એનું સ્વરૂપ છે. અને તે સમજાવવા અમે “સત, ચિત
અને આનન્દ” એ ત્રણ શબ્દો વાપરીએ છીએ. માણસને
ન્યારે પોતાના આવા સ્વરૂપનો અનુભવ થાય ત્યારે તેને
સંપૂર્ણ સુખ મળે છે. પછી વિવાદ અને પાપ તેને સ્પર્શ કરી
શક્તી નથી.”

ઈશ્વર
સંબંધી
કલ્પના:

બૌદ્ધ લોકો કહે છે કે “વાસના જ પાપ છે.” અમે તે કબૂલ
રાખીએ છીએ. પણ તેને છૂટવાના અમારા ઉપાયો જુદા છે.
બૌદ્ધ લોકો દેવને બેટ અથવા યજ્ઞ-સમર્પણ કરવા તૈયાર નથી;
અને પશુચરને તેઓ હિંસા અથવા પાપ માને છે. મારે રેશમ-
ના વેપારી તરીકે હજારો જીવોની હિંસા કરવી પડે છે. તેથી
હું બૌદ્ધ મતનો ગણાઉં નહિં. વળી લડવૈયાએ લડવું એ જ
જોની દરજ્જા છે—એમ જુદા લોકો માનતા નથી. અને અમે તો
કહીએ છીએ કે કોઈ પ્રજા નરમાણથી મહાન બની શકી નથી—

બૌદ્ધ મત

વાસના- રાજ્ય કરી શકતી નથી. તોપણ અમારા ધર્મશુરુઓ કહે છે કે ત્યાગ: સત્યનું મનન કરવું અને વામનાથી છૂટા રહેવું. ત્યારે અમારા એક સાધુને સિકંદરે ઉપદેશ લેવા માટે બોલાવ્યો ત્યારે સાધુ મહારાજે સિકંદરને સ્પષ્ટ કહેવરાવ્યું કે “તમે આ જગતની વસ્તુઓમાં એટલા બધા તક્ષીન થયા છો જેથી તમે મત્ત્ય સમજવા અસમર્થ છો । ” રામાનન્દે આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો.

યાહુદી મત: તે સાંભળી મોડિંસે બોલ્યો, “ અહો ! આ ઠીક છે. આ જગતનું ડહાપણ, તે એક બાબત; અને પરલોકનું ડહાપણ, તે બીજી જ બાબત છે. અમે યાહુદી લોકો આ જગતને પરલોકમાં જવાના મધ્ય-માર્ગ તરીકે ગણીએ છીએ. આપણે દિવ્ય ધર્મશરતા અંશ છીએ. ધણી કંટો વેઠવામાં જ મહતા છે. એમ કહ્યું વેઠતાં જ ધર્મશરનો પ્રકાશ સારા ય જગતમાં ફેલાશે; અને આખરે, જેમ સમુદ્ર ઉપર બધું જળજળ ખિન્ન્યાકાર દેખાય છે તેમ આ સમસ્ત જગત ધર્મશરમય દેખાશે. ”

ગ્રીક મત: “ અમે ગ્રીક લોકો પણ એમ માનીએ છીએ કે સત્ય અને સૌન્દર્યનો પ્રકાશ આ જગતમાં ફેલાવવો એ અમારો જીવનમંત્ર છે. સૌક્રેટિસ આ સિદ્ધાન્તને અનુસર્યો હતો ? એરિસ્ટોટલનો શિષ્ય સિકંદર એક મહાન સ્વર્નાધી પ્રેરાયેલો હતો ? અને કાણુ માનવજાતને એક કરવા માટે મથતો હતો ? ” સૌસ્થેનીસે કહ્યું.

બૌદ્ધમતનો પ્રચાર: બુદ્ધ ધર્મને, બધી પ્રાચી સાંકળનાર, એક કરનાર-તન્ત્ર જેવો અંશોકે ગણ્યો છે. એમ કહેવાય છે કે તેના રાજદૂતો ઍન્ટિઓક્ષ અને ટોલેમીની રાજસભાઓ સુધી પહોંચી ગયા હતા; અને ત્યાં બુદ્ધનો ઉપદેશ કરતા હતા.

આ નામો સાંભળીને યાદુદી મોડિંસે પોતાને લગતો આક્ષેપ સહન કરી શક્યો નહિં; કેમકે એન્ટિઓકસના વંશજો સામે ' મહાબીજ ' લોકોએ બળવો ઉઠાવ્યો હતો; ઇશ્વરના લોકોતરફ ધૃષ્ટાસ્પદ વર્તન દેખાડ્યું હતું—એ બધું તેને યાદ આવ્યું. તેણે કહ્યું, “ પ્રજાઓ વચ્ચે મૈત્રીની હિમાયત કરવાનું કામ સહેલું છે; એક પ્રજાની મંસ્કૃતિ બીજી પ્રજા સ્વીકારે એમ કહેવું સહેલું છે; પણ અમારા યાદુદીઓમાં સૈકાઓ થયાં એક યાદવાદનો મંત્ર નીચે પ્રસારે બોધ આપે છે:— ‘ તું એ લોકોમાંથી અહીં આવ ’ ત્યાંસુધી અમે આ લોકો સાથે રહીએ છીએ ત્યાંસુધી તેમની પૂજા અને તેમનાં બીજાં ધાર્મિક કાર્યં અમને સમજતાં નથી. ”

યાદુદીર
યથેશ
આપાત

આ ક્ષણે ચીનાઈ લિંચંગ વચ્ચે બોલી જાયો: હુનાના લોકો માને છે કે ચીનાઈ લોકોને મન ચાર મહાન સમુદ્રસુધી રહેનારા બધા લોકો ભાઈઓ સમાન છે. પણ કોન્સ્ટાંટિનપોલિસના એવો મત છે કે આ જગત એક મંદરનું નાનું કુટુંબ છે જેમાંના લોકો ‘ દયા, દરુણા ’ (Sincere) ને માને છે. તે ‘ ટાકુંગ ’ નામથી ઓળખાય છે. મોટાં આથી જગ આગળ ચાલ્યો અને બધાને ‘ ભાઈઓ ’ ગણવા લાગ્યો. ને લગાઈની સામે થતો, અને ‘ લડવું ’ એ ગેરબ્યાજબી ગણતો હતો. આથી તેના વિરોધીઓ બહુ થતા. કેમકે જો ફરેક પ્રજા પોતાના મત અને સંસ્કૃતિને સર્વમાન્ય કરાવવા પ્રયત્ન કરે તો જરૂર લગાઈ થાય; એમ મિઠંદરે પણ કહેલું છે. હાં તો લગાઈ થાય ને હાં તો કેમે કેમે હૃદયપલટો થાય. ત્રીજો કોઈ રસ્તો છે ? ”

ચીની મત

યાદુદીએ કહ્યું: “ના, જો ગુલામીમાં સપડાયો દેશ બીજાના દિન માટે બીજામાં સપડાઈ જાય અને માત્ર સંકટ વેડી પસ્તાયા

યાદુદીને
મત

કરે —આત્મભોગ આપે તે એ ત્રીજો ઉપાય કહેવાય. કષ્ટ પામેલી પ્રજાને પયગમ્બર આશ્વાસન આપે છે ! ” ખરેખર તેણે જ આપણું દુઃખ સહન કર્યું છે અને આપણાં પાપ હરી લીધાં છે ” પણ આવા આ દેશમાં એક વયોવૃદ્ધ મહાત્મા છે. ખરું છે તે ચાહુદી છે. તે, પહેલાં જુવાન વયમાંથી જ નાઝરથના ખ્રિસ્તી પંથમાં લગેલા હતા. ધણી લોક તેમને મળવા જાય છે. તે માણસ જાતને ચાહે છે; અને તેમને માટે સહુ કહે છે કે તે એક દેવદૂત સમા છે. કહાપણના દરિયાવ છે. ”

“ બીજો સોફેટિમ કે ? ” ક્રીકે કહ્યું.

“ બીજો કોન્ડુસિયસ ” ચીનાએ કહ્યું.

“ ઠીક ચાલો આપણે તેની પાસે જઈએ; અને આત્મચાનના ખરા માર્ગ વિશે આપણે તેને પૂછીએ ” હિદુધર્માત્માએ કહ્યું.

૨

ચરે મિત્રોએ થોડો મમય અખ્યાતમાં જઈને ગાળ્યો;
પછી તેઓ ઇક્ષિસસનો મહાન નગરમંડપ જોળંગીને આવ્યા.
ત્યાં તેમણે પશ્ચા લોકોના ટોળા આર્દિમિસના મંદિર તરફ
જોયે ચઢતાં જોયા; કેટલાંક દેવળના મધ્યમાગમાં નીચે જીન-
રતાં હતા.

મોર્ડિસે કહ્યું, “ તેઓ કેવા અર્થાત છે ! તેઓ દિવ્ય અનેક
વાણી સાંભળતા આવે છે; અથવા કાંઈ ગદન ચમત્કાર જોઈને કામના-
મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છે છે; અથવા મંદિરમાં જાદુગરની સલાહ ભરણા
લે છે. આ નગરમાં મૂર્તિ બનાવનારા કારીગરો ખ્રિસ્તી પૌત્રના શ્રોતાવર્ગ
ઉપદેશથી ચીઠાઈ ગયા હતા ને તેમણે બગવો કર્યો હતો. તેઓ
મોટા અવાજે જૂમ પાડતા હતા; ઇશીસ્થન લોકોના આર્દિમિસ
ખરેખર મહાન છે ” એટલું તેમને બરાબર યાદ રહી ગયું છે. તે
વખતે વયોવૃદ્ધ જોન નાઝરીન લોકોના પંચનુ—લોકિક ધમનું
શિશુ લેતો હતો. લોકો કહેતા કે તેમના સાથ (Satan) ગુરુના
જેવા જ તે ધર્મ—ધેણાથી ભરેલો છે; સાત ઉપર યાદને

(Yahuveh) કૃપાદષ્ટિ વરસાવે છે. જોશુા (Joshua) જેનામા-અનન્ત પરમેશ્વર અંશત ગહેતા દતા-તેને ૫ રામન લેકાએ મારા નાખેા ! ”

અમ તારા ‘અવતાર’ નો ઉપદેશ આવે છે જે ઈશ્વર નામ નથી, જે જેમ સકાતો નથી તે ઈશ્વર યુગેયુગે જગતને જરૂર પડે ત્યારે દેખાય છે-અવતાર છે. મારી પાસે શ્રીગીતાજીની એક નકલ છે જે મારે તમને દેખાડવી જોઈએ તેમા લખ્યું છે કે ‘ હુ અનન્ત છુ. હુ જાતે જ અવતરુ છુ ’ શ્રીકૃષ્ણે એમ કહ્યું છે, ‘ જ મને આહે છે તેમને હુ આહું છુ, ’ અમે ઉલોગ-મા ગૂંથાયેલા રહિયે છીએ, વધારે વખત મનન માટે બચાવી સકતા નથી, તેથી, અમારે માટે તો આજ ખરો માર્ગ છે ” રામ નન્દે કહ્યું

સોરથેનીસે કહ્યું, ‘ આ વાત અમને નવી નથી લાગતી. અમારા ગહન મતમાં એક એવો સિદ્ધાન્ત છે કે ઈશ્વર તરફ અનન્ય ભક્તિ-આત્માદયુક્ત ભક્તિ-એ જ ખરો મોક્ષમાર્ગ છે અને હર્મીઝ (Hermes)ને અમે (Logos)-દિવ્ય મન્ત્ર જવો માનીએ છીએ ” સિદ્દેન્ગે પૂછ્યું: “ દિવ્ય મન્ત્ર (Logos) એને શું ? ”

‘દિવ્ય સદેશ’ તેનો અર્થ એક ‘શબ્દ’ અથવા ગુહ્યમત્ર થાય છે ” સિદ્દેન્ગે કહ્યું, “ અમે પણ તેને કુદરતનો માર્ગ કહીએ છીએ ” તો ઓ (Toa)-એ કુદરતી અવાજ સંભળવાથી જ માણસ હલપણ મેળવે છે ‘ માનમાં ને દિવ્ય અવાજ (Toa) મોને, જેમ એક વાસણીમા પવન લદરી મોયે છે તેમ, ” આમ એક કવિએ કહ્યું છે. પાંદુદીએ કહ્યું, “ અમે પણ દિવ્ય પ્રતા

ઇક્રિસસમાં એક સાંજ

ઉપર જ જીવીએ છીએ. અને ફીલો (Philo)એ તેને ‘ દિવ્ય મન્ત્ર ’ (Logos)* નામ આપ્યું છે.

“ હું બહુવાર તેની પ્રાર્થના કરું છું: “ હે મારા આત્મનું પ્રાર્થનાનું
પરમેશ્વરને રહેવાનું દિવ્ય ધામ યથા ચાલ, તે પવિત્ર છે. તું રહસ્ય:
હટકે છે; તે વિવેક-સાક્ષિથી આગળ ચાલે છે. ”

શ્રીક તત્ત્વગાનીએ કહ્યું “ હું એવી પ્રાર્થના કરું છું જે તેને શ્રીકની
મળતી આવે છે. તે સોક્રેટિસની પ્રાર્થના છે: ‘ પ્રિથકર પેનદેવ, પ્રાર્થના:
(Pan), આ સ્વર્ગમાં રહેનાર બીજા મર્વ દેવો, મને અંતરાત્મા-
નું સૌન્દર્ય આપજો. બાહ્ય અને આંતર ભાવ બરાબર
તસ્લીન (એક) થઈ રહેજો. ’ હું ધારું છું કે આવી પ્રાર્થના-
ઓથી માણસ ઈશ્વર થઈ શકે છે. આથી સિનેકા (Seneca)
કહે છે, ‘ કોઈ માણસ ઈશ્વરથી અલગ રહી, સારો કહેવાતો
નથી. ’ આમાં આપણે બધા એકમત થયા છીએ માણસની
બક્ષાઈ, ઈશ્વરી વાલાઈના નમૂના પ્રમાણે હોવી જોઈએ ! ”

આમ વાતો કરતા તેઓ વડીન જોન શુર પાસે આવી સંત જોન
પહોંચ્યા. તેમના આંગણમાં જ કેટલાંક સ્ત્રીપુરુષો એક અથ નો ઉપદેશ:
જેવા દેખાતા-પણ તેજોમય મુખાકૃતિવાળા-માણસની આસપાસ
એકત્ર થયા હતા: તે કહેતા હતા; “ મારાં નાના બાળકો, તમે
એક બીજાને આહો જોમને તમે જુઓછો તેવાંને તમે આહરો નહિ
‘તો ઈશ્વર જેને તમે જોયો નથી તેને તમે કેવી રીતે આહરો ? ”

“ આપણો જ જવાબ આવી રહે છે. ” ચીનાએ કહ્યું, ચીનાને
‘ અહીં તો આપણા મોટ્સે (Mo-tse) જેવો મહાન ધર્મ- ઉદ્ધારક
શુર છે. ”

* Logos નો અર્થ ‘ શબ્દ બ્રહ્મ અને ‘ ચૈતન્ય ’ થાય છે.

જે માણુમોમા રહેતો હતો, સૌન્દર્યની મૂર્તિરૂપ હતો, જેમા માણુસો પ્રકાશ અને જ્ઞાન ભેર શકતા હતા, તેવા ગુરુ વિષે ધર્માત્માએ વાત કહી

“ પલ્લેગના શિષ્ય જેવુ-સાચા શિષ્ય જેવુ આ ગુરુનુ શિક્ષણ છે ” ઓમ તત્ત્વવેદા મોદ્યો, હિન્દુ રામાનન્દ સાનમા મમજ્યા, ને તેમની મુખાકૃતિ ઉપર પ્રકાશના કિરણો દેખાઈ આવ્યા. “ અ નુ નામ જોતે આ જ ” “ અમૃત ” હુ જ માર્ગ છું-સત્ય છું-જીવન છું-જે મને ઉત્તર કરવામા આવે તો હુ જ બધાને ઉત્તર કરી શકું ” ધર્માત્માએ કહ્યું પછી કૌસલ ઉપર મહાન આત્મત્યાગ મનારની વાત તેણે કહી પોતાની જાતને છેક જ ભૂલી જવામા જે દિવ્ય પ્રેમ રહેતો છે તેની વાત કરી

‘ પ્રેમ’ની
મીઠાસા

વ્યારે તેઓ તારાઓના પ્રકાશમા બહાર ગયા ત્યારે એ વ્યારે મિત્રાને લાગ્યુ કે એક દિવ્ય ને પાવત્ર વાતાવરણુ તેમની આસ પામ વ્યાપી ગયું હતું

મોનનો ભગ કરી હિન્દુ રામાનન્દે કહ્યું, “ પ્રેમ એ જ જીવનપંથ છે, પણ તેનુ આચરણુ કરવુ ઘણુ જ કઠણુ છે. ”

વત્સલિતન
મોદ્યો
પત્ર છે

યાહુદીએ કહ્યું “ ઈશ્વરની કૃપા મિવાય તે અશક્ય છે. ” મોસ્થેનીસે કહ્યું, “ આપણે વ્યારે જણુ સત્યાન્વેષણુ કરવા લેગા થયા, તે ઉપરથી તેમા સમજાયુ કે ઈશ્વર-વિતનમા ‘ જાત ’ ઠાઈ હરકત ઉપજ કરતી નથી. ”

ચીનાએ કહ્યું “ જે માણુસો વિવેકશક્તિથી કામ કરે તો તે તે અમારા મોઝસે (Mo-tse) ગુરુએ વિશ્વપ્રેમને ના-

પમંદ કર્યો છે. અને અમે હ મેંશાં લગાઇ કરતા આવ્યા છીએ; ને પરિણામે-શાંતિ અને આરામ નહિ મળે અને સર્વનાશ થશે, ત્યારે બાકી રહેલા લોકો માત્ર ખેતી કરવા માટે જીવશે ! ”

સોરથેનીસે કહ્યું, “ અમારા લોકો વિષયવાસનાના બોગ થઈ નાશ પામે છે. હુબ્રિસ (Hubris) અને પાપવાસના એકત્ર થયાં; તેથી એથેન્સની પડતી દશા આવી; અને આજે ય આશ્રાન્યમાં શુભાગો પણ વિષયના કીડા થઈ રહ્યા છે; અને આ મદિયેનાં દિવાનખાનામાં વેશ્યાઓ રહે છે. સદ્ભાવનાનો દુરુપયોગ કરવાથી પાપ જન્મે છે; તે એટલે સુધી કે વિષયવાસનાને પ્રેમનું જીવું ગ્વરૂપ આપવું સોફિસ્ટિસે કરેલા મધાથે પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા હતા !

વિવાસથી
અધ.પતન

૩

વાર્તાલાપ
ચાહું:

ઈંક્સિસ નગરીમાંથી વિદાય થતા પહેલાં, એક વખત તેઓ મોર્ડિસીના મુકામે આવ્યા. સોસથેનીસે કહ્યું, “આપણે મહાન ધર્માત્મા જોનની વાત કરતા હતા. અને માણુમને માટે એક આદર્શ શોધતા હતા.

કેટ
માનવને
આદર્શ:

“આપણા ચીનાઈ મિત્રે આપણને એક રાજકુમાર જેવા માનવી ‘કુંગ’ વિશે કહ્યું: એ આજે ફરીયા કહેશે ?” ચીનાઈ તત્ત્વવેત્તાએ કહ્યું, “ધણી ખુશીની વાત છે; કેમકે તે રાજવી જેવા પ્રાચ પુરુષ (Chuntse) વિષે અમારા ગુરુએ કહ્યું છે કે. ‘તે ખરે પરાંપકારી છે; ચિંતાથી મુક્ત રહે છે. ડાહ્યો છે; હમથી મુક્ત છે. ચરવીર છે, નીડર છે.’ ગુરુના પોતાના આવા જ ગુણો હતા. રાજવી જેવું જીવન એ જીવી ગયા, ઉપદેશ તરીકે વિવેક શિખવી ગયા; અને પુરાણી પ્રચા અમને સમજાવી. એક-મંપ શિખવ્યો. સમ્યાઈ અને દહતા શીખવી. કલહથી દૂર રહેતા શીખવ્યું.”

હિન્દુ રામાન દે પૂછ્યું. “ દેવતા એમના માર્ગદર્શક સૂત્રો
ક્યા હતા ? ”

“ જી હો મહાશય (L1) એ જ તેમનો સિદ્ધાન્ત, તે સિવાય
માત્ર સમ્યક્તા એ ખાતરી દિષ્ટાવ્યરત્ન સ્વરૂપ હો છે, હતાપણ ખીકણ-
પણામા જી હારી જાય છે, શૂરવીરતા જુનમ બને છે, ને નિખાનસ-
પણ અવપતા ગણાય છે. ”

જીવન-
માર્ગદર્શક
સૂત્રો

રોમરથેનીસે કહ્યું “ તમારા ગુરુ તો એરિટોગ્લે કહલા ઉત્તમ
માનવી (Superior Man) નું સ્મરણ આપે છે તે પણ
‘ મધ્યમ માર્ગ ’ માં આવતા, ને માણુમેને વિવેકશક્તિ પ્રમાણે
ચાલવાનું કહેતા. ”

શ્રી

‘ મગરર થવા કરતાં નમ્ર થવું સાર છે, ઇશ્વરના હતાપણ
પાસે નમ્ર થવું સાર છે, ઇશ્વરનો બચ એટલે હતાપણની શર
આત ” મોર્ડિસે કહ્યું

ચિનાઇ તત્ત્વવેત્તાએ કહ્યું “ લોટ્સે (Laotse) આવો
જ મત આપે છે ત્રણ મોટા ગુણોને તે નો કહે છે—તે ગુણો
નમ્રતા સન્નમતા કરમ્મર, નિરભિમાન તેમના શબ્દો મને
વડીત ગુરુ જોનનો ઉપદેશ યાદ આપે છે “ નમ્ર માણુસો જ ખરે-
ખર ભાગ્યશાળી છે કેમકે આ જગતનો વારસો તેમને મળે છે ”

નીની

વાર્તાલાપ
આહ

ઈફ્રિસસ નગરીમાંથી વિદાય થતા પહેલા, એક વખત તેઓ મોર્ડિસીના મુકામે આવ્યા. રોસ્થેનીસે કહ્યું, “આપણે મહાન ધર્માત્મા જોનની વાત કરતા હતા. અને માણસને માટે એક આદર્શ શોધતા હતા

શ્રેષ્ઠ
માનવને
આદર્શ:

“આપણા ચીનાઈ મિત્રે આપણને એક રાજકુમાર જેવા માનવી ‘કુંગ’ વિશે કહ્યું, એ આજે ફરીથી કહેશે ?” ચીનાઈ તરવેતાએ કહ્યું, “ઘણી ખુશીની વાત છે, કેમકે તે રાજવી જેવા પ્રાણ પુરુષ (Chuntse) વિષે અમારા ગુરુએ કહ્યું છે કે, ‘તે ખરો પરાપકારી છે, ચિંતાથી મુક્ત રહે છે ડાહ્યો છે, જમથી મુક્ત છે. શરવીર છે, નીડર છે.’ ગુરુના પોતાના આવા જ ગુણો હતા. રાજવી જેવું જીવન એ જીવી ગયા, ઉપદેશ તરીકે વિવેક શિખવી ગયા, અને પુરાણી પ્રમાણ અમને સમજાવી. એક-મ પ શિખવ્યો. સમ્યાક અને દૃઢતા શીખવી. કલહથી દૂર રહેતાં શીખવ્યું.”

હિન્દુ રામાનન્દે પૂછ્યું. “ દૂંઢમાં એમનાં માર્ગદર્શક સૂત્રો ક્યાં હતાં ? ”

“ લીડો મદલાવ (Li) એ જ તેમનો સિદ્ધાન્ત; તે સિવાય માત્ર સમ્યતા એ ખાલી શિષ્ટાચરનું સ્વરૂપ લે છે, હઠાપણુ બીકણુ-પણામા બીચરી બધ છે; શૂંચીરતા જુલમ બને છે, ને નિખાલસ-પણું અસ્પતા ગણાય છે. ”

અવન-
માર્ગદર્શક
સૂત્રો

સોરથેનીસે કહ્યું “ તમારા ગુરુ તો એરિરટોલે કહેલા ઉત્તમ માનવી (Superior Man) નું સ્મરણુ આપે છે. તે પણુ ‘ મધ્યમ માર્ગ ’ માં ચાલતા, ને માણસોને વિવેકશક્તિ પ્રમાણે ચાલવાનું કહેતા. ”

શ્રીક:

“ મગરર યવા કરતાં નમ્ર ચવું સારું છે, ઇશ્વરના હઠાપણુ પામે નમ્ર ચવું મારું છે, ઇશ્વરનો બધ એટલે હઠાપણુની શર-આત ” મોર્ડિસે કહ્યું.

ચિનાઇ તત્ત્વવેત્તાએ કહ્યું “ લોટ્સે (Laotse) આવે જ મત આપે છે. ત્રણ મોટા ગુણોને તે ગ્રનો કહે છે—તે ગુણો નમ્રતા, સંજ્ઞનતા, કરકમર, નિરભિમાન. તેમના શબ્દો મને વડીલ ગુરુ જોનનો ઉપદેશ યાદ આપે છે, “ નમ્ર માણસો જ ખરે-ખર બાબ્યથાગી છે કેમકે આ જગતનો વારસો તેમને મળે છે. ”

ચીની:

“ તે અમારી ઉપદેશપોથીમાંથી લીધેલું વચન છે. ” મોર્ડિસે કહ્યું. “ જોન ઇઝરાઈલનો સત્પુત્ર છે. ”

રામાનન્દે જોડ્યા “ જોન તો ખરો હિન્દુ યવા લાયક છે; ” કેમકે અદિસાને અમે માન આપીએ છીએ; નમ્રતા અને નિ-બાળના બળની અમે કદર કરીએ છીએ ”

હિન્દુ
સિદ્ધાંતો
સાથે
સામ્ય:

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક ધ્યેયો

“જે પોતે નમે છે તે નમ્ર થાય છે; જે નમ્ર છે તેને મોક્ષ મળે છે.” લોટ્રસે એમ કહે છે.

મનુષ્ય-
સ્વભાવ

“માણુસ તર્કનો ઉપાસક છે કે ભગિંઓનો ? તે સ્વભાવે ગાંધે છે કે પાપી છે ?” એ પ્રમાણે સિદ્ધેન્દ્રે પૂછ્યું.

ચાહુદીએ કહ્યું, “માણુસ-માત્ર પડછાયા મમાન છે. અને ક્ષણિક છે. ઇશ્વર તેને ફિરસ્તા કરતા સહેજે ઊતરતા બનાવ્યો છે.”

મેન્ડરો કહે છે કે “સ્વભાવથી માણુસ મારો જ છે. હિન્દુ મત આમા કેવો છે ?” “માણુમ વિરાટ આત્માનો અંશ છે. અને તે પોતાનું સ્વરૂપ જોવા જાગશે જ: આત્મું નામ મોક્ષ. ખરો યોગી એટલે જાગેયો, પ્રખુદ્ધ આત્મા.”

સેવાના
આદર્શ:

મોડિસે કહ્યું, “અમારા શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે મૌધી મોટો એટલે સૌનો સેવક; અને અહીં પણ વડીલ ગુરુ જોન આપણને ઈર્ષ્ઠેલાઈટ પચગમ્મર જેવા લાગે છે.” “હું નમ્રતાથી ઝાઝુ વાળનારો થાઉં, માદનો વૈદ થાઉં. આધ્યાત્મનો માર્ગદર્શક થાઉં, અને સૌનો મિત્ર થાઉં, સમાનન્દે કહ્યું; “એ પ્રમાણે જોબ (Job) કહી ગયા છે; અને અમે તેમાં એકમત છીએ, ઈશ્વરની આદ્ય પાળવી એટલે કે ગરીબોની સેવા કરવી.”

શ્રીકૃષ્ણને

સામ્રાજ્ય-

ભાવ:

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું, “આ નમ્રતાનો ઉપદેશ મને મળતો નથી. તે તો શુભામો માટે છે; સ્વતંત્ર માણુસોને સેવા કેની કરવાની હોમ ? અમે ઉદ્ધત યવા માગતા નથી; તોપણ દરેક વ્યક્તિની પદવી પ્રમાણે તથા તેની યોગ્યતા પ્રમાણે તેને માન મળવું જોઈએ એમ અમે માનીએ છીએ—”

ચીની:

“ હું ધારું છું કે હું ‘કુંગ’ના મતને મળતો છઉં. અને સોદ્ધમેને નહિં. શુદ્ધને મળતો નથી, પણ એરિસ્ટોટેલને મળતો છઉં ” ચીનાઇ ચુરુ બોલ્યા.

“ યાહવે હંમેશા નમ્રને મોટા બનાવે છે અને ગાંવજને જમીનદોસ્ત કરે છે; અમે યાહુદીઓ હિન્દીઓ જેવા છીએ. અમે ધર્મશ્રી-મંદિરને માનીએ છીએ. માનુષી ક્ષણપણુ તેની પાસે કંઈ કામ લાગતું નથી. ”

સોરથેનીસ બોલ્યો “ તેથી જ ગ્રીક અને ચીનાઇ લોકો ઈઝરાયલ તરફથી પ્રકાશ મેળવવા ઇચ્છે છે-અને એથી પેતાની ખામીઓ દૂર થઈ જશે એમ માને છે. ”

“ અમને-હિન્દીઓને આવા પ્રકાશની જરૂર છે. અમે દિવ્ય તરવરી શાંધમા, માનુષી હિત છેક જ વિમારી મૂક્યું છે. આપણે અહીં જેવો બ્રાહ્મણાવ અનુભવ્યો છે તેમા જ પ્રજાઓનું કલ્યાણ રહેલું છે ! ” રામાનન્દ બોલ્યા.

કલ્યાણ-
માર્ગ:

પ્રકરણ ૧

(૧)

“ દુનિયામાં જ્યાં માર્ગો મેળના એક અંતે
આગળ કિતરતા છે ”

જુદ

“ અહિંસા ’ હિંદુસ્તાનનો મહાન વિશ્વ છે. ”

મરચાદમ ઇલિયડ.

નાસ્તિક- નવા નાસ્તિકવાદની પ્રગતિ થવાથી જગતમાં નવયુગનો
વાદમાયી પ્રારંભ થયો છે જુડિયા (Judaea)માં એવું બન્યું છે,
નવયુગનો અને હિંદુમાં પણ એવું બન્યું છે. અને નવયુગના તે સિદ્ધાન્તો
અર્ધા માનવજાતને આકર્ષે છે. આપણે હિંદુ વિષે ચીન વિષે
અને જાપાન વિષે વિચાર કરીએ છીએ. તેથી આખા એશિયા
ખંડના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના ત્રણ ખંડો પાડીશું —

(૧) જુદ પહેલાનો યુગ

(૨) જુદ-યુન

(૩) જુદ પછીનો યુગ.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જેમ ખ્રિસ્તી ધર્મથી નવો પ્રકાશ તથા નવજીવન આવ્યા તેમ બુદ્ધ મત એશિયામાં આવ્યો; અને જૂના પુરાણા મતોના સંસ્કાર-વારસાનું પુનરાવલોકન નવી દૃષ્ટિથી કરવામાં આવ્યું; અને તેથી ધર્મનું એકીકરણ થયું.

બુદ્ધ પહેલાંના કાળમાં આર્યો હિંદીઓ થતા હતા, અને તેઓ ઉત્તર-પશ્ચિમ દિશામાં વસવાટ કરતા હતા. પછી ધીમે ધીમે પૂર્વ તરફ તથા પશ્ચિમ તરફ આગળ વધવા લાગ્યા. પોતાની પહેલાં આવી વસેલા લોકો, તથા મૂળવતનીઓ પોતાની સંસ્કૃતિને દયાવી દે નહિ તે માટે તેઓ પ્રયત્ન કરતા હતા. તોપણ તેઓ હિંદીઓની સારી રીતભાત તથા સારા વિચારો અપનાવવા લાગ્યા.

પછી જેમ જેમ બ્રાહ્મણવર્ગ વધારે સત્તા ભોગવવા લાગ્યો તેમ તેમ આર્યો વિચારવંત થવા લાગ્યા. તેમણે “કર્મ” અને “સંસાર” ના મતનો પ્રગટાવ્યા. “કર્મ” પ્રમાણે પુનર્જન્મ થાય છે” એવો મિદ્ધાન્ત આગળ કર્યો; અને જે માતિ-સંસ્થાનો પાયો રંગબેદ ઉપર તથા કામની વહેંચણી ઉપર રચાયેલો હોતો તેને, કર્મના સિદ્ધાન્ત ઉપર મૂકીને, તેને સાદો અને સામાન્ય માણુમની સમજશક્તિમાં જિતે તેવો, કરવા લાગ્યા.

પહેલો યુગ આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ચોદમી સદીથી ઈ. સ. પૂર્વે જદા સદી સુધી છે. જદા સદીમાં બુદ્ધ શાક્ય મુનિએ પોતે જે નીતિમાર્ગ ઉપર વધારે લાર મૂક્યો; ને ધર્મગુરુનાં કપટ સામે બળવાન બૂબેશ ઉઠાવી, સ્વતંત્ર સંયમનો પંથ સ્થાપ્યો; અને મૌર્ય વંશના રાજાવીને માર્ગ સરળ કર્યો પહેલાં તો ઝોદ-મતવાજાનો હિંદુમતવાજાઓ મામનો કરવા લાગ્યા.

બુદ્ધ પછીના
યુગ.

પણ નીચ યુગમાં—ઉપર સૂચવેલા બુદ્ધ પછીના યુગમાં—એક નવો ધર્મ પ્રગટ્યો જેથી બધાનું સગવડ થયું—ઐહિક અને ધાર્મિક મતનું એકીકાણુ થયું. બધા હિંદુઓ માન્ય રાખે તેડું સામાજિક ધર્મશાસ્ત્ર, સ્મૃતિ વગેરે પ્રગટ થયું. વિક્રમ સવતના ખ્રીસ્ત સૈકાથી સાતમા સૈકા સુધી આ રચનાત્મક યુગ, પૂર વેગથી ચાલુ રહ્યો ને તે પછી ઠેક હાનના સગવડ સુધી—કેટલાક પ્રગતિહીન અતગયો વચ્ચે આવી ગયા—તોપણ એક ભતનો રચનાત્મક ક્રમ ચાલુ જ રહ્યો આક્રમણ કરનારા જ ગણીએએ, મોગલોએ અને વ્યાપારી દૃષ્ટિવાળા પશ્ચિમના લોકોએ પણ હિંદુત્વનું ધડતર કરવામાં યોતયોતાનો કાંઈક ફાળો આપ્યો છે હિંદુઓના સરકારો પુન રચનામાં ઉપર કહેના ત્રણ બળો કામ લાગ્યા છે—જગની આક્રમણ કરનારા લોકો, મેગલો અને પશ્ચિમના વ્યાપારી દૃષ્ટિવાળા લોકો.

ચીન સાથે
સામ્ય

તેવી જ રીતે ચીનમાં કૉન્ફયુશિયસના મતથી નવી સુધારણા થાય છે અગર જો કે એનો મત સંયોજક હોવા કરતા વિભાજક વધારે છે, તોપણ તે આપણા ઉદ્દેશને—નીતિમાર્ગના કમિક વિકાસને—પોષે તેવા છે.

નીતિના
ધ્યેયનું
સ્ફુટ સ્વરૂપ

બુદ્ધ-યુગ પહેલાના સમયમાં હિંદુના નીતિસમ્બન્ધી આદર્શો વિકસતા હતા. ભટકતી ભતો તરીકે પળાતા રીતરિવાજોમાંથી એક સ્થાપિત માનવજાતિઓને શોભાવે તેવા રિવાજનું સ્વરૂપ બધાનું હતું. અપ્રગટમાંથી પ્રગટ સ્વરૂપ થવું હતું. ઉદ્દેશ-વગરના શ્રમણમાંથી ધર્મ ઉપર ભાર મૂકાનો હતો.

નીતિશાસ્ત્રને આરંભકાળમાં બે આગુઓ હોય છે. ભટકતા લોકો માટે અમુક નિયમો અને કર્તવ્યો નક્કી કરેલા હોય છે. અને

પ્રકરણ ૧ છું

ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમા આગળ વધેના લોકો માટે, અમુક ખીજ વધારે કડક નિયમો અને કતંબો હોય છે

બુદ્ધ-યુગ સુધી જુદી જુદી નાતજાતના નિયમો તથા ચાર આશ્રમો (બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસ) નક્કી થઈ ગયા હતા. હિંદુઓના નીતિશાસ્ત્રમાં આ એક ખાસ લક્ષણ છે, અને તે ઘણું મહત્ત્વનું છે. નીતિના આદર્શો માપેક્ષ હોય છે; અને અમુક ધાર્મિક સંપ્રદાય પ્રમાણે સ્ત્રીકારવામાં આવેલા હોય છે. હિંદુ રીતરિવાજોની વિવિધ જાત પણ એ રીતે જ સ્થાપેલી છે.

આશ્રમ-
વ્યવસ્થા:

પ્રકરણ ૨ જી

(૨)

૪. ૪
પૂર્વે
૪૦૦૦ વર્ષ
પહેલાં

મિધુનદીની ખીણમાં જે લોકો મોટી પહેલાં રહેતા હતા તે (હિંદુઓ) અસંસ્કૃત નહોતા, એમ માનવાને ધણા પુરાવા છે એમના સુદર ઈંટના મકાનોવાળાં મોટા શહેરો હતાં તેમનાં સ્નાનગૃહો હતાં કાસાનો ઉપયોગ તેમણે કર્યો છે જીવન્ત મૂર્તિઓ, સુંદર-મહેર છાપવાળા સિકકાઓ વગેરે કનાકારીગરીના ધણાં કામ તેઓ જાણતા હતા તેથી એમ લાગે છે કે ઈ સ પૂર્વે ચાર હજાર વર્ષો પહેલાં, હિંદનો આ વિભાગ મસ્કૃતિની બીંચી કાઢિએ પહોંચ્યો હતો.

પણ તેમના ઉત્તર સ્વરૂપો માથે જોડાયવા ખીજાં કેટલાંક પ્રાચીનક સ્વરૂપો જોવામા આવે છે, જેમકે વૃક્ષપૂજા મનુષ્યવંશ, લિંગપૂજા વગેરે. તેથી એવી સચના મળે છે કે તે વખતે ધર્મિક અને નૈતિક વિચારોનું સંક્રમણ થતું હતું, અને ત્યાં પછી બે હજાર વર્ષ સુધીમાં લખાયેલા હિંદુઓના ધર્મગ્રંથોમા, નડગ્વેદ માં અને અયવંવેદમા-એવું જ જોવામા આવે છે

જૂના આર્ય લોકોના ધનિકવર્ગોની ઇશ્વરપ્રાર્થના અને મન્ત્રો જુએઈમાં અને અધર્મવેદમાં આવે છે. ઇશ્વરદેવને પ્રસન્ન કરવા, તથા તેમની પૂજા કરવી એ જ તેમની પ્રાર્થનાનો હેતુ હોય છે. પણ તે દેવો પોતે જ સંપૂર્ણ રીતે સાર્વિક થયેલા જણાતા નથી. અને તેમાંના કોઈ તો એવા લોભમા અને મલ-પાનમાં આસક્ત થયેલા હોય છે—જાણે કે એક લરકર પરદેશ ઉપર ચઢાઈ કરવા ચાહ્યું હોય, અને ખૂન મસ્તીમાં રહેતું હોય નહિં.

૨૬-૩૧૭૮

ભારતવર્ષ પર પ્રથમ આક્રમણ કરનાર લોકો જ્યારે હિંદમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ પોતાના 'સુમેરિઅન' પૂર્વજો વિષે કંઈ જાણતા નહોતા; તોપણ તેઓ નીતિમાર્ગે ચાલતા હતા. 'ઋગ્વેદ-સીધે રસ્તે—જીવન ચલાવનારા' અને 'કુટિલમાર્ગીઓ' (વામ-માર્ગીઓ)—એવા બે વિભાગ પ્રથમ તેમણે પાડ્યા. તેમાંના ડાબા માણસોએ હિંદમાં ચાલતા જૂના રિવાજો—લિંગપૂજા વગેરે નિંદી કહાડ્યા. જે લોકો દેવોને ભેટ ધરતા નહિં તેમની કૃપણતા તેમણે ધિછારી કાઢી. અને તેમણે જાણી જાતનું આમજીવન જીવવા માંડ્યું જેથી બીજાને સારો દાખલો બેસે.

આર્યોનું
જીવન:

તેમનો લગ્નનો આદર્શ જાણ્યો હતો. તેમના પિતૃઓના આદર્શ મોટાં પણ અરપટ હતો. તેમનામાં ન્યાયપ્રિયતા હતી. 'પાપથી જ માણસ, દેવથી જુદા પડે છે.—' એમ તેઓ માનતા હતા. દેવને તેઓ પોતાનો ભાઈ, પિતા કે મહદ કરનાર મિત્ર ગણતા. કોઈવાર ઇન્દ્ર તેમને કનિષ્ઠાઓ અને દારૂડીઓ લોગતો ત્યારે, તેઓ વરુણ જેવા ન્યાયી દેવની પ્રાર્થના કરતા; તેની પાસે ક્ષમાની માગણી કરતા હતા. આ ન્યાયી વરુણદેવ મોટા વિસ્તારવાળા આકાશને પણ ઓવરી દે છે. ન્યાયની કૃપી વિપુલ

દેવાની
ચાલના

ભાવના । તે દેવ ભક્તના કે પાપીના અંતરના ઊંડાણમાં જોઈ શકે છે; તેમના હક્ક ઉપર ધ્યાન આપે છે, ક્ષમા આપે છે. તોપણ તે વરુણદેવ પિતૃહત્યા કરનાર અને મદ્યપાન કરનાર ઈન્દ્રને તાળે થઈ જાય છે: આ બાબત ખ્યાન ખેંચે તેવી છે.

“ઋતની”
ભાવના:

ખીજ શબ્દોમાં કહીએ તો “ઋત” ની ભાવના, એટલે કે કુદરતી નૈતિક ભાવના, આર્ય લોકો સાથે હિંદમાં આવી છે. ‘પર્સિયા’ (Persia) ના લોકોએ આવા જ વિચારો કરેલા છે. ગ્રીકમાં ઋત ને મળતો શબ્દ Moira (મોઈરા) છે; તેનો અર્થ ‘પરસ્પર સુમેળ’ (Harmony) થાય છે. ઋતની ભાવનાએ દેવો સાથે કલહ કરવાનું ચર કયું; કેમકે તેઓ તેમાં બરાબર મળતા ચતા નથી; તોપણ ધીમે ધીમે તેને ઋતના અમલ નીચે આવવું પડે છે.

દેવાની
સંખ્યા:

દેવાની સંખ્યા ઠાઈ તેત્રીસ,* ઠાઈ છેતિર અને ઠાઈ તેત્રીસ-સો કહે છે. પણ તે બધાનાં એકબીજાથી જુદાં પડતાં લક્ષણો સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યાં નથી. તેમાંના ધણાને માટે “દેવામાં પ્રથમ” એવું ઉપનામ કહેવામાં આવ્યું છે. આર્યોએ ક્રમ

નક્કી કરવાની પદ્ધતિ દાખલ કરી; દેવાનો દરજ્જો સાચરવા નવા વિચારો કર્યા. ઢેટલાકને આકાશમાં રહેવાનું સ્થાન આપ્યું. આકાશમાં અગિયાર દેવો રહે છે, તેઓ 'જાયા' કહેવાયા.

સોફેટિસે શિખવેલા વીરતા, નિયમિતતા અને ન્યાય-એ ત્રણ પ્રાયમિક ગુણો હોમરના ગીતોમાં કવિત્વદષ્ટિથી રજૂ કરેલા જોવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે હિંદમાં નીતિના મહાન સિદ્ધાન્તોના બીજ વેદના મંત્રોમાં જોવામાં આવે છે. પહેલો વિચાર તપસ્ (ઉષ્મા) નો છે. તેનો રૂપક-અર્થ 'ભક્તિની ઉષ્મા' લેવાય છે. અને ધીમે ધીમે 'તપ' એટલે સંયમ, નિયમ, અડગ ધૈર્ય, કષ્ટ વેઠવાની તૈયારી વગેરે જાયા ગુણોનો સમાવેશ તેમાં કરવામાં આવ્યો. પછી તો તપથી, પાપ બળાને ભસ્મ થઈ જાય છે, માણસ દેવોને પ્રિય બને છે વગેરે મહાન પવિત્ર ભાવનાઓ વિકસી. ઋગ્વેદના દસમા મંડળમાં લાખી જટાવાળા ઋષિઓ દેખાવા લાગ્યા. તેઓ ભગવાં લૂગડાં પહેરતા હતા; તપ-વડે પ્રજા પાસે જવાની શક્તિ તેમણે મેળવી હતી.

નીતિના
બીજ:

અહીંથી હિંદમાં " સંન્યાસ-આશ્રમ " નો અને મઠ-વાસીઓનો ઉદય થાય છે. અહીં ભક્તિનું બીજ રોપાય છે. ભક્તિનો અર્થ ' ઈશ્વર તરફ દૃઢ પ્રેમ અથવા અનુરાગ થાય છે. પાછળના યુગમાં ' ભક્તિવાદ ' જન્મે છે. અને તેના પરિણામે કાઈ કાઈ વાર અનિષ્ટ ફોજો જોવામાં આવે છે. તોપણ, એક રીતે જોતાં, તેમાંથી ભવ્ય કલ્પના-સૃષ્ટિ વિકસી હતી; ને બીજી રીતે જોતાં, તેમાંથી નિંદવાયોગ્ય વિષય-લપટતા પણ જન્મતી હતી. આજે તે ભક્તિ, શ્રીમદ્ ભગવદ્-ગીતાના યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ તરફ દેખાડવામાં આવતી હતી; તો

ભક્તિનો
જન્મ:

પાછળથી, તે અવિચારીપણે વધારી મૂકેલા, પુરાણોક્ત વિષયક પદ શ્રીકૃષ્ણ તરફ દેખાડવામાં આવતી હતી !

યજ્ઞ અને તેનું ફળ

યજ્ઞ અને ગુરુદક્ષિણાના વિચારો પણ ઝઘ્ઘેદમાં છે. તેનું ફળ માણસને પરલોકમાં જ મળે છે. આ વિચારથી પાછળના જમાનામાં એવો મત ફેલાયો કે દાન કરવાથી માણસને નવો જન્મ મળે છે, સ્વર્ગ મળે છે; ત્યાં સર્વ જાતનાં સુખ મળે છે. દાન સાથે બકિત હોય તો વળી વધારે સુખ મળે છે.

ઈ. સ. નાં ૧૦૦૦ વર્ષ પહેલાં

આ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે આશરે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ વર્ષ પહેલાં, હિંદમાં કેટલાક વિચારો વિકાસ પામતા હતા. પ્રથમ અસ્પષ્ટ વિચારોમાંથી કોઈ મહાન ભાવનાઓ જાગતી હતી, જેથી પ્રજાનું સંસ્કૃતિક ધડતર દૃઢ થાય, અને ખીજ પ્રજા કરતાં તેની જાપ નોખી પડે.

તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય:

પણ પાછળથી આ ભાવનાશીલ યુગ-આ કવિતાનો યુગ-ન્યારે તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઊતરી પડ્યો ત્યારે કેટલાક વિચારો જુદી જ રીતે વિકસવા લાગ્યા. એ વખતે જ્યારે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ‘ઈશ્વરી સામ્રાજ્ય’ની ભાવના વિકાસ પામતી હતી ત્યારે હિંદમાં ‘અનેક વસ્તુઓની પીઠમાં ક્યું મૂળ તરવ રહેલું છે?’-એ પ્રશ્ન ચર્ચાિતો હતો. એ વખતે હિંદના દેવમંડળમાં પણ વ્યવસ્થા રચાપવામાં આવી હતી. દેવાને એક મોટો નીતિ-નિયમ લાગુ પાડવામાં આવતો, જેથી તેમને પણ સત્યદર્શન થઈ શકે. કેમકે તેઓ (દેવા) પણ હજી સુધી અંતિમ સત્યથી અલગ અને અગ્નજ રહેલા હતા.

પરમ શુદ્ધ બ્રહ્મનો વિચાર:

“દેવાનો અને માણસનો સ્પર્શ એક છે” આ વિચાર હિંદમાં આવ્યો; અને પછી ‘પરમ સત્ય,’ ‘બ્રહ્મ’

‘આત્મા’ જ્યાંથી મન અને વાણી પ્રગટ થાય છે તે-તત્ત્વ આત્મ્યું. પાપ જેને સ્પર્શી શકતું નથી, એના પરમ શુદ્ધ, સત્ય ‘અનાદ્મનસગોચર’ ની લાનના વિનાસ પામવા લાગી ઈ સ પૂર્વે નવમા અને આત્મા સંકળના ગાગામાં જન્મત્રા અને કર્મમાર્ગશી કીચડમાં નિમગ્ન થયતું હિંદુ ગદનવાદના પર્વત શિખર સુધી પહોંચી જાય છે. ઉપનિષદો, આ સત્ત્વ તત્ત્વને ઓળખાવે છે. ત્યાં કહ્યું ‘ગમનયુગ્મી હિમાલયની તનયા’ (અમા હૈમવતી) એણે મત્યનું તત્ત્વ પ્રથમ દેવોને સમજાવ્યું આ કલ્પના સુદ્ધ અને અગ્નિચરક છે ગિરિશિખર અને શુદ્ધવાસીએ, એ પરમ મત્ય જોયું જે દેવો સમજવા નિષ્ફળ થયા હતા તે તત્ત્વ, એટલે જ્ઞાત દે પરમ ચેતન-જે જગતમાં મર્ત્યપરિ છે

આ એકેશ્વર-વાદમાંથી નીતિનો જે આદ્ય ઉદ્ભવ્યો તે હિંદુનો લક્ષણિક પ્રકાર છે વ્યક્તિ એક જાતનું માયિંદ્રિય છે બીજાને દુષ્ટ દેવ તે આપણને પોતાને જ દુષ્ટ થયા જોયું છે ‘પોતે’ અને ‘બીજા’ -એ જો તત્ત્વો જુદા નથી -આ નીતિનું ઘોઘ જ પરમશન શોધવનો ગજમાર્ગ છે, પણ કાષ્ટવાર તે પણ ત્રિશૂળ મહાત્મ્ય છે, કેમકે તે એક એની સસારસંગી છે જે લબ્ય માધકે છોડી નેઈએ

એકેશ્વર
વાદમાંથી
ભૂતદયાનો
જન્મ

પહેલાંના ઉપનિષદોમાં સમજાવેનો ‘કર્મ’ અને ‘સંસાર’-નો નિયમ સમજાવે છે કે ‘પુનર્જન્મ’ એટલે કરેલાં કર્મોનો યોગ્ય જલ્દો. ‘વાવે તેવું’ લલે ને કરે તેવું પામે !’ આ નિયમ પ્રમાણે જ્યાં ત્રિચારણા થવા લાગી

સસાર
અને
પુનર્જન્મ

ગૌતમ
બુદ્ધ

પછી છઠ્ઠા સૈકામાં બે મહાન સુધારકોનો જન્મ થવાથી બે પગલાં આગળ વધારે પ્રગતિ થઈ. તે બન્ને ગૌતમ બુદ્ધના અનુયાયી શિષ્યો હતા. તેમણે કર્મના નિયમને વધારે બંધ બેસે તેવો કર્યો, અને વળી, અડગ નીતિમય જીવનની દિશામાં કરી, જેથી પુનર્જન્મ સુધારી શકાય, અથવા જન્મમરણની ઘટમાળામાંથી છૂટી, મોક્ષ મેળવાય. ગૌતમ, જેને આપણે ‘બુદ્ધ’ એટલે ‘પ્રથમ જાગેલો’ કહીએ છીએ, તેના ધર્મ એટલે માત્ર નીતિમાર્ગ.

ગૌતમ
મહાવીર

તેના જેવા એક સમકાલીન ગૌતમનો ધર્મ જુદો જ છે. બેઉમાં સંસારને એક પાપ તરીકે ઓળખાવેલો છે, અને ‘કર્મ’ એ તેમાંથી છૂટવાનો માર્ગ છે. આ ગૌતમનો માર્ગ કાંઈકે જૂના સંસ્કારને સાચવી રાખે છે; પરંતુ, બુદ્ધનો માર્ગ નાસ્તિક મત છે.

કર્મબંધન
અને
મોક્ષ

કર્મનો સિદ્ધાન્ત નીતિની દૃષ્ટિથી બહુ મહત્વનો છે કેમકે એથી એમ સમજાય છે કે ‘મોક્ષ’ એ કાંઈ મનસ્વી દેવોએ આપેલી બક્ષિસ નથી; પણ ‘મોક્ષ’ એ તો આત્મ શિક્ષણ અને સંયમથી જીતી લીધેલી જિંદગી કાઠિ છે, પરમ દશા છે. ગહન દૃષ્ટિથી જોતા, માણસે જેવો અધિકાર મેળવ્યો હોય તે પ્રમાણે તેનો અવતાર કૃમિ, કીટ, મત્સ્ય, પક્ષી, સિંહ, ચક્ર, સર્પ, વ્યાધિ, માનવ કે તેથી કોઈ જાંચા પ્રાણી તરીકે થાય છે. તેમ જ ધર્મ એ ‘ઋત’ની જાંચા ને વિકસિત બાવના છે. તેમાં દરેક પ્રાણી બરાબર બંધબેસતી જગ્યાએ હોય—એ જ મુખ્ય નિયમ પ્રવર્તે છે, અને જીવનના વર્તનનો અહામંત્ર બને છે.

જેઓ પુનર્જન્મ-શૃંખલામાંથી ન્દાસી છૂટવા માગે છે તેમને પુનર્જન્મ-
માટે અમુક જાતની સાધુતા આવશ્યક છે: તેમણે તપ, ઉપવાસ, ના નાશ
દાન અને પવિત્ર આચાર કરતાં શિખવું જોઈએ. સજીવ પ્રાણીને માટે
પીડવું નહિ—મારવું નહિ—એ ‘અહિંસા’નો મત હિંદમાં તપાદિ
પહેલો પ્રવર્ત્યો; તેથી સાધુજીવનમાં એ ગુણ મુખ્ય ગણાય સાધનો:
છે. ક્ષત્રિયોએ પણ અહિંસાનો ગુણ કેળવવો જોઈએ.
અમગણ્ય ક્ષત્રિયો—શ્રીકૃષ્ણ, શાક્યમુનિ, અશોક વગેરે
નમ્રતાના ગુણથી મહાન થયા છે. નમ્રતા નખખાઈ
નથી: પરંતુ એ તો એક જાતનું બળ છે.

ધર્મનો પાયો હિંદુ સમાજના ચાર આશ્રમો ઉપર રચાયો દિ દુસમા-
છે. પહેલા ‘બ્રહ્મચર્ય’-આશ્રમમાં, છોકરો પોતાનાં માતૃપિતાના જનો પાયો
ધર્મ મળતી સ્વતંત્રતા ત્યજી, ગુરુને ઘેર તપ કરી, સંયમનો ગુણ ચાર
શિખતો. બીજા, ગૃહસ્થ-આશ્રમમાં તે એટલી જ સંયમ-દશામાં આશ્રમ
પત્ની સાથે રહી ધર માંડતો; ત્રીજા, વાનપ્રસ્થ-આશ્રમમાં, તે
ઘણે ભાગે આ ભૌતિક દુનીયાની ચિંતા ત્યજીને પોતાનો સમય
કર્તવ્ય અને મનનમાં પસાર કરતો. અને આખરે ચોથા, સંન્યાસ
-આશ્રમમાં બધો જ વખત તે ધાર્મિક સત્યની ઉપાસના અને
બકિતમાં ખમાર કરતો. હિંદુઓના નીતિશાસ્ત્રનું આ જ એક
સુદર લક્ષણ છે. તે દરેક વ્યક્તિને, તેના આશ્રમ અને ઉમર
પ્રમાણે ઘટે તેવા બોધ આપે છે

‘વર્ણસંચયા’ એ ધર્મનો બીજો રીતે યથેવો મહાન પરિ- ચાર વર્ણ:
પાક છે. હિંદુ સમાજમાં વર્ણ મુખ્ય છે. પુરાતનકાળનું વિરાટ
એક સૂક્ત, જે દરેક વિષ્ણુપાગમાં હંમેશાં બોલાય છે: તેમાં એવું પુરુષનાં
કહ્યું છે કે ‘બ્રાહ્મણો,’ મૂળ પુરુષના મસ્તકમાંથી પ્રગટ્યા છે; અંગ

ક્ષત્રિયો બાહુ અને વક્ષસ્થળમાથી પ્રગટયા છે; વૈશ્યો તેની જાંઘ અથવા માથાગર્ભથી પ્રગટયા છે, અને શૂદ્રો તેના ચરણ-માથી પ્રગટયા છે.

ગુણકર્મ
પ્રમાણે
વર્ણ-
વિભાગ.

આ મત પછી તુર્ત જ એક એવો તત્ત્વજ્ઞાનનો મત ફેલાયો કે માણસો પોતાના કર્મપ્રમાણે ઘટતા વર્ણમાં જન્મ્યા છે જેમણે કાર્ધિક પુરુષનું સારું કામ કર્યું હશે તે બ્રહ્મણ્ય, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અવતર્યા હશે; આ જન્મમા જેઓ સારું કામ કરશે તેમને યોગ્ય બદલો મળશે જ; પણ જેઓ પાપ કરશે તેઓ દ્રુત મમયમા સ્થાન, શૂદ્ર કે ચાણલ અવતરશે. આની રીતે, પુનર્જન્મના ચક્રમાં જ રહીને સદાચારથી બધું નિયમિત ચાલે છે.

જાતબતના
બંધનોથી
મુક્તિ:

‘વર્ણવ્યવસ્થા,’ ખરેખર તર્કમાં બંધબેસતી થાય તેવી કરી છે. કર્તવ્ય બળવત્તા ઉચ્ચ હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે; અને દરેક વર્ણને માટે અચુક નૈતિક આદર્શ મૂકવામાં આવે છે. અને દરેક બ્રહ્મણ્ય ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જાતી ઠોઠિનાં જીવન વીતાડે છે. પણ પછી દ્રુત મુદતમાં ‘બ્રાહ્મણ્ય ગ્રન્થે’માં બ્રાહ્મણોના હક્કો એટલા બધા બેદરદા બની જાય છે કે પછીનાં મૈકઓમાં તેમની માને વિરોધ અને પ્રત્યાઘાત-એ જ હિંદુ નીતિશાસ્ત્રોનું ધ્યેય બને છે.

ગુરુ-પૂજા

પછી ધર્મગુરુ પોતે જ જ્યારે દેવ હોવાનો હક્ક વરે છે, ત્યારે માયા ધર્મ ને નીતિને બદલે, તેઓ માત્ર ‘મંત્ર’ થી પોતાની શક્તિ સ્થાપવા મથે છે, અને તેઓ યજ્ઞ તથા મંત્રથી જગતને પોતાને સ્વધાન કરવા ચાહે છે.

પરપરાગત
જ્ઞાનના
સંપર્કો:

આ બધું બ્રાહ્મણોના મૂળ દેશમાં ચાલતું હતું. તે દેશ સિંધુ અને યમુના નદી વચ્ચે હતો. જૂના કુલધર્મને બ્રાહ્મણોએ પોતાની મિલકત તરીકે સાચવી રાખ્યો હતો. પોતે જ તે શિખવવા-

પાતાળલોકમાં અથવા પિતૃલોકમાં જાય છે—એવી વેદના વખતની માન્યતા કરતાં, ઉપર કહેલી દેહરૂપી રચની ભાવના વધારે વિકસતી છે જ.

પાપચાત-
નાનો અર્થ: ‘અયર્વેદ’ માં નરક વર્ણવેલું છે: ત્યાં અંધારું છે. ત્યાં પાપીને રીઝાવી ત્રાસ આપવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણને પીડા કરનારને લોહીની નદીમાં બેસાડવામાં આવે છે. ત્યાં તે માથુસ-ના વાળ ખાય છે; અને નરકમાં અનેક જાતનાં કષ્ટો ભોગવે છે. આના કરતાં ઉપનિષદમાં કહેલી, દેહ-રૂપી રચની ભાવના વધારે વિકાસ પામેલી છે, એમ કહેને નથી લાગતું ?

પરિપુષ્પા: ‘તૃણા’ (તરસ)–કામવાસના, સોલ-એ વિને જેટલાક ઉન્નત વિચારો ઉપનિષદમાં કરવામાં આવ્યા છે. ‘કામ’ માથુસના આત્માનો રિપ્ત કહેવાય છે. યુદ્ધ ભગવાન અને ઉપનિષદના સેખરોએ આ વિચાર ઉપર સુંદર મનન કર્યું છે. તેમણે નહીં કર્યું છે કે વ્યક્તિત્વ પાપનું કારણ નથી; અહંકાર પાપનું

એવો અર્થ કહાડવામાં આવ્યો છે કે સ્ત્રીઓએ પતિની સાથે સહ-ગમન કરવા, સતી થવા ચિતામાં બળી મરવું. આ સમયે સ્ત્રીઓને પુરુષ જોડણી યાન મેળવવાનો હક્ક હતો. એ કાળમાં ગોમામ ખાવામાં વાંધો નહોતો એમ જણાય છે. બાળકો સમાજની સરકારી પરિસ્થિતિમાં અશક્ય, અને અસંભવિત હતા.

હિંદુઓની રપષ્ટ નીતિ મુકરર કરનારો એક મહાન ગ્રંથ ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાથી ઈ. સ ના પહેલા સૈકા સુધીમાં રચાયો છે. તેનું નામ 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા' છૂટા છવાયા ધર્મ-સિદ્ધાન્તો અને નીતિ-નિયમોનું આ એક મૂળ પુસ્તક ગણાય છે. તેમાં લગ્નધર્મી ચતી ખુદારી અને ખૂનરેણ સમજાવવા માટે રાષ્ટ્રવાદનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. તેમાં આંતર-રાષ્ટ્રીય ભાવના પોષે તેના કેટલાક વિચારો આવે છે. તેમાં સંન્યાસીઓનાં અને સામાજિક મનુષ્યોનાં જીવનના ધ્યેય સમજાવ્યાં છે.

ભગવદ્
ગીતાનો
રચના-
સમય

તેમાં મુખ્ય ધ્યાન એ ચનારાં વિરોધી તત્ત્વદર્શનો (Systems of Philosophy) ના મૂલ્યગત વિચારો આવે છે, અને તે હાલમાં બધા વાચકોનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે. સાંખ્ય અને યોગદર્શનોમાં આવતા વિચારો અહીં ખીજદશામાં દેખાડેલા છે.

અનેક
દર્શનોનો
સમન્વય

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા એ મહાભારતનો એક ભાગ છે, અને આ સમયે હિંદુઓના લોઽસ પ્રદાયમાથી ધર્મ જન્મતો લાગે છે. આ મહાન ગ્રંથ સમજતા પહેલાં, આપણે જોઈએ ગ્રંથ અને જૈન ગ્રંથો સમજવા જોઈએ, અને તેમનાં નીતિનાં ધ્યેય વિચારવા જોઈએ. અશોકનું તત્ત્વચાન સમજવું જોઈએ, કારણકે તેનું તો જીવન જ, ઉપર કહેલ આદર્શોનાં દાખલારૂપ હવે.

લોકસ પ્ર-
દાયમાથી
ધર્મનો
જન્મ

પાતાળલોકમાં અથવા પિતૃલોકમાં જાય છે—એવી વેદના વખતની માન્યતા કરતા, ઉપર કહેલી દેહરૂપી રથની ભાવના વધારે વિકસલી છે જ.

પાપયાત-
નાનો થય

‘અથર્વવેદ’ માં નરક વર્ણવેલું છે. ત્યાં અંધારું છે. ત્યાં પાપીને રીબાવી નાસ આપવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણને પીકા કરનારને લોહીની નદીમાં ઘેસાડવામાં આવે છે. ત્યાં તે માણસના વાળ ખાય છે, અને નરકમાં અનેક જાતનાં કષ્ટો ભોગવે છે. આના કરતા ઉપનિષદમાં કહેલી, દેહ-રૂપી રથની ભાવના વધારે વિકાસ પામેલી છે, એમ કોને નથી લાગતું ?

પરિપુષ્પા:

‘તૃષ્ણા’ (તરમ)—કામવાસના, લોભ-એ વિષે કેટલાક ઉન્નત વિચારો ઉપનિષદમાં કરવામાં આવ્યા છે. ‘કામ’ માણસના આત્માનો રિપુ કહેવાય છે. યુદ્ધ ભગવાન અને ઉપનિષદના લેખકોએ આ વિચાર ઉપર સુદર મનન કર્યું છે તેમણે નક્કી કર્યું છે કે વ્યક્તિત્વ પાપનું કારણ નથી; અહંકાર પાપનું કારણ છે.

સુયમચીલ
મુનિ-
આદર્શ
પુરુષ

તેઓ ‘મુનિને’ આદર્શ પુરુષ માને છે. તેમણે પુત્રવાસના, ધનવાસના અને દુનીઆના અધિકારની વાસના ત્યાજ દીધી છે. તેથી તે આદર્શ પુરુષ ગણાય છે. આવા પવિત્ર મુનિઓ ઉપનિષદનો ઉપદેશ કરતા હતા.

ક્ષત્રિયો,
ઉપદેશક
તરીકે

આ વખતે ક્ષત્રિયો વધારે મહત્વનો ભાગ લેતા હતા—અને બ્રાહ્મણોના શ્રેષ્ઠત્વને એક બાજુએ મૂકી દેતા. એવા ક્ષત્રિય ગુરુઓ અને તત્ત્વચિંતકો સાથે રહીને, સ્ત્રીઓ રાજસભામાં વિવાહ કરતી. પાછળના સમયમાં, વેદના પ્રાચીન મંત્રોમાંથી

એવો અર્થ કદાચવામાં આવ્યો છે કે ઓઝોએ પતિની સાથે સહ-ગમન કરવા, સતી થવા ચિતામાં બળી મરવું. આ સમયે ઓઝોને પુરુષ જેટલું જ્ઞાન મેળવવાનો હક્ક હતો. એ કાળમાં ગોમાસ ખાવામાં વધી નહોતો એમ જણાય છે. બાળકનો સમાજની સંસ્કારી પરિસ્થિતિમાં અશક્ય, અને અસંભવિત હતા.

હિંદુઓની સ્પષ્ટ નીતિ સુકરર કરનારો એક મહાન ગ્રંથ ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાથી ઈ સ ના પહેલા સૈકા સુધીમાં રચાયે છે. તેનું નામ 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા' છૂટા છવાયા ધર્મ-સિદ્ધાન્તો અને નીતિ-નિયમોનું આ એક મૂળ પુસ્તક ગણાય છે. તેમાં લગ્નપ્રથિ યતી ખુદારી અને ખૂનરેણ સમજાવવા માટે સપ્તવાદનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. તેમાં આંતર-રાષ્ટ્રીય ભાવના પોષે તેવા કેટલાક વિચારો આવે છે. તેમાં મન્યાસીઓનાં અને સાંસારિક મનુષ્યોનાં જીવનના ધ્યેય સમજાવ્યા છે.

ભગવદ્
ગીતાનો
રચના-
સમય

તેમાં મુખ્ય ધ્યાન એ ચનારાં વિરોધી તત્ત્વદર્શનો (Systems of Philosophy) ના મૂલ્યગત વિચારો આવે છે, અને તે હાલમાં બધા વાચકોનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે. સાંખ્ય અને યોગદર્શનોમાં આવતા વિચારો અહીં બીજાદશામાં દેખાડેલા છે.

અનેક
દર્શનોનો
સમન્વય

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા એ મહાભારતનો એક ભાગ છે, અને આ સમયે હિંદુઓના લોહસપ્રદાયમાથી ધર્મ જન્મતો લાગે છે. આ મહાન ગ્રંથ સમજતા પહેલાં, આપણે જૈન ગ્રંથ અને જૈન ગ્રંથો સમજવા જોઈએ, અને તેમનાં નીતિના ધ્યેય વિચારવા જોઈએ. અશોકનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજવું જોઈએ, કારણકે તેનું તો જીવન જ, ઉપર કહેવ આદર્શોના દાખલારૂપ હતું.

લોકસ પ્ર-
દાયમાથી
ધર્મનો
જન્મ

મોક્ષ- બૌદ્ધોનું ધ્યેય મોક્ષ છે. દુઃખ પાપમાથી જ પ્રગટે છે; ને
જીવનધ્યેય. નીતિનિયમ પાળવાથી મોક્ષ મળે છે—એવી રપટ ભાવનાઓ
દિલ્લમાં વિકસેથી છે. પુનર્જન્મમાથી બચવા માટે પાપને
જીતવું જોઈએ. ઉપનિષદના મહાન ઋષિઓ તથા નાસ્તિક મન-
વાળા—જેહુ આ વાત મુક્તકંઠે સ્વીકારે છે.

મોક્ષ-જેન ને જે જાળતો જૈનો અને જૈનો સીકારતા નથી
ના પ્રકાર- તે તે જાળતોયા તે ધર્મો જુદા પડે છે. સાથે સાથે કેટલીક
બેદ નવી જાળતો તેઓ સ્થાપે છે. દાખલા તરફ પૂર્વ દાળના
ઉપનિષદોમાં ‘અદિસા’ કહેલી છે. યજ્ઞ સિવાય બીજા કોઈ
કામ માટે દિસા કરવી નહિ, એવો મત ચાલતો હતો; પણ
સંન્યાસ આશ્રમ (બુદ્ધનો શ્રમણ-ધર્મ) અને તત્ત્વચિંતન
એ જે જાળતોને હિંદુ ધર્મોમાં ઉપનિષદ જેટલું જ મહત્ત્વ
અપાયલું છે પરંતુ બુદ્ધ અને જેન મત એને મુખ્ય, ગણે
છે. તેમના મત પ્રમણે શ્રમણ-ધર્મ અને તત્ત્વચિંતન વિના
‘ધાર્મિક પ્રણા’ સંભવિત નથી.

પ્રકરણ ૩ જુ'

(૩)

સાક્ષ્ય મુનિએ શરૂ કરેલા ધર્મસુધારા માટે આપણે ઉપનિષદમાં કહેલા ધર્મનો આધાર લેવો જોઈએ તથા સામાજિક ધર્મ સમજવો જોઈએ. એમના મત પ્રમાણે, તે બન્ને અતિશય છેલ્લી દેશિ સુધી (Going to extremes) દૂર ગયલા છે એમ સમજીને એક મધ્યમ માર્ગ—‘મધ્યમ માર્ગ’—એમણે કાઢ્યો. અતિશય ભોળપણ અને કેવળ નાસ્તિકતા—એ બેની વચ્ચે એ માર્ગ રહે છે, એટલું જ નહિ પણ મોજશોખવાળું જીવન અને યતિનું સંયમી જીવન—એ બેની વચ્ચે એ નવો ધર્મ સ્થાપે છે. ધણે અંશે એને ‘ધર્મ—સુધારો’ નામ આપવા કરતાં ‘નીતિસુધારો’ નામ આપિયે તો સારું.

બુદ્ધનો
મધ્યમ
માર્ગ:

જગતનાં બધાં નીતિશાસ્ત્રોમાં યૌદ્ધમત, એક નાખી જ લાત પાડે છે. યૌદ્ધમતે, ધર્મ સંપ્રદાય અને નીતિ માર્ગ—એમ બે સ્વરૂપમાં છે. પૂર્વના

યૌદ્ધમતનું
પાલન:

દૂર દૂર આવેલા દેશોમાં તથા દક્ષિણ એશિયામાં તે ધર્મ તરીકે ફેલાયો હતો અને પળાતો હતો. આજે ઐશ્વર્ય ધર્મને હિંદો કહેવા કરતાં આખા એશિયાનો કહેવો જોઈએ. જે દેશમાં એ ધર્મ પ્રથમ ઉદ્ભવ્યો તે દેશમાં એ ધર્મ પળાય છે તેના કરતાં તે પૂર્વ અને દક્ષિણ એશિયામાં વધારે પળાય છે. હિંદના મહાન ઐશ્વર્ય ગુરુઓ તત્ત્વત નૈતિક વિચારો જ સમજાવે છે. જેમ ઈસુ ખ્રિસ્ત ઈઝરાયેલના મોટા પયગમ્બરમાં ગણાય છે તેમ બુદ્ધ પણ મહાન તત્ત્વજ્ઞાની ક્રીષ્ના આવે છે આપણે તેને પ્રાચીન શ્રીસના પ્રાણ પુરુષ સોક્રેટિસ સાથે સારખાવી શકીએ.

બુદ્ધ પરિચય ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬૩માં ગૌતમ કુળમાં શાક્યમુનિ જન્મ્યા હતા. ઉત્તર-પૂર્વ તરફના તળેનીના પ્રદેશમાં એમનો જન્મ થયો હતો. એમને કાઈ મોંઝોલિયન જાતના કહે છે એમના ધર્મ-મથોની પાલિકાવા, સંસ્કૃત ભાષાની શાખા જેવી છે અને તેનું સ્વરૂપ હિંદી છે.

તેમનો જન્મ તેમના ઉપદેશનું ધ્યેય નૈતિક જાગૃતિ લાવવા તરફ હતું. તેમણે જોયું કે ઉપનિષદનું સત્ય “પુણ્ય અને પાપથી અલગ રહેનારું હવું,” પણ વેદમાં કહેલા દેવો પુણ્ય અને પાપની ભાવનાવાળા હતા, તેથી તેઓ ગિતરતી ક્રીષ્ના કહેવાય. જન-સમુદાય, વેદના દેવોને પૂજીને આડે માર્ગે ચાલતો હતો. “પુણ્ય અને પાપ એક તત્ત્વમાથી જન્મ્યાં નથી.”—એવું એક બુદ્ધનું મત છે. “સત્યને સત્ય તરીકે અને અસત્યને અસત્ય તરીકે ઓળખ” એવું પણ એક બીજું મત છે.

પોતે ક્ષત્રિય હોવાથી, યુદ્ધ ભગવાન સમજતા કે માણસને યુદ્ધમાં નેતાની જરૂર છે; અને એક ગદન ચિતક તરીકે તે જોઈ શક્યા કે અધ્યત્મ-દર્શન, અંતઃકરણની શુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે. તેમા મોક્ષનો માર્ગ હતો; એટલું જ નહિ પણ મોક્ષ પોતે જ રહેલો હતો. “ કર્મ અને સંસાર ” નો સિદ્ધાન્ત તે સમજતા, કર્મ અને પુનર્જન્મને માનતા, પણ તેમા નવી નૈતિક ભાવના ઊભેરતા.

અતઃકરણ-
ની શુદ્ધિ એ
પરમ મોક્ષ-
સાધન

અને તેમના મતે, પાપમાથી છૂટા રહેવું-એ જ મોક્ષ કહેવાય છે. સત્ય જ્ઞાનવા ધ્વિજનાર માણસે સાત્ત્વિક જીવન ગુમારવું જોઈએ. તેથી તેમણે તપહ્વા* (તૃષ્ણા) રૂપી સામર્થ્યવાળા રાક્ષસને તથા સ્વરૂપમાં વર્ણવ્યો છે. (૧) રાગ (કામ), દ્વેષ (દ્રોષ), અને મોહ (મૂર્ખતા), આ દુર્ગુણો ઉપર વિજય મેળવવામાં અને સંસારમાથી ન્હારી છૂટવામાં જ નિઃશ્વાણ (નિર્વાણ) મોક્ષ રહેલો છે.

‘ મોક્ષ ’
એટલે શું ?

અર્હત પાપના બંધનથી છૂટા છે-ને તે જ આ યુદ્ધ માર્ગના આદર્શ છે. ગ્રીસના ઉપેક્ષાવાદી (Stoic) તત્ત્વવેત્તાએ મુક્ત થયલા આત્માને Free man કહેલો છે, અને તે પણ માનસિક સ્વરાન્યની શોધમાં છે. પ્રાચીન ધર્મમા હિંદમાં તે ‘ઋષિ’ કહેવાતો હતો, અને જીવનનું નૈતિક રહસ્ય તે સંપૂર્ણપણે સમજતો હતો.

‘ અર્હત ’
કેણ ?

નિઃશ્વાણ એટલે જ્ઞાન અને પાપમાંથી છૂટા રહેવું તે, ઉપનિષદમાં જ્ઞાનને વધારે મહત્ત્વ અપાય છે: યુદ્ધ માર્ગમાં પાપથી અલગ રાખતી નીતિને મહત્ત્વ અપાય છે.

નિર્વાણ:

* સરખાવો, તે ઉપરથી બનેલો મરાઠી શબ્દ તાહાન(તપાના અર્થમાં)

જોઈ અને
Stoic

આપણે ઉપેક્ષાવાદી (Stoic) સાથે યુદ્ધમાર્ગ સરખાવ્યો, એ ' સ્ટોઈક ' તત્ત્વવેત્તા તો દુનિઆથી અન્ય રહેવાના આદર્શ સેવે છે, પણ યુદ્ધમાર્ગમાં તેણું નથી. આડે રસ્તે જતા માનવ-સમાજતરફ જોઈ સોફી વધારે જાડી સહાયતાની સાગણી રાખતા હતા. તેઓ એટલી બધી બોધક પ્રવૃત્તિઓ હાથમાં લેતા હતા કે તેમને નિષ્ક્રિય-કામ કર્યા વિના-રહેવું એક ક્ષણ પણ ગમતું નહિ

ડૉ. અને-

ડૉ. અનેમાકીએ યુદ્ધનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન લખ્યું છે

સામીન-
'યુદ્ધ
અરિત.'

“તે એક ગહન આ-સંવાદી હતો, પણ પોતાના પ્રધાનપદના પગ્યાસ વધે તેણે સતત કામ કર્યું, તે કોઈ વર જંગલનાં ઝાડો નીચે દેવદત્તો સાથે વાર્તાવાપ કરતો હોય તેમ, ઘણી રાત્રિઓ એકાન્ત જંગલમાં રહી વીતાવતા હતા ઘણી વખત તે ' ઇચ્છાનાગલ ' નામના જંગલમાં કે બીજે ક્યાંઈ એકાન્તમાં, ઘણાં અઠવાડિયા અને મહિનાઓ સુધી રહેતા /

“ પણ માણસજાતના ઉદ્ધારક તરીકે તથા ઉપદેશક તરીકે તેમની પ્રવૃત્તિઓ વધારે આકર્ષક છે. માદ્ર લોકોને મગવા જવામાં, રોગપ્રસ્ત પ્રદેશોમાં મદદ કરવામાં, બે યોદ્ધાઓને લડતા છૂટા પાડવામાં, મતાનવિહોણી માતાને દિલાસો આપવામાં-તે ઘણી મહેનત કરતા એવું પાતિ પુસ્તકોમાં લખેલું છે તંદુરસ્ત થવા અને શરીરઅગ્ર વધાગ્રવા માટે તે એટલું બધું લક્ષ આપતા કે દિવસમાં કેટલીવાર જમવું, કેટલીવર ન્દાવું-તેવિષે તેમણે નિયમો કર્યા હતા, એટલું જ નહિ, પણ ક-તધાવન કરવા માટે-હાત અને મો આફ કરવા માટે-પણ નિયમો કર્યા હતા. અગર જો કે તે પોતે હિંદની બહાર ગયા ન-

હોતો, પણ તેના કેટલાક શિષ્યો પોતાનો ઉપદેશ દૂર દૂર ફેલાવવાની હરીશર્ધમાં સિંધુ નદીના પશ્ચિમે અને ઉત્તર-પશ્ચિમ પ્રદેશમાં ગયેલા હતા.

આવી રીતે આત્મસંસ્કાર અને પ્રવૃત્તિ-એ બેઉ સિદ્ધાંતો બુદ્ધમાં સંકળાયેલા હતા. પણ તેમના શિષ્યોમાં એ પ્રવૃત્તિ જુદું જ સ્વરૂપ લે છે, — એમ અંગુત્તરમાં અને ખીન્ન કેટલાંક કાવ્યમાં કહેલું છે. પછી તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે સંઘમાં તડ પડી ગયા, જૂના મતવાળા અને ઉદારમતવાળા; પરિણામે ‘અર્હતલાવ વાળા’ અને ‘બોધિમત્તવાળા’ — એવા બે મત ઊભા થયા. આ બે મિદ્ધાંતો એક ખીન્નથી જો કે વિરુદ્ધ નથી જ; છતાં એમ કહી શકાય કે પહેલામાં આત્મચાતનો એકાન્ત માર્ગ પસંદ કર્યો છે; અને ખીન્ન મતમાં માત્ર નીતિ ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

બૌદ્ધ
મતનો
સંપ્રદાય:

આ રીતે જોતાં ધર્મગુરુ અને સાંમારિકને આવશ્યક નીતિ — એ બન્ને ગુણસંપત્તિ બુદ્ધમાં સમાર્પિત થય છે. જૂના બુદ્ધ-મતમાં ઉપેક્ષાવૃત્તિ દેખાય છે; અને સાથે સાથે મૈત્રી અને કરુણાના દાર્દ્રિક પાઠો શિખ્યા છે; તેને યોગ્ય રીતે સમજવા માટે, તેના શિષ્યો તેને ‘જ્યેષ્ઠ બંધુ’ તરીકે માન આપવા લાગ્યા; અને મહાન સાધુ તરીકે જાળખવા લાગ્યા. હિંદના લોક માહિત્યમાં મહાન સ્વાર્થત્યાગની ગાથાઓ હતી તે મૌ બુદ્ધને

પરોણાગત સ્વીકારી-નેને ઘેર અવશ્ય કિંમતી આકાર તૈયાર કર્યો હતો. તે ખામને, બુદ્ધે તેના બદલામાં પોતાની છ'દ્ગીને ભોગે, તેનો છવ બચાવ્યો હતો. આવી રીતે જુદા જુદા શિષ્યો તેમનો વૃત્તાન્ત માદ કરવા લાગ્યા.

નવક કથાઓ: જગતના દુઃખની દયા ખામને (લોકસ્ય અનુકમ્પયા)ને વિશુદ્ધાત્માએ પોતાનો ભોગ આપ્યો-એવી માન્યતા ધીમે ધીમે દૃઢ થવા લાગી. પછી તેમણે બુદ્ધની ઘણી વાતો જોડી કાઢી. ગરીબ ભૂખ્યા બ્રાહ્મણના ભોજન માટે તે સસણું ચર્ષજતા, અને તે સસણું મરીને પોતાનો દેહ બ્રાહ્મણને ખાવા આપવું. વળી નાયક થઈને બીજા નાના વાનરાઓનું રક્ષણ કરતા હતા. તે લોકોને સમજાવતા હતા કે છરની હિંસા કરવા કરતા, છવ બચાવવાનું કામ સારું છે. દોષ વાર એક સાધુ તરીકે ટેકરી ઉપર બિભા રહીને બુદ્ધ ભગવાન પોતે જોડી ખીણમાં ફેદી પડતા. ને તેથી વૃત્તની વિચારેલી, અચ્ચાને જન્મ આપનારી ભૂખી વાઘણના શિકાર થઈ, તેનો છવ બચાવતા-એવાં એવાં બુદ્ધના વર્ણનો આ જાતક-કથાઓમાં મળે છે.

કથાઓનું રહસ્ય: આ પુરાતની વાતોમાંથી નૈતિક રહસ્ય જાણવાનું મળે છે; આવી વાતો સમજાવવા, બુદ્ધના સ્તૂપ ઉપર શિલ્પનું કોતરકામ કરવામાં આવ્યું હતું. તે બધાય નીતિ-અંથના આધાર-ભૂત તત્ત્વો કહી શકાય.

બુદ્ધ-અનુયાયી સમ્રાટ અશોક: ત્યાર પછી દૂંક સમયમાં જ લશ્કરી બળનો મહાન હિમાયતી અશોક શાસિ અને શમનાના મહાન માર્ગ તરફ વળી ગયો. તે સમજતો હતો કે બુદ્ધનો મધ્ય-માર્ગ

શ્રમભોજન-ત્યાગીઓને તથા સંઘારીઓને બેઠિને સરખા
લાભકારક થાય તેવો છે

બુદ્ધને ગૃહત્યાગ, તેનું મત્ય-સ શોધન માટે બ્રમણ્ય; જે સત્ય બોધમતને
તેને જડ્યું તે સમજાવવાના અધ્યાગ પ્રયત્નો, એક કુટુંબ જેવા વિષયોમાં
ઉપદેશોનાનું મંડળ-એ બધું હિંદમાં નહોતું. નવું કહીએ
તો તે માત્ર શમતા અને વિપુલ માનવતા કે વિશ્વ-પ્રેમ એ જ
નવાં હતાં; અનુભવમાંથી પ્રગટતી પરા વાણી-એ તત્ત્વ નહોતું.
ખીન વોકોએ પણ નીચે પ્રમાણે ગીતો ગાયા —

*અસતો માં સદ ગમય । અમત્યમાથી મને મત્ય તરફ લઈ જા ।
તમસો માં જ્યોતિર્ગમય । અંધારામાથી મને પ્રકાશ તરફ લઈ જા ।
મૃત્યોમાં અમૃત ગમય । મૃત્યુમાથી મને અમરપણું આપ ।

બુદ્ધને સત્ય જડ્યું હતું, જ્યોતિ દેખાયો હતો ને જીવનનો
કોઈ એવો મોટો ગુણ દેખાયો હતો જેને તે અમૃત કહેતા હતા.
એમના મુખ ઉપર એટલો બધો પ્રકાશ અને શાંતિ દેખાતાં હતાં
જેથી માણસો તૃપ્ત પૂછતા કે તેમના એવા મોટા અને જ્વલંત
ગુણો કેટલા હશે? એમણે રચેલાં સૂત્રો એમના જીવન સંદેશ-
નું દ્વિગુણ સ્વરૂપ દેખાડે છે. ‘હું માત્ર એક વસ્તુ
શિખરું છું: હું બીજા અને દુઃખમાંથી છૂટવાનો ઉપાય, મુક્તિ’

* સરખાવો, કવિ ન્હાનાલાલનું ‘સ્તુતિનું અષ્ટક’
• અસત્યોમાથી પ્રમુ ! પરમ સત્યે તું લઈ જા !
જંડા અધારેથી પ્રમુ ! પરમ તેજે તું લઈ જા !
મહા મૃત્યુમાથી, અમૃત સમીપે નાપ ! લઈ જા !
ઉ-લીલો હું હું તો, તું જ દરશના દાત લઈ જા !”

દુઃખમાંથી મુક્ત થવા માટે તથા સદ્ગુણોને ધરાવતી વ્યક્તિ રહેવા માટે, તથા અંતઃકરણને ઉજ્જવળ કરવા માટે નિવ્ધાન ના અનુભવનું અર્થ રહસ્ય સમજવા અને જે નીતિમાંથી એ અનુભવ મળે તે સમજાવવા માટે જ છવ્વું

અષ્ટાગ માર્ગઃ રાજયોગનો જે 'અષ્ટાગ માર્ગ' હતો તે તેમને દુઃખમાંથી મોક્ષમાં, અને નશ્વરતામાંથી અનન્તતા તરફ લઈ જવા માટે હતો. મોક્ષ-માર્ગની અનેક મુશ્કેલીઓ તે પોતાના શિષ્યોને સમજાવતા. દુઃખ એટલે વસ્તુઓની પરસ્પર વિસંવાદિતા (Dis-harmony); અને નિર્વાણ એટલે ગઢન સત્યની શોધથી મળેલી દિવ્ય શાંતિ; અને તેનો 'અષ્ટાગ માર્ગ' જે ખરા વિચારો સમન્તા પછી જ મળે છે, તે ગઢનતા તરફ લઈ જનાર નિસરણી છે; અને તે સદ્વિચારો અને સતકાર્ય તરફ ગ્રેરે છે, અને આખરે આધ્યાત્મિક પરમ શાંતિ આપે છે.

ધર્મપદ ઐશ્વર્ય મતમાં પણ હિંદુ ધર્મની જેમ, નીતિના એક કરતાં વધારે આદર્શો છે. આર ભક્ષણથી અને ધણા સમયસુધી મહાન અશોકના સિદ્ધાન્તો અને નીતિસૂત્રો છૂટા છૂટા ખડક ઉપર અને ચાંબલા ઉપર આશરે ઈ. સ. પૂર્વ ૨૬૦ થી લખેલાં જોવામાં આવે છે. પ્રાચીન સમયના પ્રમાણભૂત પુરાવા તરીકે તેમનું મહત્ત્વ ધણું છે. ઐશ્વર્ય શ્રમણોના પુસ્તકોમાં આવતી બાબતો સમજવામાં ઉપર કહેલાં નીતિસૂત્રો સારી છાપ પાડે છે. પિતૃપ્રેમ તથા શહેરીઓનાં કર્તવ્યવિષે તેમાં મહુ ભાર મૂકીને કહેવામાં આવેલું છે. અધિકા માણસો સાધુ સંન્યાસી થઈ શક્યા નથી; તોપણ ધૈર્યથી ધર્મનું પાલન કરવામાં ને સયમ પાળવામાં

જનસમુદાયમાંથી ઘણા માણસો સફળ થાય છે. “ધર્મપદ” નામના ગ્રંથમાં આનો સાર કહેવામાં આવ્યો છે. આથી એમ લાગે છે કે બોદ્ધમત માત્ર ‘મધ્યમાર્ગ’ નથી પણ ‘દ્વિગુણ-માર્ગ’ છે.

આ સત્તોના સારસંગ્રહમાંથી મેં ચૂંટી કાઢેલાં અવતરણો એક કલ્પિત આદર્શ રજૂ કરે છે; તે સંન્યાસી થવા પ્રેરતો નથી; પરંતુ વિગગ અથવા અનાસક્તિ તરફ પ્રેરે છે. તેપણ તેમાં બધાં પ્રાણીઓતરફ દયાભાવ રહેવો છે. તેમાં સુખનું ક્ષેપ છે, પણ સુખની પાછળ પડવાનો તીવ્ર શોખ નથી. પહેલાંના સાધુઓ અને સાધ્નીઓએ આ રસ્તે જતાં, જગતમાથી છુદારો મેળવ્યો છે—અવર્ણનીય આનંદ મેળવ્યો છે.

નીતિ અને
પુણ્યનો
સુમન્યય:

આ નવા આધ્યાત્મિક પથમાં જાતૃભાવનાં જાંધનો પણ આનંદકારક થાય છે. રાજ્યો અને ધનવાન લોકો આ પંથનું રક્ત્વ સમજવા લાગ્યા, અને જમીનોનાં તથા મકાનોનાં દાન આપવા લાગ્યા, તેથી નીતિ ઉપરાંત “પુણ્ય”-પરોપકારનો સિદ્ધાન્ત બૌદ્ધ પંથમાં પેમવા લાગ્યો, અને બૌદ્ધ સાધુઓ, જાણણોની જેમ કહેવા લાગ્યા કે “અમે દાનનું યોગ્ય પાત્ર અને ક્ષેત્ર જઈએ.” પછી ‘કુશલ’ એ શબ્દનો અર્થ “કુશલાસ કાપનાર” એવો નહિ, પણ ‘કુશલ’ એટલે ‘પરોપકારી’ થવા લાગ્યો. જ્યારે ગણતરી પ્રવેશ કરે છે ત્યારે પ્રેમ નાશી જાય છે.

જાતૃભાવ-
નો વિકાસ
તથા દાન-
ધર્મ:

પછી આ પંથની પ્રવૃત્તિઓનો વસન્તમાળ, અને ધીમે ધીમે શ્રીષ્ઠમાળ આવવા લાગ્યો, તેથી એ તીવ્ર મત બેઠ ઊભા થયા..

બોદ્ધીમાં
તીવ્ર
મતભેદ

(૧) માત્ર પોતાના જ મોક્ષ ઇચ્છનાર એકાકી સંન્યાસીનો મત, અને

(૨) બીજા બધા લોકોનો મોક્ષ લાવનાર સેવા ભાવી સાધુઓનો મત.

સમારી લોકો-જેમનો ધર્મ સાધુઓનું પાલન કરવાનો હતો તે, અને માધુઓ-જેમનો ધર્મ માત્ર સંસારીઓને ઉપદેશ આપવાનો હતો તેમાં મતભેદ જન્મ્યા આશ્રમવાસી છવન અને દ્વૈતવાદ-એ મે તત્ત્વો, બોદ માર્ગની નીતિના દુરમન થઈ પડ્યા

સિદ્ધાન્તોની
આધ્યા-
ત્મિક
તાથી

પ્રથમ તો એ નીતિમા માત્ર અનામકિન અને નિસ્વાર્થ-તાનું શિક્ષણ અપાતું હતું, અને આધ્યાત્મિક સત્ય, જે ધન સિવાય અને કિંમત આપ્યા મિવાય જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, તે તરફ લક્ષ્ય અપાતું હતું તેમાં એવું શિખવાતું હતું કે બગીચામાંથી મરમખી જેમ ફૂલોનો ગુસ ચૂસે છે તેને 'માધુકરી વૃત્તિ' કહે છે. તેવી રીતે માધુએ ગામડે ગામડે ફરવું-કોઈને ભાર-રૂપ થવું નહિ. પોતાના ખોરાક ઉપગત ગીતું વધારે કાઠ લેવું નહિ, અને કાઠ માણુમને કાંઈ નુકસાન કરતું નહિ આધ્યાત્મિક સાય જૂઠું-જાઈના રમ જેવું છે, માધુએ તથા સંસારીએ દાખને, નુકસાન કરતું નહિ. તેણે કોઈને દામાયી છતી લેવો, અને અપકાર (નુકસાન)નો બદલો ઉપમાર કરીને આપવો.

બુદ્ધભગવાનના પોતાના ઉપદેશમા મોક્ષેષિનના જેવા રૂઢની વિરોધતાક્ષ રહેને છે જે મહત્તે કલિન નો છે. પાપ

તે એક જાતની કાવદાકારક^૧ વાદકાપ હતી—ઉપકારક શબ્દ-
ક્રિયા હતી. તેમના પોતાના સ્વરૂપમાં ‘અહંત’ અને
‘ઓદિસત્વ’—એ બંને તત્વો હતાં, જોકે તે આસક્તિ-
રહિત હતા; તોપણ, તેમનામાં ધ્યાનાં ઊઠાં વહેણ વહેતાં
હતાં. અત્રે કરેલાં અવતરણો ઉપર નજર નાખવાથી અથવા
કોઈ મોટા પુરાતત્વોના મંચસ્થાનમાં મુલાકાત લેવાથી
સમજાશે કે આ બે આદર્શો એક બીજાની ખામીઓના પૂરક છે.
તેમાં એકાન્ત વાસ અને મેવા બંને છે; ધ્યાન છે અને જાત-
મહેનત પણ છે.

ઉપદેશ
રેથી:

તે બે તત્વો જુદા અને ઈશુ ખ્રિસ્તમાં જોવામાં આવે છે. ૬
તેઓ જગતનો ઈન્કાર કરે છે અને પાછા જગતને ચાપે છે. ૭
માનવજાતના સેવકને ય આખરે જીવું પડે છે. આતુર્માંસમાં
કોઈ એક જ સ્થળે રહેવામાં—અથવા પોતાના વતનતરફ પાછા
ફરવાનો મિદ્ધાન્ત એમ સૂચવે છે કે આખરે, મૃત્યુપછી માનવી
પોતાના મૂળ સ્થાનમાં જઈ રહેવાનો છે.

હસાગ્રસ્ત

પોતાના આશ્રમના સિદ્ધાન્તો એમણે પોતાના અનુભવ ઉપર-
થી ઘડેલા હતા. અનુભવથી પ્રગટેલા જ્ઞાનથી તેમણે જે જે કામ
કર્મ તેમજ યથું દર્શન, જુદા સ્ત્રીઓ વિષે કેટલીક કડવી ટીકા
કરેલી છે; તેવી જ પુરુષોવિષે પણ છે. સાથે રહેનારાં સ્ત્રી અને
પુરુષ આશ્રમવાસીઓએ એક લક્ષ્મી શિસ્ત (Discipline)
પાળવાની હતી; અને તેથી જાતીય આવેગને બહુ દંડતાથી
વશ રાખવાનો હતો.

અનુભવ-
જન્ય જ્ઞાન

ઈમેથસ લોપેલાની પેઠે શાક્યમુનિ પણ ક્ષત્રિય હતા.
તેથી જીવનની ગમ્મતાઈનો સંકલન કરવા, તથા હર્મિશાં વારિપુત્રો-

ક્ષત્રિય
ધર્મો-
વેદિક:

થી સાવધાન વહેવા માણસને ઉપદેશ કરતા હતા. યાગ્ય શબ્દ યોગ્ય જગ્યાએ વાપરવાની સાહિત્યકલા શુદ્ધે સંપૂર્ણ કેળવી હતી.

દષ્ટાન્ત-
કથનની
શૈલી

બેંકે શાક્યમુનિના લખેલાં દષ્ટાન્તોમાં ઇસુખ્રિસ્તના દષ્ટાન્તો (Parable) જેવું મહોપ કથન નથી, તોપણ તે ભૂલી શકાય તેવાં નથી તેમાં ગહન નૈતિક ઉપદેશ છે. ગ્રામજીવનમાંથી, વનના પ્રવાસમાંથી કે રાજદ્વારી જીવનમાંથી—ગમે ત્યાંથી તે ઉદાહરણો લીધા હોય, તોપણ તેમાં એક જાતની એવી જાગી મંડપનાકથા છે કે તે મહાન ‘મિલિન્દરાજના પ્રશ્નો’ એ નામના મોટા ગ્રંથમાં તે લેખમાં આવેલા છે, અને તેમાં ત્રીસના રાજાના પ્રશ્નોના જવાબ આપવામાં હિંદી સત્ પુરુષોનાં ઉદાહરણો લેવામાં આવ્યા છે.

મિલિન્દ
પ્રશ્ન

એ મહાન ગ્રંથ ઈ.સ. પૂર્વે પહેલા સીકામાં લખાયેલો છે. તે વખતે ઐશ્વર્ય ધર્મ વધારે શાસ્ત્રીય અને નિષેધાત્મક થતો હતો, અને મોક્ષ માટે મઠવાસી (સન્યાસી) થવાનો આદ્યહ કરવામાં આવતો હતો. પરંતુ, પદ્મપુરાણ જેવા ગ્રંથમાં એમ લખ્યું છે કે “ઐશ્વર્ય ધર્મ તો અસાધ્ય માણસોની બધી જરૂર પૂરી પાડે છે કેમકે તેમાં ધ્યાનને ઊંચું રચાવ આપેલું છે, બધા કૃતજ્ઞ માણસોને કરેલા ઉપમારતી કદર જાણનારને સ્વર્ગ મળે છે અને તેમાં ભુદ્ધ લગવાનને એક દિવસ વૈદ્ય તરીકે આજ્ઞાવેલા છે એક માયાગુપ્તિ પિતા પોતાના બાળકોને શિસ્તનું શિક્ષણ આપતો હોય તેવે સ્વરૂપે, ભુદ્ધ બધા લોકોને દર્શન આપે છે.”

ભુદ્ધપણને
બોખીમાં
ધર્મ.

આ પછીનાં પુસ્તકો બેંકેતાં એમ લાગે છે કે પદ્મનાભ વિરોધ વધારે આર્થિક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, અને આખરે એમ પ્રશ્ન થાય છે કે પૂર્વ ડાંગનો ઐશ્વર્ય તો ગાળો, કે આ પાછળનો ગાળો ?

પદ્મપુરાણમા તો સ્ત્રીઓ અને અંત્યજે માટે પણ સ્વર્ગનાં દ્વાર ખુલે છે. પણ તેથી વધારે કંઈ “ ગુરુજન પંથ ” (The Path of Elders) તેમનો આ દક્ષ સ્વીકારતો નથી. જૂના સમયનું ‘ ધ્યાન મંદિર ’ એક ‘ પ્રાર્થના મંદિર ’ મા ફેરવાઈ જાય છે: એક જાતની યસવેદિ તરીકે પૂજાય છે, અને એવા યસનો અધિષ્ઠાતા દેવ સાક્ષાત્ બુદ્ધ ભગવાન પોતેજ છે.

પછી જેમ જેમ બાહ્યપૂજનો પ્રચાર વધતો જાય છે તેમ તેમ તેની દિવાલો ઉપર સુશોભિત ચિત્રો, અલંકારો ધારણ કરેલાં સ્ત્રી પુરુષો, અને આ જગતની નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુઓનો મહાન વિરોધ દેખાડનારાં ભવ્ય ચિત્રો—સ્તૂ કરવામાં આવે છે. તેમાં સ્વાર્થત્યાગ અને આત્મમર્મપણીની ભાવના, અને સ્વર્ગની અનુપમ રમણીયતા સ્તૂ કરનામા આવે છે. આ ચિત્રો દયા અને નિર્દોષતાના જાંચા શુશ્રુષેરે છે. તેમાં રહેલો બુદ્ધ-ધર્મ ગહન છે; ને નૈતિક સુવારણા ઉપર આધાર રાખે છે.

ધર્મપ્રચાર-
મા લલિત
કલાનો
ઉપયોગ:

આ મહાન વિકાસ ક્યાંથી થયો ? દયા-ધર્મ ઉપર પ્રથમથી જ ભાર મૂકવામાં આવતો હતો.—“ સંસ્કૃતિના અનેક પ્રકારો પ્રેમના એક અંશ બરાબર નથી—તેથી જિતરતા છે ” એવું એક વચન પહેલાંના પાલિસુભાષિત શ્લોકોમાં આવે છે. અને પંડિત દીક્ષાકર બુદ્ધધોષ બુદ્ધની વાતને ટૂંકમાં લખે છે. તેમાં આવે છે કે “ સમુદ્રનાં પાણી કરતાં વધારે લોહી તેમણે લોકોપકાર માટે આપ્યું છે; અને ગગનના તારાઓ કરતાં વધારે તેમનાં નેત્રો તેમણે લોકોનાં દુઃખ જોવાને મટાડવામાં ઉપયોગમાં લીધા છે. ” આથી કેટલાક એમ માને છે કે સેવાની ભાવના બુદ્ધ-પંથમાં ખાસ અગ્રસ્થાન ભોગવે છે.

દયાધર્મ
તથા લોક-
સેવાનો
ઉપદેશ:

એક પ્રસંગ

કોઈ મરણપયારીએ પડેલા મનુષ્યને જોઈને યુદ્ધ કહે છે: "જો સાધુ પુરુષ માંદાની માવજત કરે છે તે મારી જ સેવા કરે છે;" બીજા ઘણા સાધુઓ આગ્રહથી કહેતા કે સાધુ પુરુષે ઉપદેશ સિવાય બીજું કંઈ જ ન કરવું; ને જો બીજું કંઈ લોક-સેવા માટે કરીએ તો પંથના ધર્મમાંથી ચલિત થઈ જઈએ. "

સેવાનો
અર્થ:

પણ સેવા અને આત્મસમપણુંનો અર્થ, ખરેખર ઇસુ ખ્રિસ્તે સમજાવ્યો છે એવો તેનો વિસ્તૃત અર્થમાં લેવો જોઈએ. હિંદુ સંત કે બૌદ્ધ સાધુ ખરેખર એક જાતના કમળ જેવા છે-કાદવમાં રહેવા છતાં, તેથી અલિપ્ત રહેનારા છે. વાણીથી પણ તે કમળ સ્પર્શી શકાય નહિં. અને તેથી જ સારાં કે નરસાં કામો, પુણ્ય કે પાપ, તેવા મુક્તાત્માનો સ્પર્શ કરી શકતાં નથી.

સર્વ-મૂત-
દયા અને
વિશ્વપ્રેમ:

સૌ પ્રાણી ઉપર ઉપકાર કરવાનો 'સર્વ-મૂત-દયા'નો સિદ્ધાન્ત છે. હૅપ્પીન્સ નામના વિદ્વાન માણસે બૌદ્ધધર્મને બીજા ધર્મો સાથે સરખાવતાં ત્રીજે પ્રમાણે લખ્યું છે:—"જ્ઞાન એ જ આજ્ઞાનું ડહાપણ-છે. જૈનો સંન્યાસને ડહાપણ ગણે છે; પણ પ્રેમ અને પવિત્રતા બૌદ્ધ પંથમાં પ્રથમ પકિતનું-જિંસું ડહાપણ ગણાય છે. " કેમકે યુદ્ધે પોતે જ પોતાના જીવનમાં પ્રેમ, પવિત્રતા, મિત્રો, એક-નિષ્ઠા વગેરે પાઠ શીખવ્યા છે; ધનિકાને અને નિર્ધાનોને સ્વામીને અને પુરુષોને, પાપીને તથા સંતને, સાદા અણાણુ માણસને તથા પંડિતને તેમણે નવા વિદ્યાસ પામતા પંથમાં દોરેલા છે; અને યુદ્ધની નજર તેમાં એટલી બધી પ્રવીણતાથી ઊતરી હતી કે બધાં માણસો યુદ્ધ લગવાનને "જગતનાં ચક્ષુ" તરીકે જોખખતા; તેમને પોતાનો વડીલ બાંધવ માનતા ને એક ડહાણ વૈદ્ય તરીકે માન આપના, તે અડત છે; પૂજા કરવા યોગ્ય છે બોધિસત્ત્વ છે. સર્વ વસ્તુનાં જાણકાર છે.

બોધિમત્તના ગુણો ઉદારતા, નીતિ, ક્ષમા, દયા, એકાગ્રતા, બોધિસત્ત
અને પરમાર્થદર્શી પ્રજ્ઞા, અને એવા સૈકાર્માં પ્રથમ પ્રચાર પામેલી
દશક પદ્ધતિ (દશકં ધર્મલક્ષણમ્) સ્થાપિત થયા પછી, ઉપર
કહેલા બોધિસત્તના પાંચ ગુણોમાં બીજા પાંચ ગુણો ઉમેરવામાં
આવ્યા-સ્વયંચાન, બળ, નિશ્ચય, ઉપદેશમાં પ્રવીણતા, અને દયા

અદ્વંતના ગુણોથી આ ગુણો બહુ જુદા પડતા નથી
પણ બોધિમત્તમાં ઉદારતા અને દયા ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં
આવ્યો છે, નહિં કે યતિઓના સંયમ ઉપર દૂકામાં દહિયે તો,
અદ્વંતની ભાવનામાં ' મયમ ' મુખ્ય છે બોધિમત્તમાં
' દયા ' મુખ્ય છે.

અદ્વંત

આ ગુણો જુદાના જીવનમાં વણાઈ ગયા હતા, અને એમનાં જુદાંનું સમ્ય
મગ્ધ્યમમયે એવા જ પ્રોદ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયા હતા. તેમનાં
મૃત્યુને સોફોટિસના મૃત્યુ માથે, તથા ઈસુ ખ્રિસ્તના મૃત્યુ સાથે
સગંધાવતા આપણને કેટલુંક એવું જડે છે જેથી આ મહાન
પુરુષો એકસરખા જ દેખાય છે. જો કેટલુંક એવું છે જેથી
તેઓ જુદા પડે છે.

જુદાંનું સમ્ય
અવસાન

મૃત્યુ પામતાં, સોફોટિસ પોતાના શિષ્યોને કહે છે: સોફોટિસની
“જો મારા પુત્રો સદ્ગુણ મેળવવા કરતાં ધન મેળવવા મૃત્યુપણ
વધારે લોભ રાખે તો તેમને સજા કરજો; તેમનામાં કાંઈ
ખરું ગૌરવ ન હોય છતાં ‘ કાંઈક છીએ ’ એવો ગર્વ
રાખે, તો તેમને સજા કરજો.”

વળી તે પોતાના શિષ્યોને કહે છે “ મે કાંઈ પાપ કર્યું
નથી. જે કાંઈ મારી સમજ પ્રમાણે મને ખોટું લાગે છે તેવું

ઉદા
વચન

એક પ્રસંગ

કાંઈ મરણપથારીએ પડેલા મનુષ્યને જોઈને બુદ્ધ કહે છે "જો સાધુ પુરુષ માદાની માવજત કરે છે તે મારી જ સેવા કરે છે," બીજા ધણા માધુઓ આમહથી કહેતા કે તાધુ પુરુષે ઉપદેશ સિવાય બીજું કાંઈ જ ન કરવું, ને જો બીજું કાંઈ લેક-સેવા માટે કરીએ તો પયના ધર્મ માથી ચલિત થઈ જઈએ. "

સેવાનો અર્થ:

પણ સેવા અને આત્મસમર્પણનો અર્થ, ખરેખર ઇશુ ખ્રિસ્તે સમજાવ્યો છે એવો તેનો વિસ્તૃત અર્થ મા લેવો જોઈએ. હિંદુ સત કે બૌદ્ધ માધુ ખરેખર એક જાતના કમળ જેવા છે કાદવમાં રહેવા છતાં, તેથી અલિપ્ત રહેવારા છે. પાણીથી પણ તે કમળ સ્પર્શી શકાય નહિં. અને તેથી જ સારા કે નરસા કામો, પુણ્ય કે પાપ, તેના મુજ્જાત્માનો સ્પર્શ કરી શકતા નથી.

સર્વ-મૂત-
દયા અને
વિશ્રમ

સૌ પ્રાણી ઉપર ઉપકાર કરવાનો 'સર્વ-મૂત-દયા'નો સિદ્ધાન્ત છે. હંબ્રીન્સ નામના વિદ્વાન માણસે બૌદ્ધધર્મને બીજા ધર્મો સાથે સરખાવતા નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.—"જ્ઞાન એ જ બ્રાહ્મણનું ડહાપણ-છે જૈનો સંન્યાસને ડહાપણ ગણે છે. પણ પ્રેમ અને પવિત્રતા બૌદ્ધ પથમાં પ્રથમ પકિતનું-જીવુ ડહાપણ ગણાય છે." કેમકે બુદ્ધ પોતે જ પોતાના જીવનમાં પ્રેમ, પવિત્રતા, મૈત્રી, એક-નિષ્ઠા વગેરે પાઠ શીખવ્યા છે, ધનિકાને અને નિર્ધાનોને સ્ત્રાઓને અને પુરુષોને, પાપીને તથા સંતને, સાદા અણાણુ માણસને તથા પડિતને તેમણે નવા વિકાસ પામતા પંથમાં દોરેલા છે, અને બુદ્ધની નજર તેમાં એટલી બધી પ્રવીણતાથી ઊતરી હતી કે બધા માણસો બુદ્ધ લગનાનને "જગતના ચતુ" તરીકે જોખતા, તેમને પોતાનો વહીવટ બાંધવા માનતા ને એક ડાહ્યા વૈદ્ય તરીકે માન આપતા, તે અહત છે, પૂજા કરના યોગ્ય છે બોધિમત્ત છે. સવ વસ્તુના જાણકાર હ.

બોધિસત્ત્વના ગુણો ઉદારતા, નીતિ, ક્ષમા, દયા, એકાગ્રતા, બોધિસત્ત્વ
અને પરમાર્થદર્શી પ્રજ્ઞા; અને એવા સૈકાર્મા પ્રંયમ પ્રચાર પામેલી
દશક પદ્ધતિ (દશકં ધર્મલક્ષણમ્) સ્થાપિત થયા પછી, ઉપર
કહેલા બોધિસત્ત્વના પાંચ ગુણોમાં બીજા પાંચ ગુણો ઉમેરવામાં
આવ્યા-સ્વયંચાન, બળ, નિશ્ચય, ઉપદેશમાં પ્રવીણતા, અને દયા.

અહંતના ગુણોથી આ ગુણો બહુ જુદા પડતા નથી.
પણ બોધિસત્ત્વમાં ઉદારતા અને દયા ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં
આવ્યો છે; નહિં કે યતિઓના સંયમ ઉપર. દૂંકામાં કહ્યે તો,
અહંતની ભાવનામાં ' સંયમ ' મુખ્ય છે: બોધિમત્તમાં
' દયા ' મુખ્ય છે.

અહંત

આ ગુણો જુદાના જીવનમાં વણાઈ ગયા હતા; અને એમના જુદાંભવ્ય
મરણમયે એવા જ પોઠ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયા હતા. તેમના અવસાન-
મૃત્યુને સોકેટિસના મૃત્યુ સાથે, તથા ઈસુ ખ્રિસ્તના મૃત્યુ સાથે
સરખાવતા આપણને કેટલુંક એવું જડે છે જેથી આ મહાન
પુરુષો એકસરખા જ દેખાય છે. અને કેટલુંક એવું છે જેથી
તેઓ જુદા પડે છે.

મૃત્યુ પામતા, સોકેટિસ પોતાના શિષ્યોને કહે છે: સોકેટિસની
' જો મારા પુત્રો સદ્ગુણ મેળવવા કરતાં ધન મેળવવા મૃત્યુધારી:
વધારે લોભ રાખે તો તેમને સજા કરજો; તેમનામાં કાંઈ
ખરું ગૌરવ ન હોય છતાં ' કાંઈક છીએ ' એવો ગર્વ
રાખે, તો તેમને સજા કરજો. '

વળી તે પોતાના શિષ્યોને કહે છે: " મેં કાંઈ પાપ કર્યું
નથી. જે કાંઈ મારી સમજ પ્રમાણે મને ખોટું લાગે છે તેવું

છેલ્લાં
વચન

છે, તેમણે પોતાના મત દહેવામાં કદી પાપ કર્યું જ નથી. એમ તેઓ માને છે. તેમને જન્મેને દિવ્ય આતર-પ્રેરણા મળી હતી; ને તેવડે તેઓ 'ધર્મીરિઅંશ' ગણાયા હતા.

મત્સ્ય પાસે આવ્યું ત્યારે શાક્યમુનિ પણ એવી જ શાંતિ દર્શાવે છે. પોતાના મિત્રો માટે એવી જ લાગણી રાખે છે; અને પોતે પોતાનું કાર્ય સંપૂર્ણ કરેલું છે એવો સંતોષ દેખાડે છે. પણ આ સમયે હિંદમાં, એવા એક સર્વ સત્તાવાન ધર્મીરની લાવના પ્રગટ થઈ નહોતી. તેથી જુદા પોતાના શિષ્યના નિચારો-ને આ જગતની ક્ષણિકતા તરફ પ્રેરે છે; અને મૃત્યુને એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા તરીકે સમજાવે છે; અને દરેકને પોતાને ઓળખવા માટે તૈયારી કરવા કહે છે,

જુદા ભગ-
વાનની
અંતઃક્રી:

સૌકેટિસનું કામ સત્ય દેખાડવાનું હતું: ઈસુ ખ્રિસ્તનું કામ દિવ્ય પ્રેમ સમજાવવાનું હતું: અને જુદાનું કામ ધર્મ અને જગતની વસ્તુઓનું ખરું સ્વરૂપ દેખાડવાનું હતું. આ દરેક મહાત્મા પોતપોતાનું કામ નિસ્વાર્થતાથી કરી ગયા છે. દરેકમાં જોઈએ તેવી લાક્ષણિક નીતિનો સમાવેશ થયેલો છે. સૌકેટિસમાં સૌન્દર્ય, ઈસુ ખ્રિસ્તમાં નિઃસ્વાર્થ સેવા, અને જુદામાં આત્મ-સંઘર્ષ-આ ત્રણ મહાન પંથો, એક બીજાથી ખાસ જુદા પડી શકે તેવા નથી; પણ દરેકમાં તેના સંસ્થાપકના ગુણ પ્રમાણે લાક્ષણિક ગુણધર્મ આવવા પામ્યા છે. તેમાં દરેકમાં, આધુનિક યુગને ઘટે તેવાં પ્રેરણાનાં સનાતન છતાં નવાં બળો રહેલાં છે. આ ત્રણ ઉપદેશદોમાં કોઈએ વધારે પડતું કાર્ષ્ણ્ય નથી; અને આટલી લાચર જીવન સુધી બીજા કોઈ પહેાંચી શક્યા પણ નથી.

ત્રણ ઉપ-
દેશકોની
સરખામણી

હું કોઈ દિવસ કરીશ નહિં. મોત એ અનિષ્ટ નથી. પણ, મારા મિત્રો ! મૃત્યુમાંથી બચવા કરતાંય વધારે અધરું દુર્ગુણમાંથી બચવાનું હોય છે. કેમકે દુર્ગુણ તો મૃત્યુ કરતાં ય વધારે ઝડપ-વાળો છે. એ સાક્ષાત પાપ છે. હું ધરડો છઉં, મંદ છઉં, તે વધારે ધીમા મૃત્યુથી પકડાયતો છું. પરંતુ દુર્ગુણ ઝડપવાળો છે, પકડવામાં હોશિયાર છે—તેમ છતાં તે મને પકડી રાખ્યા નથી. મને પકડનારા પોતે પોતાને હોશિયાર માને છે; પણ તેઓ દુર્ગુણના પંખમાં પકડાયલા છે. તેથી મને તેમની દયા આવે છે ”

છઠી ધડી:

ઈશ્વરની પ્રેરણા સોફિસ્ટિક કોઈ ક્ષણે સમજી શકતો હતો. પણ તેની મહાન કસોટી કોર્ટમાં (Trial) થઈ ત્યારે તે ઈશ્વરી સચ્ચતા મેળવી શક્યો નહિં; અને તેથી જે કોર્ટની ઉપર આવી પડ્યું હતું તે કાયદાકારક હતું, તેમાં તુકશાન કોઈ નહોતું—એમ તે કહેતો. “ અહીંથી મારે જવાનો વખત હવે આવ્યો છે. મારે મરવાનું છે. તમારે જીવવાનું છે: મૃત્યુ સારું કે જીવનું સારું તે તો ઈશ્વર જાણે છે ! ”

ઈસુ ખ્રિસ્તની અવ-
સાન ધડી:

સોફિસ્ટિકની આવી શાંત ઈશ્વરાર્પણ લાવના ઈસુ ખ્રિસ્તના જેવી જ છે. ઈસુ ખ્રિસ્ત કહે છે, “પ્રભુ મારા આત્માને હું તારે સ્વાધીન કરું છું ! ” પછી તે પ્રાર્થના કરે છે: “ પ્રભુ ! તારી મરજી પ્રમાણે થાઓ ! ” સોફિસ્ટિક પોતાના દુસ્મનો તરફ—અને કહેવાતા ન્યાયાધિકારીઓ તરફ જે મીઠી દેખાડે છે તેવી જ નિખાલસતાથી ઈસુ ખ્રિસ્ત કહે છે.

ઉદ્ઘા-
વચન:

“ પિતાજી ! તેમને ક્ષમા આપજો: કેમકે તેઓ શું કરે છે તેનું તેમને જ્ઞાન નથી ! ” સોફિસ્ટિક અને ઈસુ ખ્રિસ્ત બેઠ-પાપી સાથે સમઘાત કરતા નથી; પરંતુ મરવાનું પસંદ કરે

છે, તેમણે પોતાના મત દહેવામાં કદી પાપ કર્યું જ નથી. એમ તેઓ માને છે. તેમને બન્નેને દિવ્ય આતર-પ્રેરણા મળી હતી; ને તેવડે તેઓ 'ઈશ્વરીઅંસ' ગણાયા હતા.

મૃત્યુ પાસે આવ્યું ત્યારે શાક્યમુનિ પણ એવી જ શાંતિ દર્શાવે છે. પોતાના મિત્રો માટે એવી જ લાગણી રાખે છે; અને પોતે પોતાનું કાર્ય સંપૂર્ણ કરેલું છે એવો સંતોષ દેખાડે છે. પણ આ સમયે હિંદમાં, એવા એક સર્વ સત્તાવાન ઈશ્વરની ભાવના પ્રગટ થઈ નહોતી. તેથી બુદ્ધ પોતાના શિષ્યના વિચારો-ને આ જગતની ક્ષણિકતા તરફ પ્રેરે છે; અને મૃત્યુને એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા તરીકે સમજાવે છે; અને દરેકને પોતાને ઓળખવા માટે તૈયારી કરવા કહે છે,

બુદ્ધ ભગ-
વાનની
અંતઘડી:

સૌકેટિસનું કામ સત્ય દેખાડવાનું હતું: ઈસુ ખ્રિસ્તનું કામ દિવ્ય પ્રેમ સમજાવવાનું હતું: અને બુદ્ધનું કામ ધર્મ અને જગતની વસ્તુઓનું ખરું સ્વરૂપ દેખાડવાનું હતું. આ દરેક મહાત્મા પોતપોતાનું કામ નિસ્વાર્થતાથી કરી ગયા છે. દરેકમાં જોઈએ તેવી લાક્ષણિક નીતિનો સમાવેશ થયેલો છે. સૌકેટિસમાં સૌન્દર્ય, ઈસુ ખ્રિસ્તમાં નિસ્વાર્થ સેવા, અને બુદ્ધમાં આત્મ-સંયમ-આ ત્રણ મહાન પંથો, એક બીજાથી ખાસ જુદા પડી શકે તેવા નથી; પણ દરેકમાં તેના સંસ્થાપકના ગુણ પ્રમાણે લાક્ષણિક ગુણધર્મ આવવા પામ્યા છે. તેમાં દરેકમાં, આધુનિક યુગને ઘટે તેવા પ્રેરણાના સત્તાવન છતાં નવાં બળો રહેલાં છે. આ ત્રણ ઉપદેશકોમાં કોઈએ વધારે પડતું કાર્ક કહ્યું નથી; અને આટલી વાચ્ય હિંચાર્ક સુધી બીજા કોઈ પહોંચી શક્યા પણ નથી.

ત્રણ ઉપ-
દેશકાની
સરખામણી

વીરમાયઓ
-એપિકનો
યુગ-
રામાયણ

પ્રુદ્ધતા સમય પછી હિંદના નીતિ-શાસ્ત્ર માટે, આપણે બે મહાકાવ્યો-રામાયણ અને મહાભારત-તપાસવાં જોઈએ. તેમાં ધાર્મિક ઐહિક, અને પારલૌકિક ધ્યેય લક્ષમાં રાખીને જાંચો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે, અને તે, લોકોને ગમે તેવા છે. કૃવાને કાંઈ, જંગલની ઘોરધટામાં, દેવમંદિરમાં અને રાજરજવાડામાં વસતા સૌ લોકોએ પોતાનો આદર્શ વીરપુરુષ, તે મહાકાવ્યોમાંથી શોધી કઢાડ્યો હતો. તેમાં આદર્શ પત્ની છે, આદર્શ યતિમુનિઓ છે, અને સાંસારિક વ્યવહારમાં પ્રવીણ પુરુષોનાં પણ આદર્શ તેમાંથી મળે છે.

મહાભારત

અને મહાભારતના શ્રી ભાગવદગીતા નામના એક મોટા પ્રકરણમાંથી મહાપ્રુદ્ધિવાન લેખકોએ લોકોના ધર્મ-સમ્બન્ધી અને તત્ત્વજ્ઞાન સમ્બન્ધી વિચારો શ્લોકોમાં મૂકીને તેમને અમર કર્યા છે. તે વખતે જે હિંદુ ધર્મનું સ્વરૂપ ઘડાવું હતું તેના ટૂંકસાર લેખકે રણ કર્યો છે. અને જોડપંથની અસર હિંદુધર્મ ઉપર કેટલી થઈ તે તેમાંથી સમજાય છે.

કૃષ્ણાનું
સંવાદ

દિલ્હી પાસે ન્યાં ઘણી લડાઈઓ થઈ હતી ત્યાં કુરુક્ષેત્રના બૃહા પૂરાણા સમરાંગણમાં તે દ્રશ્ય રજૂ કરેલું છે. અર્જુન નામે 'આ' મહાકાવ્યનો નાયક રથમાં બેઠો છે. તેની પાસે શ્રીકૃષ્ણ બેઠા છે. કૌરવો અને પાંડવોનાં લશ્કરો એક-બીજાની સામસામે આંતર વિગ્રહ (Civil-War) કરવા તૈયાર થઈ ગયા છે. તે વખતે પેણો નિર્વૃત્તિમાર્ગીઓનો આદર્શ, જે હિંદુઓએ અશોકના સાધુચવનમાં મૂર્તિમંત થતો જોયો છે, તે આદર્શ અર્જુને શ્રીકૃષ્ણ પાસે રજૂ કર્યો.

લાગણના અનેક લાયાનક માઠા પગિણામની સામે શ્રીકૃષ્ણે દલિત કરી કે “ આ ધર્મયુદ્ધ ” [Righteous war] છે ખરું જોતા આવે વખતે દયા જો નિર્મળતા છે. આત્મા અમર છે તે માત્ર દેહ જ નાશ પામે છે.” શ્રીગીતાના ઉપદેશનું નૈતિક ગદ્ય એવું છે કે ક્ષત્રિયોને ધર્મયુદ્ધ સિવાય બીજું કાંઈ વધારે શ્રેયસ્કર નથી. કેમકે ક્ષત્રિયનો જન્મ યુદ્ધની ફરજ બળવવા માટે થયો છે; અને આ ફરજ અહંકારથી મુક્ત રહીને બળવવી જોઈએ. સુખ ને દુઃખ, લાભ અને ગેરલાભ, જય અને પરાજય—સરખાં જ સમજવાં; અને પછી યુદ્ધની તૈયારી કરવી. એમ કરવામાં પાપ લાગતું નથી ખરું ખ્યેય કર્મ કરવા તરફ રાખવું, ફળ તરફ નહિં. જે પુરુષ, વાસનાને છૂટી લે છે તે જીવનમાં અનાસક્ત રહીને જીવે છે— ‘ મદ્મ અને મમ ’ ની ભાવનાથી દૂર રહે છે તે સુખશાંતિ મેળવે છે.

ધર્મ યુદ્ધની તરફેણમાં.

તેથી આ લગણ, લોકિક સ્વરૂપમાથી આધ્યાત્મિક સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. અને ધૌર્ધ માર્ગની જેમ, અહીં પણ વાસના, દુરમનની જેડે ત્યજી દેવા લાયક મનાય છે. ક્રોધ, ક્રોધ, લોભ-તજવા જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણે એ દુર્યોધને ‘ નરકના દ્વાર કહ્યા છે; અને તેમની દિશામાં સાચો નામસ્તવનો મહાન વિજયી દરવાજો છે.

યુદ્ધનું રૂપ અને આધ્યાત્મિક ચિંતન

હિંદુઓના નીતિ-ગ્રંથોનો દ્રષ્ટ સાર બીજી અનેક જગ્યાએ આવે -, અને તેમાથી કંઈકો જીવોને પ્રેરણા મળે છે. / ઇશ્વર તરફ દૃઢ લલિત રાખવાથી ધર્મનું, અનાસક્તિનું અને નિષ્કામ ભાવનાનું રહસ્ય માનવીને જડે છે.

ગીતા - પ્રેરણાદાયી ધર્મગ્રંથ :

પરોણાગત સ્વીકારી-નેને ઘેર અવબ્ય કિંમતી આહાર તૈયાર કર્યો હતો. તે ખાઈને, છુદ્ધે તેના બદલામાં પોતાની છાંદગીને ભોગે, તેનો છવ બચાવ્યો હતો. આવી રીતે જુદા જુદા શિષ્યો તેમનો વૃત્તાન્ત યાદ કરવા લાગ્યા.

જાતક જગતના દુ ખની દયા ખાઈને (લોકસ્ય અનુકમ્પયા)ને કથાઓ. વિશુદ્ધાત્માએ પોતાનો ભો. આપ્યો-એવી માન્યતા ધીમે ધીમે હઠ થવા લાગી પછી તેમણે છુદ્ધની ધણી વાતો બોલી કાઢી. ગરીબ ભૂખ્યા બ્રાહ્મણના ભોજન માટે તે સસહુ યર્ષજતા, અને તે સમહુ મરીને પોતાનો દેહ બ્રાહ્મણને ખાવા આપવું. વળી નાયક યમને ખીજ નાના વાનરાઓનું રક્ષણ કરતા હતા. તે લોકોને સમજાવતા હતા કે છવની કિંસા કરવા કરતા, છવ બચાવવાનું કામ સારું છે. કોઈ વાર એક સાધુ તરીકે ટેકરી ઉપર ઊભા રહીને છુદ્ધ ભગવાન પોતે ઊંડી ખીણમાં ફેલી પડતા. ને તેથી વૃત્તની વિચારેની, બચ્ચાને જન્મ આપનારી ભૂખી વાધણના શિકાર થઈ, તેનો છવ બચાવતા-એવાં એવા છુદ્ધના વર્ણનો આ જાતક-કથાઓમાં મળે છે.

કથાઓનું ૨૬૨૨ આ પુરાતની વાતોમાંથી નૈતિક રહસ્ય જાણવાનું મળે છે, ૨૬૨૨ આવી વાતો સમજાવવા, છુદ્ધના સ્તૂપ ઉપર શિખરનું કાતરકામ કરવામાં આવવું હતું. તે બધાય નીતિ-ગ્રંથના આવા જ જૂત તરવો કહી શકાય.

શ્રમભૂતિ-ત્યાગીઓને તથા સંસારીઓને બેઉને સરખો
લાલકારક થાય તેવો છે

શુદ્ધનો ગૃહત્યાગ, તેનું સત્ય—સંશોધન માટે ભ્રમણ, જે સત્ય બૌદ્ધમતને
તેને જડ્યુ તે સમજાવવાના અથાગ પ્રયત્નો, એક કુદુમ જેવા વિશ્વપ્રેમ
ઉપદેશકોનું મડળ—એ મધુ હિંદમા નવુ નહોતુ નવુ કહીએ
તો તે માત્ર શમતા અને વિપુલ માનવતા કે વિશ્વ-પ્રેમ એ જ
નર્તક હતા, અનુભવમાથી પ્રગટતી પરા વાણી—એ તત્ત્વ નવુ હતું.
બીજા લોકોએ પણ નીચે પ્રમાણે ગીતો ગાયા —

*અસત્તો માં સદ ગમય । અસત્યમાથી મને મત્ય તરફ લઈ જા !
તમસ્તો મા જ્યોતિર્ગમય । અધારામાથી મને પ્રકાશ તરફ લઈ જા !
મૃત્યોર્માં અમૃત ગમય । મૃત્યુમાથી મને અમરપણુ આપ !

શુદ્ધને સત્ય જડ્યુ હતું, જ્યોતિ દેખાયો હતો ને જીવનનો શુદ્ધનો
કોઈ એવો મોટો ગુણ દેખાયો હતો જેને તે અમૃત કહેતા હતા જીવન-
એમના મુખ ઉપર એટલો બધો પ્રકાશ અને શાંતિ દેખાતા હતા સદેશ
જેથી માણસો તુર્ત પૂછતા કે તેમના એવા મોટા અને જ્વલત
ગુણો કેટલા હશે? એમણે રચેલાં સૂત્રો એમના જીવન સંદેશ-
નું દ્વિગુણ સ્વરૂપ દેખાડે છે. ‘હું માત્ર એક વસ્તુ
શિખવું છું: હું જ અને હું જમાથી છૂટવાનો ઉપાય, મુક્તિ’

* સરખાવો, કવિ ન્હાનાલાલનું ‘સ્તુતિનું અર્થક’
અસત્યોમાથી પ્રભુ । પરમ સત્યે તુ લઈ જા ।
ભ્રા અધારથી પ્રભુ । પરમ તેજે તુ લઈ જા ।
મહા મૃત્યુમાથી, અમૃત સમીપે નાથ । લઈ જા ।
તુ-હીણો હું છું તો, તુ જ દરસના દાન લઈ જા ।’

દુઃખમાંથી મુક્ત થવા માટે તથા સુદુર્લભને ધરાબર વળગી રહેવા માટે, તથા અંતઃકરણને દિનનવળ કરવા માટે નિઘ્વાણ ના અનુભવનું ખરું રહસ્ય સમજવા અને જે નીતિમાંથી એ અનુભવ મળે તે સમજાવવા માટે જ જીવવું.

અષ્ટાગ માર્ગ: રાજયોગનો જે ‘અષ્ટાગ માર્ગ’ હતો તે તેમને દુઃખમાંથી મોક્ષમાં, અને નશ્વરતામાંથી અનન્તતા તરફ લઈ જવા માટે હતો. મોક્ષ-માર્ગની અનેક મુશ્કેલીઓ તે પોતાના શિષ્યોને સમજાવતા. દુઃખ એટલે વસ્તુઓની પરસ્પર વિસવાદિતા (Disharmony), અને નિર્વાણ એટલે ગહન સત્યની શોધથી મળેલી દિવ્ય શાંતિ; અને તેનો ‘અષ્ટાગ માર્ગ’ જે ખરા વિચારો સમજ્યા પછી જ મળે છે, તે ગહનતા તરફ લઈ જનાર નિસરણી છે; અને તે સદ્વિચારો અને સતકાર્ય તરફ પ્રેરે છે, અને આખરે આધ્યાત્મિક પરમ શાંતિ આપે છે.

ધર્મપદ જૈન મતમાં પણ હિંદુ ધર્મની જેમ, નીતિના એક કરતા વધારે આદર્શો છે. આરંભકાળથી અને ઘણા સમયસુધી મહાન અશોકના સિદ્ધાન્તો અને નીતિમુત્રો છૂટા છૂટા ખડક ઉપર અને થાંભલા ઉપર આશરે ઈ. સ. પૂર્વ ૨૬૦ થી લખેલાં જોવામાં આવે છે. પ્રાચીન સમયના પ્રમાણ્યુત પુરાવા તરીકે તેમનું મહત્વ ધણું છે. જૈન શ્રમણોના પુસ્તકોમાં આવતી બાબતો સમજવામાં ઉપર કહેલા નીતિમુત્રો સારી છાપ પાડે છે. પિતૃપ્રેમ તથા કહેરીઓનાં દર્તવ્યવિષે તેમાં મહુ બાર મૂકીને કહેવામાં આવેલું છે. આધ્યાત્મ માણ્યો સાધુ ગંભ્યાસી થઈ શક્યા નથી; તોપણ ધૈર્યથી ધર્મનું પાલન કરવામાં ને મયમ પાળવામાં

જનસમુદાયમાંથી ઘણા માણસો સફળ થાય છે. “ધર્મપદ” નામના ગ્રંથમાં આનો સાર કહેવામાં આવ્યો છે. આથી જેમ લાગે છે કે બૌદ્ધમત માત્ર ‘મધ્યમાર્ગ’ નથી પણ ‘દ્વિગુણ-માર્ગ’ છે.

આ સૂત્રોના સારસંગ્રહમાંથી મેં ચૂંટી કાઢેલાં અવતરણો નીતિ અને એક કઠિન આદર્શ રજૂ કરે છે; તે સંન્યાસી થવા પ્રેરતો પુણ્યનો નથી; પરંતુ વિરાગ અથવા અનાસક્તિ તરફ પ્રેરે છે. તેમના સમન્વય: તેમાં બધાં પ્રાણીઓતરફ દયાભાવ રહેલો છે. તેમાં સુખનું ધ્યેય છે, પણ સુખની પાછળ પડવાનો તીવ્ર શોખ નથી. પહેલાંના સાધુઓ અને સાર્થીઓએ આ રસ્તે જતાં, જગતમાંથી છૂટકારો મેળવ્યો છે—અવશ્યનીય આનંદ મેળવ્યો છે.

આ નવા આધ્યાત્મિક પંથમાં ભાતૃભાવનાં બંધનો પણ શ્રાતૃભાવ- આનંદકારક થાય છે. રાગનો અને ધનવાન લોકો આ નો વિકાસ પંથનું રહસ્ય સમજવા લાગ્યા, અને જમીનોનાં તથા મકાનોનાં તથા દાન- દાન આપવા લાગ્યા. તેથી નીતિ ઉપરાંત “પુણ્ય” —પરોપકાર- ધર્મ: રનો સિદ્ધાન્ત બૌદ્ધ પંથમાં પેસવા લાગ્યો, અને બૌદ્ધ સાધુઓ, બ્રાહ્મણોની જેમ કહેવા લાગ્યા કે “અમે દાનનું યોગ્ય પાત્ર અને ક્ષેત્ર જઈએ.” પછી ‘કુશલ’ એ શબ્દનો અર્થ “કુશલાસ કાપનાર” એવો નહિં. પણ ‘કુશળ’ એટલે ‘પરોપકારી’ થવા લાગ્યો. જ્યારે ગણતરી પ્રવેશ કરે છે ત્યારે પ્રેમ નાશી જાય છે.

પછી આ પંથની પ્રવૃત્તિઓનો વ્યવસ્થાકળ, અને ધીમે ધીમે ગૌહીમા તીવ્ર ગ્રીષ્મકાળ આવવા લાગ્યો, તેથી બે તીવ્ર મત બેદ બિલા થયા. મતબેદ-

(૧) માત્ર પોતાના જ મોક્ષ ઈચ્છનાર એકાકી સંન્યાસીનો મત; અને

(૨) બીજા બધા લોકોનો મોક્ષ લાવનાર સેવા-ભાવી સાધુઓનો મત.

સંસારી લોકો—જેમનો ધર્મ સાધુઓનું પાલન કરવાનો હતો તે, અને સાધુઓ—જેમનો ધર્મ માત્ર સંસારીઓને ઉપદેશ આપવાનો હતો તેમાં મતભેદ જન્મ્યા. આશ્રમવાસી જીવન અને દ્વિતવાદ—એ બે તરવો, બૌદ્ધ માર્ગની નીતિના દુરમન ચર્ચાપડ્યા.

સિદ્ધુઓની
આધ્યા-
ત્મિક
'લોધીમ'

પ્રથમ તો એ નીતિમાં માત્ર અનામકિન અને નિઃસ્વાર્થ-તાનું શિક્ષણ અપાતું હતું, અને આધ્યાત્મિક રત્ય, જે ધન સિવાય અને કિંમત આપ્યા સિવાય જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, ને તરફ લક્ષ અપાતું હતું. તેમાં એવું શિખવાતું હતું કે બગીચામાંથી મંદ્રમાખી જેમ ફુલોનો રસ ચૂસે છે-તેને 'માધુકરી વૃત્તિ' કહે છે. તેવી રીતે માધુએ ગામડે ગામડે ફરવું—કોઈને ભાર-રૂપ થવું નહિ. પોતાના ખોરાક ઉપગત બીજું વધારે કંઈ લેવું નહિ, અને કોઈ માણસને કંઈ નુકસાન કરવું નહિ. આધ્યાત્મિક રત્ય જૂઠું-જાઠુંના રૂમ જેવું છે, સાધુએ તથા મંસારીએ કાઢને નુકસાન કરવું નહિ. તેણે કોઈને ક્ષમાથી જીતી લેવો; અને અપકાર (નુકસાન)નો બદનો ઉપકાર કરીને આપવો.

બુદ્ધભગવાનના પોતાના ઉપદેશમાં એકેટલિસના જેવો વિરોધદટાક્ષ રહેતો છે, જે કોઈને કદિન લાગે છે. પશુ

તે એક જાતની કાયદાકાંડે 'વાઢકાપ' હતી-ઉપકારક ચત્ર-
ક્રિયા હતી. તેમના પોતાના સ્વરૂપમાં 'અર્હત' અને
'બોધિસત્વ' એ જન્મે તત્ત્વો હતા, જો કે તે આસકિન-
રહિત હતા; તોપણ, તેમનામાં દયાનાં ઊર્ગાં વહેણ વહેતાં
હતાં, અને કરેલાં અવતરણો ઉપર નજર નાખવાથી અથવા
કોઈ મોટા પુરાતત્ત્વોના સંગ્રહસ્થાનમાં મુલાકાત લેવાથી
મમમશે કે આ બે આદર્શો એક બીજાની ખામીઓના પૂરક છે.
તેમાં એકાન્ત વાસ અને સેવા જન્મે છે, ખ્યાન છે અને જાત-
મહેનત પણ છે.

ઉપદેશ
શૈલી.

તે બે તત્ત્વો બુદ્ધ અને ઇસુ ખ્રિસ્તમાં જોવામાં આવે છે.
તેઓ જગતનો ઇન્કાર કરે છે અને પાછા જગતને સ્થાપે છે.
માનવજાતના સેવકને ય આખરે જવું પડે છે. આતુર્માંસમાં
કોઈ એક જ સ્થળે રહેવામાં—અથવા પોતાના વતનતરફ પાછા
ફરવાનો સિદ્ધાન્ત એમ સૂચવે છે કે આખરે, મૃત્યુપત્રી માનવી
પોતાના મૂળ સ્થાનમાં જઈ રહેવાનો છે

બુદ્ધ અને
ઇસુખ્રિસ્ત

પોતાના આશ્રમના સિદ્ધાન્તો એમણે પોતાના અનુભવ ઉપર-
થી ધડેલા હતા. અનુભવથી પ્રગટેલા જ્ઞાનથી તેમણે જે જે કામ
કર્ચું તે સફળ થયું હતું. બુદ્ધે સ્ત્રીઓ વિષે કેટલીક ઠંડવી ટીકા
કરેલી છે, તેવી જ પુરુષોવિષે પણ છે. સાથે રહેનારા સ્ત્રી અને
પુરુષ આશ્રમવાસીઓએ એક લશ્કરી શિસ્ત (Discipline)
પાળવાની હતી, અને તેથી જાતીય આવેગને બહુ દબાયાથી
વશ રાખવાનો હતો

અનુભવ-
જન્ય જ્ઞાન

ઈગ્નેશિસ લોયેવાની પેઠે શાક્યમુનિ પણ ક્ષત્રિય હતા.
તેથી જીવનની સખતાઈઓ સહન કરવા, તથા હમેશા પારિપુર્યો-

ક્ષત્રિય
ધર્મો-
પદેશક.

થી સાવધાન વહેવા માણસને ઉપદેશ કરતા હતા. યોગ્ય શબ્દ યોગ્ય જગ્યાએ વાપરવાની સાહિત્યકલા છુદ્દે સંપૂર્ણ કેળવી હતી.

દ્વંદ્વ-
કથનની
શૈલી:

એક શાક્યમુનિનાં લખેલાં દષ્ટાન્તોમાં ઇસુખ્રિસ્તનાં દષ્ટાન્તો (Parable) જેવું મંદેપ કથન નથી; તોપણ તે ભૂલી શકાય તેવાં નથી. તેમાં ગહન નૈતિક ઉપદેશ છે. ગ્રામજીવનમાંથી, વનનાં પ્રવાસમાંથી કે રાજદ્વારી જીવનમાંથી—ગમે ત્યાંથી તે ઉદાહરણો લીધાં હોય, તોપણ તેમાં એક જાતની એવી ભચી કદપનાકથા છે કે તે મહાન “મિલિન્દરાજના પ્રશ્નો” એ નામના મોટા ગ્રંથમાં તે લેવામાં આવેલાં છે; અને તેમાં ગ્રીમના રાજાના પ્રશ્નોના જવાબ આપવામાં હિંદી સંત પુરુષોનાં ઉદાહરણો લેવામાં આવ્યાં છે.

મિલિન્દ
પ્રશ્ન:

એ મહાન ગ્રંથ ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સદીમાં લખાયેલો છે. તે વખતે બૌદ્ધ ધર્મ વધારે શાસ્ત્રીય અને નિષેધાત્મક થતો હતો, અને મોક્ષ માટે જીવનવાસી (સંન્યાસી) થવાનો આગ્રહ કરવામાં આવતો હતો. પરંતુ, પદ્મપુરાણ જેવા ગ્રંથમાં એમ લખ્યું છે કે “બૌદ્ધ ધર્મ” તો અચ્છાની માણસોની બધી જરૂરત પૂરી પાડે છે. કેમકે તેમાં ધ્યાનને ઊંચું સ્થાન આપેલું છે, બધા કૃતચ માણસોને કરેલા ઉપકારની કદર જાણનારને સ્વર્ગ મળે છે. અને તેમાં છુદ્દ ભગવાનને એક દિવ્ય વૈદ્ય તરીકે જોવાપાવેલા છે. એક માયાણુ પિતા પોતાના બાળકોને શિરનતું શિક્ષણ આપતો હોય તેવે સ્વરૂપે, છુદ્દ બધા લોકોને દર્શન આપે છે.”

છુદ્દપણને
બીજીમાં
ધર્મ:

આ પછીનાં પુસ્તકો એતાં એમ લાગે છે કે પહેલાનો વિરોધ વધારે આકર્ષક સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, અને આખરે એમ પ્રશ્ન થાય છે કે પૂર્વ ધર્મનો બૌદ્ધમત તે સાચો, કે આ પાછળનો સાચો ?

પદ્મપુરાણમાં તો સ્ત્રીઓ અને અંત્યજો માટે પણ સ્વર્ગનાં દ્વાર ખુલે છે. પણ તેથી વધારે કંઈ “ગુરુજન પંથ” (The Path of Elders) તેમનો આ હક્ક સ્વીકારતો નથી. જૂના સમયનું ‘ધ્યાન મંદિર’ એક ‘પ્રાર્થના મંદિર’ માં ફેરવાઈ જાય છે: એક જાતની યગવેદિ તરીકે પૂજાય છે, અને એવા યજ્ઞનો અધિષ્ઠાતા દેવ સાક્ષાત્ જુદા ભગવાન પોતે જ છે.

પછી જેમ જેમ બાહ્યપૂજનો પ્રચાર વધતો જાય છે તેમ ધર્મપ્રચાર-
તેમ તેની દિવાલો ઉપર સુશોભિત ચિત્રો, અલંકારો ધારણ માં લલિત
કરેલાં સ્ત્રી પુરુષો, અને આ જગતની નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુ- કલાનો
ઓનો મહાન વિરોધ દેખાડનારાં ભવ્ય ચિત્રો-રજૂ કાગળમાં લખ્યાગ:
આવે છે. તેમાં સ્વાર્થત્યાગ અને આત્મસમર્પણની ભાવના,
અને સ્વર્ગની અનુપમ રમણીયતા સ્તૂત કરવામાં આવે છે. આ
ચિત્રો દયા અને નિર્દોષતાના ભાંચા શુદ્ધ પ્રેરે છે. તેમાં રહેલો
જુદા-ધર્મ ગહન છે; તે નૈતિક સુધારણા ઉપર આધાર રાખે છે.

આ મહાન વિકાસ ક્યાંથી થયો ? દયા-ધર્મ ઉપર પ્રથમથી દયાધર્મ
જ હાર મૂકવામાં આવતો હતો. — “સંસ્કૃતિના અનેક પ્રકારો તથા લોક-
પ્રેમના એક અંશ ધરોત્પર નદી-તેથી જીતરતા છે” એવું એક સેવાનો
વચન પહેલાંના પાલિસુભાષિત શ્લોકોમાં આવે છે. અને પડિત કપટેશ:
દીકાકાર જુદાવાળા જુદાની વાતને ટૂંકમાં લખે છે. તેમાં
આવે છે કે “સમુદ્રનાં પાણી કરતાં વધારે લોહી તેમણે
લોકોપકાર માટે આપ્યું છે; અને ગગનના તારાઓ કરતાં વધારે
તેમનાં નેત્રો તેમણે લોકોનાં દુઃખ જોવાને મટાડવામાં ઉપયોગમાં
લીધાં છે.” આથી કેટલાક એમ માને છે કે સેવાની ભાવના જુદા-
પંથમાં ખાસ અગ્રસ્થાન ભોગવે છે.

એક પ્રસંગ

કાઈ મગલપયારીએ પડેલા મનુષ્યને જોઈને છુદ્ધ કહે છે:
 “જે સાધુ પુરુષ માદાની માવજત કરે છે તે મારી જ સેવા કરે
 છે;” ખીજા ધણા સાધુએ આગ્રહથી કહેતા કે સાધુ પુરુષે
 ઉપદેશ સિવાય ખીજું કાઈ જ ન કરવું, ને જો ખીજું કાઈ લોક-
 સેવા માટે કરીએ તો પયના ધર્મ માધી ચલિત થઈ જાય. ”

સેવાનો
અર્થ:

પણ એવા અને આત્મમમપણુંનો અર્થ, ખરેખર ઇશુ ખ્રિસ્તે
 સમજાવ્યો છે એવો તેનો વિસ્તૃત અર્થમાં લેવો જોઈએ. હિંદુ મત
 કે જૈન સાધુ ખરેખર એક જાતના કમળ જેવા છે-કાદવમાં ગહેવા
 છતાં, તેમાં અલિપ્ત રહેનારા છે. પાણીથી પણ તે કમળ સ્પર્શી
 શકાય નહિ. અને તેથી જ મારા કે નરસા કામો, પુણ્ય કે પાપ,
 તેવા મુક્તાત્માનો સ્પર્શ કરી શકતા નથી.

સર્વ-ભૂત-
દયા અને
વિશ્રેય

સૌ પ્રાણી ઉપર ઉપકાર કરવાનો ‘સર્વ-ભૂત-દયા’નો
 મિદાન્ત છે. હિંદુ ખ્રિસ્ત નામના વિદ્વાન માણસે જૈનધર્મને
 ખીજા ધર્મો સાથે મરખાવતા નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે. “જ્ઞાન એ
 જ આલ્મણુનું ડહાપણુ-છે. જૈનો મન્યામને ડહાપણુ ગણે છે;
 પણ ગ્રેન અને પવિત્રતા જૈન પથમાં પ્રથમ પકિતનું-ગિયું
 ડહાપણુ ગણાય છે.” કેમકે છુદ્ધ પોતે જ પોતાના જીવનમાં
 પ્રેમ, પવિત્રતા, મિત્રો, એક-નિષ્ઠા વગેરે પાકે શીખવ્યા છે;
 ધનિદાને અને નિર્વાનોને સ્વામીને અને પુરુષોને, પાપીને તથા
 મતને, સાદા અલ્પ માણુમને તથા પડિતને તેમણે નવા વિકાસ
 પામતા પંથમાં દોરેલા છે, અને છુદ્ધની નજર તેમાં એટલી બધી
 પ્રવીણતાથી ઊતરી હતી કે બધા માણુએ છુદ્ધ ભગવાનને
 “જગતના ચતુ” તરીકે ઓળખતા; તેમને પોતાનો વડીલ બાધિવ
 માનતા ને એકે કાલા વેઠ તરીકે માન આપના, તે અર્હત છે,
 પૂજન કરવા યોગ્ય છે બોધિમત્ત છે. સર્વ વસ્તુના જાણકાર છે.

બોધિસત્ત્વના ગુણો ઉદારતા, નીતિ, ક્ષમા, દયા, એકાગ્રતા, બોધિસત્ત્વ
અને પરમાર્થદર્શી પ્રજ્ઞા, અને ચોથા સૈકામાં પ્રથમ પ્રચાર પામેલી
દશક પદ્ધતિ (દશક ધર્મેલક્ષણમ્) સ્થાપિત થયા પછી, ઉપર
કહેલા બોધિસત્ત્વના પાંચ ગુણોમાં બીજા પાંચ ગુણો ઉમેરવામાં
આવ્યા—સ્વયંજ્ઞાન, બળ, નિશ્ચય, ઉપદેશમાં પ્રવીણતા, અને દયા

અર્હતના ગુણોથી આ ગુણો બહુ જુદા પડતા નથી
પણ બોધિસત્ત્વમાં ઉદારતા અને દયા ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં
આવ્યો છે, નહિ કે યતિઓના સયમ ઉપર ટૂંકામાં કહિયે તો,
અર્હતની ભાવનામાં ‘ મયમ ’ મુખ્ય છે બોધિસત્ત્વમાં
‘ દયા ’ મુખ્ય છે

અર્હત

આ ગુણો જુદા જીવનમાં વસાઈ ગયા હતા, અને એમના પુર્વજીવન
મરણસમયે એવા જ પ્રોઠ્ઠ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયા હતા તેમના અવસાન
મૃત્યુને સોફિસ્ટના મૃત્યુ સાથે, તથા ઈસુ ખ્રિસ્તના મૃત્યુ સાથે
સરખાવતા આપણને કેટલુંક એવું જડે છે જેથી આ મહાન
પુરુષો એકસરખા જ દેખાય છે અને કેટલુંક એવું છે જેથી
તેઓ જુદા પડે છે.

મૃત્યુ પામતાં, સોફિસ્ટ પોતાના શિષ્યોને કહે છે: સોફિસ્ટના
‘ જો મારા પુત્રો સદ્ગુણ મેળવવા કરતાં ધન મેળવવા મૃત્યુથી
વધારે લોભ રાખે તો તેમને સજા કરજો; તેમનામાં કાંઈ
ખરું ગૌરવ ન હોય છતાં ‘ કાંઈક છીએ ’ એવો ગર્વ
રાખે, તો તેમને સજા કરજો. ’

વળી તે પોતાના શિષ્યોને કહે છે “ મે કાંઈ પાપ કર્યું છે હા
નથી. જે કાંઈ મારી સમજ પ્રમાણે મને ખોટું લાગે છે તેવું વચન

વીરમાયઓ
એધિકનો
યુગ-
રામાયણ

યુદ્ધના સમય પછી હિંદના નીતિ-શાસ્ત્ર માટે, આપણે જે મહાકાવ્યો-રામાયણ અને મહાભારત-તપાસવાં જોઈએ. તેમાં ધાર્મિક ઐહિક, અને પારલૌકિક ધ્યેય લક્ષમાં રાખીને જોયો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે, અને તે, લોકોને ગમે તેવો છે. કૃવાને કહ્યું, જંગલની ઘોરઘટામાં, દેવમંદિરમાં અને રાજરજવાડામાં વસતા સૌ લોકોએ પોતાનો આદર્શ વીરપુરુષ, તે મહાકાવ્યોમાંથી શોધી કહાડ્યો હતો. તેમાં આદર્શ પત્ની છે, આદર્શ યતિમુનિઓ છે, અને સાંસારિક વ્યવહારમાં પ્રવીણ પુરુષોનાં પણ આદર્શ તેમાંથી મળે છે.

મહાભારત

અને મહાભારતના શ્રી ભગવદગીતા નામના એક મોટા પ્રકરણમાંથી મહાયુદ્ધવાન લેખકોએ લોકોના ધર્મ-સમ્બન્ધી અને તત્ત્વજ્ઞાન સમ્બન્ધી વિચારો શ્લોકોમાં મૂકીને તેમને અમર કર્યા છે. તે વખતે જે હિંદુ ધર્મનું સ્વરૂપ ધણણું હતું તેનો દ્રઢસાર લેખકે રજુ કર્યો છે. અને જૈનધર્મની અસર હિંદુધર્મ ઉપર કેટલી થઈ તે તેમાંથી સમજાય છે.

બોધિસત્ત્વના ગુણો ઉદારતા, નીતિ, ક્ષમા, દયા, એકાગ્રતા, બોધિસત્ત્વ
અને પરમાર્થદર્શી પ્રણા; અને એવા સંક્રાંતિ પ્રથમ પ્રચાર પામેલી
દશક પદ્ધતિ (દશકં ધર્મલક્ષણમ્) સ્થાપિત થયા પછી, ઉપર
કહેલા બોધિસત્ત્વના પાંચ ગુણોમાં બીજા પાંચ ગુણો ઉમેરવામાં
આવ્યા-સ્વયંચાન, બળ, નિશ્ચય, ઉપદેશમાં પ્રતીક્ષિતા, અને દયા

અર્હંતના ગુણોથી આ ગુણો બહુ જુદા પડતા નથી.
પણ બોધિસત્ત્વમાં ઉદારતા અને દયા ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં
આવ્યો છે; નહિં કે યતિઓના સંયમ ઉપર દૂંધામાં કદિયે તે,
અર્હંતની ભાવનામાં ' મયમ ' મુખ્ય છે: બોધિસત્ત્વમાં
' દયા ' મુખ્ય છે.

અર્હંત

આ ગુણો જુદાના જીવનમાં વર્ણાઈ ગયા હતા; અને એમના જુદાજુદા અર્થ
મરણગમ્યે એવા જ પ્રોઠ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયા હતા. તેમના અવસાન
મૃત્યુને સોંકેટિસના મૃત્યુ માથે, તથા ઈશુ ખ્રિસ્તના મૃત્યુ સાથે
સરખાવતા આપણને કેટલુંક એવું જડે છે જેથી આ મહાન
પુરુષો એકસરખા જ દેખાય છે. અને કેટલુંક એવું છે જેથી
તેઓ જુદા પડે છે.

મૃત્યુ પામતાં, સેકેટિમ પોતાના શિષ્યોને કહે છે: સોંકેટિસની
' જો મારા પુત્રો સદ્ગુણ મેળવવા કરતાં ધન મેળવવા મૃત્યુપત્ની:
વધારે લોભ રાખે તો તેમને સજા કરજો; તેમનામાં કાંઈ
ખરું ગૌરવ ન હોય છતાં ' કાંઈક હીએ ' એવો ગર્વ
રાખે, તો તેમને સજા કરજો. '

વળી તે પોતાના શિષ્યોને કહે છે " મેં કાંઈ પાપ કર્યું " ઉદા
નથી. જે કાંઈ મારી સમજ પ્રમાણે મને ખોટું લાગે છે તેવું વચન

હું કાઈ દિવસ કરીશ નહિં. મોત એ અનિષ્ટ નથી. પણ, મારા મિત્રા ! મૃત્યુમાંથી બચવા કરતાય વધારે અધરું દુર્ગુણમાંથી બચવાનું હોય છે. કેમકે દુર્ગુણ તો મૃત્યુ કરના ય વધારે ઝડપવાળો છે, એ સાક્ષાત પાપ છે. હું ધરડો છઉં, મંદ છઉં, તે વધારે ધીમા મૃત્યુથી પકડાયશે છું. પરંતુ દુર્ગુણ ઝડપવાળો છે, પકડવામા હોશિયાર છે—તેમ છતાં તે મને પકડી શક્યા નથી. મને પકડનારા પોતે પોતાને હોશિયાર માને છે; પણ તેઓ દુર્ગુણના પંજમાં પકડાયલા છે. તેથી મને તેમની દયા આવે છે ”

છેલ્લી ધડી :

ઈશ્વરની પ્રેરણા સોફિસ્ટિક કાઈ ક્ષણે સમજી શકતો હતો. પણ તેની મહાન કસોટી ટ્રાઈમા (Trial) થઈ ત્યારે તે ઈશ્વરી સૂચના મેળવી શક્યો નહિ; અને તેથી જે કાઈ તેની ઉપર આવી પડ્યું હતું તે ક્ષાયદારક હતું, તેમા નુકશાન કાઈ નહોતું—એમ તે કહેતો. “ અહીંથી મારે જવાનો વખત હવે આવ્યો છે. મારે મરવાનું છે. તમારે જીવવાનું છે: મૃત્યુ સારું કે જીવવું સારું તે તો ઈશ્વર જાણે છે ! ”

ઈસુ ખ્રિસ્ત-
ની અવ-
સાન ધડી :

સોફિસ્ટિકની આવી શાંત ઈશ્વરાર્પણ ભાવના ઈસુ ખ્રિસ્તના જેવી જ છે. ઈસુ ખ્રિસ્ત કહે છે, “ પ્રભુ મારા આત્માને હું તારે સ્વાધીન કરું છું ! ” પછી તે પ્રાર્થના કરે છે. “ પ્રભુ ! તારી મરજી પ્રમાણે થાઓ ! ” સોફિસ્ટિક પોતાના દુસ્મનેા તરફ—અને કહેવાતા ન્યાયાધિકારીઓ તરફ જે મૈત્રી દેખાડે છે તેવી જ નિખાલસતાથી ઈસુ ખ્રિસ્ત કહે છે.

છેલ્લાં
વચન :

“ પિતાજી ! તેમને ક્ષમા આપજો: કેમકે તેઓ શું કરે છે તેનું તેમને જ્ઞાન નથી ! ” સોફિસ્ટિક અને ઈસુ ખ્રિસ્ત ગેહ-પાપી સાથે સમઘાન કરતા નથી; પરંતુ મરવાનું પમંદ કરે

છે, તેમણે પોતાના મત કહેવામાં કદી ખપ કર્યું જ નથી-
એમ તેઓ માને છે. તેમને જાનતે દિવ્ય આંતર-પ્રેરણા મળી
હતી; ને તેવડે તેઓ 'ઈશ્વરીઅંશ' ગણાયા હતા.

મૃત્યુ પાસે આવ્યું ત્યારે શાક્યમુનિ પણ એવી જ શાંતિ
દર્શાવે છે. પોતાના મિત્રો માટે એવી જ લાગણી રાખે છે; અને
પોતે પોતાનું કાર્ય મંપૂર્ણ કરેલું છે એવો સંતોષ દેખાડે છે.
પણ આ સમયે હિંદમાં, એવા એક સર્વ સત્તાવાન ઈશ્વરની
ભાવના પ્રગટ થઈ નહોતી. તેથી બુદ્ધ પોતાના શિષ્યના વિચારો-
ને આ જગતની ક્ષણિકતા તરફ પ્રેરે છે; અને મૃત્યુને એક
અનિવાર્ય આવશ્યકતા તરીકે સમજાવે છે; અને દરેકને પોતાને
ઓળખવા માટે તૈયારી કરવા કહે છે,

બુદ્ધ ભગ-
વાનની
અંતઃક્રી:

સોહેટિસનું કામ સત્ય દેખાડવાનું હતું: ઈસિ ખ્રિસ્તનું કામ
દિવ્ય પ્રેમ સમજાવવાનું હતું: અને બુદ્ધનું કામ ધર્મ અને
જગતની વસ્તુઓનું ખરું સ્વરૂપ દેખાડવાનું હતું. આ દરેક
મહાત્મા પોતપોતાનું કામ નિસ્વાર્થતાથી કરી ગયા છે. દરેકમાં
જોઈએ તેવી લાક્ષણિક નીતિનો અભાવેશ થયેલો છે. સોહેટિસમાં
સૌન્દર્ય, ઈસિ ખ્રિસ્તમાં નિસ્વાર્થ સેવા, અને બુદ્ધમાં આત્મ-
સંયમ-આ ત્રણ મહાન પંથો, એક બીજાની ખાસ શુદ્ધ પડી
શકે તેવા નથી; પણ દરેકમાં તેના સંસ્થાપકના ગુણ પ્રમાણે
લાક્ષણિક ગુણધર્મ આવવા પામ્યા છે. તેમાં દરેકમાં, આધુનિક
યુગને ઘટે તેવાં પ્રેરણાનાં સનાતન છતાં નવાં બજો રહેલાં છે, આ
ત્રણ ઉપદેશોમાં કોઈએ વધારે પડતું કાંઈ કર્યું નથી; અને
આટલી ભવ્ય જિંદગી સુધી બીજા કોઈ પહેાંચી શક્યા પણ નથી.

ત્રણ વખ-
દેશકોની
સરખામણી

વીરબાઇએ
એપિકનો
યુગ-
રામાયણ

બુદ્ધતા સમય પછી હિંદના નીતિ-શાસ્ત્ર માટે, આપણે બે મહાકાવ્યો-રામાયણ અને મહાભારત-તપાસવા જોઈએ. તેમાં ધાર્મિક ઐહિક, અને પારલૌકિક ધ્યેય લક્ષ્યમાં રાખીને ઊંચો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે, અને તે, વેદોને ગમે તેવા છે. કૂવાને કહે, જ ગલની ધોરધટામાં, દેવમંદિરમાં અને રાજરજવાડામાં વસતા સૌ લોકોએ પોતાનો આદર્શ વીરપુરુષ, તે મહાકાવ્યોમાંથી શોધી કહાડ્યો હતો તેમાં આદર્શ પત્ની છે, આદર્શ યતિમુનિઓ છે, અને માંસારિક વ્યવહારમાં પ્રવીણ પુરુષોનાં પણ આદર્શ તેમાંથી મળે છે

મહાભારત

અને મહાભારતના શ્રી હસગવદગીતા નામના એક મોટા પ્રકરણમાંથી મહાશુદ્ધિવાન લેખકોએ લોકોના ધર્મ-સમ્બન્ધી અને તત્ત્વજ્ઞાન સમ્બન્ધી વિચારો શ્લોકોમાં મૂકીને તેમને અમર કર્યા છે તે વખતે જે હિંદુ ધર્મનું સ્વરૂપ ઘડાવું હતું તેનો ટૂંકસાર લેખકે રજૂ કર્યો છે અને ઔદ્ધયથી અમર હિંદુધર્મ ઉપર કેટલી યત્ન તે તેમાંથી સમજાય છે

કૃષ્ણાર્જુન
સંવાદ.

દિલ્હી પાસે જ્યાં ધણી લડાઈઓ થઈ હતી ત્યાં કુરુક્ષેત્રના જૂના પૂરાણા મહારાંગણમાં તે દરન ગ્જૂ ડરેડુ છે અર્જુન નામે 'આ' મહાકાવ્યનો નાયક રથમાં બેઠો છે તેની પાસે શ્રીકૃષ્ણ બેઠા છે કૌરવો અને પાંડવોના લશ્કરો એક-બીજાની સામસામે આંતર વિગ્રહ (Civil-War) કરવા તૈયાર થઈ ઊભાં છે. તે વખતે પેનો નિર્વૃત્તિમાર્ગોઓનો આદર્શ, જે હિંદુઓએ અશોભના સાધુજીવનમાં મૂર્તિમંત્ર યતો જોયો છે, તે આદર્શ અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ પાસે રજૂ કર્યો

લગાઈનાં અનેક લયાનક માઠા પશ્ચિમની સામે શ્રીકૃષ્ણે દર્શિય કરી કે “આ ધર્મયુદ્ધ” [Righteous war] છે ખરું જોતાં આવે વખતે દયા એ નિર્જાતા છે, આત્મા અમર છે ને માત્ર દેહ જ નાશ પામે છે.” શ્રીગીતાના ઉપદેશનું નૈતિક રહસ્ય એવું છે કે ક્ષત્રિયોને ધર્મયુદ્ધ સિવાય બીજું કંઈ વધારે શ્રેયસ્કર નથી. કેમકે ક્ષત્રિયનો જન્મ યુદ્ધની ફરજ બળવવા માટે થયો છે; અને આ ફરજ અહંકારથી મુક્ત રહીને બળવવી જોઈએ. સુખ ને દુઃખ, લાભ અને ગેરલાભ, જય અને પરાજય—સરખાં જ સમજવાં; અને પછી યુદ્ધની તૈયારી કરવી. એમ કરવામાં પાપ લાગતું નથી. ખરું જ્યેષ્ઠ કર્મ કરવા તરફ રાખવું, ફળ તરફ નહિં. જે પુરુષ, વાસનાને છૂટી લે છે ને જીવનમાં અનાસકિત રહીને જીવે છે—“મદ્મ અને મમ” ની લાવનાથી દૂર રહે છે તે સુખશાંતિ મેળવે છે.

ધર્મ યુદ્ધની
તરફથી:

તેથી આ લગાઈ, લોકિક સ્વરૂપમાંથી આધ્યાત્મિક સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. અને બૌદ્ધ માર્ગની જેમ, અહીં પણ વાસના, દુશ્મનની પેઠે ત્યજી દેવા લાયક મનાય છે. ક્રમ, ક્રોધ, લોભ—તજવા જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણે એ દુર્ગુણોને ‘નરકનાં દ્વાર’ કહ્યાં છે; અને તેમની દિશામાં સાચો આમરત્વનો મહાન વિજયી ફરવાનો છે.

યુદ્ધનું રૂપક
અને
આધ્યાત્મિક
ચિંતન

હિંદુઓના નીતિ-અન્યોનો ટૂંક સાર બીજો અનેક જગ્યાએ આવે છે, અને તેમાંથી કરોડો જીવોને પ્રેરણા મળે છે. ઇશ્વર તરફ દૃઢ લક્ષિત રાખવાથી ધર્મનું, અનાસકિતનું અને નિષ્કામ લાવનાનું રહસ્ય માનવીને જણે છે.

ગીતા:
પ્રેરણાદાયી
ધર્મમંત્ર:

શ્રીકૃષ્ણ પોતે એ જાવનાઓનું સજીવન સ્વરૂપ છે. અને આ પુસ્તકમાં કહેલી ભક્તિનું તે વેદનાં સૂક્તોમાં કહેલી ભક્તિ છે, સાંપ્રદાયિક નથી. ઇશ્વરના અખંડ પ્રેમનું એ સ્વરૂપ છે, અને આ ભક્તિમાં, પાછળના દિગ્બુધર્મમાં આવી ગયેલો કામ-વાસનાનો અંશ નથી.

આત્મ
નિવેદન

“તું જે જે કરે તે મારે માટે કર. જે પાપી હોય તે પણ મારામાં પ્રેમ રાખતો હોય તો તેને સારો જાણુ.”

યોગનો
આદર્શ

યોગનો આદર્શ આમ જણાવ્યો છે: “પવનરહિત વાતાવરણમાં દીવાની જ્યોત હોય તેવો સ્થિર.” કાચુ બુદ્ધિમાં યોગીએ ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ રાખવાનો હોય છે. પોતે, લડવૈયા-એ જ રાગદ્વેષમાંથી અને ભયમાંથી મુક્ત રહેવું જોઈએ. રહેટા અને ઉપનિષદો કહે છે તેમ, શ્રીકૃષ્ણે માનવ-દેહરૂપી રથમાં બુદ્ધિને સારથિપણું આપ્યું છે; અને તે ઇન્દ્રિયોરૂપી વેગી ઘોડાઓને વશ કરે છે.

હિંસા-
અહિંસાની
સંદિગ્ધ
મારજીભાલા

બુદ્ધની પેઠે શ્રીકૃષ્ણ અહિંસાને માન આપે છે. અને ક્ષત્રિયના ધર્મ ઉપરાંત, આ ગ્રંથમાં નમ્રતા, ત્યાગ, દયા અને સાદાઈના સિદ્ધાન્તોને નિર્ગંધતા, શક્તિ, અને ધૈર્યના જાંઝા મુણે સાથે સમન્વિત દીધો છે, તે વાત વધારે આશ્ચર્યકારક છે.

લેખક
તત્ત્વજ્ઞ ?

જેવી રીતે મહાત્મા ગાંધી પોતાના સિદ્ધાન્તો, ગીતામાંથી રચે છે તેવી રીતે, એક બળવાખોર ખૂતી પણ પોતાના સિદ્ધાન્તો ગીતામાંથી મેળવી શકે છે, રશિયાના લોકો હાલમાં રહેલોના જૂના સંવાદોનું સ્વરૂપ સમજતા થયા છે, રહેલોના ઉપદેશમાં પણ આવડે બે પક્ષ પડી જાય છે. કેમકે એક

ખૂની પણ એમ કહી શકે કે પોતે અહંભાવ ત્યજીને, અનાસક્તિથી પોતે દુશ્મનને મારી નાખ્યો છે ! પરિચયમ તરફના દેશોમાં પણ સિનાઈ પર્વતની ટોચ પરથી કહેલા શાંતિના સિદ્ધાન્તો-જે એશિયા-વાસીઓને આકર્ષક લાગ્યા છે-તે, વિકસિત થયેલા ખ્રિસ્તી ધર્મમાં અહિંસાનો પાઠ ગ્રામ્યની શક્યા નથી. [અજબ જેવું છે કે એ સિદ્ધાન્તો શાંતિના હોવા છતાં, ખ્રિસ્તીઓ હિંસામય બની ગયા છે.]

ગીતામાં કહેવો શમ, શાંતિનો માર્ગ, એક સામાજિક ગૃહસ્થના મુખથી ઉપદેશાયેલો છે. અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ બંને સામાજિક ગૃહસ્થો હતા, મકવાસીઓ નહોતા. શ્રીકૃષ્ણે લગ્ન વખતે એ ગુણ કાઢી નાખ્યો. તેને દરાવવા ક્ષત્રિય-ધર્મની દલીલો વાપરી. ખરું કહીએ તો અશોકને અને બીજા નિર્વૃત્તિમાર્ગ સાધુઓને તથા બુદ્ધોને શ્રીકૃષ્ણે રદીયો આપેલો છે. જોકેશ્વરવાદ, જેની ઉપર બુદ્ધો હુમલો કરતા હતા, તેનું શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં પુનઃસ્થાપન કર્યું છે.

ધર્મના
ગૃહસ્થ
ઉપદેશક

સાહિત્યના કોઈ પુસ્તકમાં ગીતાની જેમ “ સર્વનષ્ઠશ્વર ” [Pantheism] નો મિદ્ધાન્ત સમજાવ્યો તથી. આ ગ્રંથમાં તે બીજી નીતિનું પોષક તત્ત્વ બને છે. એક માંમારિક બ્યક્તિને મન ગીતા એક ઉપનિષદ છે. દરેક વર્ણને તેમાં યોગ્ય સ્થાન આપાયલું છે. ઇશ્વર તરફ :૬૬ લાકિત રાખીને અનન્ય ભાવથી પોતાને માથે આપી પડતી ફરજ બજાવવું સમજાવવા માટે બધાં શાસ્ત્રવચનો આગળ મૂકવામાં આવ્યાં છે.

સર્વેશ્વર
વાદ

યાગીઃ હિંદનો ધાર્મિક અર્થ યોગી છે. તે અનાસક્ત છે, પરાપકારી છે, ગદન બાબતોના ધ્યાનમાં સ્થિત પ્રણ છે, આવા એક આત્માની ગીતાએ સંખ્યો, ને તેને માનવીના વ્યવસાયી તથા વ્યય વનમાં મૂક્યો. આવી બાબતો સમજાવતાં ગીતાએ કેટલાક સામ્ય વ્યવહાર સૂત્રો સમજાવ્યા છે. હિંદ એક રીતે વિલાસવૃત્તિ તથા બીજી રીતે ત્યાગ તથા નિવૃત્તિમાર્ગ તરફ ધસડાઈ રહ્યું હતું, ત્યારે ગીનાકાર શ્રીકૃષ્ણ અને પાલિ સહિતાકાર બુદ્ધ, હિંદમાં એ એ માર્ગમાં સમાન તુલા સ્થાપતા હતા, અને તેને વિવેક સમજાવતા હતા હિંદનો મોટો વિજય એ છે કે હિંદ અહિંસા ઉપદેશ છે, અને પાળે છે.

ગાંધીજીનો
અહિંસા-
વાદ

પાપનું અસ્તિત્વ કળૂણ કરીને શાસ્ત્ર વચન મૂકે છે ત્યાં પશુ મહાત્મા ગાંધી જંવાનો ઉપદેશ અહિંસા તરફ લક્ષ રાખે છે. ગાંધીજીએ પૂર્વો ઉપદેશ નવા સ્વરૂપમાં મૂક્યો છે, જે “ નકાર આત્મક ” તથા નિષ્ક્રિય હતું તેને ગાંધીજીએ વિધેયાત્મક તથા સક્રિય બનાવ્યું છે. તેના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો, મત્સ્ય, પવિત્રતા અને પ્રેમ છે. તેમનું મૂળ ઈસુ ખ્રિસ્તના ઉપદેશમાં રહેલું છે, તેમ જ ઉપનિષદ લખનાર ઋષિઓના સૂત્રોમાં રહેલું છે, અને ગાંધીજીના ઉપદેશમાં આવતા સામાજિક ધડતરની પવિત્રતા, એક હિંદી પયગમ્બર જેટલી દૂર દ્રષ્ટિથી યોજાયેલી છે. શું ગાંધીજી હિંદનો પીડાતો મેવક [Suffering Servant] નથી ?

મનુસ્મૃતિ
સર્વ કાળ
મોટું નથી

મનુ જેવાં સંમતિકારો હિંદમાં હતા. મનુ સ્મૃતિ હાલ જેવા સ્વપર્ના રચાયતી હશે ? પ્રથમ તે માત્ર બ્રાહ્મણોના ધર્મો સ્થાપવા રચાયતી, પાછળથી તે હિંદુ સમાજને બધા કરતાં થઈ ગઈ તેમાં ધાર્મિક બાબતો છે ને તે ઉપરાંત વ્યવહાર અને ન્યાયને

લગતી બામતો પણ આવે છે, તેમાં કહેલી દૈનિક ફરજો જે બળાવે તે જ 'હિંદુ' કહેવાય; અને હિંદુ નીતિમય જીવન બે 'મહાકાવ્યોમાં સ્પષ્ટ દેખાડ્યું' છે.

તેમાં પણ કોઈ ઠેકાણે એવું દેખાય છે કે લેખક બાહ્યો દશે. બે મહાકાવ્યોમાં બાહ્યોની લાગવગ દેખાઈ આવે છે, "મનીડ" કરતાં વીશગણું લાંબું મહાભારત, મહાકાવ્ય છે. ઉત્તર અને મધ્ય હિંદમાં થયેલી મહાન આંતરવિપ્રદની વાત તેમાં આવે છે.

રામાયણ કાવ્ય જે ધણુ નાનું છે તે આર્યોનું હિંદમાં દક્ષિણ તરફનું આગમન વર્ણવે છે. રામાયણ ચંદ્રવંશના રાજાઓ વિષે કહે છે ને મહાભારત સૂર્યવંશના રાજાઓનું વર્ણન કરે છે. રામાયણમાં રામ આદર્શ વીરપુરુષ તરીકે આવે છે ને સીતા આદર્શ પત્ની તરીકે આવે છે. તેમની દક્ષિણના વાનરો સાથે થયેલી મૈત્રીને કાવ્યમાં અને ગીતોમાં કવિએ અમર કરી છે. તે વાનરાઓને, પશ્ચિમમાં મળ્યા છે તેવા હાસ્યપાત્ર પ્રાણી વર્ણવ્યાં નથી; પણ તેઓ માણસને મદદ કરનાર મિત્રો જેવાં થાય છે, રામને મદદ કરવા તેમણે સમુદ્ર ઉપર પૂલ બાંધ્યાં ને રાક્ષસ રાજા સાથે વિદ્વિ કરવા વાનરો ગયા હતા. આવી વક્ષાદારી અને સુદ્ધિ દેટલીક વાર માણસોમાં પણ જોવામાં આવતી નથી.

હિંદમાં રાજનીતિના ગ્રન્થો છે. તેમાં કોટિલ્સ નામનો લેખક અમરધાન લે છે. યુરોપીય સાહિત્યમાં જોવા મિશિયાવેલી (Machiavelli) છે તેવો હિંદમાં કોટિલ્સ છે. ગુપ્તવંશના રાજાઓના સમયમાં હિંદમાં પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન (Natural Science) ઉદ્ભવ્યું હતું અને તેનો વિકાસ ઘણો થયો હતો,

બીજા વિદ્યાઓના વિકાસ બિંદુમાં ખગોળશાસ્ત્ર પણ હતું જ્યારે ગ્રીકો હિંદમાં આવ્યા ત્યારે હિંદમાં ખગોળશાસ્ત્ર વિકસેલું હતું, અને આકાશગણિત કરનાર એ ગ્રીક લોકોએ, હિંદને કાંઈક નવી પદ્ધતિ શીખવી. મધ્યયુગમાં આરબોએ હિંદી ખગોળશાસ્ત્ર લાવાનંતર મારફતે યુરોપમાં ફેલાવ્યું. યુરોપમાં એરેબિક લાવાના બહુકાર ધણા હતા અને છે.

આયુર્વેદ જ્ઞાન વૈદ્યકીય વિદ્યામાં, 'આયુર્વેદ' માં હિંદુઓ તથા ખૈાહો પ્રવીણ હતા હિંદુઓ પ્રાણીઓના વધ કરીને તેમની અવયવ-રચના સમજતા તથા શીખવા માટે મીથુના પૂતળાઓ બનાવીને તેના ઉપર વાદકાપ કરતા હતા. હાલમાં મુસલમાન દાકતરો હિંદમાં વધારે હશે, કેમકે મોગલોએ હિંદ જત્યુ તેનું પરિણામ એ આ યુગે જન્મી વૈદ્યકીય પરંપરા નાશ પામી, અને અહિંસાવાદીઓએ અતઃ સરીરને અડકવાનો વાંધો ઉઠાવ્યો હશે, તેથી તેમનામાં વાદકાપની વિદ્યા વિકસેની જણાતી નથી

સંગીત શાસ્ત્રનો વિકાસ હિંદના મંગીતશાસ્ત્રે પશ્ચિમના દેશો ઉપર ધણી અસર કરી છે, એશિયા ખંડમાં પણ હિંદી સંગીત પ્રચારમાં છે. ન્યાં ન્યાં આરબ લોકો ગયા ત્યાં ત્યાં તેઓ મંગીતના સ્વર, અર્ધ-સ્વર (શ્રુતિ) અતિદ્રુત માત્રા, અને સ્વરોની રમ્ય મિલાવટ મંગીતદ્વારા ફેલાવતા ગયા. સ્પેઇનમાં પણ સંગીત ફેલાવ્યું. અહીં કુદરત અને કળાની રમ્ય મિલાવટ છે, દરેક વર્ષે ઋતુઓ (૬) જ છે તેમ હિંદમાં મુખ્ય રાગ ૭ (૬) છે, દરેક તે તે ઋતુ માટે અનુકૂળ છે, પ્રત્યેક રાગને એક રાગિણી છે. તે દરેક ઋતુમાં દિવસ અથવા રાતને અનુકૂળ હોય છે—દરેક કલાકના વાતાવરણને અનુકૂળ હોય તેવા રાગ હિંદમાં જ યોગ્યતા છે. જેવી રીતે રજપૂતોની ચિત્રકળામાં હિંદના દેવો અને દૈનિક

ધર્મ-કર્મો વિષે ચિત્રો મુખ્ય છે તેવી રીતે હિંદના સંગીતમાં એ બે તત્ત્વો ખાસ કરીને આવે છે.

જેવી રીતે હિંદી ચિત્રકાર વિદ્વાન ટીકાકારોના એક નાના શાસ્ત્રીય મંડળને સંતોષવા ખૂબ કાળજી રાખતો તેવી જ રીતે, હિંદી ચત્તાનું સંગીતકાર પોતાનાં તંત્રુવાદ્ય, વીણા અને તબલાં બજાવવામાં નિર્ધનલુઃ અમુક વિદ્વાન વર્ગને પૂર્ણ સંતોષ આપવા મથતો હતો.

કેટલીક વાર ગ્રામજીવનમાં એક મોટા વડલાની છાયા નીચે લોકસંગીત અથવા એક કૂવાને કાંઠે એકત્ર થયેલા લોકોના ટોળામાં એક હિંદી સંગીતકાર પોતાની કળા દેખાડતો જોવામાં આવે છે. આવા શ્રોતાવર્ગ પાસે ભટકતા ભાટચારણોએ અનન્તકાળથી પોતાનાં ગીતોદ્ધારા શ્રીકૃષ્ણનો પ્રેમ, રામના પરાક્રમ વગેરે પુરાણની વાતો સજીવન રાખી છે. તેમને આપણે હિંદના લોકપ્રિય શિક્ષકો કહી શકીએ-કારણ કે તેમણે જ પ્રાચીન 'સંસ્કારો' તેમનામાં જાગૃત રાખ્યા છે.

વણજાર મંડળોની બ્યાપારી કુનેહ સાચવવામાં યાતિર્મર્યાદા 'એણિ' બહુ સહાયકારક બનેલી છે. તેઓ પોતાના બાપદાદાના ધંધાઓ તથા ચક્ષાબ્ધે રાખતા હતા, અને ખીજા ઉમેદવારોને તાલિમ 'મહાજન' આપતા હતા.

આ ઔદ્યોગિક જમાનામાં જન્યાર્બંધ લોકો હુન્નર શિખે છે, પેઢી ધર તોપણ દરેકે પોતાનો પેઢીથી જીતરી આવતો ધંધો શિખવાનું ધંધાની બની શકે તેવું છે. હાલના સમયમાં પણ ધનારસ (દારી) પ્રજ્ઞાલિકા અને કાશ્મીરનાં શાલ વણવાનાં કારખાનાં જે બે હજાર વર્ષના કાળચક્રના ફેરફારમાંથી બચી ગયેલાં છે, તે સારાં ચાલતાં દેખાય છે; તેમાં હાંમર અને ગળામાંથી બનેલા રંગો વપરાય છે, અને

પૂર્વ અને પશ્ચિમના નૈતિક ધ્યેયો

પરદેશની દરીકાઈમાં મોટા પ્રમાણમાં માલ ઉત્પન્ન કરામાં આવે છે.

જ્ઞાતિ માતિસરનાના પરિણામ સારા અને માર્ગ—એક જાતના છે, સ્થાના મધ્યયુગની હિંદુ સંસ્કૃતિના કેન્દ્રસ્થાન જેવા કાશીમાં અને ગુણ-દોષ કાશ્મીરમાં સોનારૂપાના કારીગરોની ધણી સુશોભિત દુકાનો છે, 'પંચાયત' ઝરીકસમનું કામ કરનારા તથા માડીઓ બનાવનારા છે, તેમાં ની ગ્રામ-સરનાના સિદ્ધાન્તો માયવી રાખવામાં આવ્યા છે. અને સામાજિક જીવન વ્યવસ્થિત થયું છે. આવાં નગરોમાં, શ્રમજીવી ગ્રામ જનતામાં (જ્યાં પંચાયત અથવા "પંચ" સજીવન છે) ત્યાં આપણે પહેલાંના હિંદી અને દ્રાવિડી લોકોનાં મૌરુતિક સ્મરણચિહ્નો—તેમનાં સામાજિક પગક્રમો જોઈ શકીએ છીએ

દક્ષિણ દક્ષિણમાં હિંદુઓ ધર્મમાં ન લક્ષિતમાં તસ્તી. ૧૬ ૭ દિ દનો દેવ પાસે નમતા, વિરોધ કરી ગદાય નહિ તેવી રક્તિ પામે શ્રદ્ધાજી દીનતા; ઈશ્વરનો પ્રેમ, મેળવવા માટે માનુષી પ્રેમ ઈશ્વર તરફ સમાજ. પ્રવેશ તે જ પુરુષાર્થ, એ જ નીતિ આ દક્ષિણ હિંદના વતનીઓનાં મુખ્ય લક્ષણો હતા છે ધર્મચરણ કરવા નાટે જ જીવનું જોએમનો જીવનમંત્ર છે.

દ્રાવિડોનો મનુ ધ. સનના ત્રીજા મંકમાં તિરુવેલુર ચર્ચ ગયા છે. દ્રાવિડી તિરુવેલુર હિંદ-દક્ષિણ હિંદ તેને જ પોતાનો મનુ માને છે તે એમની જીવનપ્રણાલિદા નમ્મી કરી ગયા છે તે ધર્મપથમાં એ લોકો જીવન વીતાડે છે.

ધર્મ કે નીતિ 'ધર્મ' વિરુદ્ધ નીતિની વિચારણા આજે હિંદમાં મથન ચલાવે છે, માણસો નીતિના નિયારોનો આશ્રય લઈને ધર્મને

એક બાજુએ નાંખી દેવા તૈયાર થયા છે. એક નામાકિત બ્રાહ્મણે કહ્યું, “ આપણે ધર્મગુરુઓ ન જોઈએ; તેમની સામે વિમુક્ત કરો ” ધર્મશાસ્ત્રમા, કન્યાના વિવાહ નાની વયથી (૮-૧૨) સુધી કરવા માટે બલામણુ કરી છે, તે એ નિયમ મર્વમાન્ય થાય તેવો લાગતો નથી; કાયદાકારક નથી. હિંદુ સમાજને એવાં શાસ્ત્રોએ-ધર્મે કાંઈક કાયદો કર્યો છે અને નુકસાન પહોંચ્યું છે.

તેથી મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું છે કે સત્યથી વધારે મોટો કોઈ દેવ છે જ નહિ, અને માનવહિત એ જ દિવ્યતા અને કલ્યાણ છે. “ હિંદુધર્મને અડગ તથા ચોંટી રહેવો આ મહાન પુરુષ નાસ્તિક છે તે પોતે હિંદુ હોવા છતાં માત્ર ગીતામાં કહેના જૂતાં સત્ય અને તત્ત્વને ખરું માને છે. અને તે પ્રગતિ કરતાં હિંદુને અનુકૂળ દિવ્ય તત્ત્વ તરફ ભક્તિ, કર્તવ્યધાનન, (કર્મ) અનાગતિ, મગગી દુષ્ટ મન ઉપર વિગ્રહ એ બધું નમા છે.

પણ તે પોતે કબૂલ કરે છે કે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ અને પ્રજાનું આત્મજ્ઞાન પ્રગટાવવા માટે મહાત્મા ટોંચસ્ટોય જેવા ના ખ્રિસ્તી ધર્મના મિદ્ધાન્તોનો આશ્રય લેવો પડે છે; કોઈવાર “નવા કરાર” અને ખીન ખ્રિસ્તીધર્મપ્રચારકોના મિદ્ધાન્ત પછી સ્વીકારના, જેવા લાગે છે મહાત્માનો દેવ (ઇશ્વર) શ્રી કૃષ્ણ નથી પણ ઇસુખ્રિસ્તને વધારે મળતો આવે તેવો કોઈ છે.

તે પોતાને ‘ યુદ્ધ ’ નામથી ઓળખાવે છે. તેનો અર્થ ‘ યુદ્ધ ’ નો ‘ સેવક ’ ‘ દાસ ’ એવો થાય છે, તેથી તે આ જાતાના નવા યુગનો ઇસુખ્રિસ્ત જેવો મનાય જે.

૨ અથર્વવેદમાંથી (ઇ. સ. પૂર્વે ૭૦૦)

પાસા (દુત) માટે આસાકત

દુતઃ હે રમલના પાસા, તું મને એવી રમત શિખવ જેથી નફા થાય, ગાયો જેવી રીતે ધણું દૂધ આપે છે તેમ પાસાથી નફા થાય તેવું કર. જેવી રીતે એક દોરી વડે ધનુષ્ય બંધાયેલું રહે છે, તેવી રીતે મને નફા સાથે તું સભગ્ગડ બાંધ.

૩ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાંથી (ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦)

પુત્રકામના અને તેનું મહત્ત્વ

પુત્રકામના ન્યારે પિતા સજીવન પુત્રનું મોં જુવે છે ત્યારે તે પુત્રથી અને પિતા દેવું વાળી દે છે—ભરી દે છે; ને અમરપણું મેળવે છે.

પ્રભવતંત્રનો વિસ્તાર જે સુખ, પિતા પોતાના પુત્રથી મેળવે છે તે સુખ બધાં સજીવન પ્રાણીઓ પાણી, પૃથ્વી અને અગ્નિની સહાયથી જે મેળવે છે, તેનો કરતાં ય વધારે બીજું છે; દરેક સમયે પિતા પોતાના પુત્રવડે અનેક જાતનાં અંધારામાંથી પસાર થઈ શકે છે. પુત્રમાં પિતાના આત્માનું પ્રતિબિંબ જન્મે છે; અને પુત્રવડે તે સામે કિનારે સુખથી પહોંચે છે.

હિંદુ અન્ન એ જ માણસનું પોષણ છે. લૂગડાં તેનું રક્ષણ કરે છે. (સુવર્ણ) સોનું સૌન્દર્યમાં ઉમેરો કરે છે; લગ્નથી ગાયોભોંસો મળે છે; તેની પત્ની તેનો મિત્ર છે; તેની પુત્રી દુઃખનું દારણ થાય છે; અને પુત્ર સૌથી બીજા આકાશમાં તપતો દીવો છે.

(લાપાન્તર)

હિંદને સાચા પક્ષકાર ઈસુખ્રિસ્તને ભગવાન માનવામાં પણ હિંદીઓ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં એક ઊંચુ નીતિતત્ત્વ દાખલ કરે છે, અને તે ઊંચી માન્યતા દ્વારા જ ઈસુખ્રિસ્ત પાનવન્નતનો ખરો પુત્ર થઈ શકે છે. હિંદની નમ્રતા, એક ખામી કે નિર્બળતા નથી, એક વિજય છે. અને તેથી હિંદના કુદરતી આદર્શોને અંગ્રેજ પ્રગળા માન્ય રાખ્યા છે.

સાચા હિંદુ તરીકે ગાધિય ગાધિય પોતે જ ખુબે મરતા લોકોનો ખરો પક્ષકાર છે, અને એશિયાના લોકો યુરોપના લોકો સાથે રાજકીય વ્યાપ્તોમાં સમાન હકક ભોગવવા લાયક છે એવી જુએશ મોટા પાયે ઉપર ગાધિયે ઉપાડી છે. ગાધિયના પાંચ સિદ્ધાંત અને કાર્યપદ્ધતિનો ઉદ્દેશ પ્રજાકીય જગૃત લાવવાનો છે તેની વ્યવહારુ આદર્શ-વાદમાં ખ્રિસ્તી લોકો પોતાની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ દેખાડે છે. ગય માતાની પૂજા અને વર્ણવ્યવસ્થા ટકાવી રાખવાની નેમ એ બે તત્ત્વો આપણને (ખ્રિસ્તીઓને) વાંધાભરેના લાગે છે અને તેથી એમ સમજાય છે કે ગાધિય જીંદગીભર એક હિંદુ જ રહેશે, અને તે હિંદુ રહે ત્યાં સુધી જ હિંદની સાચી સેવા કરી શકશે બીજાનો ધર્મ સ્વીકારવા માટે તારે તારો ધર્મ તજવો ન બેધએ એ ગીતાવાક્ય હિંદુઓ ભૂતતા નથી.

‘કર્મ’ ગાધિય પ્રારંભવાદ હિંદુઓ જે કર્મવાદને ભાર આપે છે તે કર્મવાદ ખામી વાળો છે જ, હિંદુઓની મોટી સંખ્યામાં વ્યક્તિત્વ (personality) વાળા માણસો બહુ થોડા હોય છે એ એમનો હ મેસ-નો કર્મ થઈ રહ્યો છે. વધારે પ્રગતિમાધક અને વ્યક્તિત્વ પોષક એવા યુજોની હિંદમાં કદર નથી, પશ્ચિમના દેશોમાં મહાન કાર્ય-સક્રિત-કુદરતી તત્ત્વોને માણસના ઉપયોગમાં લેવાની કુશળતા-એ યુજો પશ્ચિમમાં માન પામે છે, હિંદમાં નહિ.

દરેક હિંદી સ્પષ્ટ રીતે કબૂલ કરે છે કે સામાજિક પ્રવૃત્તિ- પશ્ચિમનો
ઓર્મા પશ્ચિમ તરફના દેશોએ ધણું રચનાત્મક કામ કર્યું છે. પ્રવૃત્તિ
ધણા હિંદીઓ એમ કહે છે કે અહિંસા અને 'અનામકિત' ના માર્ગઃ
નિયમોર્મા મર્યાદા રાખવી જોઈએ.

પહેલાંની નમ્રતા અને દીનતા સાચવીને હિંદ કદાપી બળ- હિંદ કયે
વાન ચર્ધ શકશે ? જૂની દેવસેવા સાચવીને સાથે સાથે સમાજ- રસ્તે ?
સેવા કરી શકશે ? અનામકિત રાખીને ઉત્સાહ વધારી શકશે ?
જો એમ યાય તો તે આપણને યંત્રવાદમર્યાદી બચાવી લઇને વધારે
મંત્રુબ્ધત્વ વિકસી શકે તેવી નવી વ્યવસ્થા સૂચવશે.

- હિંદો સાથે પક્ષકાર
- ઈસુખ્રિસ્તને ભગવાન માનવામાં પણ હિંદીઓ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં એક જોડો નીતિતર્ર દાખલ કરે છે, અને તે જોડી માન્યતા દ્વારા જ ઈસુખ્રિસ્ત માનવજાતનો ખરો પુત્ર થઈ શકે છે. હિંદની નમ્રતા, એક ખામી કે નિર્બળતા નથી, એક વિજય છે. અને તેથી હિંદના કુદરતી આદર્શોને અંગ્રેજ પ્રગત્યે માન્ય રાખ્યા છે.
- સાચા હિંદુ તરીકે ગાંધીજી
- ગાંધીજી પોતે જ ભૂખે મરતા લોકોનો ખરો પક્ષકાર છે, અને એશિયાના લોકો યુરોપના લોકો સાથે રાજકીય બાબતોમાં સમાન હકક ભોગવવા લાયક છે એવી ઝુબેશ મોટા પાયા ઉપર ગાંધીએ ઉપાડી છે ગાંધીજીના પાય સિદ્ધાંત અને કાર્યપદ્ધતિનો ઉદ્દેશ પ્રજાકીય જાગૃતિ લાવવાનો છે તેની વ્યવહારુ આદર્શ-વાદમાં ખ્રિસ્તી લોકો પોતાની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ દેખાડે છે. ગાય માતાની પૂજા અને વર્ણવ્યવસ્થા ટકાવી રાખવાની નેમ એ બે તરવો આપણને (ખ્રિસ્તીઓને) વાંધાભરેલા લાગે છે અને તેથી એમ સમજાય છે કે ગાંધીજી જીંદગીભર એક હિંદુ જ રહેશે, અને તે હિંદુ રહે ત્યાં સુધી જ હિંદની સાચી સેવા કરી શકશે. ખીજાનો ધર્મ સ્વીકારવા માટે તારે તારો ધર્મ તજવો ન જોઈએ એ ગીતાવાક્ય હિંદુઓ ભૂલતા નથી.
- ‘કર્મ’ અર્થવા પ્રારંભવાદ
- હિંદુઓ જે કર્મવાદને ભાર આપે છે તે કર્મવાદ ખામી વાળો છે જ, હિંદુઓની મોટી સંખ્યામાં વ્યક્તિત્વ (personality) વાળા માણસો બહુ થોડા હોય છે એ જોમનો હ મેલનો કર્મ થઈ રહ્યો છે. વધારે પ્રગતિમાધક અને વ્યક્તિત્વ પોષક એવા ગુણોની હિંદમાં કદર નથી, પશ્ચિમના દેશોમાં મહાન કાર્ય-રાકિત-કુદરતી તરવોને માણસના ઉપયોગમાં લેવાની દુશળતા-એ ગુણો પશ્ચિમમાં માન પાને છે, હિંદમાં નહિ

દરેક હિંદી સ્પષ્ટ રીતે કબૂલ કરે છે કે સામાજિક પ્રવૃત્તિ- પશ્ચિમનો
ઓર્મા પશ્ચિમ તરફના દેશોએ ધણું રચનાત્મક કામ કર્યું છે. પ્રવૃત્તિ
ધણા હિંદીઓ એમ કહે છે કે અહિં સા અને 'અનાસક્તિ'ના માર્ગ.
નિયમોર્મા મર્યાદા રાખવી જોઈએ.

પહેવાની નમ્રતા અને દીનતા સાચવીને હિંદ કદાપી બળ- દિલકરે
વાન થઈ શકશે ? જૂની દેવસેવા રાચવીને સાથે સાથે સમાજ- રસ્તે ?
સેવા કરી શકશે ? અનામકિત રાખીને ઉત્સાહ વધારી શકશે ?
જો એમ થાય તો તે આપણને યંત્રવાદમાંથી બચાવી લઇને વધારે
મનુષ્યસ્વ વિકસી શકે તેવી નવી વ્યવસ્થા સૂચવશે.

પ્રકરણ ૪ થું

હિંદનો આત્મા

૧ ઋગ્વેદમાંથી (ઇ. સ પૂર્વે ૧૦૦૦)

(અ) મરણાંત શોકગીત

જીવન   મૃત મનુષ્યના હાથમાંથી તેજ વારપ કરલું હાથિયાર ૮
લોકનું   લહે છુ, તે વડે હું સામ્રાજ્ય, મત્તા અને વિજય મેળવીશ,
આત્માસન   જીવવાન સતતિનું ચુખ વુ ત્યા મેળવીશ. અમે અહીં લોગ
વશુ, ને દરેક દુરમનના પ્રહાર પાછા હાંવશું તારી માતારૂપી
પૃથ્વીને જોજે વુ સ્પર્ધા, તે જોજો ઘણો વિસ્તારવાજો છે, ને
સ્નેહથી ભરપૂર છે.

પૃથ્વી   હોદાર વૃત્તિથી જ્ઞાન કરનારને પૃથ્વી માતા-એક ધુવતી જેવી
માતાને   પોતાના સુકુમાર જોજામાં સુવાડે છે, ને વિનાશના ભયમાંથી
પ્રાર્થના   બચાવે છે. પૃથ્વી માતા । તારા વિશાળ માર્ગ ખુલ્લો કર, આ
પવિત્ર આત્મા ઉપર વધારે ભાર મૂકીશ નહિ   દયા રાખી તેને
સહાય કર. જેવી રીતે એક કપડાંથી માતા પોતાના બાળકને

જાતીમા લપેટી લે છે, તેવી રીતે આ માણસને તારી પાસે રાખ.

(પ્રો. એમ. એન. મેકડોનેલ્ડ કૃત અંગ્રેજી ભાષાન્તરને આધારે)

(ષ) પાસા (છૂત)

તેઓ નીચે પડે છે, પણ ચપળતાથી ઉપર ફૂટીને, તેઓ છૂતના પાસાનું હાથ વિનાના હોવા છતાં, હાથ વડે માણસને હરાવે છે. અગ્નિ-ના દહાળાની જેમ તેઓ પાટિયા પર પડેલા હોય ત્યારે, તેઓ કવિત્વયુક્ત ઠંડા દેખાય છે તોપણ તેઓ હૃદયને ભરમ કરી નાંખે છે. વર્ણન

જ્યારે એક જુગારી કામ્પ ઓને જુલે છે ત્યારે તેને દુઃખ થાય છે. જ્યારે તે જીતી જાય છે તથા તેમનાં અવસ્થિત ધર જુલે છે ત્યારે તેને દુઃખ થાય છે. તે આ બધાથી રંગના ઘોડાને મવાગ્યા કામે લગાડે છે, અને જ્યારે અગ્નિ ધીમો પડે છે ત્યારે (ગાળે) તે પોતે વિનાશ પામે છે.

જે પાસા (જુગાર) રમીત નહિ પણ તારું ખેતર ખેડજો. છૂત-નિ દા તારાં માવ ધણો છે એમ ધારીને તેમા આનન્દ માનજો. હું જુગારી, તારી ગાયો છે, તારી પત્ની છે. આ ઉપદેશ મને પવિત્ર સાવિત્રીએ આપેલો છે.

(ભાષાન્તર ઉપરથી)

(ક) ભકિતના આરંભ

હકારા બધા વિચારો ધ્રંવને સ્તવે છે. મોક્ષની ધ્રુવિજા રાખે છે અને તેને મળવા આહે છે જેવી રીતે પત્નીઓ પોતાના જીવન પતિને ચમે છે તેવી રીતે મારી ધ્રુવિજાઓ તે પવિત્ર દાન આપનારને ચમે છે.

૨ અથર્વવેદમાંથી (ઇ. સ. પૂર્વે ૭૦૦)

પાસા (દુત) માટે આસાંક્ર

દુત હે રમણના પાસા, તું મને એવી રમત શિખવ જેથી નફો થાય, ગાયો જેવી રીતે ઘણું દૂધ આપે છે તેમ પાસાથી નફો થાય તેવું કર. જેવી રીતે એક દોરી વડે ધનુષ્ય બંધાયેલું રહે છે, તેવી રીતે મને નફો સાથે તું સન્નિધિ બાધ

૩ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાંથી (ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦)

પુત્રકામના અને તેનું મહત્ત્વ

પુત્રકામના અને ન્યારે પિતા સજીવન પુત્રનું મોં જીવે છે ત્યારે તે પુત્રથી પિતા દેવ વાળી દે છે—હારી દે છે, ને અમરપણું મેળવે છે.

પ્રજાતપ્તનો વિસ્તાર જે સુખ, પિતા પોતાના પુત્રથી મેળવે છે તે સુખ બધાં સજીવન પ્રાણીઓ પાણી, પૃથ્વી અને અગ્નિની સહાયથી જે મેળવે છે, તેના કરતાં વધારે જીવંત છે; દરેક સમયે પિતા પોતાના પુત્રવડે અનેક જાતનાં અંધારામાંથી પસાર થઈ શકે છે, પુત્રમાં પિતાના આત્માનું પ્રતિબિંબ જન્મે છે; અને પુત્રવડે તે સામે કિનારે સુખથી પહોંચે છે.

હિંદુ ગૃહસ્થાશ્રમનો આદર્શ અન્ન એ જ માણસનું પોષણ છે લૂગડાં તેનું રક્ષણ કરે છે. (સુવર્ણ) સોનું સૌન્દર્યમાં ઉમેરો કરે છે, લગ્નથી ગાયોએ સો મળે છે; તેની પત્ની તેનો મિત્ર છે, તેની પુત્રી દુ ખનું કારણ થાય છે, અને પુત્ર સૌથી જીયા આકાશમાં તપતો દીવો છે.

(ભાષાન્તર)

૪ ઉપાનિષદોમાંથી

(અ) કર્મમાંથી પુનર્જન્મ ઉદ્ધલવે છે

યજ્ઞને અને મરકાર્યને મૌથી જાંચા સમજીને આ મૂર્ખ લોકો કર્મમાંથી તેથી જાંચું કાઢી સમજતા નથી; સત્કાર્યના બળે જાંચા સ્વર્ગમાં પુનર્જન્મ પ્રવેશ કરીને, પુણ્યનું જળ, કાળ જતા ખૂટવાથી તેઓ પાછા મૃત્યુલોકમાં આવતરે છે.

જેઓ વનમાં શ્રદ્ધાથી તપ આચરે છે, શમ ગુણ કેળવે છે, શિક્ષા ઉપર નિર્વાહ કરે છે, રાગ (આવેશ)માંથી મુક્ત થઈને આ જગતમાંથી જાય છે તેઓ અમર અને 'કદાપિ નાશ પામે નહિ' તેવા સ્થાનમાં જાય છે.

પુણ્યથી મળતા બધા લોક નપાસીને બ્રાહ્મણે મોક્ષ મેળવવો જોઈએ. વાસનાથી મુક્ત થવું જોઈએ. જે શાશ્વત (નિત્ય વસ્તુ) છે તે અનિત્ય અને ક્ષણિક વસ્તુઓથી મેળવી શકાય નહિ.

(આ) મોક્ષ માટે શું જરૂરી છે ?

સત્ય, તપ, આત્મમંથન, શમતા, યજ્ઞતા પવિત્ર અગ્નિઓ શુ શુ મોક્ષ અતિથિનો સત્કાર, કર્તવ્ય અને પ્રજ્ઞેત્પત્તિ-એ બધું અને તે અપાવી ઉપરાત વેદમાં કહેલું આચરણ મોક્ષદાયક થાય છે. શકે ?

(ઇ) ચાર આશ્રમો અને આદિમા—

જેણે ગુરુકુલમાં નહીં, ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરીને શ્રદ્ધા-વેદાભ્યાસ કર્યું છે, અને ત્યાર પછી જે શ્રદ્ધાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે શ્રમની છે તે પોતાનું શિક્ષણ કાઢી પવિત્ર રથને જઈને સંસારે તો તે પ્રધંસા યાદ લાવી શકે છે. જેણે પવિત્ર પુત્રોને જન્મ આપ્યો છે અને

એક સત્ય ઉપર પોતાનું લક્ષ રાખ્યું છે, જે યજ્ઞ સિવાય ખીજ કોઈ પ્રસંગે હિંમા કરતો નથી, અને તે પ્રમાણે આજો દિવસરાત સદાચાર પાળે છે તેનો પુનર્જન્મ થતો નથી; પણ તે અહા-યોકર્મા ભય છે.

(જાન્દોઅ ઉપનિષદ ૮-૧૫. આપાન્તર)

૫ ઐશ્વર્યમતમાંથી

(અ) અમણ (સાધુનું) આદર્શ જીવન

અમણ
સાધુનાં
જીવનને
આનંદ:

અહો આનન્દ ! અમે તો પરમાનન્દમાં રહીએ છીએ, દ્રોણથી બરેલા માણસોમાં રહેવા છતાં, અમે તેમને ઘિછારતા નથી; અમને તેમની સાથે દ્રોણ વિના રહેવા દે.

અહો આનન્દ ! અમે તો પરમાનન્દમાં રહીએ છીએ. દર્દીઓમાં અમે તન્દુરસ્ત રહીએ છીએ; અમને તેમની વચ્ચે તન્દુરસ્ત રહેવા દે.

અરે ! અમે તો પરમસુખમાં રહીએ છીએ; ચિંતાથી વ્યગ્ર થયેલા લોકોમાં અમે નિશ્ચિંત રહીએ છીએ અમને તેમની વચ્ચે નિશ્ચિંત રહેવા દે.

અમારી પાસે કંઈ નથી, છતાં અમે પરમસુખમાં રહીએ છીએ. જેવી રીતે દેવો ઝળહળતા પ્રકાશમાં રહે છે તેવી રીતે તેવા અનુપમ આનન્દનો આહાર કરીને અમને જીવવા દે.

વિજેતાને શત્રુઓ ધણા થાય છે. જીતાયલા લોકો ખિચારા દિલ્લગીરીમાં નિદ્રાવશ થાય છે. વિજય અને પરાજયની દરકાર રાખ્યા સિવાય માધુપુરુષ શાંતિમાં જીવન પગાર કરે છે.

કામ જેવો એકે ખીજો અગ્નિ નથી, ધિસ્તાર જેવું દુર્દેવ નથી. 'નિર્વાણ'નું જીવન જેવો ખીજો શોક નથી, અને નિર્વાણથી મોટું એકે સુખ નથી. જ્ઞાન

ભૂખ સૌથી મોટું પાપ છે, જીવન મોટો શોક છે. આવું ચોક્કસ જ્ઞાન એ નિર્વાણ, પરમસુખ.

તન્દુરસ્તી મોટું સુખ છે. સંતોષ એ મોટો ખજાનો છે. એક વક્ષાદાર ગિન સાચો રનેહી છે. નિર્વાણ પરમસુખ છે.

એકાન્ત અને શાંતિનો આનન્દ ચાખીને માણસ દુઃખમાંથી છૂટો થાય છે, પાપમાંથી છૂટો થાય છે, અને ભક્તિનું અમૃત ચાખે છે.

હિનત આત્માઓનાં સ્વપ્ન ધશ્વર સમ્મનથી હોય છે. સત્પુરુષોનો સમાગમ અને દર્શન કલ્યાણકારક છે જે મૂર્ખ લોકોના દર્શનથી દૂર રહે છે તે ખરો સુખી થાય છે. મૂર્ખની સોબત દુઃખનો જેટલી દુઃખદાયક છે. પ્રાણ પુરુષોની સોબત સર્ગા રનેહીઓ જેટલી લાભકારક છે, તેથી પ્રાણ, સંત, સતોની સતિ: વિદ્વાન અને કુલીન પુરુષો, જેઓ કર્તવ્યના પંચમાંથી ચનાય- માન ચતા નથી, તેમની સોબત રાખો પ્રાણ અને ડાહ્યા માણસોના પચમા ચાનો, જેની રીતે ચન્દ્ર તારાઓના માર્ગમાં ચાલે છે તેવીજ રીત ચાલો. (ધર્મપદ)

—આપાન્તર “શુદ્ધનો સન્માગ” નામના ગ્રંથમાંથી

(આ) સંસારી લોકોનો મોક્ષમાર્ગ:—

મેં માંભજ્યુ છે કે એ વખતે જ્યારે ભગવાન જેતવનમાં અનાયપિંડિકના બાગમાં દત્તા ત્યારે રાત્રે એક સુંદર દેવ તેમની નજરે દેખાયા

તે બધી જગ્યા તેમની હાજરીથી ઝળહળ પ્રકાશવા લાગી. તેમણે (દેવે) ભગવાનને અભિનન્દન આપ્યું ને પછી એક બાજુએ બેસી રહીને બોલ્યા.—

માનવજાત-
નું સુખ
રોમા છે ?

“ મોક્ષ ઇચ્છનારાં અમંજ્ય માણસોએ અને દેવતાઓએ જેની શોધ કરી છે, તે શું છે ? ગુરો ! આવો, મને કહો, શાથી માનવજાતને ધણું સુખ થાય ? ”

તેમને ભગવાને કહ્યું.—

ભગવાનનો

ઉત્તર :

“ મૂર્ખાને તજી, દેવો ને પ્રાણી સોખત કરવી. તે જ સૌથી ઊંચું સ્વર્ગ છે. જે માનપાત્ર છે તેને માન આપો. તેથી મોક્ષ તમારી પાસે આવશે. એક ચોખ્ખું સ્થાન પસંદ કરો અને ત્યાં જ રહો. અને આત્મજ્ઞાન મેળવવા પ્રયત્ન કરો. જો પૂર્વ જન્મમાં તમે પુણ્ય એકઠાં કર્યા હશે તો તેનાં ફળ તમે આ જન્મમાં મેળવશો. કહાપણ્ય, પ્રવીણતા અને શિસ્ત-એ ત્રણ ગુણો મેળવો. માતૃપિતાની સેવા કરો. નિન્દાથી રહિત પવિત્ર જીવન ગાજો અને પત્ની તથા પુત્રને ચાહો. તમે બક્ષા યાઓ. દાન કરો. સગારનેહીઓને ભયમાથી બચાવો. સારું કામ કરો, પાપ તજો ને મહાપાત્ર જે ઝેરી પાશ (Snake) જેવું છે તેથી ચેતતા રહો.”

સદ્ગુણની
ઉપાસના
એજ મોક્ષ-

“ સદ્ગુણમાં મગ્યા રહો. એ જ ખરો મોક્ષ છે. નમ્ર યાઓ. તમારા ભાગ્યમાં જે મળે તેથી સંતોષ રાજો. હંમેશાં માયાળુ બનો અને માન આપવા તૈયાર રહો. ધર્મના (સત્યના) નિયમો સમજો. એ રસ્તે જતા મોક્ષ મળશે. સદા ધીરજ રાજો. સાધુપુરુષો ફરીથી સત્યનું મનન કરે છે,

તે સત્યમાં જાયા સિદ્ધાન્તો, સંયમી જીવન અને પવિત્રતા છે જે વડે, માણસ ' નિર્વાણ ' મેળવે છે.

*આઠ જાતનાં બંધનમાંથી જીવન છૂટું થાય છે : એ જીવનથી જ પવિત્રતા મેળવાય છે. આમાં જ મોક્ષ છે અને માનવ-જીવનનો એ મહાન આશીર્વાદ છે.

આઠ
જાતનાં
બંધન :

(ક) પુદ્ગ મતનો, એક સિદ્ધુ (સેન્ટ એન્યની જેવા જ છે.)

ચંદનની પરિમલથી ફેરમતી, સુગંધી પુલમાંના ધારણ કરનારી એક છોકરી શેરીમાં ગીત ગાતી હતી; સાથે સાથે વીણુના મધુર સર મેળવતી હતી. ત્યારે હું બિલ્લા માગવા જતો હતો ત્યારે મેં એવી એક નાયકા જોઈ; અને તે સરમ-ભરેલો પોતાનો ધંધો ચલાવતી હતી. “ અરે! આ તો કામદેવે પાયરેલી જાળ છે; તે વિષયક્ષંપટ સ્ત્રી છે. ” એવા શબ્દો મારા મુખમાંથી નિકળ્યા. મારું મન તો નિર્મળ હતું. મારામાં ધર્મની અસર જુઓ. ગુરુએ સેવિત્રા ઉપદેશ રૂપી ખીજનું એ ફળ છે. ”

આ કાવ્ય ઉપરથી ખ્રિસ્તી અને જૌદ નીતિ સરખાવવાનો દૃષ્ટાન્ત મળે છે. પહેલાના સમયમાં એક ઇજિપ્તનો ધાર્મિક યાત્રાળુ એક નાયનારી છોકરીને મળ્યો. તે પોતાનો લજ્જ-સ્પદ ધંધો ચલાવતી હતી. તે યાત્રાળુ એકદમ તેને જોઈને આંસુ પાડીને રડવા લાગ્યો. અને જોડ્યો, “ અરે, પાપી ધંધામાંથી માણસોને ખુશ કરવા આ બિચારીને આવું કરવું

*દ્વર્-શોક, કીર્તિ-નિન્દા, ધનિકતા-નિર્ધનતા, નફા-ખોટ-એ આઠ બંધનમાં સારીય માનવજાત બંધાયેલી છે, એમ જૌદ લોકો

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક ધ્યેયો

પડે છે ? અને આપણે પવિત્ર કામવડે પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા આવી કાળજી રાખી શકતા નથી. ”

બૌદ્ધ અને જુદ્ધબિદ્ધુ નાયકાને જોઈને તિરસ્કાર દેખાડે છે; અને પોતે ખ્રિસ્તી એમા લલચાયો નથી એમ જાણીને તે ખુશી થાય છે. પેયો સાધુ: સર- ખ્રિસ્તી સાધુ રહે છે, એટલા માટે કે આ જગતનાં પ્રાણીઓ ખામણી હૈાતિક (જગતનાં) મુખ માટે જોરડી કાળજી અને ઉત્સાહ રાખે છે, તેટલી કાળજી અને ઉત્સાહ સાધુઓ પ્રભુનો પ્રકાશ મેળવવા રાખી શકતા નથી. ”

(જુદ્ધમાર્ગનું ગદસ્ય; “હિંદનો વારસો” માળામાં ભાષાન્તર)

અંશોકનું ફેરમાન ૧૩

(૮) સાચો વિજય

સાચો પવિત્ર ભગવાન પ્રભુની એવી કૃત્તિ છે કે બધાં સજીવન વિજય પ્રાણીઓ સુરક્ષિત રહે, મંચમ પાળે, શાત મન રાખે અને પ્રપ્રુદ્ધ રહે. ભક્તિમાર્ગનો આ મિદ્ધાન્ત છે, વિજય છે. એવો ભગવાન પ્રભુનો મત છે. બધો આનન્દ પ્રયત્નમાં જ મમાયવો રહેજો, કેમકે તે આ જગતમાં અને પરલોકમાં કામ લાગે છે. કાયદાથી, ધર્મથી મળેલા વિજયમાં આનન્દ રહેલો છે. અગર જો કે આ જગતનો આનન્દ એક સામાન્ય બાબત છે; પરંતુ જે પરલોકનો આનન્દ તે જ પ્રભુની દૃષ્ટિથી ખરો આનન્દ છે. ”

(વી. એ. સ્મિથના ભાષાન્તરને આધારે)

(૯) શ્રદ્ધાથી મળતો બદલો

શ્રદ્ધાનું બધાં મનુષ્યો આખરે જુદ્ધ થવા સર્જાયેલાં છે. જો કળ: માણસો શ્રદ્ધાથી માદીના કે ધીરના સ્તૂપ (સ્મારક) સ્થાપે;

અથવા પર્વતમાં કે જંગલમાં ધૂળના ઢગલા કરીને જૈનોને માન આપે-તો તે બધાંય પ્રકાશ મેળવશે.

જે ચિતરેલી ભીંતોમાં માણસો લગવાનનાં ચિત્રો પાડે, અથવા ચિત્રકાગ પાસે ચિતરાવે તો એ લોકો પણ જ્ઞાનપ્રકાશ મેળવવા લાયક થાય છે. હોકરાઓ રમતમાં પત્થરની, લાકડાની કે લોખંડની મૂર્તિ બનાવે, અથવા કાસી જોડ અને દોલ વગાડે, અથવા મધુર અવાજે લગવાનના ગીતો ગાય તેઓ પણ આ જગતમાં યુદ્ધ થાય છે.

જેઓ માત્ર એક જ પુષ્પ લગવાનને ચઢાવે, અથવા માત્ર એક જ વખત લગવાનની પૂજામાં બે હાથ જોડે, અથવા સ્તૂપને નમસ્કાર કરે, અથવા એક જ વખત, “ યુદ્ધનો વિજય હો ” એ પ્રમાણે બોલે એ મનુષ્યો પણ લગવાનનો પ્રકાશ જોઈ શકે છે.

તોપણ માધુનું સ્થાન તો નોંખું જ છે. સાધુપુરુષો દુનીઆથી અલગ રહી પવિત્ર જીવન બંધે વીતાડે; તેમણે રાજાઓને અને રાજપુત્રોને તજ દેવા જોઈએ. સાધુપુરુષોએ રાજદારી પુરુષો સાથે વાતચીત ન કરવી, દારૂડીઆ સાથે ન બોલવું, મગરર લોકોને મચક ન આપવું. પણ મંથમીઓ પાસે નમ્ર થઈ રહેવું.

માધુપુરુષોએ જૈનોને તજ દેવા; લટકાળી બટકબોલી સામ્બીઓને તજ દેવી. ઇતિહાસિક સ્ત્રીઓ, જેઓ બ્રહ્મચર્ય પાળે નહિ તેમનો ગંગા ન કરવો. કુમારિકા સાથે વધારે સમાગમ ન રાખવો. કસાઇ, ભાંડ, ભવેલા, પટા ખેલનારા મુસ્લામાણ ખેલનારા અને એવા બીજાં લોકોનો સમાગમ ન રાખવો.

સ્ત્રીઓને ઉપદેશ આપવો પણ તેમની દક્ષ મરકરી કરવી નહિ.

(“ મહાયાન પત્રો ” માંથી “ સદ્ધર્મ પુડરીક ” નામના પ્રકરણનાં સૂત્ર ૪૭-૮નું ભાષાન્તર)

(૬) શ્રદ્ધા

શ્રદ્ધા: શ્રદ્ધા એ એક મોટો રક્ષક છે, વાલી છે, સર્વ ગુણોનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન છે, કામવાસનાને દૂર હટાવીને શ્રદ્ધા મોક્ષપુરીમાં જવાનો પુલ બાધે છે. શ્રદ્ધા શુદ્ધ, સાચા વિચાર આપે છે. માન પ્રગટાવે છે, ને ગર્વથી દૂર રાખે છે. શ્રદ્ધા રૂપી મૂળમાંથી સુખનું વૃક્ષ જાગે છે. તે એક એવો દિવ્ય હાથ છે જે વડે દિવ્ય ખજાનો ઝીલી શકાય છે. આત્મમયમ શ્રદ્ધાથી જ પ્રગટે છે. વિજેતાના કાયદાઓમાં શ્રદ્ધાથી આનન્દ પ્રગટે છે. શ્રદ્ધાથી સદ્ગુણનું જ્ઞાન વધે છે. તે યુદ્ધને ખરે માર્ગ દોરે છે અને વિજય અપાવે છે. નીતિની ઉત્કટતા અને શુદ્ધિ શ્રદ્ધાથી વધે છે. શ્રદ્ધાથી પાપ મહાગુણોના વિનાશ થતો અટકે છે. તે રાગથી અજિત રહે છે.

શ્રદ્ધાનું કૃણ: શ્રદ્ધા હંમેશાં યુદ્ધના મહાન ગુણોની શોધમાં રહે છે. કામ-વાસનાથી અનાસક્ત, પાપથી મુક્ત એવી શ્રદ્ધાથી જ સાચો આનન્દ પ્રગટે છે. શ્રદ્ધા કામદેવના સામ્રાજ્યની પેલી હદ સુધી દૂર જાય છે ને મોક્ષ માર્ગ દેખાડે છે. બધા ગુણોનું ખીજ અને મૂળ તે જ ખરી શ્રદ્ધા; તે વડે હઠાપણનું વૃક્ષ પોષણ મેળવે છે ને જ્ઞાનથી મળેલા આનન્દમાં વૃદ્ધિ કરે છે. મહાન વિજેતાઓ શ્રદ્ધાથી મહાર પડે છે ને પંકાય છે. જેઓ યુદ્ધમાં શ્રદ્ધા રાખે છે તેઓ કદાપિ સદ્ગુણોના માર્ગ તજતા નથી. જેમને ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા છે તેમને તીવ્ર જિજ્ઞાસા પ્રકટે છે. અને તેઓ મહાન, પુરુષોનાં દષ્ટાન્તોનું અનુકરણ કરે છે. જેઓ સંઘમાં માને છે તેઓ પોતાના સત્ય માર્ગમાંથી કદાપિ અલાયમાન થતા નથી.

“ ગ્લાવક ધાર્મિણી ”

(બેન્ડલ ને રાઉઝના બાધાન્તર ઉપરથી)

(૭) પુણ્ય અને પાપથી અલગ રહેનારા સેવકો-સંતો:

જ્યારે રોગનો ઉપદ્રવ વધી પડે છે ત્યારે આવા સંતો લોકોને દવા આપી સહાય કરે છે, ને આરામ આપે છે. જ્યારે દુષ્કાળ પડે છે ત્યારે તેઓ અન્ન અને ખોરાક રૂપ થાય છે, ને પાણી પૂર પાડે છે, ભૂખ અને તગમ દૂર કરીને તેઓ બધાને ધર્મ શિખવે છે લગ્નમના વખતમાં તેઓ દામાનો સિદ્ધાન્ત સમજાવે છે, અને કરોડોને કહે છે કે તમે શસ્ત્રથી ખીજાને ઇજા કરશો નહિ, યુદ્ધમાં તેઓ કોઈના પક્ષપાત કરતા નથી, તેઓ સમાધાન કરવા મમજાવે છે, તેઓ મહાભોધિમત્વ કહેવાય છે. નરક ગમે તેવું દુષ્ટ હોય તોપણ, જનસમાજના હિત ખાતર તેઓ નરકમાં પણ જવા તૈયાર થાય છે

સેવાના
સત્

આ મર્ત્યલોકમાં તેઓ ધર્મ શિખવે છે, તેથી તેઓ 'નેતા' કહેવાય છે-નૂત્યાને માર્ગ દેખાડે છે. જ્યાં માણસો ઈન્દ્રિયોના વિષયનુષ્ઠાન દુએલા હોય છે ત્યાં તેઓને ગમતું નથી. જ્યાં મારુસો ધર્મનું ધ્યાન ધરે છે ત્યાં તેઓ ધ્યાન કરવા બેસે છે તેઓ કામને હથે છે ને હૃદયમાં તેને અવકાશ આપતા નથી તેઓ કહે છે કે અગ્નિમાં જેવી રીતે કમળ ટકી શકતું નથી તેવી રીતે મંતપુરુષોના હૃદયમાં કામદેવ રહી શકના નથી કામવાસનાના બળથી વેરયા જેવી રીતે માણસને ક્ષમાવે છે, તેવી જ રીતે તેઓ (સંતો) તેવા જ બળવાન આકર્ષણથી માણસોને પોતાની તરફ આકર્ષે છે, ને તેમની બધી લાગણીઓને યુદ્ધના ડહાપણમાં પલગવી દે છે. જગતના ભલા માટે તેઓ બધા માણસો માટે બધુય કરી શકે છે.

તેમની
સમાજ-
સેવા

(વિમલ કીર્તિનિદેશ સુત્ર ૩૨૫-૨૬
ધ. સ. ના ૪ સૈકામાં રચેલું છે)

૬ દક્ષિણ હિંદનો નીતિવિદ્ (તિરુવેલુર ઇ. સ. બી. સેકામા)

(અ) પ્રેમ

પરકથાણુ-
વાચુ
પ્રમાણો

એવો કાર્ત શળિયો છે જે પ્રેમનો માર્ગ બંધ કરી શકે તે આબિમાથી પ્રેમથી ખરતાં આસુઓ પ્રેમનો આવિર્ભાવ દેખાડે છે. પ્રેમરહિત માણસો બધું પોતાના સુખ માટે ખર્ચી નાખે છે, પણ પ્રેમમાં તલીન થઈનારા પોતાના હાડકાં મીઠાના દિત માટે આપે છે. (Wise) પ્રાચીન પુરુષો કહે છે કે શરીર અને આત્માની સાક્ષી તેનું નામ પ્રેમ. જેટલે અંશે માણસ પોતે પગમ પ્રેમ સાથે જોડાયેલો હોય તેટલે અંશે તે પ્રેમનું સ્વરૂપ આજીવે છે. પ્રેમથી કામગીરી જન્મે છે; કામગીરીથી ખરી મૈત્રી થાય છે ને તેની કિંમત અમૂલ્ય છે.

પ્રેમનો
બદનો

સત્પુરુષો પૃથ્વી અને સ્વર્ગનું સુખ પામે છે. વિદ્વાન માણસો કહે છે કે પ્રેમાગ માણસને ઉભય લોકોના મર્વ સુખો મળે છે. મૂર્ખ લોકો કહે છે કે પ્રેમથી માન સંત પુરુષોને જ મદદ થાય છે. તે પાપની સામે ચરામાં મોડું મળે છે. જેમ સૂર્યની ગરમીથી હાડકાં વિનાના બધા પોચા પદાર્થો બળી નાશ પડે, તેવી રીતે સદ્ગુણથી પણ પ્રેમરહિત બધું નાશ પામે છે, કેમકે પ્રેમજીવન છે.

ગૃહસ્થ
જીવનમાં
પ્રેમનું
સ્થાન

પ્રેમાગ હૃદયથી ગૃહસ્થ તરીકે જીવન વીતાડવું જોઈએ. પ્રેમ વગરનું ગૃહસ્થ જીવન રેતીના રણમાં સૂકાઈ ગયેલા ઝાડ જેવું છે. જેમને આંતર સાધનોથી પ્રેમ પ્રગટતો નથી તેમને બાહ્ય દૃષ્ટિના પ્રેમથી કાંઈ લાભ થતો નથી. સજીવન આત્મા પ્રેમથી જીવે છે. પ્રેમ રહિત માનવીઓ માત્ર હાડકાંમનાં પૂતળાં છે.

(“ પવિત્ર કુરલ ” એચ. એ. પોલી કૃત ભાષાન્તરમાંથી)

(વ) ગૃહસ્થ જીવન

જે સદ્ગુણી જીવન જીવે છે તે જ ગૃહસ્થજીવન જીવે છે ગૃહસ્થના અને તે પ્રજાચારી, વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસીને મદદ કરી શકે છે. પાંચ ધર્મઃ બ્રૂચેલા, ગરીબ અને મૃત્યુ પામેલાને જે મદદ કરે તે ગૃહસ્થ છે; ને પિતૃઓને, દેવોને, મગાંવહાલને, પોતાના મહેમાનોને અને પોતાની જાતને મદદ કરવી એ ગૃહસ્થના પાંચ મુખ્ય ધર્મ ગણાય છે તેના ધર્મમાં મંત્રતિની ખોટ ન હોય. તે પોતે સુખ ભોગવ્યા પહેલાં જ દુઃખની કલ્પના કરી ખીજને દાન આપે છે.

જે ધર્મમાં ખરો પ્રેમ અને સદ્ગુણ વામ કરી રહે તો ગૃહસ્થ-જીવન શોભાસ્પદ છે અને સદૃશ થાય છે. જે ગૃહજીવન સદાય મની શ્રેષ્ઠતા સદ્ગુણના માર્ગમાં વીતાડવામાં આવે તો ઘર તજી વનમાં જવામાં શો લાભ છે? જે ગૃહજીવન યોગ્ય રીતે પસાર કરે છે તે બધા પુરુષ થીઓમાં પહેલે નંબરે આવે છે.

જે ગૃહસ્થજીવનમાં સાધુઓનું પોષણ થાય તથા મદ્ગુણનો સમાવેશ વિકાસ થાય તે જીવન સાધુઓના એકલવાયા જીવન કરતાં યાપ સરક્ષણ સામે વધારે ટકાર ઝીલે છે ને કસોટીઓમાંથી પ્રમાર થાય છે; ગૃહસ્થજીવન પોતે જ સદ્ગુણનો માર્ગ છે. ખીજ માર્ગો પણ સારા છે, જે માણસો તેમાં ખામી ખોડ કાઢે નહિં તો; જે આ જગતમાં યોગ્યતાપૂર્વક ગૃહસ્થજીવન વીતાડે છે તે દેવોમાં સ્વર્ગીય સ્થાન મેળવે છે. ગૃહસ્થાશ્રમથી જ સમાજનું સંરક્ષણ શક્ય બને છે.

(" પવિત્ર કુરુક્ષેત્ર " એચ. એ. પોસ્તીકૃત બાષાન્તરમાંથી)

૭ શ્રીમદ ભગવદ્ગીતામાંથી

(અ) ભક્તિ

ભક્તિયુક્ત
સમર્પણ

જો કોઈ મને ભક્તિથી એક પાદકું, એક પુષ્પ, એક ફળ કે પાણી અર્પે છે તો તે પ્રયત્ન કરતા આત્માની તે ભેટ હું સ્વીકારું છું. તું જે જે કર-ખા, યજ કર, દાન કર, કે તપ કર-તે મધુ હે અણુ'ન ! તું મારે માટે કર-મને અર્પણ કર. આમ કરવાથી તું પાપ અને પુણ્યના ફળમાંથી મુક્ત રહીશ, કર્મબંધનમાં બધાઈથી નહિ. યોગ અથવા સંન્યાસથી પવિત્ર થએલો તું બધ-નથી મુક્ત થઈશ અને મારી પાસે-ભગવાનની પાસે-આવીશ.

(ક) કર્તવ્ય-ધર્મ

કર્તવ્ય-
ધર્મ

પોતાનો ધર્મ, ફળની લાલચ રાખ્યા સિવાય આચરેલો ધર્મ, બીજાના સારા આચરેલો ધર્મ કરતા વધારે મારો છે. પોતાની ફરજ બજાવતાં મોત થાય તે સારું-બીજાનું કામ (કર્તવ્યધર્મ) આપણને લાયક થાય છે.

(ક) કામ-રિપુ

કામ-રિપુ

‘કામ, ક્રોધ, રજેગુણમાંથી પ્રગટે છે ને દુષ્ટ છે. તે કામને આ જગતમાં તારો દુરમન જાણુ, ધૂમાડાના ગોટામાં ગુમ રહેના અગ્નિ જેવા ગદગીથી ખરડાયેલા દર્પણ જેવી, ઝોર વગેરેથી વી ટાયેલા ગર્જ જેવી, આ બધી દુનિયા કામથી વીંટાયેલી છે.

(ઢ) આદર્શોના સંક્ષેપ સાર

વશ્ય પ્રકાર-
તુ તપ

દેવોની પૂજા, ધ્યાનથી પૂજા, ગુરુઓ અને ડાહ્યા-પ્રારા પુરુષોની પૂજા, પવિત્રતા, ઇન્દ્રિયોનો સંયમ, સત્ય બ્રહ્મચર્ય અને અદ્વિંસા-આ બધાં શારીરિક તપ કહેવાય.

બીજાને દુઃખકર ન થાય તેવું સત્ય વચન, પ્રિય અને હિતકર વાક્ય બોલવું; પોતાના સ્વાધ્યાયનો અભ્યાસ તેનું નામ વાણીનું તપ કહેવાય છે.

મનની પ્રસન્નતા, નમ્રતા, મૌન; ધન્દિયોનો તિગ્રહ ને અંત-કરણની શુદ્ધિ—એ માનસિક તપ કહેવાય છે.

(“ભગવદ્ગીતા”) નાં ઈ. ગી-થોમસે કરેલાં ભાષાન્તરને આધારે

૮ કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાંથી

(અ) રાજા

રાજાની ધાર્મિક કરજ એ છે કે તેણે હંમેશાં તૈયાર રહેવું જોઈએ. કર્તવ્ય એ જ તેનો યત્ન છે. બીજાનાં દુઃખની દાદ સાંભળવી એ ઘાન સમાન છે—એ તેની પવિત્રતા છે. પ્રજાના સુખમાં તેનું સુખ રહેલું છે; તેમના કલ્યાણમાં તેનું કલ્યાણ રહેલું છે.

કાચબાઓ પોતાને જન્મ આપનારને જ ખાઈ જાય છે. તેમ રાજાઓને પ્રજાનું બલણ કરનારની ટેવ પડી છે. રાજાએ પ્રજાનું પાલનપોષણ કરવું જોઈએ.

(વ) જાસુસો, વિપયવાસના, દ્રવ્યલોભ

રાજ્યમાં માન પામેલા એક સાધુના વેષમાં એક સ્ત્રી મુખ્ય પ્રધાનો પાસે એક પછી એક દરેક પાસે જઈ શકે અને કહે, “ રાણી તમારી સાથે પ્રેમમાં પડી છે; તમે તેના ગુપ્ત સ્થાનગૃહમાં આવો એવી બધી ગોઠવણ કરી છે; તમને ઘણું ધન મળશે; ॥

૯ લોકપ્રિય નીતિ

(અ) મનુસ્મૃતિ લખનાર મનુ

લાકડાનો દાંધી, આમડાનું દરણ અને શાન વગરનો શાકણ આ ત્રણ માત્ર અમુક નામ જ ધારણ કરે છે. (૨) ૧૫૭

જે સત્યની શોધ કરે છે તે સત્ય શુરના મનમાં ગુપ્ત રહેલું છે તે તને જડશે. (૨) ૧૫૮

મા-બાપનું
ઋણ

માતા દુઃખથી પુત્રને જન્મ આપે છે; પિતા તેને દુઃખથી પાળે છે; જેમ જેમ તે મોટો થાય છે તેમ તેમ તે તેમને બેઠેત માથે દુઃખના બાર નાંખે છે. તેથી તે એવું ઋણ ઉત્પન્ન કરે છે જે તે કદાપિ પાછું ભરી શકે નથી. પછી તે સેંકડો વર્ષ મહેનત કરે તોપણ માતૃપિતાના ઉપકારનો અલ્લો વાળી શકે નથી. (૨) ૨૨૭

મારા પુત્ર ! તારા માતૃપિતાને અને શુરને જેની રીતે પ્રસન્ન કરવા તે તું હંમેશાં વિચાર્યા કરજે. તેમના ઉપકારનો અલ્લો વાળવા ભક્તિનું શરણ લે. તે તારો સૌથી ઊંચો ધર્મ છે, તારી ફરજ છે. (૨) ૨૨૮

સારગ્રાહી
યત્ન:

હે પુત્ર, નમ્રતાથી ઝેરમાથી જીવન માટે બોગક મેળવજે, ગંદી માત્રમાથી તું શુદ્ધ સોનું મેળવજે; દુશ્મન પામેથી સદાચરણનાં દૃષ્ટાંતો મેળવજે; સારી ભાષા અને નમ્રતા બાળક પાસેથી મેળવજે, દરેક પાસેથી થોડું કાઠ મેળવજે. નીચ માણસ પાસેથી જાંચા બોધપાઠ મેળવજે. (૨) ૨૩૮, ૩૯,

બાળપણમાં પિતાએ છોકરીની સંભાળ રાખવી જોઈએ. સ્ત્રી જાતનું તેની જીવવાનીમાં તેનો પતિ તેની સંભાળ રાખે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રો માતાની સંભાળ રાખે છે. સ્ત્રીએ કદાપિ પોતાની જ ઉપર આધાર રાખીને રહેવું નહિ. (પ. ૧૪૮; ૯. ૩)

જે વફાદાર (સતી) સ્ત્રી પોતાના પતિ સાથે સ્વર્ગનું સુખ મોગવવા ઇચ્છે છે તેણે પતિની ભક્તિ કરવી જોઈએ; તેને દેવ સમાન ગણવે જોઈએ. તેને દુઃખ થાય તેવું કાંઈ કરવું નહિ. તે ગમે તેની દશામાં હોય, અને ગુણ રહિત હોય તોપણ તેને પત્નીએ દુઃખ આપવું નહિ. (૫-૧૫૪; ૧૫૬)

પરમેશ્વરે આપણી જરૂરિયાતો ખ્યાનમાં લઈને આપણી ઉપર રાજ્ય કરવા અને આપણું રક્ષણ કરવા રાજા મન્યો છે. રાજા વિના આ જગત લાયમાં આવી પડત. (૭-૩)

રાજા નાનો હોય તોપણ તેને માત્ર સામાન્ય માણસ જેવા ગણવે નહિ. માણસરૂપે તે એક દેવ છે. (૭-૮.)

જે રાજા ગુન્હેગારોને છૂટા મૂકી દે અને નિર્દોષનો દંડ કરે તે અન્યાય કહેવાય છે; દુષ્ટોને રાજાએ કાટનાં છોડ (thorns) જેવા સમજીને તેમને કાઢી નાંખવા જોઈએ. સારા અને સદ્-ગુણી માણસોને રાજાએ બચાવવા જોઈએ. (૯, ૨૫૨; ૨૫૩)

જે દબતાથી પોતાના શરીર, મન અને વાણી ઉપર કાબૂ મેળવે છે, તેણે ત્રણ ગણો વિજય મેળવ્યો છે, એમ કહી શકાય. (૧૨, ૧૦.)

આવી રીતે તે પોતાની ઉપર અને બધાં સજીવન પ્રાણીઓ ઉપર ત્રણમણી સત્તા ચલાવી શકે છે. વિષયવાસનાને તથા ક્રોધને જીતીને તે, સાધુપુરુષોને યોગ્ય જાતું સ્થાન, મેળવે છે. (૧૨-૧૧)

(આ) રામાયણ,

સુબોધ
વચનો

સત્ય, કુલીનતા, અને ન્યાય રાજમા હોવાં જોઈએ. તે
પોતાની પ્રજાનો માબાપ, તથા મોટો ઉપકારકર્તા છે.

(૨-૬૭, ૩૫)

માણસ જે કામ કરે તેમાં, તે મંપૂર્ણ કરવામાં ને તેમાં
વિજય મેળવવાની સાચી કુંચી એ જ છે કે કદાપિ તેણે નિરાશ
થવું નહિ.

(૫-૧૨-૧૧)

જેણે લુહિળગ કેળવ્યું છે તેણે જ ખરું ધન મેળવ્યું છે.
જેણે વિદ્વતા પ્રાપ્ત કરી છે તેણે જ ખરું ધન મેળવ્યું છે. જે
કુલીન છે તે ખરો ધનવાન છે. જેને સર્ગાવહારા છે. અને
મિત્રો છે તે જ ખરો ધનવાન છે. જે શુશ્રુવાન છે તે ખરો
ધનવાન છે.

(૬-૮૩, -૩૫, ૩૬)

વિચાર, વાણી અને કર્મ ઉપર કાળ મેળવવાથી કે મૌનવ્રત પાળવાથી, જટા રાખવાથી, કે મુંડન કરાવવાથી, આમડાનાં કે વસ્ત્રધારનાં વસ્ત્રો ધારણ કરવાથી, ઉપવાસ, સ્નાન અને પવિત્ર અમિત્રી પૂજા કરવાથી કે વાનપ્રસ્થ જીવન વીતાડવાથી, શરીર કૃશ કરી નાંખવાથી—ઉપર કહેલી કોઈ નીતિ, અંતરાત્મા જાગ્યો ન હોય ત્યાં સુધી—અથવા પાપથી મુક્ત થયો ન હોય ત્યાં સુધી, બધું જ બ્યર્થ છે.

(૩-૧૩૪૪૫)

વિચારથી, વાણીથી કે કર્મથી કોઈને દુઃખ દેવું નહિ. ખીજને દાન આપવું અને સદ્દુ ઉપર પ્રીતિ રાખવી. સંજ્ઞાનોની આ હંમેશની ક્ષરણ છે. જાંચા મનવાળા સાધુપુરુષો સત્કાર્ય કરવામાં આનન્દ માને છે, ને પોતાને લાભ થવાનો વિચાર પણ કરતા નથી. ખીજને દાન આપતાં આર્થિક લાભ થવાનો વિચાર સંજ્ઞાનોના મનમાં નથી હોતો.

જૂડી સાધના:

સંજ્ઞાનોની સ્વભાવ:

(“હિંદની પ્રજા” મોનીઅર વીલ્કિન્સ કૃત ભાષાન્તરમાંથી)

૧૦ લોકોક્તિઓમાં રહેલા ઉપદેશમાંથી.

(અ) ભાગ્યદેવી.

“જેમ દેવ આપે છે તેમ તે લઈ લે છે”—એવી જાતના રાજા અને ખીકણુ વિચારો રાજાએ કરવા ન જોઈએ. હે રાજા, હું દેવ: નસીબ ઉપર ધણીપણું (સત્તા) દર્શાવ; ને તે (ભાગ્યદેવી) તારી દાસી થઈ રહેશે.

(આ) જીરસો.

જીરસો કતિ ધણી થઈ પડશે અથવા નોઠર થઈ રહેશે. જો જીરસાવું હું તાએ થઈશ તો તે તને નીચે પાડી દેશે. જો તું તેનો શોક નિયમન:

યમ્ય તો તે તને મારે માર્ગે દોરશે, અને જ્યાં ભાગ્યદેવી તને લખ જવા ઇચ્છતી હશે ત્યાં તે (જુસ્સો) માર્ગદર્શક યમ રહેશે

(૬) કુટુંબ

કુટુંબનો

વિકાસ

કાર્ત્ત કુટુંબ નાનું હોય અને ગરીબ હોય તોપણ તેઓ બધાં મંપથી રહે તો સારું જો ચોખા અને છોડાં જુદાં પાડીએ તો પત્રી તે બગી શકે નહિ—તે તેની વૃદ્ધિ થાય નહિ,

(૬) પુત્ર

પુત્ર

માહાત્મ્ય:

ખોરાક માણુમના જીવન માટે છે, લૂગડાં તેના રક્ષણ માટે છે. સોનું સુંદરતા વધાવવા માટે છે. લગ્ન ચડતી માટે—ધનરાન થવા માટે—હે, પત્ની કુટુંબમાં વિરોધ કરાવવા માટે હોય છે, પુત્રીથી પીડા વધે છે. પુત્ર આ જગતમાં મંપૂણું સર્વ જોવા ઝળહળે છે.

દરિશ્ચન્દ્રને નાગદે કરેલો ઉપદેશ.

(૪ સ ૬ મો સૈકા)

(૭) મૈત્ર રાખવાથી કામ પાર પડે છે.

સુગ્રીવ પક્ષી (સુગરી)ને વાનરાઓ ઉપદેશ આપે છે —

મીનથી

સર્વ સિદ્ધ

થાય છે

‘ જો તું ડાહ્યો હો, વિજયની આશા રાખતો હો, તો ધણી કામમાં શેકાયલા માણસો પાસે જમ્ય નહિ, દારેલા જુગારીઓ સાથે, શિકારીઓ જેમણે પોતાનો શિકાર ચુમાવ્યો છે તેમની માથે કદાપિ મેંભાપણ કરીય નહિ. જો તેમનો સમાગમ કરીશ તો દુઃખ આવી પડશે. ’

સુગ્રીવ પક્ષી આ સલાહ માનવાની ના પાડે છે, અને તેથી વાનરાઓ તેટ્ટી પક્ષીનું ડોકું મરડી તેને મારી નાંખે છે. વાનરાઓનો ઉપરી કહે છે:—

‘જે લાકડું સખત છે તે જેમ વાળાએ તેમ વળી શકતું’ મૂર્ખને
 થી. સખત પથર અઝાધી કપાતો નથી; તેથી, હે મિત્રો, ઉપદેશ
 તમે મૂર્ખને ઉપદેશ કરવાનું કામ માથે લેશો નહિ. ઘણો મારો ન કરવો:
 ઉપદેશ આપવા કરતાં ય જેટલીક વાર મૌન રાખવું જ સારું છે.

(પંચતંત્ર; રાજપુત્રાને ઉપદેશ આપવા માટે
 ઇ. સ. પહેલા મૈકામા રચાયું; તેના, એ
 ડબલ્યુ રાઇડર દ્વારા લાવાનંતરમાંથી)

ઓનો સંગ્રહ રાખવામાં આવ્યો હતો, જે ઉપરથી જૂના પૂર્વના લોકોના આદર્શ જાણી શકાય છે. તેથી ચીનનાં જૂનાં ધાર્મિક “સિનિઝમ” વિષે કાંઈક ખ્યાલ આવે છે.

ધાર્મિક આદર્શમાં ચીના લોકો ‘શાંગ’ ની પૂજા કરે છે અને “શુકન” ના સિદ્ધાન્તમાં માને છે. “ચોઉ” લોકો ઇશ્વરમાં માનતા હતા. તેમણે રચેલાં ઇશ્વર-સ્તવોમાં “શાંગ-ત્રિ” અથવા “હાઉતીન” નામથી સ્વર્ગ અને ઇશ્વરને સંબોધવામાં આવે છે. તે એક બળવાન શક્તિ છે તે ન્યાયી છે.

દૂંકમાં કહીએ તો જાણું ચારિત્ર્ય, મરેલા માનવીઓ માટે વહેમભરેલા ધાર્મિક વિચારો અને “શુકન” સિદ્ધાન્ત-એ ત્રણ તત્ત્વો મળીને “સિનિઝમ” અથવા ચીના લોકોનો ધર્મ પ્રગટ થયો.

હિંદુ લોકોએ પોતાના ધર્મમાંથી ખોટા વહેમને હાંકી કાઢવા માટે “યાહોવાહ” નામના દેવની સહાય લીધી તેમ ચીના લોકોએ ‘સુમેળ’ અથવા ‘સમાધાન’ની કલ્પના કરીને, મરેલા લોકો તરફ વહેમી વિચારો ફેરવી દીધા અને [divination] “શુકન” નો સિદ્ધાન્ત પણ સહેજ ફેરવી નાંખ્યો; તે બધાં તત્ત્વોમાંથી ધીમે ધીમે “સર્વેશ્વરવાદ” [Pantheism] નો વિકાસ થયો. તેમાં પૂર્વજોને યોગ્ય સ્થાન મળ્યું અને કુદરતનાં બળ ધર્મમાં સ્થાન પામ્યાં. ડૉ. હુ શિહ [Dr. Hu Shih] ચીના લોકોના વર્ગમાં બે તત્ત્વો જ મુખ્ય માને છે (૧) માનવતા (૨) વિવેક; અથવા “બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યવાદ;” તોપણ જૂના વહેમનું તે ધર્મમાં કેટલેક અંશે સ્થાન છે, એવું તે સ્વીકારે છે.

પ્રકરણ ૫ મું

ચીનનું નીતિશાસ્ત્ર

“ મહાન પુરુષ આ લોક અને પરલોકનો સુમેળ સાધી શકે છે, ”—સુચિંગ.

ચીના- ચીન લોકોએ જે કામ યુરોપમાં કયું તેવું જ ચીના
 એશિયાના લોકોએ એશિયામાં કયું; તેમને આપણે ‘ એશિયાના ચીન ’
 ચીન; કહી શકીએ. ચીન લોકોનું લક્ષ સત્ય અને સુન્દરતાની શોધમાં
 રહે છે, ને ચીના લોકોનું લક્ષ સુમેળ (એકતા) સાધવા તરફ
 તથા વિવેકથી સામાજિક મંબન્ધો ગોઠવવા તરફ રહે છે.
 ‘ શાંગ એટલે પૂર્વ તરફના લોકો; ‘ ચોઉ ’ એટલે પશ્ચિમના
 લોકો, જેમણે ચીના લોકોને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨ મા ઐક્યમાં
 જીતી લીધા હતા. શાંગ અને ચોઉ-એ બે લોકોની સંસ્કૃતિનું
 મિશ્રણ થવાથી ચીના લોકોની સમાજવ્યવસ્થા જન્મ પામી છે.
 તેથી હિંદમાં જે સમયે સંસ્કૃતિનો આરંભ થયો તે જ સમયે
 લગભગ ચીનમાં પણ સંસ્કૃતિના પગલાં મંડાયાં; તેમાં પહેલાંના
 પશ્ચિમ દેશના લોકોના આદર્શો હતા; તેમાં, ક્રોતરેલા દાડકા-

ઓના સંગ્રહ રાખવામાં આવ્યો હતો, જે ઉપરથી જૂના પૂર્વના લોકોના આદર્શ જાણી શકાય છે. તેથી ચીનનાં જૂનાં ધાર્મિક “સિનિઝમ” વિશે કાંઈક ખ્યાલ આવે છે.

ધાર્મિક આદર્શમાં ચીના લોકો ‘શાંગ’ ની પૂજા કરે છે અને “શુકન” ના સિદ્ધાન્તમાં માને છે. “ચોઉ” લોકો ધર્મશ્રી માનતા હતા. તેમણે રચેલાં ધર્મશ્રી-સ્તવોમાં “શાંગ-ત્રિ” અથવા “હાઉતીન” નામથી સ્વર્ગ અને ધર્મશ્રી સંબોધવામાં આવે છે. તે એક બળવાન શક્તિ છે તે ન્યાયી છે.

ટૂંકમાં કહીએ તો જિયુ” આરિય, મરેલા માનવીઓ માટે વહેમબરેલા ધાર્મિક વિચારો અને “શુકન” સિદ્ધાન્ત-એ તત્ત્વો મળીને “સિનિઝમ” અથવા ચીના લોકોના ધર્મ પ્રગટ થયો.

હિબ્રુ લોકોએ પોતાના ધર્મમાંથી ખોટા વહેમને હાંકી કાઢવા માટે “યાહોવાહ” નામના દેવની સહાય લીધી તેમ ચીના લોકોએ ‘સુમેગ’ અથવા ‘સમાધાન’ની કલ્પના કરીને, મરેલા લોકો તરફ વહેમી વિચારો ફેરવી દીધા અને [divination] “શુકન” નો સિદ્ધાન્ત પણ સહેજ ફેરવી નાંખ્યો; તે બધાં તત્ત્વોમાંથી ધીમે ધીમે “સર્વેશ્વરવાદ” [Pantheism] નો વિકાસ થયો. તેમાં પૂર્વજોને મોઝ્ય સ્થાન મળ્યું અને કુદરતનાં બધાં ધર્મમાં સ્થાન પામ્યાં. ડૉ. હુ શિહ [Dr. Hu Shih] ચીના લોકોના વર્ગમાં એ તત્ત્વો જ મુખ્ય માને છે (૧) માનવતા (૨) વિવેક; અથવા “બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યવાદ;” તોપણ જૂના વહેમનું તે ધર્મમાં કેટલેક અંશે સ્થાન છે, એવું તે સ્વીકારે છે.

શકુનશાસ્ત્ર
પર
આસ્થા:

‘ શુકન ’ દ્વારા લવિષ્યમાં બનવાના બનાવોની આગાહી-
એ ચીના લોકોના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં મહત્ત્વની વાત છે,
તેની અસર તે લોકોની સંસ્કૃતિ ઉપર થઈ છે. ચીના લોકોમાં
જૂતા લખાણો લવિષ્યવાણી જોઈતા હાડકાંઓ ઉપર, લખેલા
હતાં. તેમાં કયા વિષય ઉપર લવિષ્યવાણી કહી, કયી તારીખે
કહી તથા કેવી લવિષ્યવાણી કહેવામાં આવી-તે બધું હાડકાંઓ
ઉપર લખવામાં આવેલું હતું. આ રીતે લખાણ, ક્રમિક
બનાવો, ઇતિહાસ અને સાહિત્યનો ચીનમાં આરંભ થયો.
આથી જોળવણીનો આરંભ થયો અને એક બુદ્ધિમાન વર્ગનો
ઉદ્ભવ અને વિસ્તાર થવા લાગ્યો.

શકુનનું
રહસ્ય સ-
મજનનાર
સાધુ
સાધ્વીનો
વર્ગ

પછી, ‘ શુકન ’ સમજવા માટે હાડકાં ઉપર જે નિશાની
પડતી હતી તે સમજવામાં બહુ મુશ્કેલી પડવા લાગી, અમુક
લોકો જ તે વાંચી, સમજી શકતા. એટલે ધીમે ધીમે એવો
એક વર્ગ ઊભો થયો; તે લોકો સ્વરશાસ્ત્ર જાણતા; તેથી
[ideographical] લખાણ વાંચી શકતા ને જોડેલું લખી
શકતા હતા. તે બધા ધર્મગુરુઓ અને સાધ્વીઓ કહેવાયા.
તેઓ ધર્મ અને માણસ વચ્ચે દુભાષીઆ [interpreters]
જેવા હતા; તેઓ જ્ઞાનનો ખજાનો પોતાના હાથમાં રાખી
બેઠા હતા.

શકુનના
ખુલાસાની
સાધુઓની
જાનનીશી.

પછી રાજ્યનો ઇતિહાસકાર ગાત્ર આવા ધાર્મિક લોકોએ
કરેલા ખુલાસા લખતો હતો. વળી (જ્યોતિષ) લવિષ્યવિદ્યા
અને શકુન એ બે તત્ત્વો એક થઈ ગયા. ત્યારથી ધર્મગુરુઓ
સ્વર્ગીય રહસ્ય સમજવા લાગ્યા તેમજ રાજનીતીઓ રાખવા
માંડી અને તેઓ તારાશાસ્ત્ર સમજવા લાગ્યા, તેઓ વિદ્યાન
સમજવા લાગ્યા અને તેઓ ફિલસફી થયા. જેટલે દરજ્જે

રાજ્યના કામ અને માનવીનું વર્તન દોરવાનું તેમના હાથમાં હવું તેટલે દરજ્જે તેઓ નીતિવિદ્ કહેવાયા અને ધર્મશાસ્ત્રનો દિવ્ય હેતુ સમજી માનવીઓને ચેતવણી આપવા લાગ્યા.

૩૦. હુશીદે વ્યવસ્થિત રીતે પોતાના વિચારો નીચે પ્રમાણે મૂક્યા છે : ચીના લોકોના ઇતિહાસના ત્રણ ભાગ પડ્યા છે.

ચીની
ઇતિહાસના
ત્રણ યુગ :

(૧) 'સિનિટિક' યુગ, તે વખતે શાંગવંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. ઇ. સ. પૂર્વે, આશરે બે હજાર વર્ષ પહેલાં તેનો આરંભ થયો અને તે ઇ. સ. ૩૦૦ સુધી ચાલે છે, જ્યારે બૌદ્ધ ધર્મનો વિજય થવાથી ચીનમાં મહત્વના ફેરફાર થયા.

(૨) યુદ્ધયુગ. ઇસવીસનના ચોથા સૈકાથી આરંભ સૈકા સુધી આ યુગ ચાલ્યો.

(૩) ચીનમાં પુનર્જીવન. ડેટલેક અંશે કૌન્ફ્યુશિઅસનો મત વિજયી નીવડે છે, તે પુનર્જીવન આજ સુધી ચાલુ જ છે.

પહેલા યુગમાં 'ચાઉ' નો સંસ્કૃત (classical) યુગ પહેલો યુગ આવી ગય છે. (ઇ. સ. પૂર્વે ૧૧૨૨-૨૫૫ ઇ. સ. પૂર્વ સુધી), તે વખતે એવો પાયો રચનામાં આવ્યો જેની ઉપર ચીના લોકોની સંસ્કૃતિની ઇમારત બંધાઈ.

પછી બીજો યુગ હાનવંશના રાજાઓના સમય પછી આવે છે (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૬ થી ઇ. સ. ૨૨૧ સુધી). તે વખતે કૌન્ફ્યુશિઅસની અસર થવા લાગી અને ડેટલેક અંશે યુદ્ધમત પણ તેમાં ભળવા લાગ્યો. યુદ્ધની અસરથી ચીન દેશની વિઘ્ન-કળા સમૃદ્ધ થવા લાગી; ચક્રાક્ર દ્વારા જંગલી લોકોના બળવાન અને વેગવાન જીવનથી તેમાં ઘણો વધારો થયો. તેથી

બીજો યુગ :

રાંગ યુગ યથો [ઇ. સન ૬૨૮-૯૦૭ સુધી]. જે સમયમાં ચીન દેશની કળા અને કવિતામાં સૌથી જાણીતા પ્રકાર્યાં એ તેમનો મધ્યાહ્નકાળ હતો.

ત્રીજો યુગ ત્રીજો યુગનો આરંભ સુંગ [Sung] ની ઉન્નત ભાવનાઓથી થાય છે. તે સમયે જાપવાની કળામાં બહુ વિકાસ થાય છે. તે વખતે મોટા મોટા ‘ રાજકોશો ’ રચાય છે ને પ્રસિદ્ધ થાય છે; ઇતિહાસ અને સુભાષિત ગ્રન્થો પણ આ વખતે જ પ્રગટ થાય છે. માનવતા અને બુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્યવાદ એ રીતે બુદ્ધના ગહનવાદ તથા અધ્યાત્મવાદ સાથે સંપર્ષાણુમાં આવી પડે છે. તથા ‘ ટોઈસ્ટ ’ [Toists] નો જનમંત્રવાદ પણ માનવતા સામે ટકી શકતો નથી. આ સમયે જે મુખ્ય વિદ્વાન લોકો હતા તેઓ મોટે ભાગે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન જાણતા હતા; અને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનને વશ રહીને, બુદ્ધમત વિજય મેળવવા લાગ્યા.

“ તાઓ ” વંશના મહાન ઉપદેશકો ‘ તાઓ ધર્મ ’ ઉપર, એટલે જીવનમાર્ગ-આચાર-ઉપર બહુ ભાર દેતા હતા. તેમાંના કેટલાકને કુદરતની યથેચ્છ સુન્દરતા ઉપર બહુ પ્રીતિ હતી; ખીજા કેટલાક કુદરતની વ્યવસ્થા જોઈને તેની પ્રશંસા કરતા હતા. હિંદુમાં કેટલાકને કુદરતની ગહનતા તથા ઇશ્વરની વિજ્ઞાતિ સમજાઈ; અને કેટલાકને નીરૂપિતવાદ તથા સ્વતંત્ર બુદ્ધિવાદ સમજા્યો. કેટલાક દિવ્યમાર્ગ વિષે કહેતા હતા; ને કેટલાક માનવતા ખીલવવાનો ઉપદેશ કરતા હતા. તેવી રીતે ચીનમાં જે મુખ્ય ચર્ચાર્પદ વિષય હતા તે ખાસ સમજવા જેવા છે.

‘ તાઓ ધર્મ ’ એક અર્થ “ જીવું ” થાય છે; ખીજો અર્થ “ નેતા ” થાય છે;

તેનો સંપૂર્ણ અર્થ “ સર્વસાધારણ નીતિમાર્ગ (norm) કુદરતી નિયમ અથવા કુદરત પોતે જ ”—એવો થઈ શકે છે; “ માણસની પ્રીતિ કે મહેરબાની મેળવવા માટે ‘ તાઓ ’ નું ઉદ્ધેષન કરશો નહિ. ” શુ ચિંગે આ વચન કહ્યું છે. તે મૂળ વાક્ય થુ (Yu) નામના ગુરુએ કહ્યું હતું. “ કુદરતને માન આપવાથી સ્વર્ગ મળે છે. ” સ્વર્ગની પાછળ અને તેની ઉપર ‘ શિંગ્તિ ’ (shingti) છે; તે એક નિયામક [Ruler] છે; અને પ્રાકૃતિક તત્ત્વોને વ્યવસ્થામાં ગૂંથી રાખે છે—વેદમાં જેમ ઋતુ (rita) કે તેમ; હૃદયગરના સમયમાં થીક લોકો, આવું જ એક તત્ત્વ માનતા હતા. તેનું નામ મોઇરા (moira) દેવો પણ એ નીતિતત્ત્વને માન આપે છે.

આવા એક નીતિતત્ત્વની કલ્પનામાં જ ચીના સોફીસ્ટો નીતિશાસ્ત્ર વિકસે છે. જૂના લોકોના રૂઢિચિવાજ ઉપરથી તેની મૂળ ઉત્પત્તિ થઈ હશે. કેટલોક વખત ભટકયા પડી જૂના ચીના લોકોને વ્યવસ્થિત સમાજશ્રવનની કિંમત મમળાઈ, અને તેઓ કુદરતના પાક શિખવા લાગ્યા; અને વિશ્વરચનાને તેમણે નૈતિક સુમેળ, વ્યવસ્થા અને માનવશ્રવન તરફ સદાનુભૂતિ દેખાડનારી કહેવી છે.

જગતની નિયામક શક્તિની ઉપાસના:

“ તાઓ ” મતનો પ્રથમ અનુયાયી કહે છે કે “ તાઓ ” એટલે એવું કેઈ નૈતિક તત્ત્વ જે વડે મહાન પુરુષ જનસમુદાયને દોરે છે. હિંદમાં અને ગ્રીસમાં માણસ અને કુદરતે સાથે સદાકાર સાધવો જોઈએ—આ જૂની વિશ્વરચનની કલ્પનાને સમજાવવા તેમણે કહ્યું છે—(Si) યોગ્યતા, સુમેળ અને ફળદ્રુપતા (Wei, Wei) સાથે સાથે રહે છે. સામાન્ય માન અને સમૃદ્ધિ મેળવવા માટે અમુક વ્યવસ્થામાં રહેવું

કુદરતો નિયમસાથે સુમેળે સાધવો તે ‘ તાઓ ’.

જરૂરી હતું. વિશ્વરચના, જેમાં માનવસમાજનો સમાવેશ થઈ જ નાથ છે, તેને સહેજ પણ બગાડવી ન જોઈએ. સામાજિક અને કુદરતી સુમેળ સાધવાને, માણસે સમાજધર્મ પાળવો જોઈએ. પછી તેમાંથી સમૃદ્ધિ અને વૈભવ આપોઆપ આવી મળે છે; માટે માણસે ઉપર કહેલી દૃષ્ટિથી કુદરતી થવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

યુગ્મરૂપ
નાતિ
નિયમ:

પહેલાંના ગ્રીક લોકો આવો મત રાખતા હતા, અને આજ સુધી ચીનમાં એ મત પ્રવર્તે છે. માણસ ઉપર જે કુદરતી આક્રમકતા આવી પડે છે તે તેના અકુદરતી વર્તનને લીધે જ હોય છે. વળી જૂનો નીતિનિયમ (law) “તાઓ” જે પ્રધારનો છે; વિશ્વની કુદરતી રચના એ જાતની છે. નર જાતિ અને નારી જાતિ; સ્વર્ગ અને મૃત્યુ લોક; દક્ષિણ અને ઉત્તર; પ્રકાશ અને અંધકાર; યંગ અને યિન. જ્યારે આ સામસામા દેખાતાં જોડકાં મેળ રહે છે, જ્યારે તેઓ સંપત્તિ એક યજ્ઞ જાય છે ત્યારે બધું ઠીક ચાલે છે. જ્યારે લોકો સુખમાં રહે છે ત્યારે યંગ અને યિનના સુમેળ હોય છે અને તેમાં જ તેમનો વિકાસ થાય છે. જ્યારે તેમનો વિરોધ થાય છે ત્યારે દુઃખ આવી પડે છે, એમ શુ ચિંગ કહે છે.

શરદોત્સવ:
નવા પાકની
જાતનો
ઉત્સવ.

ન્યુમેક્સિકો [New Mexico] માં અનાજ પાકે ત્યારે એક જાનના નાચ થતા હતા. તેની જ રીતે ચીનમાં યતું હતું. ‘ફળદ્રુપતા’ નામે એક ધાર્મિક વિધિ થતો હતો; અને પછી ઉપર કહેલા નાચમાં યતું હતું તેમ અંતે સ્ત્રીપુરુષો સહગમન કરતા હતાં. એમ. ગાર્નેટ [M. Garnet] કહે છે તેમ આવા વિધિમાં ચીનાઓની “યાંગ વેયિન” [yang & yin] દિશાસૂચી જન્મ પામી. નાચમાં અને ગીતમાં બરાબર સુમેળ

હતો; ઓ અને પુરુષોના જાતીય સમાગમમાં સુમેળ હતો. અને આવી રીતે, વિરુદ્ધ તત્ત્વોનો સુમેળ થાય તે જ ‘તાઓ’ નું સ્થૂલ રૂપ છે. સત્ અને અસત્, સારું અને ખરાબ એ બંધાયેલ કુદરતનાં તત્ત્વોમાં સુમેળ રહેવો જોઈએ.

‘તાઓ’ નું અનુસરણ ને પાલન કરવાથી રાખને તથા રેવતને અબ્યુદય અને સુખશાંતિ મળે છે. “મહાન પુરુષ સ્વર્ગ અને જગત સાથે સુમેળ સાધે છે” એમ શુ ચિંગ કહેતો હતો. જૂના મતવાળો કુંગ ફુત્સે [K'ung Futsse] અને બજવા-ખોર-કાનિ-કારો મતવાદી લોત્સે [Laotse] ‘તાઓ’ ને પોતાના ઉપદેશમાં મુખ્ય સ્થાન આપે છે. જો માણસો નીતિ-નિયમના સુમેળને અનુસરે તો બધું સારું થાય; જો તેઓ તેને ત્યજી દે તો ખરાબ થાય. સ્વર્ગનો ‘તાઓ’ તે સત્ય કહેવાય છે. માણસોએ જો સત્યને પહોંચવા પ્રયત્ન કરવો-તે જ માણસોનો કુદરતી નીતિનિયમ.

આ બાબતમાં મહાન ઉપદેશકો એકમત છે. નીતિનિયમનું સ્થૂલ સ્વરૂપ કયી રીતે સમજાવવું તે બાબતમાં નેમનામાં મતભેદ છે. શાક્યમુનિ ‘ધર્મ’ શબ્દ લે છે અને નેમાં નવો અર્થ પૂરે છે, તેવી રીતે લોત્સે અને કૉન્ફ્યુશિયસ ‘તાઓ’ શબ્દ લે છે અને તે વડે જીવનના નવા માર્ગ સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

તેમના વખતમાં ચીનની પડતી હતી; અને જૂના વિચારો ઉપરથી લોકોની શ્રદ્ધા ભડી જતી હતી. તે વખતે લોત્સે, કૉન્ફ્યુશિયસ, મોત્સે-એ ત્રણ ઉપદેશકો આગળ આવ્યા. તેમના સિદ્ધાન્તો જૂના ‘સિનિઝમ’ સાથે સરખાવવાથી, તથા તેમના સમયના (ઇ. સ. ૫૦૫માં સૈકાના) શંકાવાદ સાથે સરખાવતાં બહુ સારી રીતે મમજારો. “દુનીયા વિનાદને પંથે

કુદરતી
નીતિ
નિયમનું
પાલન;
એ સ્વર્ગનું
‘સત્ય’;

નીતિ
નિયમમાં
જીવનમાં
કેમ
ઉતારવો;

જૂના
સિદ્ધાંતમાં
નવો પ્રયત્ન;

આલસ લાગી છે; સત્ય નાશ પામવા લાગ્યું છે. પાપી વિચારો અને જીલ્મ ચોતરફ ફેલાય છે. પુત્રો પિતાનું ખૂન કરતા અને દૈયત રાજાનું ખૂન કરતી હતી. કૌન્દ્યુશિઅસ ડરી ગયો હતો.”—ચોઉના સમયની પડતીનો વખત વર્ણવતાં મેગરસે એ પ્રમાણે લખે છે. આ મહાન વંશે એક સુવ્યવસ્થિત રાજ્ય ઊભું કર્યું છે; તેમાં ખીજાં કુટુંબો રાજકુટુંબની જેમ વર્તન કરતાં શિખ્યા છે; ને રાજકુટુંબમાં ‘તાઓ’ અથવા, નીતિ નિયમનો સુમેળ સચવાય છે. અને ‘શાંગૂતિ’ સ્વર્ગના દેવ તરફ પૂજાય છે.

પિતૃપૂજનો : પ્રચાર: પિતૃલાક્ષિતમાંથી પિતૃપૂજ પ્રચારમાં આવી હતી. વખત જતાં તે એટલી બધી ઉપયોગી બાબત થઈ ગઈ હતી કે કૌન્દ્યુશિઅસ વગેરે ઉપદેશકોએ તેને પોતાની ધર્મબ્યવસ્થામાં મુખ્ય સ્થાન આપ્યું. તેઓ ભૂતકાળને આદર્શ અને પવિત્ર ગણતા; કેમકે જૂનાં ગીતો ઉપરથી લાગે છે કે રાજાઓના મોજરોખ અને બેદરકારીપણા તરફ ચીના લોકો બહુ ધિચ્છાર દેખાડતા હતા; સ્વર્ગના અસ્તિત્વ વિષે શંકા કરતા હતા. અત્રે આપેલાં ઉદાહરણો ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે લોકગીતોની સાથે-સાથે જૂનો વિશ્વરચનાનો નિયમ અને ક્રાન્તિકારી વિચારો વધી રહ્યા હતા.

કૌન્દ્યુશિઅસને સુધારાનો મત: કૌન્દ્યુશિઅસ (ઇ. મ. પૂર્વે ૫૫૧-૪૭૮) એટલે સુધી કહેતો કે “ સુધારા કરવાથી જ અસહના લોકોનું ખરું હલાપણું સમજાય છે. હું એક મંશોધક કે સુધારક નથી-પણ પરિવર્તન કરનાર છું. ” તેનો સમકાલીન લેખક, જૂના ધર્મ મામે તથા રાજ્યના શિષ્ટાચાર સામે ક્રાન્તિકારક હુમલો ઉપાડે છે; તેનાં ઉપદેશ-વચનોમાં ગીતોના અંત ભાગમાં એક સૂત્ર ખાસ આવે છે—જેમાં તે ‘તાઓ’નો અર્થ “ અવિકૃત મૂળ પ્રકૃતિ અને

વિશ્વની માતા” એવો કરે છે. તે પ્રકૃતિની વિપુલતા સમાજમાં સ્થૂળ સ્વરૂપે રજૂ થયેલી જોવામાં આવે તેમ કરવામાં માણસનું ડહાપણ રહેલું છે.

આ વીવી (૧૫૫-૧૫૭) એટલે કે પ્રાકૃતિક વિકાસ અને સમૃદ્ધિ માનવસમાજમાં અને ચીનના રાજ્યદારી વિચારોમાં જીયુ સ્થાન લે છે. તેનો અર્થ કેટલીકવાર “તટસ્થતા” એવો થાય છે. કેટલાક રાજ્યો એમ માનતા કે જેટલે અંશે રાજ્ય પોતે અયગ રહે તેટલે અંશે પ્રજાની ચઢતી વહેલી થાય, અને લોહિએ કહેતો, “એક મહાન દેશ ઉપર રાજ્ય કરવું અને કંઈક વસ્તુની રસોઈ કરવી—એ બન્ને સરખું સરખું છે—એમાં હૃદયી વધારે શક્તિ ન વાપરની.” લોહિએ એમ માનતો કે જે સમાજમાં માણસો સાદું જીવન વીતાડે છે તે સમાજ આદર્શરૂપ છે; અને સ્વાભાવિક (Spontaneous) જીવન જીવવું—એ જ સુદર જીવન કહેવાય.

‘ટા-ટો-ચિંગ’ નામે એક સુભાષિતોનું પુસ્તક છે લોહિએ એનો કર્તા છે એમ મનાય છે. પર્વત ઉપરથી મોઝિઝને ધાર્મિક ઉપદેશ મળ્યો હતો એવું આમાં કંઈક આવે છે. તેમાં શમતા છે, નમ્રતા છે, ગહનતા છે ને કવિતા પણ છે. શું તે રાજ્યના નિયમન માટે તેણે લખ્યું હશે? જો તેમ હોય તો લોહિએ ગહન ક્રાન્તિવાદી કહેવાય. કૉન્ફ્યુશિઅસ તેથી વધારે જૂના મતનો કહેવાય, તેણે પ્રજાને સુધારવા માટે, સામાજિક નીતિનો આધાર લીધો હતો. લુ (Lu) સંસ્થાનના એક અમલદાર તરીકે તેણે લોકોને સમજાવવા યત્ન કર્યો હતો “પુરાણી પ્રજા” તરફ પાછા ફરો. એ તેના ઉપદેશનું રહસ્ય હતું.

તેના એક શિષ્યે તેને અજ્ઞાતિ આપી છે તે નીચે પ્રમાણે—

પ્રાકૃતિક
વિકાસ:

લોહિએ
સુભાષિતો-
પુસ્તક

માનવતા એ માણસનો ઊંચો ગુણ છે. કોઈએ ‘માનવતા’
 કૌન્દ્યુશિઅસને તેનો અર્થ પૂછ્યો ત્યારે તેણે જવાબ મનુષ્યનો
 આપ્યો, “પિતાના જાતભાઈઓ ઉપર પ્રીતિ રાખવી” શ્રેષ્ઠ ગુણ;
 તેનું નામ માનવતા; જેન (jen)નો અર્થ ખરી માણસાઈ
 અથવા વીરતા છે. તે એમ માનતો કે માણસ સ્વભાવથી

‘કુમ’   “કુંગ પુત્રેની કૃતિઓ વાચતા મને એમ લાગતું કે તે માણસ
(કેન્દ્રયુ   જીવનો હતો ને દેખાતો હતો તેજા જ હતું તેને જેહ છુ. ન્યારે હું
સિઅસ)   શાંદુંગ ગયો ત્યારે મેં તેની ગાડી જેહ તેનો ઝખ્ખો અને
સબધી   અને ધાર્મિક વિધિમાં વપરાતો સામાન જોયો. તેના વંશજો
અભિપ્રાય.   તેમના પિતાએ વસાવેલા ધરમાં એસીને ધાર્મિક ક્રિયા આચરતા
હતા. તેથી ત્યાં સાલજવા હું બોલો ગયો. જગતમાં વિજયી
રાજાઓ અને રાજપુત્રો ઘણા થઈ ગયા છે તેઓ જીવતા ત્યારે
કીર્તિ અને વિજય મેળવતા. મરી ગયા પછી, તેમને કોઈ
સંભારતુ નથી. છતાં કુંગ સૂતર ઉલૂગડા પહેરનારી ગરીબ પ્રજાને
એક યશસ્વી પુત્ર આપણા સમાજમાં સૈકાઓથી જીવે છે. ડાહ્યા
લોકોને તે નમ્રતારૂપ છે. દેવોથી નાના વિદ્યાર્થી સુધીના નાના
મોટા બધા લોકો—તેના સિદ્ધાન્તની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારે છે. તેને
આપણે દિવ્ય પુરુષ કહેવો જોઈએ.”

કુમ મુનિ   તેના “સુભાષિત સંગ્રહ”માં તત્ત્વવેદના તરીકે તેના જે અનુ-
જ્ઞાનામૃત   ભવો નજરે પડે છે તેમાં તે સ્લોકેટીસ જેવો વીરપુરુષ દેખાય છે.
તેણે ચુન્ત્સે સદ્ગૃહસ્થનું જે આદર્શ વર્ણન આપ્યું છે તે બરા-
બર તેને પોત ને લાગુ પડે છે. તેને દિવગીરી થતી નથી,
અને તે ભય દેખાડતો નથી જે તે શ્રમેગાર ન હોય તો તેણે
શા માટે ખેદ કરવો કે ભય રાખવો જોઈએ ?

‘ચુન્ત્સે’   ઇસુ ખ્રિસ્ત આપણને એક સાચા ખ્રિસ્તીનું ઉદાહરણ આપે
ચીનાઓના   છે, હિંદુઓ યોગીનું ઉદાહરણ આપે છે, જૈનો બ્રાહ્મણસ્ત્રવને
આદર્શઃ   આદર્શ માને છે. તેમ, ચીનાઓના આદર્શ ચુન્ત્સે છે. ચીનાઈ
જનસમાજનો તે આદર્શ મહાપુરુષ ગણાય. તેનું મૂળ જૈન
(jain) એટલે “પરોપકાર” અથવા માનવતામાં રહેલું છે.
“ચુંગ” અથવા ગળ તરફ વકાદારી એ શુદ્ધ ચીનામાં આવે છે.

માનવતા એ માણસનો ઊંચો ગુણ છે. કોઈએ ‘માનવતા’
કૉન્ફ્યુશિયસને તેનો અર્થ પૂછ્યો ત્યારે તેણે જવાબ મનુષ્યનો
આપ્યો, “પોતાના જાતલાઈએ ઉપર પ્રીતિ રાખવી”. શ્રેષ્ઠ ગુણ:
તેનું નામ માનવતા; જેન (jen)નો અર્થ ખરી માણસાઈ
અથવા વીરતા છે. તે એમ માનતો કે માણસ સ્વભાવથી
સારો છે ને સંયમથી દેવ સમાન પૂજ્ય બને છે.

‘જેન’ને લગતો એક બીજો આદર્શ છે તે (Shu) ‘શુ’ ‘ઉદારતા’:
કહેવાય છે. તેનો અર્થ ઉદારતા. જીવનના એક મોટા
નિયમ વિષે કૉન્ફ્યુશિયસને કોઈએ પૂછ્યું ત્યારે તેણે જવાબ
આપ્યો કે (Shu) ‘ શુ ’માં જ બધું આવી જાય છે.
જેમ આપણી તરફ બીજા વર્તે એમ આપણે ધ્રુવથી તેમજ
આપણે તેમની તરફ વર્તી રાખવું જોઈએ. બીજાને આપણા
આત્મા જેવા ગણવા જોઈએ. પોતે પોતાની જાત તરફ વફાદાર
રહેવું અને બીજા તરફ ઉદારતા રાખવી.

કૉન્ફ્યુશિયસને કોઈએ કહ્યું કે “ લાત્સે દુઃખને ઉપર દયા ન્યાયમરેલી
દર્શાવવાનો ઉપદેશ કરે છે. ” ત્યારે તે બોલ્યો “ લલાઈનો ઉદારતા:
બદલો લલાઈથી આપો; ન્યાયનો બદલો ન્યાયથી આપો. ”
તેણે ન્યાયની વાત મૂકી તેનું કારણ એવું કે તે રાજદ્વારી પુરુષ
હતો; અને લોત્સેએ કહેવી આદર્શ પરોપકારવૃત્તિ દેખાડવાનું તેને
ગમે જ નહિ. પણ લોત્સે ક્રાન્તિકારી હતો ને અગમ્યવાદી
હતો. કૉન્ફ્યુશિયસ એક દિવસ લોત્સેને મળ્યો. વાતચીત
પૂરી કરીને લોત્સે ગયો. પછી કૉન્ફ્યુશિયસ બોલ્યો, “ મે’
એક રાક્ષસને આજે જોયો છે. ખરેખર, હવામાં પડતાં તેનાં
પગલાં પાછળ કોણ ચાલી શકે ? ” ઇ. સ. પૂર્વે ૫૧૮માં આ
બનાવ બન્યો; તે વખતે તે તેના ગુરુને ઘેર બેસીને હતો.

સદાચાર એ જ એક આદર્શ: તેને લાગ્યું કે માત્ર કાયદા બાંધવાથી લોકો સંયમી થતા નથી અને સજા કરવાથી સુધરી જતા નથી; પણ તેમની પાસે સદાચારી માણસનો ઊંચો નમૂનો મૂકવાથી તેમની ઉપર સદગુણની છાપ પડે છે, પછી ધીમે ધીમે તેમનું અંતઃકરણ ઢેળવાય છે અને આખરે તેઓ સદાચારી થાય છે. જો રાજ સારો હોય તો લોકો માગ થાય.

કૌન્દ્યુ- આ સુધારાના માર્ગનો વિસ્તાર કરવામાં તેણે 'લુ' સંસ્થાનની ઊંચી સેવા કરી, તથા નમળા રાજને સહાય કરી. એટલું જ નહિ પણ તેણે આઊના ઇતિહાસનો ટૂંક સાગ લખ્યો; વખત ઋતુ અને પાનખર ઋતુનો ઇતિહાસ લખ્યો. તેમાં શબ્દરચના શુદ્ધ છે, પણ શુદ્ધ છે. અને તેમાં આવતું નીતિ-કથન ઉદાર અને બોધક છે; તે એક વિદ્યારી ગયેલા જમાનાના લોકોને સુધારી શક્યો નહિ, એક વિષયલંપટ રાજપુત્રને કેળવી શક્યો નહિ, કેમકે તેને લાગ્યું કે સડેલા લાકડા ઉપર કોતરકામ ચર્ચ શકતું નથી. પછી તે સમાજસુધારા તરફ વળ્યો ને ઉપદેશ આપવા બહાર પડ્યો. ઈસુખ્રિસ્ત, શાક્ય-મુનિ અને સોક્રેટિસની જેમ તેણે ઉપદેશ કરવાનું કામ પોતાના શિષ્યમંડળને સોંપ્યું તેમને તે પોતાના દૃષ્ટાન્તથી બધા ઉપદેશ આપતો. તે જે જે ઉપદેશવચનો કહેતો તે બધાની પ્રસિદ્ધિ ચીનમાં અને પૂર્વ તરફના દૂર દેશમાં થતી હતી

કૌન્દ્યુ- કૌન્દ્યુશિઅસ પોતાના જમાનામાં કુદરતી રીતે જ યોગ્ય પુરુષ હતો અને ચીના લોકની આસિયતો તેનામાં હતી. તે વિવેકી હતો, સચોટ વચનો બોલતો, હાસ્યવિનોદ કરતો અને શિષ્ટાચારનું પાલન કરતો હતો. લોભને કરતાંય તે વધારે લાક્ષણિક વ્યક્તિત્વ ધરાવતો હતો. લોભને અમૃક વર્ગના

લોકોનો ટીકાકાર હતો; પણ, કૌન્દયુશિઅસમાં ચીન દેશનું સર્વ વર્ચસ્વ આવી જાય છે. ચીના લોકો શબ્દ ઉપર હંમેશા વિવાદ કરતા રહ્યા તેથી લોત્સે અને કૌન્દયુશિઅસનાં મૂલ-તેમના ઉપદેશનું રહસ્ય-હજી ચર્ચાય છે.

આ બે ઉપદેશકોમાં કેટલાંક સામાન્ય લક્ષણો છે. શાંત અને આનંદી સ્વભાવવડે દુનીઆથી અલગ રહેવાનું ઔદાર્ય અને તર્કવડે ગ્રાહ્ય થાય એવું પ્રમાણ; આત્મમંથનનો આદર્શ અને સત્યાન્વેષણમાં સંપૂર્ણ સાધુતા રાખવાની વૃત્તિ; કૌન્દયુશિઅસ કહેતો કે હું જાડા ચોખ્ખા અને પાણી ઉપર જીવું છું. મારા ઉશિકા તરીકે મારો હાથ છે, તોપણ હું ખુશમિનનમાં રહું છું. તે ચીનનો એપિક્યુરસ છે.

કૌન્દયુ-
શિયસ
અને
લોત્સે:

અને લોત્સે કહે છે-“ સરળતા રાખો, અંતઃકરણની સુન્દરતા સાચવો. ” તે ચીનના ઝેનો (Zeno) છે. તેઓ પણ જગતથી અલગ થઈ ગયા હતા.

કૌન્દયુશિઅસ કહેતો હતો, “ અયોગ્ય રીતે મેળવેલો નફો અને માનસાંદ એક જાતનાં અમર્યાબ લટકતાં વાદળાં છે. ” ને લોત્સે કહેતો “ ઉચ્ચાભિલાષ એક આફત છે; માન મેળવવાનું મુખ્ય લક્ષણ સાદાર્થ છે, નમ્રતા છે. ”

કૌન્દયુશિઅસનો આદર્શ ચ્યુન્ટમે અથવા સંત છે. અને લોત્સે નક્કી કરેલા નમ્રતા પ્રમાણે, એ ‘ ગદન દષ્ટા ’ પણ છે. “ પરાપકારી થવું, ડાહ્યા થવું, બહાદુર થવું ” એ જ કૌન્દયુશિઅસનો આદર્શ. “ કરદસરવાળા, નમ્ર અને સભ્ય થવું ”-એ લોત્સેનું આદર્શ. કેટલેક અંશે લોત્સે કૌન્દયુશિઅસને મળતો આવે છે; કેમકે તે વિવેકી, ડાહ્યો અને માયાળુ છે, તે બેઉ જણા તેમના

જન્મેનો
અન્યોન્ય-
પૂરક
ઉપદેશ:

સમયના સમાજના અચ્છા વિવેચક છે. પણ તેમણે કરેલું નિદાન જરા જુદું પડે છે.

‘સંત’ નો આદર્શ: “ ધણી કાયદાઓ અને પ્રતિબદ્ધતા ”—એ લોત્સેનો આદર્શ છે. “ ધણી નરમાય ” એમ કૉન્ફ્યુશિયસ પૂનઃ પૂનઃ કહેતો. લોત્સે જેને સંત કહે છે તે કેવો હોય છે તે આપણે જોઈએ:—

“ તે વચનોથી માત્ર ઉપદેશ નથી આપતો, પણ પોતાના વર્તનથી આપે છે. તે સત્કાર્ય કરે છે પણ તેનો બદલો મેળવવાની આશા રાખતો નથી. તે સંપૂર્ણ થવા પ્રયત્ન કરે છે પણ પોતે માન મેળવવા ઇચ્છતો નથી. તે પોતાના અંત-રાત્રી સાથે એક ચર્ષ રહે છે. તે હૃદયી વધારે કાર્ષ કરતો નથી. તે અહંકાર અને નિર્બળતા તજ દે છે. તેને માન અને અપમાન સરખા જ છે. બધા માણસોને તે પોતાનાં બાળક સમાન ગણે છે. ”

સરખા- મણી: લોત્સેએ કહેલાં ત્રણ રત્નો લગભગ કૉન્ફ્યુશિયસે કહેલા ત્રણ મહાન ગુણ જેવાં જ છે; પણ તેમાં શાંતિનો ગુણ વધારે પ્રમાણમાં છે; લોત્સે, પહેલાંના સ્થાપિત ધર્મ સામે બળવો ઉઠાવતો હતો; કેમકે જૂના ધર્મમાં સ્વતંત્રતાને બદલે ધાર્મિક આચાર મુખ્ય ગણાતા; ને લોકો માત્ર અધિકારીઓના શુભામ ગણાતા હતા. લિપો (Lipo) જેવા કવિઓ, હુન્સ (Hsunste) જેવા માનવજાતના પ્રેમીઓ ગરીબનો પક્ષ કરવા બહાર પડ્યા એ ચીનનું સહજાચ્ય કહેવાય; પણ તેમના અવાજને ઢાંધાએ સ્વીકાર્યો નહિ—અરણ્ય રુદનવત્—એ બધું વ્યર્થ ગયું તે ચીનનું દુર્ભાગ્ય છે.

લોત્સેનો ઉપદેશ: મોત્સે (Mo-tse) નામના જનહિતવાદીનું કહેવું બહુ અસરકારક થયું છે. તે જોઈ શકતો કે કૉન્ફ્યુશિયસે સિખવેલો

વિવેક (Reason) આખરે એક આવું જ પશિયામ લાવશે.

મોત્સેના હિપદેશમાં માનવપ્રેમ મુખ્ય છે. જેઓ જૂના મતના હતા અને શુન્ગતિની પૂજનો આધાર લેતા હતા એવા લોકોના પ્રતિનિધિ તરીકે રહેતો હોવાથી, મોત્સે તેમને પવિત્ર કરવા ઇચ્છતો હતો અને તેમના સિદ્ધાન્તોને વધારે વિસ્તૃત કરવા ઇચ્છતો હતો. તે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૭૦-૩૯૦ સુધી હતો; તે કૉન્ક્યુશિયસના ટેટલાક અરેયવાદી (નાસ્તિક જેવા) અને તેમના જ મનમાં મંકુચિત ચર્ચા ગયેલા શિષ્યોની સામે થતો. આપણે ઇશ્વરને ઓળખી શકીએ છીએ; અને આપણે આપણું વર્તન તેના નમૂના પ્રમાણે રચવું જોઈએ. તેની ઇચ્છા પ્રેમનો સંદેશ છે. તે સર્વજનપ્રેમ છે. તેમાં નીચ કે ઊંચનો ભેદ નથી. લડાઈ કરવી તેને ગમતી નહિ. પ્રેમથી બધું જ સાધી શકાય છે એમ તે માનતો હતો.

તેના વિવેચક મેન્સેસે તેને અંજલિ આપી છે. “ મોત્સે બધા માણસોને ચહાતો. અને તે પોતાની જાતને માનવસેવામાં ધસી નાખવા તૈયાર હતો. કેમકે તેની સેવામય હૃદયીમાં પોતાના પ્રધાનમંડળમાં જ એકતા લાવવા તે મથતો હતો ને તેની સામે પ્રચંડ વિરોધ થતો હતો.”

તેના
સુધારક
વિચારોને
એક
અંજલિ:

જ્યારે ખ્રિસ્તી આદર્શથી ચીનની જાગૃતિ ચર્પ અને ધર્મ તથા માનવપ્રેમ જન્મ્યાં ત્યારે મોત્સેના ઉપદેશની ચીન લોકોને સમજણ પડી; પોતાના શમતાના મતમાં તે લોકો સાથે મળતો ચાલ્યો છે; સર્વજન પ્રત્યે પ્રેમ દેખાડે છે તેમાં તેનું નીતિતત્ત્વ ઝગઝગી નીકળે છે; તે ઇતિહાસને માનવદષ્ટિથી ઉપયોગિતા સમજીને વખાણે છે. બેદ રાખ્યા વિના સહુ ઉપર પ્રેમ રાખવો તે મોત્સેનો આદર્શ છે. પોતાના જાતબાધોને મદદ કરવાની હિમાયત તે કરતો હતો.

દસ   તેના દૃશ્ય મહા સિદ્ધિઓ હતા. જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં પોતાનો સિદ્ધાન્તો; પ્રેમ પાથરીને તે સિદ્ધાન્તો તેણે વિકસાવ્યા હતા. તેમાંથી 'પહેલાં પાંચ' તેના સિદ્ધાન્તનો મુખ્ય વિષય ચર્ચા છે, અને નીચેના શીર્ષક નીચે તેના લખાણમાં તેણે મૂક્યા છે:-

(૧) આરિગ્યવાન માણસને ઊંચી પદવી આપવાનું મહત્ત્વ.

(૨) જાહેર કામકાજમાં એકસરખી રીતે કામ લેવાથી ચતા કાયદા.

- (૧) મરણોત્તરક્રિયા તથા દફન વખતે ચતી દરકસર.
- (૨) ઇશ્વરની મરણને તાળે થવું.
- (૩) ભૂતો છે એવી દઢ માન્યતા.
- (૪) અમુક વિધિ વખતે સંગીત વાગે તો તેની સામે થવું-
સંગીત ન વગાડવું.
- (૫) સ્વતંત્ર ઇચ્છા શક્તિ ઉપર, ભાર મૂકવો.

ગોટાળા, ગુન્હા, જુદમ-તે બધાં ય પાપોનું મૂળ કારણ સિદ્ધાન્તો-
પરસ્પર પ્રેમની ખામી અને દરેક પોતાની મતલમ સાધવા તૈયાર ની તુલનાઃ
યાય-એ જ છે, આમાં તે, ઇસુખ્રિસ્ત તથા શાક્યમુનિને મળતો
આવે છે અને લોત્સેને પણ મળતો આવે છે.

લોત્સે ઇશ્વરની ઇચ્છાને તાળે થઈ રહેતો. એ તેના જીવન-
નો મહામંત્ર છે. એ ‘ઇશ્વરની મરણ’ એટલે બધાં
પ્રાણીઓ તરફ પ્રેમ; પણ તેમાં સખત કામ કરવાની મૂચના
છે; તેથી તે હૃદયી વધારે સ્નેહી કે પોતો યઈ ચકતો નથી.
તેના અર્થશાસ્ત્રના નિયમમાં સમાજવાદ મુખ્ય છે. તેની પરો-
પકાર વૃત્તિ એક જાતના સ્વમ સમાન છે; કેમકે આ
પુરાતન મહાપુરુષોના સમય પછી, દુનીઆ ધણી વધી ગઈ
છે. અહીં આપેલા અવતરણો ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે આ
સંતોના ઉપદેશને અનુસરીને, હજારો માણસોએ ધણા સૈકાઓ
સુધી પોતાનું જીવન વીતાવ્યું છે. તેમના ધણા શિષ્યો થયા;
અને તેમના શિક્ષણથી ચીના લોકોની પ્રજા ધડાતી હતી.

ચોથા સૈકામાં ચાંગત્સે જન્મ્યો; તેણે કાન્તિવાદ અને ચાંગત્સેનો
નૈસર્ગિક વાદ ઉત્પન્ન કર્યા; આખરે તેમાંથી પ્રારબ્ધવાદ આવ્યો. કાન્તિવાદ
માનવી પોતાના જાગ્યને તાળે થયા મિવાય બીજું કંઈ કરી

શકે જ નહીં. આંગ્લે પોતાના શિક્ષણને સત્ય રીતે વળગી રહ્યો હતો, તેથી તેણે સરકારી હોદ્દાઓ સ્વીકારવાની ના પાડી. કોન્ડુશિઅસના મતવાળા, જે રાજભક્તિની હિમાયત કરતા હતા તેમની, તથા રાજદરબારી નીતિરીતિને મોત્સેએ હસી કાઢીને તેનો ઉપહાસ કર્યો. કોન્ડુશિઅસનું નામ લખને પણ તેની ઉપર હુમલો કરવા તે ચૂક્યો નહોતો. કોન્ડુશિઅસના શિષ્યો કહેતા કે તે કુદરતીવાદમાં એટલો તફતીન રહેતો કે કેટલીક વાર તે માણસોને બૂલી જતો. આ જગતનો ઇન્કાર કરીને તથા ગહનવાદનો આશ્રય લેખને ચીન દેશ પોતાનું લાક્ષણિક વ્યક્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે, એમ આંગ્લે માનતો હતો. પણ ખીજા કેટલાક લોકો ચીનમાં માનવતાના હિમાયતી હતા. માણસ તરફ એકરકારી રાખવા છતાં તેઓ માણસને છેક બૂઝી જતાં નહીં. તેમના મનમાં જે નિરન્તર ચર્ચાઓ થઈ રહેતી, અને હંમેશાં એકસરખા યજ્ઞવાન વેગથી ચાલતી હતી તે નીચેનો સંવાદ જોવાથી સમજાશે.

ધર્મપાત્ર એક જાતનાં દુઃખ સમાન થઈ પડશે. ”

કાલિદાસે કહ્યું, “કોઈ એક ખૂણાની આસપાસ ચારે બાજુએ પાણી ભીજાવું હોય તેવું, પ્રકૃતિબળ ચારે બાજુએ ભીજે છે. જો તમે પૂર્વ તરફનું દ્વાર પાડો તો તે પૂર્વ તરફ વહેવા લાગશે. જો પશ્ચિમ તરફ કોઈ એક દ્વાર પાડો તો તે જ્યાં પશ્ચિમ તરફ વહેવા લાગશે. માણસનો સ્વભાવ સત્ અને અસત્, અથવા પુણ્ય અને પાપ તરફ બેઢરકાર રહે છે. જેમ પાણી પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં કાંઈતકાવત સમજતું નથી. માનવપ્રકૃતિનું પણ તેમ જ છે. ”

મેન્નરમસે કહ્યું, “ પાણી પૂર્વ અને પશ્ચિમનો બેઢ રાખ્યા વિના વહેશે. પણ તે ‘ ઉપર-નીચેનો બેઢ રાખ્યા વિના વહી શકશે ? નહિ’ જ. જેવો રીતે પાણીનો પ્રવાહ ઉપરથી નીચે વહેવા તરફ વલણ રાખે છે તેવી રીતે, માણસનો સ્વભાવ પુણ્ય તરફ—સત્ તરફ જ વહે છે. પાણીને પ્રહાર વડે ઉછળાને આપણે તેને આપણા માથા ઉપર વહેવડાવી શકીએ છીએ. અને તેને જાંચી ટાંકીમાં ભરીને આપણે એક ટેકરીની ટોચ ઉપર પણ પહોંચાડી શકીએ છીએ. પણ એ બધી ગતિ, પાણીના મૂળ સ્વભાવમાં છે ? તેને લગાડેલું જોર તે સધળું કરે છે. જે કાંઈ અમત્ છે તે કરવા માણસ ઉપર જોરબુદ્ધિ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેમના સ્વભાવ ઉપર દબાવ આપે છે. ”

હુન્ટસે અને તેના શિષ્યોએ ચીન દેશમાં એક નવી પ્રગતિ કરી. તેમાં કુદરતનાં સ્તુતિગાન નથી; કુદરતનું મનન નથી, પણ કુદરતને તાબે કરવાનો સૂચના છે. ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સદ્દમાં આ ઉપદેશ નહિ

જેવો જ સમજી શકાયો; પણ તેનું મહત્ત્વ ઘણું છે.

હુન્સેનો
ઉપદેશ-

કોન્ફ્યુશિઅસે વિશ્વરચનામાં કુદરતને જે સ્થાન આપ્યું હતું તે ધર્મલેવા હુન્સે પ્રગત્ન કરતો હતો. તે કહેતો કે માણસને પાપ દુઃખ આપતું નથી, પણ કુદરત કાપે છે તેથી દુઃખ પડે છે; અને હુન્નરહિણોગથી અબ્યુદય થાય છે. સમતા અથવા સમાધાનથી ક્ષાયદો થાય છે; તે 'તાઓ' (tao) નું સ્વરૂપ છે. તેથી ક્ષાયદો થતો નથી, પરંતુ એક સારો રાજા પોતાની પ્રજાને કુશળ કરવા ઇચ્છતો નથી તેથી ક્ષાયદો થાય છે. આવો રાજા સ્વર્ગીય હક્કથી રાજ્ય કરતો નથી; પણ પ્રજાની પ્રસન્નતા મેળવીને ગભ્ય કરે છે.

મનુષ્યની
સુધારણા
કુદરત કરી
રાકે છે :

કોન્ફ્યુશિઅસ અને તેના શિષ્યો કહે છે તેમ, બધાં માણસો સ્વભાવથી સારાં નથી; તેઓ સ્વભાવથી જ દુષ્ટ છે. તેથી માણસે કુદરતનાં બળને વશ કરવાં જોઈએ અને કુદરતે માણસને સુધારવા જોઈએ. સમ્યક્તા અને સત્યને બહુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે, માણસોને શિક્ષણ આપવું જોઈએ. પણ તેમને છેક જ સીધો કાટ પહેરાવી દેવા જેવું કરવાની જરૂર નથી. તેમને પોતાની મેળે સત્યનો માર્ગ જડે તેવી મદદ કરવી ઘટે છે. જૂની નીતિમાં દુરાચાર પેદા છે અને જૂની વિશ્વરચનાની ફિલસૂફી ખરી નથી, અને ઉપયોગી પણ નથી.

બૈદિક
જીવનમાંથી
આધ્યા-
ત્મિક
જીવન વર્ણ
વલણ .

હુન્સે, અનુભવ પરથી ધ્યાનપૂર્ણ મતને જ માનતો હતો, તેથી તેની સામે વિરોધ બહુ થતો હતો; તોપણ ચીના લોકોના તક અને બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યનો તે અચ્છો નમૂનો છે. ચીના લોકોની સામાજિક નીતિમાં લાંબા ઇતિહાસમાં વાંગ-ઝેન-ચિ જેવા મહાન ગુરુઓ પણ આવે છે. તે એમ માનતો કે માણસે

કુદરતનાં સાધનો વાપરવાં; અને માનવીનું સુખ, સારી દર્યામા, સુખી સ્થિતિમાં વધવું જ જોઈએ. પણ સાહિત્યવિષયક કેળવણી આપવાથી તથા જે રીતે સરકારી નોકરી મળતી હોય તે રીતને અનુસરવાથી ચીન દેશની આર્થિક પ્રગતિને ધણું જ નુકસાન થયું છે. પછી ખૈરાદ લોકો આવ્યા; તેમણે આશ્રમવાસી જીવન ઉપર વધારે ભાર મૂક્યો; અધ્યાત્મ સુખ અને સ્વર્ગીય સુખનાં સ્વપ્ના આપ્યા. તેથી ચીનના લોકોની પ્રવૃત્તિ વિજ્ઞાનમાર્ગમાંથી અટકી ગઈ.

અને વિજ્ઞાનની શોધ તેઓ કરી શક્યા નહીં. જાપાની કળાની શોધ કર્યા પછી પણ ચીનના લોકોએ જૂનાપુરાણાં પુસ્તકો જાપાનમાં જ તેનો ઉપયોગ કર્યો. દરિયાઈ હોકાયંત્રની શોધ કરીને ચીનના લોકો એમ માનવા લાગ્યા કે દૂર દૂરના દેશો બધાય જંગલી છે; અને તેમાં કાંઈ ધ્યાન આપવા જેવું નથી.

વિજ્ઞાનની
શોધખોળ
અટકી પડી:

‘ચીનનું’ ચીના લોકો ઉત્સાહથી હિંદ તરફ પ્રેરણા માટે નજર માંડી
 ‘વાતાવરણ:’ રહ્યા. અને ચીનમાં બુદ્ધનો સમય એવો હતો જેમાં આ દુનિયા-
 ની સમૃદ્ધિ તથા ‘નવો ધર્મ’ વિકાસ પામે છે. જ્યારે ચીનમાં
 અધર્મ અને ગમગીની પથરાઈ રહેલાં હતાં અને લોકો પ્રારબ્ધ
 ઉપર આધાર રાખતા તથા જાદુમંત્ર કરતા હતા તે વખતે, બુદ્ધના
 ‘મધ્યમ માર્ગ’ના સાધુઓ ચીનમાં આવ્યા.

બૌદ્ધમતનું પરલોક ધર્મનો મહાન હિમાયતી ડૉ. લુ શિહુ કહે છે કે
 આક્રમણ: બુદ્ધમત ચીનમાં અદ્ય જોડાયો આવ્યો. તેણે કૉન્ફયુશિયસનો
 પ્રારબ્ધવાદ તોડ્યો અને ‘તાઓ’ ના મિદાન્ત દર્શાવ્યા; અને
 ‘આત્મા અમર છે’ એવો સિદ્ધાન્ત ચીનમાં આવ્યો.

મૃત્યુ પછીની સ્થિતિ: પ્રાચીન ચીનના ખ્રિસ્તી લોકો કાવરયાન પછીના (મૃત્યુ
 પછીના) જીવન વિષે વાતો કરતા હતા તેની રીતે, હિંદના આ
 ની લાલચ: બુદ્ધ ધર્મ પ્રચારકો માણસને બૌદ્ધનાં સ્વર્ગ અને નિર્વાણ (મોક્ષ)
 ની વાતો કરવા લાગ્યા; અને માથે માથે આ જીવંતીમાં વ્યવસ્થિત
 નીતિવાળું જીવન વીતાડવાની હિમાયત તેઓ કરતા હતા.

કોન્દ્રયુશિઅસના વિદ્વાન શિષ્યો બુદ્ધના શિષ્યો મામે એક- જોઈમત
 હમ વિરોધ કરવા બહાર પડ્યા. જોઈમતમાં બ્રહ્મચર્યા પાળ- સામે
 વાની આગ છે. તેનો અર્થ ચીના લોકો એવો કરવા લાગ્યા કે વિરોધ
 બ્રહ્મચર્યા પાળવાથી પિતૃભક્તિ ધર્મ શકતી નથી; તેનો જવાબ તથા
 બુદ્ધ લોકોએ એવો આપ્યો કે કમેકમે મૃતપિતા જુદા જુદા સમાધાન
 રચાતમાં જાય છે; તેના આત્માનું કલ્યાણ કરવા અમે પ્રયત્ન
 કર્યો છે. તેથી પિતૃભક્તિને કાર્ષ્ઠિ હાનિ પહોંચતી નથી. 'તાઓ'
 મતવાળા અને કોન્દ્રયુશિઅસના મતવાળા વિદ્વાન લોકો જોઈ
 મત સાથે મળતા ધર્મ રહ્યા; અને પરિણામે તેમણે ધણે અંશે
 જોઈમતની મહત્તા સ્વીકારી.

આ નવો ધર્મ કેવી રીતે કમચા ચીનમાં ફાપલ થયો તે નવા
 તપાસવામાં રસ પડે તેવું છે. હાલયુગમાં, ચીનમાં ધાર્મિક ધર્મનો
 મુંઝવણો ઘણી હતી. અગમ્યવાદમાં અધ્યાત્મવૃદ્ધ મમાર્ષિ ગયો સ્વીકાર
 હતો. 'તાઓ' ના મતને અંધબેમતો ધર્મ પડે તેવો બુદ્ધધર્મને
 કરવા માટે ચીના લોકોએ બહુ પ્રયત્નો કર્યા. પણ તેમાં તેઓ
 ફાળ્યા નહીં. આખરે કોન્દ્રયુશિઅમના મતની સહાયથી તેમને
 બુદ્ધમત બગાડર મગમયો.

એક દષ્ટિથી, ચીના લોકના ધર્મમાં ફાટફૂટ પડી એમ કહી
 શકાય; પંચ કેટલાક એમ કહે છે કે જોઈમતે પ્રથમ કેટલાક
 ચીના લોકોના આત્મા ઉપર કાબૂ મેળવ્યો, અને પછી ધીમે
 ધીમે બુદ્ધમાર્ગની વિજયપતાકા સર્વત્ર ફેલાઈ ગઈને માન
 પામી. કેટલાક આનો અર્થ એવો કરે છે ચીના લોકની પ્રેરણાનાં
 મૂળ સુધાર્ધિગ્યાં અને બુદ્ધધર્મરૂપી વિશાળ વૃક્ષનાં મૂળ જામવા
 લાગ્યાં.

**બૌદ્ધ ધર્મ-
ના વિજય:** ગમે તે અર્થ કરવામા આવે તોપણ એટલું સત્ય છે કે બુદ્ધ ધર્મ ચીનમાં વિજય પામ્યો. તેમાં સાદાઈનો સિદ્ધાન્ત અને કુદરતી વલણ રાખવાનો ઉપદેશ કરવામા આવ્યો હતો. પરલોકનું સત્ય જ્યાં સુધી પ્રકાશમા આવે નહિ, તજરે પડે નહિ ત્યાં સુધી આ જગતના સંજોગોને વશ થઈ રહેવાનો બોધ તેમાં આવતો હતો. આખરે ચીના લોકમા અને જાપાનના લોકોમાં આ ક્ષુદ્ર જગતનો ઇન્કાર કરવા જેટલું સામર્થ્ય આવ્યું, અને પછી તેઓ વધારે બળવાન અને આગ્રહી નેતાઓ થઈ શક્યા.

**યાન-બુદ્ધ
મત,** “યાન-બુદ્ધ-મત”ને એક જાતનો ચીના લોકોએ બુદ્ધ મતમાં કરેલો ઉમેરો કહી શકાય. કુદરતી પ્રેરણા અને પુખ્ત વિવેક-શક્તિ મેળવવા માટે ધ્યાન અને એકાગ્રતા હી અગત્યની મમળ વવામા આવી હતી.

**બૌદ્ધોનો
નીતિ-
વિષયક
દ્રષ્ટાંત:** બુદ્ધગતથી ચીનમા વિદ્યાગા અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં એટલો જથ્થો વધારો થયો છે જે વર્ણવવા જેટલો અવમાશ નથી. તેમણે નીતિશાસ્ત્રમાં થું કયું તે અહીં તપાસીએ. દેવોના દેવ જેની એક મહાન વ્યક્તિ સ્થાપીને, ઇશ્વરનો નવો વિચાર સ્થાપીને, બૌદ્ધોએ ચીના લોકમાં નવી જાગૃતિ ફેલાવી. મોત પછી માણુમનુ લાની કેવું થાય છે એ તેમણે સમજાવ્યું, અને પરલોક તરફ વધારે લક્ષ આપનાયો, તેમણે આ જીવનની નીતિ ઉપર વધારે ભાર આપ્યો. દયા, નમ્રતા, પવિત્રતા-આ શુભો ચીના લોકમાં નવા હતા. ચુન્સે (ચીના લોકના મત) કરતાંય વધારે ઉન્નત વ્યક્તિત્વ ‘ બોધિસત્ત્વ ’ માં હતું.

**પ્રાચીન
ચીનનો
ધાર્મિક
આદર્શ:** પિતૃભક્તિ, સન્નતા અને રાજભક્તિ-એ પ્રાચીન ચીના લોકોના આદર્શ હતા. તેમાં બોધિસત્ત્વના શુભો મળી જ્યાં લાગ્યા ચી ॥ લોકો ના અને હિંદુઓના આદર્શોના સુમેળ

થવાથી આખા એશિયામાં ધર્મજનગૃતિ નરી દિશામાં પ્રગટ-
વાની હતી. પશ્ચિમમાં ઓક લોકોના અને હિંદુ લોકોના આદર્શો,
આખા યુરોપમાં ફેલાવવાના હતા. ખ્રીશ્ચ દષ્ટિથી જોતાં ઇશ્વરને
ભરોસે પાળેલા નીતિનિયમો, માણસનાં હિત લક્ષમાં રાખીને
પાળવામાં આવે, તો ઇશ્વરી અને માનવીની સૃષ્ટિમાં સુમેળ લાવી
શકાય. એક પક્ષ જગતનો ઇન્કાર કરે, અને ખીજો
પક્ષ આ જગત ઉપર જ બધું લક્ષ આપે. એક ગહનવાદ સ્થાપે,
ખીજો વ્યવહાર માર્ગ સ્થાપે અને વધારે ધાર્મિક મતવાળા વ્યવહાર
સિદ્ધાન્તવાદીઓને એમ કહેતા કે પરલોકવાદમાં માનનારા લોકો
નીતિમાં મહુધી ઉત્તમ ટોચ છે.

ચીનમાં કોન્ફ્યુશિઅસ કરતાં વધારે સાચી પિતૃભક્તિ બૌદ્ધ અને
બુદ્ધ લોકો શિખવી શક્યા હતા, 'તાઓ' મતવાદો કરતાં વધારે ખ્રિસ્તી
ગહનતા શિખવી શક્યા હતા; અને તે બેઉ કરતાં વધારે ઊંચું સાધુઓની
તત્ત્વજ્ઞાન શિખવી શક્યા હતા. ન્યારે ખ્રિસ્તી લોકોને એમ માનવ
કહેવામાં આવે છે કે તેમનામાં કુદરતી સ્નેહ અને રાજ્ય તરફ સેવા :
વધાદારીની ખામી છે, ન્યારે તેઓ જવાબ આપે છે કે 'ઝીક -
લોકો કરતાં નિદાન, તેઓ મદિયાતા છે. તેમના શુરુ, જે
માણસ છે અને ઇશ્વર પણ છે, જેનામાં દિવ્ય ન્યાય, કહાપણ
અને દયા છે-તેવા શુરુના હાથમાં જગતના જીવનની ખરી કૂંચી
છે-એમ ઐહિકો અને ખ્રિસ્તીઓ માને છે. પોતાના આદર્શ-
વાદની ખરી કિંમત વ્યવહારમાં સમજાવવા માટે ઐહિક લોકો
અને ખ્રિસ્તીઓ માનવીની સેવામાં સાધુ જેવું જીવન વીતાડે છે.

ચીનના ઇતિહાસના ખીજા યુગમાં લોત્સે, કોન્ફ્યુશિઅસ ધર્મની
અને બુદ્ધ-એ ત્રણના ગત, એક ખીજા સાથે ધર્મજીવોમાં આવતા ત્રિખંડ
કે સમાધાનીથી રહેતા, -પણ ત્રણે સાથે સાથે આવતા જોવામાં ત્રિવેળી.

આવે છે. બુદ્ધ-મત-પ્રચારકો ડાહ્યા અને સમાધાની કરવા તત્પર હતા; અને ચીના લોકો કુદરતી રીતે જ મતાન્તર સહન કરી દે તેવા હતા, અને છે; તેથી તેમનો સુમેળ થવાનો મંભવ હતો.

પ્રેરણાગત
જ્ઞાનનો

મત કે વાદ

ચુ સીનો

સ્વયં

સ્પષ્ટતા-

વાદ :

તેથી ટાંગ યુગમાં લોકસેનો મત અને બુદ્ધમત મિશ્ર થવાથી, નવા ધાર્મિક આદર્શ ઉત્પન્ન થયા; અને ‘ઝેન’ અથવા કુદરતી પ્રેરણાથી થતું જ્ઞાન-એ મત ઉભો થયો; અને ત્રીજા યુગમાં સંગયુગ, કોન્ફ્યુશિઅસ અને બુદ્ધ એ ત્રણ મત એક થઈ ગયા. તેમાં મુખ્ય પરિવર્તન પામેલા કોન્ફ્યુશિઅસના શિષ્યોમાં એક ચુ સી [Chu Hsi] હતો. તે ઇ.સ. ૧૧૨૬-૧૨૦૦ સુધી હતો. તેણે, જૂના કોન્ફ્યુશિઅસના સિદ્ધાન્તને હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનનો રંગ ચઢાવ્યો. તે પૂજ્યભાવ અને બુદ્ધિવિકાસને જોડવા માગતો હતો. તેણે અને ચાંગ પહેલાએ ચીના લોકોના ‘સંશયવાદ’ તથા ‘શુકનવાદ,’-એકની વચ્ચેનો ગપ્પ માર્ગ ટાલ્યો; અને તેમણે મખત અભ્યાસના પરિણામે નિપજતા સ્વયંસ્પુરણા (intuition) ઉપર વધારે ભાર મૂક્યો; આ સિદ્ધાન્ત તે બૌદ્ધમતમાયી શિષ્યો હતો.

ચુ સી ના

સિદ્ધાંતો;

ચુ સી [Chu Hsi] ના મુખ્ય સૂત્રો નીચે આપેલા છે:—
“આપણે દુરંદરતા દેશોની ખાતી વાતો કરવી ન જોઈએ; જો ‘તાઓ’ નો સિદ્ધાન્ત સમજવો હોય તો તે આપણા સ્વભાવમાં રહેલો છે.

દરેક માણસમાં મત્યનો કંઈક અંશ છે; તેને અમે ‘તા’ કુદરત કહીએ છીએ. એ સત્ય નીતિનિયમ પ્રમાણે આપણે વર્તવું જોઈએ.

પ્રેમનું મૂળતત્ત્વ પ્રેમ છે: પ્રેમનું સુશોભિત સ્વરૂપ તે પૂજ્ય ભાવ કહેવાય છે. સાચો નિર્ણય કરવાનો પ્રેમ કેળવવાથી,

સત્યતા આવે છે; અને સારું કે ખરાગ સમજવાની શક્તિ, કહાપણ કહેવાય છે. ”

પણ અ્યુ સી એક માત્ર નીતિવેત્તા છે એટલું જ નહિ પણ તે અ્યુ સી
ચીના લોકિકાં અધ્યાત્મવાદી કહેવાય છે. જે એક તત્ત્વદર્શન અધ્યાત્મ-
ચીને જગતને આપ્યું છે તેનો ઠર્તા અ્યુ સી છે. તેમાં, હિંદુનો વાદી તરીકે;
નિરૂત્તિમાર્ગ તથા ચીનનો સ્વતંત્ર બુદ્ધિવાદ-બેઉનો સમાવેશ
થાય છે. જગત અને માણસ-તે બેનો મેળ બેમાડવો-એ જ
એનો ઉદ્દેશ છે.

તેણે આરંભમાં લીધેલા મુખ્ય તત્ત્વને તેણે [*non-ki*] પ્રથમતત્ત્વ
અસત્ [*non-being*] નામ આપ્યું છે. જળવાન અસત્:
વિશ્વચક્ર અને સંપૂર્ણ શુદ્ધ તત્ત્વ [*Pure Being*]. સેન્ટ
યોમને આ તત્ત્વને અતીન્દ્રિય તત્ત્વ કહેલું છે; અને વેદાન્તમત-
વાળાએ તેને ‘બ્રહ્મ’ નામ આપ્યું છે : તે ભાવસ્વરૂપે સર્વ-
વ્યાપક છે. સર્વત્ર જિંચું અને શ્રેષ્ઠ છે. તે ચેતન છે,
આત્મા છે અને જે જે કામ થાય છે તેનું તે સાક્ષીરૂપ છે.

હવે ચીન દેશમાં તત્ત્વદર્શનનો આરંભ થયો. પાંચી જડ જડ અને
અને ચેતનનો વિચાર સમજવા લાગ્યો. ચીના લોકો ચેતનના ચેતનના
લી (*Li*) કહે છે; તે જડ પદાર્થને કી (*Ki*) કહે છે. બેદનું જ્ઞાન:
જે આ દેહરૂપી શરીરનો માલિક છે તે લી (*Li*) ચેતન છે; તે
યજમાન છે, અને જે જડ સ્વરૂપ છે તે મહેગાન જેવું છે-આવે
છે અને જાય છે; પણ યજમાન તો હંમેશાં ટકી રહે છે. જે
વડે પદાર્થમાં શક્તિ આવે છે તે ચેતન. આ વિશ્વમાં ઉત્પન્ન
કરવાની જે ગુપ્ત શક્તિ છે તે ચેતન અને તે પરબ્રહ્મની ધ્યા-
રૂપે પ્રગટ થયેલી છે. ચંદ્ર રાત્રિને પ્રકાશમાન કરે છે; આકાશ-

માં એકરૂપ થઈને તે શાંત પ્રકાશ સર્વત્ર ફેલાવે છે-સરોવરમાં અને પાણીનાં મોજાં ઉપર અને પાણીની સપાટી ઉપર પણ તે કુમળું તેજ વિલસે છે. તોપણ તે તેજ એક અખંડ સ્વરૂપ છે, અને સર્વત્ર સરખું જ વહે છે. ”

જગતનું ઉત્પત્તિ-કારણ: તેમ “તા-કી” ના (tao-ki) નીતિ નિયમ અને પ્રકૃતિ આ જગતનું ઉત્પત્તિકારણ છે. તેને હિંદુ લોકો ‘હિંદુ’ (Wisdom) શબ્દ આપી સમજાવે છે. અને ગ્રીક લોકો સ્વતંત્ર તર્ક (Logos) શબ્દ આપી સમજાવે છે.

‘લડવૈયાને બેઠુંત બનાવો’ ચીનમાં જેમ ‘તા ચો’ તેમ હિંદુમાં ‘ધર્મ’ મુખ્ય સ્થાન લે છે. તે બેઉમાં પ્રેમનો સિદ્ધાંત રહેલો છે જ. ચુ સી પોતાના દેશના સમ્રાટને કહેતો કે એક ભયંકર દુકાળની સામે થના માટે, તમારે એક લશ્કરને નોકરીમાંથી બરતરફ કરી, તેને ખેતી કરવાના કામમાં લગાડી દેવું; એમ કરવાથી દ્રવ્યસ્રોતી લડવૈયા ઓછા થશે; અને ખેતીનો પાક વધશે ને તેથી દેશની ચઢતી થશે.

ફિલસૂફીને રાજ્યની કનડગત: આ ફિલસૂફી, રાજ્યનાં કાવતરાંને બહુ ધિછારતો હતો. તેથી કોંગ્ત્સંગ રાજ્યએ તેને દેશનિકાલ કર્યો હતો. સુ ટુંગ-પો (Su Tung-po) જે ચીનનો કવિ હતો, રાજ્યનીતિય હતો અને કલાકાર હતો તેની પણ આખરે એ જ દશા થઈ હતી. તેણે તેના દેશવટાનો સારો ઉપયોગ કર્યો; તેણે બીનાશવાળા જમીનોમાં માટી પૂરીને તેને સડવી નાંખી. હાંગ ચાઉમાં પાણીની નહેરોને ખોદીને મોટી અને પહોળા કરી: અને સુ ચાઉમાં પાણીની રેલ આવી ત્યારે તેણે ઘણાં લોકોના જીવ બચાવ્યા.

યુ-લોકોનો મહત્તિવાદ: ચીના લોકોમાં જે લોકો તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઊતરી પડે છે, તેઓ રાજ્યદારી બાબતોને બહુ ધિછારે છે; પણ જૂના યુ લોકો (Yen)

નો પ્રવૃત્તિવાદ હજી ધણો બળવાન છે. અને સુગના માણુઓને પ્રેરણા આપે છે. વાંગ એન શી સુ હુંગ-પોને કષ્ટ આપતો; ઝી માકુંગ વાન એન શીને કષ્ટ આપતો. પણ આ સર્વ મહાન પુરુષો એક બાબતમાં એકસરખા જ મત ધરાવતા હતા. તેઓ એમ માનતા હતા કે પ્રજાના હિત માટે જ રાજાએ રાજ્ય કરવું જોઈએ; અને માણુસ કુદરતનાં બળને કાબૂમાં રાખી શકે છે.

બુદ્ધિવિદ્યાસની દૃષ્ટિથી જોતાં સુંગ યુગમાં પ્રવૃત્તિ ધણી અડપથી થતી હતી. તે વખતે એન (Zen) ઉપર મનન કરવાથી દુનિયાદારીમાં ફત્તેહ મળતી; તેથી કવિઓ અને કલા-કારોમાં નવી કુદરતી પ્રેરણા જન્મ પામતી હતી. તોપણ ચીના લોકમાં જે લોકો ધણી ઝીણવટથી સમજનારા છે અને સામર્થ્યની કિંમત આંકી શકે તેવા છે તેઓ સુંગના “ સુધરેલા કૉન્ફુશિયસ મત ” ને બુદ્ધમત જેવો જ ગણે છે.

સુંગ-
યુગનો
સુધરેલો
કૉન્ફુશિ-
યસ-મત;

અને કહે છે કે એ મતના શિષ્યો વધવાથી બુદ્ધમતનો માર્ગ મહેલો થઈ ગયો; અને ચીના લોકોનું સ્વતંત્ર તર્કનું અને ગહનવાદનું ગૌરવ હાંગી પડ્યું : તર્કવાદ, માનવતા અને પર-લોક વિષે ગહનતા—એ બધું જ ચીનના તત્ત્વજ્ઞાનના મુખ્ય લક્ષણ જેવું હવું તે બૂલાવું ગયું, અને બુદ્ધમતનો વિજય થવા લાગ્યો.

બુદ્ધમતનો
વિજય;

સિદ્ધાંત ન્યારે આપણે સિદ્ધાંતો તપાસતાં, આચાર ઉપર આવીએ
 અને છીએ ત્યારે આપણને લાગે છે કે ચીનમાં સ્વતંત્ર બુદ્ધિવાદનું
 આચાર ક્ષેત્ર વિશાળ નથી, કેમકે થોડાક સાધુમતોનો ધર્માચાર સારો હોય
 પણ એકંદર આમવર્ગમાં તેનો પ્રચાર જોષ્ટ્રએ તેવો નહોતો.
 જુસ્સાના પૂરમાં સંયમ ધોવાઈ જતો હતો. બુદ્ધિવાદ જો લગામ
 હાથમાં રાખવા યત્ન કરતો તો તેને રાજ્યાસન પરથી
 નીચે પાડી નાંખવામાં આવતો.

ચીનાઓની હરકાઈ નિષ્પક્ષપાતી અભ્યાસીને લાગે છે કે ચીન દેશમાં
 હપેલા- ન્યારે થોડી પ્રગતિ થતી ત્યારે પાછળથી ઘણા કાળા મસમ સુની
 વૃત્તિ ચીના લોકો અંધકાર અને આગસમા પડ્યા રહેતા પરદેશી-
 ઓના હુમલાથી મુક્ત રહેવા છતાં પોતાની કુદરતી
 જડતાથી અને બેદરકારપણાથી ચીના લોકોએ પોતાના
 મહાન પુરુષોએ મેળવેલું ઘણું ગૌરવ ખોઈ નાંખ્યું.

સી “બળવાન પુરુષ શહેર બાંધે છે; તે એક નિર્બળ સ્ત્રી
 સળધી પણ તે તોડી શકે છે,” તે એક સામાન્ય જૂનું સૂત્ર છે.
 હલકો મત પણ તેવી વેશ્યાઓમાં અને હીજડાઓમાં તોડવાની શક્તિ ક્યાંથી

આવે છે ? તેમની પોતાની વિષયવાસના અને કૂરતા, તેમણે સ્ત્રી વિષે માથેના હનકડા વિચારો, તેમનું ધૈર્ય અચાન, અને મોગી જગ્યા ઉપર નીમાયા છતાં તેમની ખરાબ દાનત-આ બધાં કારણથી એ માણસો મનાજના દુશ્મનનું કામ કરે છે, તે લોકો જાતે નિર્મળ છે, પણ વિનાશ પાસે લાવવાનાં તેઓ બચવાન છે.

ચીના ગે કોના લક્ષણ મમજનતા મી. લિન યુ ટાંગ કહે છે:- ગંભીરતા, સાદાઈ, કુદરત તરફ પ્રેમ, ધૈર્ય, બેદરકારી, પાકી લુચ્ચાઈ, દ્રવ્યનો લોભ, ઉદ્યોગ, કુટુંબપ્રેમ, ખુદા સિગ્નજ અને વિષયલ પટતા-જૂના સમયન લોકોમાં ઘણા યુગયુગથી એ દુર્ગુણો દૃઢ થઈ ગયા છે. તેનો અર્થ હીનાપણ અથવા 'પોચાપણુ' એવો થાય છે. કેમકે તેમાં યૌવનનું ઔર્ધ્વ નથી અને નવી નવી કલ્પના અને કાર્યશક્તિ નથી. તેમના ત્રણ મુખ્ય ગુણો વિરે કટલુંક વિવેચના જરૂરનું છે. ધૈર્યનો ગુણ કુટુંબજીવનમાંથી ચીના લોકો શિખ્યા છે, કારદેમર ચાલતું રાજ્યછત્ર ન હોવાથી તેઓ બેદરકાર રહેવા લાગ્યા, અને જીવન-માં 'તાઓ'નો મિદ્ધાન્ત વિકૃત રીતે સમજવાથી તેમનામાં પાકી લુચ્ચાઈ દૃઢ થઈ ગઈ. "ચીના લોકો કુદરતી રીતે જ "તાઓ" ના સિદ્ધાન્તમાં માને છે અને "કુદરત તરફ પ્રેમ રાખવો" એ કોન્ફ્યુશિયમનો મત તેઓ જેમતેમ માની લે છે.

ચીની
પ્રતિભા
લક્ષણો

કુટુંબપ્રણાલિકાના સારા ગુણો ઘસાઈ ગયા; ધૈર્યરૂપી એક ખડતલ ગુણ ટકી રહ્યો. કોઈ તેમના અંગત હક્કનું રક્ષણ કરનાર નહોતું, તેથી પોતાનું રક્ષણ જાતે જ કરી લેવા લી જરૂર પડતી જેવી રીતે કાયમાના શરીર ઉપર એક જાનનું જડ, નજબૂત દાલ જેવું પડ વધે છે તેમ ચીના

જડતાનું
પડ

લોકોની માનવતાની આસપાસ જડતાનું પડ દાયકે દાયકે વધતું જ જતું હતું.

ચીન અને
ગ્રીસ; એક
સામ્ય

ચીના લોકોનો ઇતિહાસ ડેટલેક અંશે ગ્રીક લોકોના ઇતિહાસને મળતો આવે છે. બેઉ પ્રજાને પુરાણી સંસ્કૃતિ મળેલી છે અને તેમનું ઉર્જવળ બાવી ઘડવા સમર્થ વિચારકો મળ્યા છે. ગ્રીસમાં સોક્રેટિસ તો ચીનમાં કોન્ફયુશિયસ; ગ્રીસમાં જેવો ટ્રાટાગોરાસ તેવો ચીનમાં લોત્સે; થેક્સ અને અનેકો ગોરાસ જેવા વિદ્યાન અને માનવતાની હિમાયત કરનારા ચીનમાં હતા, અગર જો કે ચીનના ગદનતાના કેષક સિદ્ધાન્ત પાઇથાગોરાસના મત સાથે વધારે અનુકૂળ થાય તેવા લાગે છે.

ગ્રીકો અને
ચીનાઓ

ગ્રીક લોકોના અને ચીના લોકોના પ્રયત્નો એક રાજ્ય-સમૂહ અથવા રાષ્ટ્રસંઘ (Federation) સ્થાપવા નિષ્ફળ ગયા હતા; કેમકે તેમનામાં વ્યક્તિવાદ અને પરસ્પર સ્પર્ધા બહુ ઉમ્મ થયાં હતાં. તેઓ એકત્ર પ અને છુદ્દિસ્વાતંત્ર્ય માટે ચલ્લીસ હતા; પણ તેમની સામે જૂના વહેમ અને જુદમથી ઘણું કરેલું કામ ભાગી પડતું; કેમકે સુધારકોનાં કામ મારાં છે કે ખરાબ તે જોવા માટે તેઓ જૂના વહેમનો આધાર લેતા હતા.

અસંસ્કારી
પ્રજા
સાથેનું
વર્તન

ગ્રીસમાં વિજ્ઞાનવાદીઓ જેટલું કામ કરતા હતા તે સાથે સરખાવતાં ચીના લોકો કાંઈ કરતા નહોતા. જેમ ગ્રીક લોકોએ રોમનોને પોતાની સંસ્કૃતિના પાન પાયાં તેમ ચીના લોકોએ ચીનમાં આવતા જંગલી લોકો ઉપર છાપ પાડવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તેઓ કાળ્યા નહિ. વ્યક્તિવાદ, જૂના મતનું બળ અને વારંવાર ચઢી આવતા જંગલી લોકો—એ ત્રણ કારણોથી ચીન દેશની પરિસ્થિતિ પીડાકારક થઈ પડી.

ચીનમાં પણ ચીસની પેઠે લણેલો સાક્ષરવર્ગ ઉત્પન્ન થયો, અને કેળવણીથી અમુક પ્રમાણમાં સામાજિક સમાનતા ફેલાઈ હતી; પણ એકંદર ચીન દેશ, તેના સાર્વભૌમ જેવા જુદી રાજ્યોના શિકારરૂપ બની રહ્યો; અને દેશમાં વિષયલંપટતા અને અચાન વાસ કરીને રહ્યાં.

કલાની દૃષ્ટિએ ચીન ચીસની હૃદયકાંઈમાં બિતરે તેવું છે; અને શિલ્પકળા, ધાતુઓનાં ખીર્માં પાડવાનું કામ તથા ક્ષિતિજ-રેખા (landscape) ના ચિત્રકામમાં ચીન દેશ સદુથી ચઢી-આતો છે. તોપણ નાટકમાં અને કાવ્યસાહિત્યમાં ચીન સદુથી પછાત છે. તેથી એક એવી કહેવત યદ્ય ગદ્ય છે કે એથેન્સમાં એક દિવસ રહેલું તે ચીનમાં યુગના યુગ પસાર કરવા કરતાં, વધારે સારું છે.

કલા-
સંસ્કૃતિ:

ચીન દેશમાં વેપારી વર્ગ પ્રમાણિક છે; અને પ્રતિષ્ઠા સારી ટકાવી રાખે છે. ચીન દેશના જેકુતવર્ગો ઘણા મહેનતુ અને દુષ્ટાળ, જળપ્રલય તથા દુષ્ટોના હુમલા સામે ટકર જીવે તેવા છે; તેથી ત્યાં પચાસ વર્ષ રહેનારા કોઈ એક ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારકે કહ્યું છે કે, “તેમના દુર્ગુણો કરતાં તેમના સદ્ગુણો વધારે દૃઢ છે, અને તેથી તેઓ વધારે ભયંકર છે એમ દુરમનોને લાગે છે; તેઓ મહેલાઈવી હાર પામે તેવા નથી.”

ચીની
પ્રજનન
લક્ષણો:

[‘લડી ભૂમિ’ [The Good Earth] નામે એક નવલકથા હમણાં લખાઈ છે; તેમાં ચીનના જીવનનો ચિતાર છે; અને ચીના લોકોની સાદાઈ, અથાક શૌર્ય અને સહનશીલતા તેમાં અતિભંત થયેલાં છે.

ચીનનો સાક્ષર-
વર્ગ: ચીન દેશના સાક્ષર લોકો બહુ ઉદ્યોગી છે, દ્વિમતવાળા છે, અને પ્રામાણિક છે. અને દેશસેવામાં “ યા હોમ ” કરીને ઝપલાવે તેવા છે. તોપણ પોતાના પુરાણા રાષ્ટ્રદાર્થ-વિવાદમાં જકઠાયલા હોવાથી, તેમને શંકા થાય છે કે કર્મમાર્ગ ખરો કે નિવૃત્તિવાદ ખરો? માણસો સ્વભાવથી સારા કે દુષ્ટ? એ વિષે પણ તેઓ વિવાદ ચલાવે છે. તેથી, તેમાં બહુ સાર લાગતો નથી.

મનુષ્ય-સ્વભાવ અને સંયોગનું બળ: ઇસ્વીસતની શરૂઆત થઈ તે અરસામાં તેમનામાં એક ભારે વિચારક જાગ્યો. તેણે કહ્યું કે સ્વભાવથી માણસો સારા નથી અને ખરાબ પણ નથી; અમલના લોકો કહેતા કે માણસો બધા જ સારા છે; હુન્તે કહેતો કે માણસો દુષ્ટ છે. પરંતુ તે બેઉ મત ખોટા છે.

ધણી વખત આસપાસના સંજોગો માણસનો સ્વભાવ નક્કી કરે છે; તેને સુધારે છે કે બગાડે છે. યાંગ રયુંગ આમ કહેતો હતો. પણ ચીના લોકોએ તેના કહેવા ઉપર બહુ ધ્યાન આપ્યું નહિ; અને ચીનના સાક્ષર લોકો એટલું ય જોઈ શક્યા નહિ કે આવી શાબ્દિક-લઙ્કાનું પરિણામ કાંઈ પણ આવતું નથી. મોત્સે મરણોત્તર ક્રિયામાં થતા અર્ચની સામે થતો; આથી ચીના લોકોએ તેની ખીજ કીમત શિખામણ પણ ધ્યાનમાં લીધી નહિ.

વિવહાર-વાદ: ચીના લોકો સુસંગત અને અખંડ તત્ત્વદર્શન વિચારી શક્યા નથી. તેઓ છૂટાછવાયા વિચારો બહુ કરતા અને તેની સંખ્યા વધાર્યા કરતા હતા. જૂના ‘સિનિટિક’ મતનો આધાર રાખવો કે બૌદ્ધ ધર્મનો આધાર રાખવો. તે બેમાં કયું વધારે હિતકર છે તે તેઓ સમજી શક્યા નહિ;

અને આખરે, બેઠે મત નામંજૂર કરવા જેવા છે, એવો એક મત બિલો થયો.

ત્યારે, ચીના લોકો સ્વતંત્ર યુદ્ધિવાદી છે કે ગહન-વાદી ? જો બંને તરફો તેમનામાં હોય તો એમ કહી શકાય છે કે તેમનો મૂળ સ્વભાવ યુદ્ધિવાદ ઉપર રચાયેલો છે; ને લોકો જેના ગહનવાદીઓ તેમને આડે રસ્તે લઈ ગયા ? અથવા તેમની પ્રેરણા આસપાસના સંજોગોથી દબાતી, કચરાતી નરમ થઈ ગઈ; અને યુદ્ધિવાદનાં અને નીતિનાં ચોક્કામાં બંધ-બેસતી થઈ રહી ? બેમાં ખરું શું ?

યુદ્ધિવાદ કે ગહનવાદ ?

ઉપર કહેલાં બે અનુમાનોમાંથી એકે ખરું નથી; કેમકે ચીના લોક સ્વભાવથી જૂના મતમાં શ્રદ્ધા રાખનારાં છે; અને કેાઈ વાર યુદ્ધિવાદની દોરવણીથી અથવા માર્ગ-દર્શનથી ચાલે છે. પણ વચ્ચે વચ્ચે દુકાળ, પાણીની રેલ અને ગજકીના અંધાધૂંધી ચાલે છે. તેથી તે નિરાશ થઈને જાદુમંત્રમાં અને શુકનમાં માનવા લાગે છે ને ખોટી નીતિનો આધાર લે છે, દંભી થાય છે. તે આર્થિકત દાસ થઈ શકે છે, અને જરૂર પડે ત્યારે ઉમ બળવાબોર પણ થઈ પડે છે.

અનેકેશર-વાદમાં શ્રદ્ધા :

“સૂઝો અને હીજડાઓ દેવાંશી પુરુષ ઉપર રાજ્ય કરે છે.” એવી કહેવત ચીના લોકમાં ઘણા સમયથી ચાલે છે. તેથી તેઓ રાજકારણથી અલગ રહે છે, અને તાબેદાર રહેવા છતાં પોતાને દેવાંશી પુત્ર જેવા માને છે. તેથી તેઓ પોતાના રાજ્યમાં રાજકીય ચળવળ કરી શક્યા નથી.

હિં ના બ્રહ્મણ કરતાં વધારે ગર્વિષ્ટ ચીનનો મંદારીન (Mandarin) છે; ને તેથી જ ચીનમાં સંમાજવાદ પેસી શકતો નથી; અને ચીના લોકોને પોતાના જ દેશમંદુઓને

મંદારીન-મંદારીનની શલાખી :

હાથે કબ્જે વેઠવા પડે છે. તોપણ ચીના લોકો પોતાના ધર્મ-ગુરુઓના ગુલામ ન થાય, અને માત્ર તેમના ઉપદેશનું રહસ્ય પકડી રાખે તો પશ્ચિમના દેશોની સંસ્કૃતિ ચીનમાં ઘણી અસર-કારક થાય; અને જે સંગીનતા જૂના મતમાં હોય તે ટકી રહે, તથા પોકળતા હોય તે નાશ પામે.

ચીનનો ખરો આત્મા : તેમને સામાજિક કેળવણી એવી આપવી જોઈએ જેથી તેઓ પોતાનો રાજકીય ઉદ્ધાર કરી શકે; અને એમના સ્વભાવમાં રહેલી સમાધાનવૃત્તિ તેમને લડાઈ અને ખૂનરેણુ કરતાં અટકાવશે. તે દૈશ્યમાં આબોહવા સારી છે. ફળદ્રુપતા ચોતરફ છૂટે હાથે વેરા-યલી છે ને લોકો સ્વાશ્રયી છે. ગામડાંમાં અને પ્રાન્તીય મંડળોમાં જીવન એકસરખું વહે છે: અને ત્યાં જ ચીનનો આત્મા સંપૂર્ણ પ્રકાશે છે.

ચીની બુદ્ધિ-વાદીઓ: હજી, બુદ્ધિવાદ કરનારા નેતાઓ ચીનમાં પાછા જૂનો મત-શાબ્દિક વિવાદ-ફેલાવે છે. પરંતુ રાષ્ટ્રીય કામ વિસાર્યા મિલાય એ લોકો જૂના મત પાળી શકે છે. ચીનના ઇતિહાસ ઉપર ખરી અને કડક દીકાઓ કરનાર એક દીકાકારને ડોક્ટર હુ શીહ ટેકા આપે છે. પ્રથમ તો મૂળ દીકાકાર મી. વુ. ચીહુ જે બાબત લખે છે તેનું અવતરણુ લખ્યું છે:—

પ્રાચીન ચીનના સંબંધી ચીનનો મત : ચીનનો મુખ્ય ચિંતક વુ ચીહુ ચીના લોકો વિષે લખે છે:— “જૂના વખતના ચીના લોકો સાદા હતા અને ખેતી કરતા. તેમને ધર્મની કે તત્ત્વજ્ઞાનની અખંડ વિચારમાળા ગૂંથતાં આવડતી નહોતી. તેઓ નજીવી વસ્તુઓ વહેમથી પૂજતા. તેઓ સખત મહેનત કરનારા અને મંતોષી હતા. તેમનામાં કુન્દ્રયુશિઅસ, મેનેશ્ચસ વગેરે મહાપુરુષો થયા, અને નાગરિક તરીકે રહેવાના વિચારો ચીના લોકોએ સ્વીકાર્યા. પછી તેઓ

પોતાનું મંસ્થાન અને આખું સામ્રાજ્ય બાંધવામાં સફળ થયા. ખેડૂત લોકોને ચારો પાક અને જમીનનું ઉત્પન્ન જોષ્ટું હતું; તેથી તેઓ સરકારી કામકાજમાં માથું મારવા લાગ્યા; પણ આખરે તેઓ કંટાળી ગયા. શહેરી જીવન તેમને ગમતું નહોતું. તેથી આવા લોકોને સંતોષ આપવા કૉન્ફ્યુશિયસના અનુગામી શિષ્યોએ, ચીના લોકોને નિવૃત્તિ અથવા સુખચેન ભોગવવા કહ્યું; અને પોતાના લાઝમાં જે હોય તે મેળવી સંતોષ રાખવા સમજાવ્યું.

“બૌદ્ધ લોકો ચીનમાં આવ્યા નહોતા ત્યાંસુધી ચીના લોકોમાં બે વર્ગો જ હતા: જમીનદાર અને ખેડૂત. “કુદરત” મતના હિમાયતીઓ, હોત્સે અને ચાંગત્સે ખેડૂત વર્ગના હતા; અને તેઓ રાજકીય ખટપટથી અલગ રહેતા. પરંતુ, કૉન્ફ્યુશિયસ અને તેના શિષ્યો જમીનદાર વર્ગના હતા; અને તેઓ રાજખટપટમાં બહુ રસ લેતા હતા. બુદ્ધયુગ પહેલાં:

“બૌદ્ધો હિંદમાંથી ચીનમાં આવ્યા ત્યારે નવું જ વાતાવરણ બિંધું થયું. ચીનદેશમાં ધર્મ આવ્યો. મોત્સે અને ચાંગત્સે જેવી રીતે અજેયવાદી અને નાસ્તિક જેવા હતા, તેવી રીતે બૌદ્ધોએ પ્રથમ તેમને બળતા નાસ્તિક મત ચીનમાં શિખવ્યા; અને નવો ધર્મ માત્ર વાતચીતમાં ગરખાં તરીકે રાખ્યો. તેને સરકાર તરફથી કાંઈ સત્તા મળી નહોતી. બોદ્ધના પછી :

“વખત જતાં કૉન્ફ્યુશિયસના મતવાળા લોકો બુદ્ધધર્મમાં બળી ગયા. સુંગ અને ચુદી (ઇ. સ. ૧૨૦૦) નામના સૈન્યપુરુષોએ બુદ્ધધર્મનાં ધર્મો તરફો મિશ્ર કરીને કૉન્ફ્યુશિયસ તથા મેનેસ્યસના મત કરીથી સમજાવ્યા; અને તેમણે જૂતા જમીનદાર વર્ગની સ્થિતિ સુધારી; પહેલાંના વખતમાં ખેડૂત લોકો વિવિધ મતોના સમન્વય:

પોતાના એતરમાં તાપણી સજગાવીને નિર્દોષ વાર્તાવિનોદ કરતા હતા અને ઠંડીની આફત મટાડવા તાપતા હતા, તે વખતે જે માત્ર નિર્દોષ ગરખાં હતાં તે, વખત જતાં, ચીન રાજ્યમાં નીતિ અને ધર્મનું ગૌરવવસ્તુ પદ પામ્યાં.

બદલાએલી
પરિસ્થિતિ.

“ભુદ્ધ-મત આ જગતના સુખદુ અને વિસારોને પરનોક માટે તૈયારી કરવા કહે છે. જ્યારે ચુદી અને તેના શાગરીતોએ આ પરલોક-ધર્મ સ્વીકાર્યો અને તેના નીતિસૂત્રો આ લોકમાં રહેનારા લોકોને લાગૂ પાડ્યા ત્યારે, નવું બધારણ ચીના લોકોને બહુ આકર્ષું અને મુશ્કેલ લાગ્યું, ત્યારપછી બારમા અને તેરમા સૈકા પછી, ચીના લોકોનું મામાનિક ધ્યેય છેક જ અચેતન અને નિરુત્સાહી બન્યું.”

બૌદ્ધ
ધર્મની
ચીન પર
અસર :

આ બાગતો ઉપર ડૉક્ટર હી શુ નીચે પ્રમાણે ટીકા કરે છે -
‘ છેલ્લાં પંદરસો વર્ષથી ચીના લોકોનું જીવન, ભુદ્ધમાર્ગનાં વિષમ બંધનોમાંથી છૂટું થવા માટે તરફડિયા મારે છે. હજી તેઓ બધાં બંધનોમાંથી છુટી શક્યા નથી ચીના લોકો, કેટલીક વાત મદત્તની ગણતા, તે, બૌદ્ધોની અસરથી તેમણે વિસારી મૂકી ભુદ્ધમાર્ગ સાધુઓ એક કીડી અથવા મચ્છરનો જીવ બચાવવા મથે છે પણ માનવજીવનને પાપ ગણે છે. અને તે તરફ છેક બેખરવા ગ્રહે છે-તે એક નવાઈની વાત લાગે છે ! વળી, કૅન્ડ્યુશિઅસના પંચમાં કુદુમ્બજીવન સાનું હતું; અને બૌદ્ધોનો મત ફેલાયો તેથી ગૃહસ્થજીવન અને કુદુમ્બ-સંસ્થાના મૌલિક વિચારો પવટાપ ગયા.

નેતાઓનો
પરાજય :

આનો અર્થ કદંગો અને વિપરીત લાગે છે. ચીનને નાશૂત કરવા જે જે નેતાઓ અને ધર્મગુરુઓ આવ્યા તે બધા પાછા પળા છે અને દાર પામ્યા છે. ૪ સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં

હાન ફી (Han Fei) અને તેના શુરુ પ્રથમ સમ્રાટ: તથા ત્યારપછી છેક ઇસ્વીસનના સોળમા સૈકામાં આવેલા વાન યંગ મિંગ અને વીસમી સદીમાં કામ કરતા સન યાત સેન સુધી બધા નેતાઓને કેટલેક અંશે હાર સહન કરવી પડી છે. ચીના લોકોના સમાજમાં, અને ગ્રીસમાં પણ અમુક વિચારો અને માન્યતાઓનો જય કે પરાજય વખતો-વખત થયા જ કરે છે.

એક રીતે જોતાં, ગ્રીક લોકોએ થેન્સથી શરૂ કરીને છેક ગ્રીસ સાથે આધુનિક યુગ સુધી વિજ્ઞાનના વિચારો વિકસાવ્યા હશે; તો બીજી સરખા- રીતે જોતાં આધુનિક સમયથી આરંભીને છેક પાયથેગોરાસ મણી : અને પ્લેટોનાં મત્તઓ પણ અવિચ્છિન્નપણે ટકી રહેલાં છે ખરાં.

ચીના લોકોમાં ' તાઓ ' મતવાળા અને કૅન્ફયુશિયસ ચીનમાં મતવાળા, ગહનવાદી અને માનવતાવાદી; બ્યવહારવાદી અને મત- આદર્શવાદી એ બધા હતા. તેમાં હિંદથી આવેલા અધ્યાત્મ- મતાન્તરો: વાદી ભળ્યા; તેમણે પારલૌકિક નીતિ અને મોક્ષદાયક કૅન્ફયુ- નિવૃત્તિના ઊંચા સિદ્ધાન્તો શિખવ્યા. તોપણ ચીનમાં કૅન્ફયુ- શિયસની શિયસની મત બહુ જ વિજય પામે છે, અને ચીનના લોકો પ્રતિષ્ઠા: તેને પોતાનો ધર્મશુરુ માને છે.

બૌદ્ધોના નિવૃત્તિમાર્ગથી અને મકંવાસી ચવાના તેમના ઉપ- સ્ત્રીઓ દેશથી ચીનમાં કુટુંબજીવન છિન્નાંજાલન થઈ ગયું એ વાત ખરી સુખથી છે. પરંતુ, કૅન્ફયુશિયસ-ને સ્ત્રીઓને સમાજમાં હલકું રથન આપે છે-નેના જ સિદ્ધાન્તો ચીનમાં આદર્શ ગણાય છે-એમ કહેવું એ અસત્ય છે. " પિતૃઓનાં મહત્તા દેખાડવી " એ જ ચીના લોકોના જીવનનો ઉદ્દેશ છે.

સુ દરતા માટે પગ બાધવાનો જંગલી રિવાજ : સ્ત્રીનમા સ્ત્રીઓ સુંદર અને નાજુક દેખાવા માટે પોતાના પગ, ધણા વર્ષો સુધી લાન્ડાના નાનાં ચોકઠાંમાં બાધી રાખે છે ! તે રીત તેમને બૌદ્ધોએ શિખવી એ હું શીએ કહેલી વાત તદ્દન ખોટી છે એ મૂળ પ્રથા સ્ત્રીના લોકોની જ છે કેમકે જો બૌદ્ધોમાં એવી સ્ત્રીસૌન્દર્યની માન્યતા હોય તો બુર્મા (બ્રહ્મદેશ) જ્યાં બુદ્ધધર્મનું કાયમનું નિવાસસ્થાન થયું છે, ત્યાં એવી કોઈ પ્રથા ચાલવી જોઈએ. પણ બ્રહ્મદેશમાં સ્ત્રીઓને મળતી છૂટ એશિયાના કોઈ ભાગમાં હોય તેના કરતા વધારે છે, અને જાપાનમા જ્યાં કૉન્ફ્યુશિયસના મતવાળા લોકોએ સ્ત્રીઓનો દરજ્જો હલકો પાડ્યો છે ત્યાં પણ સ્ત્રીઓના પગ બાધી રાખવાનો જંગલી રિવાજ નથી; અને તેમ છતાં જાપાન તો ચીન કરતાં વધારે કઠેર બૌદ્ધમતવાદી છે.

બોદ્ધમત કુટુંબ-સુખ આપુ કયું છે ? પૃથ્વીનાં-અગતનાં-સુખમાં સ્ત્રીના લોકો તક્ષીન રહેતા; તેમનો એ ઉત્સાહ બૌદ્ધ લોકોએ કમી કરી નાખ્યો એ વાત ખરી છે. અને તેમની એ શક્તિ પરલોકમા સુખ મેળવવા માટે પ્રેરણા મેળવવા લાગી. પણ લોભે, જેટલો ઊંડો ગહનમાર્ગ દો તો તેની ગહનતા કોઈ બુદ્ધમતવાળા રાખતા નહોતા. ચાંગસે પણ બૌદ્ધો કરતાં વધારે પરલોકવાદી હતો, અને બુદ્ધલોકોના મઠવાસી જીવનમા, નમાયા નગાપા-અનાય માણ્યો-અને કુટુંબ-સંસ્થામાં સુખી ન થાય તેવાં માણ્યો આવતા, તેથી- 'બુદ્ધમતે સ્ત્રીના લોકોનું કુટુંબસુખ આપુ કયું' એમ કહેવામા અર્ધ-સત્ય જ રહેલું છે.

ચીન માટે
'મધ્ય-
માર્ગ'ની
જરૂર.

બૌદ્ધ લોકો સત્ય કહે છે કે ચીન દેશમાં એક 'મધ્યમ માર્ગ'ની જરૂર હતી. એક તરફ ઘણા ગહનવાદી પક્ષ અને બીજી તરફ ઘણા સ્વતંત્ર તર્કવાદી પક્ષ; પરંતુ

અંધશ્રદ્ધા અને નારિતક મત-એ બેનો વચ્ચે જ ખરું સત્ય રહેલું છે. તેમ ચીન દેશમાં ચાલતી બે વિચિત્ર પદ્ધતીની ઉગ્ર બેંચતાણમાં બૌદ્ધમત જ સાચો શાંતિદાયક હતો.

બૌદ્ધમત નિરુત્સાહપ્રેરક હતો એમ કહેવાય છે, પણ ચીનમાં ચાલી ગયેલો હું કોન્ફ્યુશિયસનો મત એવો જ નિરાશાવાદી હતો. બૌદ્ધોએ તળદા (તૃણ) નો છેદ અને વિનાશ કરવા ઉપદેશ આપ્યો છે. વિષયવાસના, ધર્મ અને અચાનચી રીબાતા ચીન દેશમાં આવા ઉપદેશની બહુ જરૂર હતી. ખ્રિસ્તી લોકોને પણ હર્ષ થાય છે કે ઇસુખ્રિસ્તનો ધર્મોપદેશ ચીનની ધાર્મિક રૂઢિપૂર્ણ ભૂમિમાં સારી રીતે ફેલાયો છે.

ચીનના બધા ઉપદેશકોમાં મોત્સે સૌથી મોટો છે તેની ઉપદેશક ઉપર જનસમાજે પૂરતું ધ્યાન આપ્યું નથી. તે એક ઇસુ મોત્સે: ખ્રિસ્ત જેવા કહી શકાય. પોતાના જીવનમાં અને ઉપદેશમાં તે એકસરખો સાચો અને પ્રમાણિક હતો. આપણા આધુનિક છિન્નભિન્ન સમાજને તે કહે છે-પોતાના ચીન દેશને એ કહેતો તેમ, કે —

“ આ દુનિયાના લોકો નાની જૂલ માટે માણસને બાંધી આવ્યાર- મારે છે, ને ભારે સજા કરે તેવા છે, પણ લડાઈ અને જુદમ વિચારમાં જેવા ભારે ગંભીર ગુન્હાની તેઓ પ્રશંસા કરે તેવા છે, અને ખરું ભેદ: કહીએ તો દુનિયાના લોકોને ખરાખોટાનું કાંઈ જ જાન નથી ”

(૨) ઇ. સ. પૂર્વે દસમા સૈકામાં રચેલા
કાયદાના પુસ્તકમાંથી :—

એક પક્ષનું ન્યાયાધીશે ત્રિભાગનું. પાંચ જાતની સજા ન્યાયા-
અને પાંચ જાતના દંડમાંથી શું કરવું યોગ્ય થશે તેનો સંપૂર્ણ ધીરાને
વિચાર કરવો જોઈએ. જો તેમાં એ બાબત ન આવતી હોય આદેશ :
તો તે અનિચ્છાએ યદ્ય ગયેલી જૂલ છે એમ જાહેર કરવું જોઈએ.
ભય, મહેરબાની, અપમાન કે લાંચ—એ ચારમાંથી હરકોઈ
કારણથી ન્યાયાધીશે કાયદાનો ભંગ કરવો નહિ. અને કાયદાનો
અમલ કરવાનું બંધાનું લાવીને હિપર કહેલી ચાર બાબતોમાં
'નાહક પડવું' નહિ.

હજારો ગુન્હા કરે તેને લોહના સળિયા તપાવીને ડામ શિક્ષાનો
દેવામાં આવે છે; અને કોઈવાર હાથ કે પગ કાપી નાખવામાં પ્રકાર :
આવે છે. પાંચસો ગુન્હાઓ કરે તેનો પગ કાપી નાખવો
જોઈએ; અને ત્રણસો ગુન્હા કરે તેને ખસી કરી હીજડો બનાવવો
જોઈએ. અને બસો ગુન્હા કરે તેને મોતની સજા કરવી જોઈએ.
સજામાંથી મુક્ત મેળવવા માટે નીચે પ્રમાણે નિયમો દર્શાવેલા
ડામમાંથી બચવા માટે છસો (૬૦૦) આંઝિમ તાંબુ રાગને
આપવું; અને મોતની સજામાંથી છૂટવા માટે છ હજાર (૬૦૦૦)
આંઝિસ તાંબુ આપવું !

*

‘લોત્સે’ ના લખાણમાંથી; ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠો
સૈકા :—

(જ) “ ૮૧ ” અને ‘ ૮૨ ’ : કુદરતી નીતિનિયમ.

કુદરતી આ મહામાર્ગ સર્વવ્યાપક છે. તે જન્મથી બાળુએ છે ને નીતિ ડાખી બાળુએ પણ છે જે જે ટકી રહેલું છે તે તેમાંથી પ્રગટ થાય છે તે મર્વ જીવનનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને કોઈને ધિક્કારતું નથી તોપણ જ્યારે તેનું કામ પૂરું થઈ જાય ત્યારે પોતાની સત્તાનો ગર્વ કરતું નથી તે બધી વસ્તુઓને આહે છે અને હર્ષથી તેમને ભેટે છે નાનામાં નાની વસ્તુમાં તે જોવામાં આવે છે, અને સૌથી મોટીમાં પણ જોવામાં આવે છે. બધી વસ્તુઓ આખરે તેમાં જ લય પામે છે

પ્રભુ તેમ છતાં આ મહાન માર્ગ એ જ તેમનો પાલક છે ને પ્રભુ ડે તે તેઓ જાણતા નથી. સંત પુરુષો ધણા નમ્ર છે, પણ પ્રભુતી સત્તાથી જ તેઓ ધણા બળવાન રહે છે જગત, તેમનો આશ્રય, લય, તથા આરામ તેમાંથી મેળવે છે, અને જે આ મહામાર્ગ ધારણ કરી રાખે છે તે સુખશાંતિ મેળવે છે "

—ટા. ટી. ગ્રિગ

*

(જા) વુ-વી

કુદરતી જ્યારે કુદરતી હાવ નાશ પામે છે ત્યારે પરાંપકાર પ્રગટે છે લાગણીના અને સત્ય પ્રગટે છે જ્યારે વિદ્વતા અને ડહાપણ દેખાય ત્યારે અસ્તમાથી મોટો દહા પ્રગટે છે જ્યારે કુદરતી સંજોગો મારા ન હોય દહાનો ત્યારે પિતૃભક્તિ જન્મે છે જ્યારે કોઈ પ્રગ્ન ધણી અવ્યવસ્થામાં જન્મ સપડાઈ જાય ત્યારે ગર્ભભક્તિ આવે છે. તેથી તું ડહાપણ ત્યજ દે, અતુરાઈ દૂર કર પરાંપકાર કા નહિ ન્યાયને એક બાળુએ મૂકી દે અપજતા અને લોભ દૂર કર

જેમ જેમ વધારે બંધનો હોય તેમ તેમ લોકો વધારે વાસનાના ગરીબ થતા જાય છે. જેમ જેમ વધારે શોધ, નવી નવી બંધનો: યુક્તિઓ, માણસને મારવાનાં હથિયારો તૈયાર થાય છે તેમ તેમ રાજ્યની આકૃત વધે છે. જેમ જેમ માણસમાં નિપુણતા અને લુચ્ચાર્ધ વધે છે તેમ તેમ વધારે ચોંકાવનારા બનાવો બને છે. જેમ જેમ કાયદાઓ વધે છે તેમ તેમ ચોર અને લૂંટારા વધે છે.

તેથી પ્રાગ પુરુષ કહે છે, હું કંઈ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી; પ્રાજ્ઞપુરુષ- અને લોકો પોતાની મેળે જ સુધરે છે, મને શાંતિ ગમે છે અને નો મત તેથી લોકો ન્યાયી થાય છે. મારી પાસે કંઈ જ યુક્તિ નથી, અને લોકો પોતાની મેળે જ શ્રીમન્ત થાય છે, હું કંઈ જ વાસના રાખતો નથી; તેથી બધા લોકો સાદા થાય છે.

*

(૬) લોત્સેનો શાંતિમાર્ગ

જે 'તાઓ'ના મિદ્ધાન્ત સાથે મેળ રાખીને-એક રહીને- રાજ્યની કામ કરવા યત્ન કરે છે તે, રાજ્યને હથિયારના પ્રહારથી જીતી લેતો નહી પરંતુ નથી; કેમકે એવા કામનું પરિણામ ખરાબ આવે છે. હથિયાર પ્રેમથી ધણી સુશોભિત લાગે છે; પણ તે અપશુકન સૂચવે છે અને મેળવવાની ધિક્કારવાલાયક છે. જેને 'તાઓ' ઉપર શ્રદ્ધા છે તે હથિયારની છત: વાત કરતો નથી; કેમકે તે ઉમદા માણસનું લક્ષણ નથી. શાંતિ અને શમતા જીવનની ઉમદા બક્ષિસો છે. માણસને મારી નાખતાં જે અચકાતો નથી તે રાજ્ય કરવા માટે નાલાયક છે.

*

(૬) લોત્સેએ કહેલાં સંતનાં લક્ષણો

આ સ્વર્ગીય પથ છે. તેથી લાભ છે; નુકમાન નથી. આ સંતોનો માર્ગ છે. તેમના કાર્યમાં કલહનાં (લડાઈનાં) તત્ત્વો સંતનાં લક્ષણો નથી. સંત તો સારીય માનવજાતને ભેટે છે; અને તે આ

- નિરહંકારી અને અનાસક્ત : જગતમાં સહુનો ગુરુ છે. તે આત્મપ્રશંસા કરતો નથી અને બહાર ઝગડો નીકળે છે; તે 'પોતે જ ખરો છે'—એવા ગર્વ કરતો નથી અને તેથી તે આગળપડતો ગણાય છે અને માન પામે છે.
- નિશ્ચિય : તે પોતાનો અહંકાર ત્યજ દે છે. અને તેથી તે સર્વોત્કૃષ્ટ અને છે. તે જગતની વસ્તુઓ મેળવવા ચલન કરતો નથી અને તેથી તે એવા પ્રયત્ન કરનાર સાથે એક થતો નથી. *
- આત્મર દૃષ્ટિથી જોનાર : જે પ્રયત્ન કરે છે તે પોતાનો નાશ કરે છે; જે ધર્મ એકદુરં કરે છે તે ખૂબે છે. તેથી સંત-પ્રાણ-પુરુષ પ્રયત્ન કરતો નથી અને સંત્રાહ પશુ કરતો નથી.
- હોત્સેનાં ત્રણ ગુણ-રત્ન : સંતપુરુષ આંતર-બાબતોમાં તકીન રહે છે, અને બાહ્ય બાબતોમાં લક્ષ આપતો નથી. જગતને છોડી આત્માનો આધાર લે છે. જગતમાં જીવે ત્યાં સુધી તે ધ્યાન રાખે છે કે રખેને જગતની બાજુ બાબતો તેને આશ્વત્થમાં લાવે નહિ. લોકો તેની ઉપર નજર સ્થિર કરી જીવે છે; અને તેના શબ્દો પર લક્ષ આપે છે તે બધાં ઉપર પોતાનાં ઊંઘાં પેઠે અમીદૃષ્ટિ રાખે છે.
- સંખ્યતા : (૩) લોકો પોતે શું મેળવી શક્યો ?
- નમ્રતા : મારી પાસે ત્રણ ઉમદા અને કીમતી બક્ષિસો છે. સમ્યક્તા, કરકસર અને નમ્રતા. તમે સાચા થાઓ અને બહાદુર થાઓ. કરકસર કરો અને જે વધે તે દાનમાં આપો. તમે બીજાઓ ઉપર અધિકારીપણું કરશો નહિ. તમે બીજા ધણા લોકોનાં હૃદય તેમ કરવાથી જીતી શકશો; ને તેઓ તમને નેતા માનશે.
- નમ્રતા : જે નમ્ર થાય છે તે બધી જાય છે; જે નમ્રે છે તે સીધો—પ્રામાણિક થાય છે. જે ખાલી થાય છે તે પાછો ભરપૂર થાય છે, ધનવાન થાય છે.

૩

(અ) કૌન્કેયુશિઅસે કહેલો રાજવી માણસ (સંત):-

રાજવી મનુષ્યમાં ત્રણ ગુણો હોય છે; તે મારામાં નથી:

રાજ

(૧) તે ખરે ખરાખડારી છે, અને

સંત

(૨) ચિંતા કરતો નથી.

વશણે

(૩) તે બહાદુર છે ને ભય રાખતો નથી. ત્સે કુંગ કહેતો કે આ અમારા ગુરુના સદ્ગુણો છે.

રાજવી મનુષ્ય નમ્ર વાણી બોલે છે અને જનહિતનાં કામ કરે છે. તે દૃઢ હોય છે, પણ લડાઈ કરતો નથી. મળતાવડો રહે છે, પણ પોતાના વગનાનો પક્ષપાત કરતો નથી.

તે નવ બાબતો ઉપર ધ્યાન આપે છે:

(૧) તે સ્પષ્ટ અવયોકન કરે છે.

રાજવી

(૨) ધ્યાન દધને સાંભળે છે.

સંતની નવ

(૩) બહાધરી ભુવે છે.

વસ્તુઓઃ

(૪) પોતાના વર્તનમાં માનપાત્ર દેખાય છે.

- (૫) બાપા બોલવામાં કાળજી રાખનારો, અને વેપારમાં તત્પર (સાચો) હોય છે.
- (૬) જ્યારે તેને શંકા થાય છે ત્યારે તે ખીજની સલાહ પૂછે છે.
- (૭) જ્યારે કોઈ ચઢે ત્યારે તે તેનાં પરિણામ કિંવા આવે તેનો વિચાર કરે છે.
- (૮) તેને અમુક ક્ષાયદો યશો એવી લાલચ આપીએ તોપણ તે પોતાની ફરજ બજાવે છે.
- (૯) પોતાના કર્તવ્યનું બાન રાખવું એ તેના સ્વભાવનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

નિ સ્માર્ગ વૃત્તિ: તે સંપ રાખે છે, સ્વાર્થની ખેંચતાણુ કરતો નથી; અને સત્ય તથા એકનિષ્ઠાથી તે પોતાના ગુણોને સંપૂર્ણ રીતે ખીલવે છે. ગુરુ કહે છે, “ જે ત્રણ વર્ષ સુધી વિદ્યા બણે છે તે સારો થાય છે જ.” ગુરુ કહે છે, “ જ્યારે સદુને શિક્ષણ મળશે ત્યારે વર્ગના બેઠ રહેશે નહિ ” (૧૬, ૩૮)

*

(આ) ખીજું નૈતિક શિક્ષણ

ઉદારતા

જીવન નિયામક રાખ્દઃ તો કુંગે પૂછ્યું, “ એવો એકે શબ્દ છે જે બધાને જીવનમાં નિયમરૂપ ચર્ચ પડે ? ” તેને ગુરુએ જવાબ આપ્યો “ સુ એવો શબ્દ નથી ? જેવું વર્તન તમને ન મળતું હોય તેડું ખીજ તરફ રાખવું નહિ ” (૧૫-૨૩)

“ચુંગદું જે ગુરુને સદ્ગુણો વિષે પૂછ્યું. ગુરુએ કહ્યું: “જ્યારે બહાર જાઓ ત્યારે બીજાને અતિથિ સમાન ગણીને તેની સાથે વર્તો. બીજાને મદદ કરતાં તમે જાણે એક યત્ન કરતા હો એવી ભાવના રાખો. જે તમને ન ગમે તે બીજાને ન ગમે. તમારા કુટુંબમાં કે તમારા દેશમાં તમારી ઠાઠ નિન્દા કરે નહિ એવાં કામ કરો.”

કયા
સદ્ગુણ
બીજાનાં ?

*

હીઓ=પિતૃભક્તિ

ગુરુએ કહ્યું: “જ્યારે પિતા હયાત હોય ત્યારે જ તેની ઈચ્છા પૂરી સમજવી. તે મોત પામે ત્યારપછી તેનાં વર્તન તપાસવા. જો ત્રણ વર્ષ સુધી ઠાઠ પુત્ર પોતાનું વર્તન પિતાના જેવું રાખે તો તે પિતૃભક્ત કહેવાય છે.”

પિતૃ-ભક્તિ

(૬) સરકાર-રાજ્યસત્તા.

રાજ્યસત્તા પ્રત્યેના ધર્મઃ રાજા થવું બહુ કઠણ છે. ગુરુએ કહ્યું, “એક હજાર રથના ઉપરી થવા માટે પૂજ્ય બાવથો ધ્યાન આપવું જોઈએ. વેપાર તરફ લક્ષ રાખવું, અને એકનિષ્ઠા રાખવી. ખર્ચામાં કંઈકસર રાખવી. લોકો તરફ પ્રેમ રાખવો, અને તેમને ચોખ્ખ વખતે કામમાં લેવા.”

રાજાના અજત ગુણો માન પામે છે વળી ગુરુએ કહ્યું, “જો રાજાના અંગત ગુણ અને વર્તન સારા હોય તો તેના હકમને માન મળે છે; જો અંગત ગુણ સારા ન હોય તો તે હકમ ક્યાં કરે પણ લોકો તે માને નહિ-પાળે નહિ. વળી, ‘રાજ્ય કરવું’ તેનો અર્થ ‘સુધારવું’ થાય છે. જો તમે લોકોને સુધારવા ઇચ્છતા હો તો ફંજી ન થશો.”

“ કાવ્યથી મન જાગૃત થાય છે. ગીતથી મનને પ્રોત્સાહન મળે છે. સંગીત અને વાદ્યથી સંસ્કાર પ્રાપ્ત થાય છે. અને સદાચારના નિયમોથી શિસ્ત (discipline) શિખાય છે.

કાવ્યની
અસર :

કાંઈ માણસ ત્રણસો સુંદર અને ભાવભર્યા ગીતો ગાઈ શકે છે; પણ જ્યારે એક સરકારી અમલદારની જગ્યા તેને સોંપવામાં આવે છે ત્યારે પોતે કેવું વર્તન રાખવું તે તે સમજતો નથી; અથવા કાંઈ જીજ્ઞા દેશમાં કાંઈ કામ સોંપી તેને મોકલવામાં આવે છે, ત્યારે કેવા જવાબ આપવા તે તે સમજતો નથી; અને તે વખતે તેની વિદ્યા કાંઈ કામ લાગતી નથી. આવું થાય તો વિદ્વાનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કેમ થાય ? ” (૧૩, ૫,)

નિધાનો
વ્યવહારમાં
ઉપયોગ :

*

૪

માત્ર પ્રારબ્ધવાદની સામે થાય છે, અને ઇશ્વરેચ્છા-
વાદ સ્થાપે છે.

પ્રારબ્ધ-
રાજ્યોના
વૃત્તાન્તઃ (અ) કેટલાક માણસો પ્રારબ્ધ અથવા નસીબમાં માને છે.
જૂના સમયના પ્રારબ્ધ રાજ્યોનાં વૃત્તાન્ત, તે લોકો શા માટે
તપાસતા નથી? જ્યારે એક રાજ્યને રાજ્યને પાપમાલ કર્યું
[ધ. સ-પૂર્વે ૧૮૧૮-૧૭૮૪] ત્યારે ટાંગ રાજ્યને ધ. સ.-પૂર્વે
૧૮૮૪ માં રાજ્યનો કબજો લીધો, અને ફરીથી ત્યાં વ્યવસ્થા
સ્થાપી તથા રાજ્યની આબાદી કરી.

રાજ્ય
રાજ્યમાં ફેર જ્યારે ચાઉ રાજ્યને ધ સ-પૂર્વે ૧૧૨૩ માં રાજ્યને પાપ-
માલ કર્યું ત્યારે વુ [W] એ તેનો કબજો લીધો અને રાજ્યની
ચઢતી કરી. ટાંગ અને વુ રાજ્યના હાથમાં તે જ રાજ્યની
કે લોકોની ચઢતી થાય છે, અને એક અને ચાઉ રાજ્યના હાથમાં
તેની પડતી થાય છે.

પ્રારબ્ધ-
વાદનું
મિથ્યાપણ તે ઉપરથી અમુક બાબત બનવાને નિર્માણ થયું છે—નક્કી
થયું છે એમ કેમ કહી શકાય? જો બધી પ્રજાઓ, સાક્ષાત્ પર-
મેશ્વરના પુત્રના હાથમાં એકત્ર થઈ હોય—અને જ્યાંસુધી સ્વર્ગમાં
ન જાય ત્યાંસુધી (તેમને) પ્રજાઓને દુઃખ તો રહેવાનું જ છે. (૧૧)

કારીગરને જેમ પોતાના ત્રિકોણ અને બીજા ઓળંગે દામ પ્રશુની
લાગે છે તેમ ઇશ્વરની મરજી એ જ આ બાબતમાં ઉપયોગી છે ઇશ્વર
એમ મને લાગે છે દરેક ત્રિકોણ કે વર્તુલને ખુરખોડું જાણવા આતરજ
માટે કારીગર પોતાના ઓળંગનો ઉપયોગ કરે છે. તે પોતાના મનથી
મનથી વિચારે છે, 'જે મારા ઓળંગ સાથે બંધબેસતું આવે સમજાય છે
તે જ ખુર છે ને જે મારા ઓળંગ સાથે બંધબેસતું આવે નહિ તે ખોડું છે.' ૧૬

હાલમાં ફેટેલાક ગુરુઓ અમખ્ય ચોપડીઓ લખે છે તે શુરો
ધણી બાપણો કરે છે, અને એક રાજપુતને કે બીજા હરકોષ સહબાધ.
વિદ્યાર્થીને ધર્મ મમળાવે છે. પણ તે સત્ય, પ્રેમ અને ધર્મને
માટે છે. હું તેમને ધર્મની દૃષ્ટિથી જોઉં છું, કેમકે મારી પામે
વસ્તુની કિંમત અકિંવ નુ ધોરણ હોય છે.

*

(આ) ખરો પરોપકારી કોણ ?

જે પોતાના મિત્રને બૂખ્યો જોઈને તેને અન્ન જમાડે, સાચો
કંડીથી પીડાતો જોઈને તેને લૂગડા પહેરાવે છે, અને માદો પરોપકાર
જોઈને તેની સારવાર કરે છે, મરી જાય ત્યારે તેને યોગ્ય રીતે
દાટે છે—તે જ ખરો પરોપકારી છે. અમુક વર્ગ ઉપર પદાપાત
રાખવા કરતાં આખાય જગત ઉપર પ્રેમ રાખવો તે સારુ છે.

જો દરેક રાજા બીજા રાજ્યને પોતાના રાજ્ય જેવું જ આત્મવત્
ગણે, તો પછી, બીજા રાજ્ય ઉપર હુમલો કોણ કરે ? જો દરેક જાવ
માણસ બીજાના ઘરને પોતાના ઘર જેવું ગણે તો તેને નુકસાન
કોણ કરે ? જ્યારે એક રાજા બીજા રાજ્ય ઉપર હુમલો ન કરે
અને જ્યારે એક માણસ બીજાના માવને નુકસાન ન કરે તથા

એક વર્ગના લોકો ખીજને પીડા ન કરે ત્યારે જ જગતને કાયદો ચાલે છે.

વિશ્વપ્રેમ અને મૈત્રી: જ્યારે જગતને જે અસંખ્ય કાયદાઓ ચલા છે તે તપાસીએ છીએ ત્યારે એમ લાગે છે કે પરસ્પર-પ્રેમ અને મૈત્રી રાખવાથી જ એ કાયદાઓ ચલા છે, જે ખીજને લાલકારક ચાલે છે તે બધું આપણે સમજીએ, અને તેનું જો વર્ગીકરણ કરીએ તો તે આખા જગતના સુખ માટે હોય છે એમ આપણી ખાતરી ચાલે છે. કોઈ અમુક વર્ગ માટે નહિ, પરંતુ હુનીઆના મોટા ભાગનું સુખ આખા વિશ્વના હિતને ધ્યાનમાં રાખવાથી થયેલું છે. તેથી મોત્સે વિશ્વપ્રેમને સત્ય માને છે; ને તેને ઊંચુ સ્થાન આપે છે.

(વાઈ. પી મી કૃત મોત્સેનાં લખાણના
ભાષાન્તરને આધારે)

૫

માણુસની ભલામણ :—

મે'ગલ્સે (મેન્ડેસ) ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં થઇ ગયો. માણુસની જિમ્મી દરેકે ઇનુ' ભનુ' કરવા માટે હોય છે, કેમકે માનવસ્વભાવમાં ભલ્લમનમાઇ રહેલી છે. પણ તે ભલુ' કરી શકતો નથી; અને તેમાં તેના સ્વભાવનો દોષ નથી. કરુણાની અને શરમની લાગણી દરેકમાં રહેલી છે.

સાચો
માણુસ
કાણુ ?

કરુણાની લાગણી એ જ માનવતા (yen) કહેવાય છે. શરમની લાગણી ન્યાય (justice) કહેવાય છે. ખીજા તરફ માન રાખવાની લાગણી એ યોગ્યતા કહેવાય છે. સાયુ'—ખોડું પારખવાની શક્તિ (li) એ વિવેક કહેવાય છે—તે ધુદ્ધિ છે. (chi)

કરુણાની
લાગણી:

*

માણુસાઇ, ન્યાય, યોગ્યતા, વિવેક એ ગુણો બહારથી આપણા સ્વભાવમાં આવતા નથી; તે જન્મથી જ હાજર હોય છે. માત્ર માણુસોને તેમનું જ્ઞાન નથી. તેથી કરુણાની લાગણી વગરનો માણુસ ખરો નથી. શરમની લાગણીવગરનો માણુસ તથા પૂજ્ય ભાવ અને વિવેકવગરનો માણુસ તે ખરો માણુસ નથી.

જન્મસિદ્ધ
ગુણ

ચાગત્સેનો શંકાવાદ (Scepticism)

જોપરી (૧) ચાગત્સેએ એક દિવસ રસ્તામાં એક જોપરી (skull) ને જોયું. તે સડી ગયેલી હતી; તેપણુ તેની આકૃતિ એવી ને એવી મેળ ખૂત હતી. તેને પોતાની આખૂંકવડે મારીને તેણે કહ્યું, “તું કોઈ દ્રવ્ય અને સત્તાનો લોભી માણસ હોઈશ અને તેથી તારી આવી દશા થઈ છે. તું કોઈ રાજ્યદારી પુરુષ હોઈશ જેણે આખા રાજ્યને પાયમાલુ કર્યું હશે અને પૂઝી લડાઈમાં તું મરી ગયો હોઈશ. તું કોઈ નીચ માણસ હોઈશ, તું કોઈ બીખારી હોઈશ. જુખ તરસથી પીડાઈને મરી ગયો હોઈશ. અથવા તું ઘડપણુથી આવી દશા પામ્યો હોઈશ—”

સ્વપ્નમાં વિચાર-પડ્યાં આટલું કહી ચાગત્સે તે જોપરીને પોતાના માથા નીચે એણિંકા તરીકે મૂકીને સૂઈ ગયો. રાત્રે તેને ‘સ્વપ્ન’ આવ્યું. તે જોપરી સજીવન થઈને કહેવા લાગી, “તમે ખરું કહો છો. પણ જે તમે કહો છો તે માત્ર આ દુનીયાને લાગૂ પડે છે, અને માનવીનાં દુઃખો વિષે તમે કહો છો. મોત પછી એવું કંઈ હોતું નથી. તમારે મોત વિષે કંઈ જાણવું છે ?”

ચાંગસેએ હા પાડી ત્યારે તે ખોપરી બોલીઃ, “ જોત પછી કોઈ ઉપરી નથી; ને કોઈ તાબેદાર નથી. ત્યાર જુદી જુદી નસુઓ-શિશિર, સુસન્ત, મુખ્ય અને વર્ષા-ત્યાં આવી શકતી નથી. અમારો વાસ અનન્તકાળ સુધી છે. હું જે સુખ ભોગવું છું તે એકે રાજાના સુખ કરતાં પણ વધારે છે ”

મૃત્યુની
પેલ પારઃ

ચાંગસેને ખાતરી થઈ નહિ; અને તેણે કહ્યું, “ જે હું ધન્યરતે સમજાવું કે આ માણસને ફરીથી સજીવન કરે ને તેને તેનાં માઆપ તથા પત્ની પાસે જવા દો, તો તમને એ ગમશે ? ”

માનવ-
સુખની
તુચ્છતાઃ

આ સંભળી તે ખોપરીએ પોતાની આજો ઉઘાડી ને કોથથી ભર્યા ચઢાવીને કહ્યું, ‘ રાજા કરતા વધારે મોટું સુખ તજી માનવીનાં દુઃખો ભોગવવા હું કેવી રીતે પાડો જાઉં ? ”

તે મહાન દૈવસ ગુરુ (ચાંગસે) એક દિવસ કસાઈખાના પાસે આવ્યો અને તેણે હુક્કરને કહ્યું, “ તારી કતલ સામે તુ શા માટે વધો લે છે ? હું તને ત્રણ માસ સુધી ખોરાક ખવરાવીને જાડો કરે છું હું દસ દિવસ સુધી સંયમ પાળું છું ને ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરું છું હું તારે માટે કુમળું ધાસ પાથરું છું. અને તને યજ્ઞવેદિની કાતરેલી રકાખીમાં ચૂકું છું. તો ય તને મંતાપ થતો નથી ? ”

હુક્કરનું
દષ્ટાન્ત

પછી હુક્કરનાં દૃષ્ટિબિન્દુથી તેણે વિચાર્યું, “ કુશાકી ખાઇને જીવવું તે સાફ; પણ કસાઈખાનામાં મિષ્ટાન્ન ખાઈ આખરે મરી જવું તે સાફ નથી. ”

કાર્તિભયું
મૃત્યુ
છદ છે

પછી પોતાની દૃષ્ટિથી વિચાર કરી તેણે કહ્યું, “જીવતા હોયએ ત્યાં સુધી માન મેળવવા મઠિ, રણસંઘામમાં મરવું સારું છે, ફાંસી આપનારના હાથે મરવું નહિ,”

આમ વિચારીને તેણે કુક્કરનું દૃષ્ટિગિન્દુ તરછોડી કાઢ્યું અને પોતાની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનું જ પસંદ કર્યું—પણ તે કુક્કર જોવા નથી લાગતો ?

(એચ. એ. જીલ્સકૃત બાષાન્તરમાંથી)

કૌન્દ્યુશિઅસના અનુગામી શિષ્યો

(અ) દેગત્સેના પિતૃભક્તિ વિષે વિચારો :—

આપણને આ દેહ આપણા માતાપિતા તરફથી મળ્યો છે. માળાપની
આપણા માતાપિતાના વારસાધી આ સારીરને આપણે અપ- કૃપ્ય
માનપાત્ર કેમ બનાવીએ ? બેદરકારીથી જીવન ગુજારવું એ દીવાનોઃ
પાપ છે. રાજદ્રોહ, કર્તવ્યભ્રષ્ટતા, મિત્રદ્રોહ અને સમરાગણ્યમાં
જાયલાપણુ-એ બધાં પાપ છે. આ પાંચ કર્તવ્ય કરીએ તો
આપણાં માળાપને લાંછન ન લાગે.

(આ) પહેલાંના સમયનો ઉપયુક્તતાવાદી

હુન્સે. ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી સૈકામાં યયો

તમે કુદરતને વખાણો છો. અને તેનું મનન કરો છો. કુદરત
તમે કુદરતના મળને તાણે કરીને તેને નિયમમાં કેમ નથી પૂજવા
રાખતા ? તમે તેની આજ્ઞા માનો છો; તેનાં શુભગાન કરો છો; કરતાં નરા
પણુ તેનાં કાર્યને વશ કરીને તેને ઉપયોગ શા માટે નથી કરતા ? કરવા
તમે ઋતુઓ તરફ પૂજ્યભાવ રાખો છો અને તે માટે રાહ જોતા થોડાં છે;
રહો છો. પણ તેને થોડાં હામકાજ કરી તમારી પ્રવૃત્તિઓ વધા-

રતા કેમ નથી ? વસ્તુઓના ગુણ જોઈ તમે વિસ્મય પામે છે. પણ તમારી શક્તિનો વિકાસ કરીને તમે કુદરતના સ્વરૂપમાં તેને કેમ નથી ફેરવતા ?

કુદરતનાં જળની વચ્ચે વિષે વિચાર કરવા કરતાં તેની અવસ્થામાં વધારો કરવો તે સાઈ છે. વસ્તુનું મૂળ કારણ તપાસવા કરતાં, તેમની પુનર્ધટના કરીને નવી યોજના કરવી સારી છે. માણસજાતને વિસારી મૂકીને, માત્ર કુદરતનો વિચાર કરવો તે કુદરતની વિરુદ્ધ વર્તન છે.

(ક) “હાનુ ફી” ના રાજસત્તા વિષે વિચારો :—

(તે ઇ. સ. પૂર્વે ખ્રીસ્ત સૈકામાં થયો)

સમયને આળખા: ડાહ્યો માણસ જૂના ગિવાજનું અનુકરણ કરતો નથી. અને હંમેશાં મિદ્ધાન્તો પોતાની સામે મૂકતો નથી. તે પોતાના સમયના સંજોગો તપાસે છે અને તેમને બંધબેસતું ચાલ તેવું વર્તન કરે છે. વખત પ્રમાણે કાયદાઓ ચોજવામાં આવે તો રાજ્ય સારું કહેવાય છે. સૂક્ષ્મ વિચારણા કરવી એ પ્રજાનું કામ નથી. સામાન્ય અછલ્લથી કામ કરવું.

(ઈ) પ્રગતિ ખરી છે; વિકાસવાદ નહિ. (હુનચિંગ)

પ્રગતિ- માનવજાતે જે પ્રગતિ કરી છે તે અન્ધ અને અચેતન મનુષ્ય તરવોના વિકાસથી થયેલી નથી. જ્ઞાનપૂર્વક અને શુદ્ધિની સાધ્ય છે: દોરવણીથી જ પ્રગતિ સાધી શકાય છે.

(ક) સંસાર—વ્યવહારી માણસો વિષે ચેન જી ઍંગના વિચારો :—

સંસારી વ્યવહારી માણસો પોતાની શક્તિની પતરાણ કરે છે; પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેમની અછલ એક નાના બાળક જેવી હોય છે. છેતરવામાં તેમની હુમ્મ્યાઈની વાતો કરી તેઓ ફૂલાય છે; પણ જીવનના અંતિમ ખેય વિષે તેમણે કદાપિ વિચાર કર્યો હોતો નથી. એક નાના પાણીના પ્યાલામાં સૃષ્ટિના સર્જનદારનું પ્રતિબિમ્બ જે ગહનવાદી તત્ત્વવેત્તા જીવે છે તે વિષે એવી વેપારી-અછલવાળાને શુ સમજાય ? તત્ત્વદર્શી પુરુષ વિચારક પ્રકૃતિની પાંખથી જાડી જાડીને, એક અધિકારી પરબલને પામે છે.

સંસારીની દષ્ટિ અને પરબલ-ચિંતન :

(ક) લડાઈનું મૂલ્ય :—

લડવાયો સુંદર ટેકરીઓ અને નદીના રેતાળ પ્રદેશને લડાઈનું, કદૂપુ મેદાન બનાવી દે છે. ત્યાં રહેનારા એકુતો ત્યાં ધાસ જિગાડી શકતા નથી. અનાજ વાવી શકતા નથી; અને ત્યાં બાળવાને લાકડાં મળતા નથી. છંકાઓ, માન અકરામ અને સત્તાના લોભથી ઐરાયલા ભાષણો અને ગમતાં નથી. એક વિજેતાની કીર્તિ ફેલાવવા માટે બિચારા દશ હજાર ગરીબ સૈનિકો પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપે છે. !

યુદ્ધના શાપ :

(ખ) ગરીબોની કામળી

(પો. ચૂર્ષ. ઇ. સ. જૂઠા સૈકામાં થયો)

ઠંડીથી પીડાતા ગરીબ લોકોને મદદ કરવા હું શું કરું ? કેમ એક ગરીબને આપણે એક કામળી આપી, તેનો જીવ બચાવીએ. એટલું જ બસ ! નથી. દસ હજાર શીટ લાંબી એક કામળી હોય અને આખા શહેર ઉપર પથરાઈ જાય તો કેવું સારું ?

ગરીબોની કમ્યા :

૮.

કોન્ફ્યુશિઅસના અનુગામીઓએ ઐહોની કરેલી ટીકા.

(હાનયુએ હીનત્સંગને સંબોધીને કહેલું છે; ઇ. સ. ૮૨૦)

પરદેશી “ચીનમાં સ્થપાયેલો બુદ્ધ ધર્મ” પુરાતન નથી; પડતીના
ધર્મ શા સમયમાં તે પરદેશથી આવેલો છે. ન્યારે કોત્સુએ યંગવંશની
માટે સ્થાપના કરી ત્યારે તેણે ચીનમાંથી ઐહોને હાંકી કાઢવા યત્ન
પાળ્યો ? કયો હતો; પણ તેના પ્રધાનો જેઓ પુરાતત્ત્વ જાણતા નહોતા
તેમણે તેમ કરવા ના પાડી. દેશને સુધારવાનું આવું સરસ
કામ શા માટે ન કર્યું ? આ વાતનો હું વિચાર કરું છું ત્યારે મને
પેલા પ્રધાનો ઉપર બહુ ક્રોધ ચઢે છે.

હોઝિય “આપ તો સ્પષ્ટ જોઈ શકો તેવા પ્રાચીન (ancient) છે. અને
થવા આપના જેવા કોઈ રાજકર્તા યથા નથી. આપના રાજ્યારોહણ
હોઝિયને સમયે આપે હરમાન કાઢેલું કે હવે ઐહોએ નવાં મંદિરો બાંધવાં
ચાપવા નહિં. પણ હાલમાં હું કાંઈ બીજું જ સાંભળું છું. મેં
ટીક છે ? એમ સાંભળ્યું છે કે બુદ્ધના હાડકાંનો અવશેષ ભાગ બહુ માન-
પૂર્વક ધાવીને આપ રાજ્યમાં સ્થાપવાના છે. , આપ તેમાં

માનતા નહિ હો; તેમ છતાં કદાચ લોકોને પ્રિય થવા આપ તેમ કરવાના હશે.

“પણ આથી ગામડીઆઓ કહેશે કે રાજા જેવો દેવાંશી પુરુષ પણ શુદ્ધતા અવશેષને માનસહિત પધરાવે છે; તો આપણે તેને ન પ્રજિયે? પછી તેઓ કપૂર સળગાવશે, ધૂપ કરશે અને પોતાના આંગળાં દાઝી જાય તેની પણ દરકાર નહિં રાખે. તેઓ મંદિરમાં ટોળે ટોળાં મળીને જશે, પોતાની માલમત્તા પૂજારીઓને ભેટ આપશે; અને તેઓ માનશે કે એ રીતે પાપમાંથી છુટી મોક્ષ મેળવાય છે.

શુદ્ધતા
અવશેષની
પૂજા:

“આથી આપણી પ્રજાની નીતિમાં બિગાડ વધે છે, અને આપણે પરદેશી લોકોની દૃષ્ટિમાં હાસીપાત્ર થઈએ છીએ. કેમકે આપણે એમ જંગલી મનુષ્યને માન આપીએ છીએ; તે આપણી ભાષા જાણતો નહોતો, આપણા મહાન સંતપુરુષોએ વિષે કંઈ જાણતો ન હોતો. ને તે પિતૃભક્તિનો વિરોધ કરતો હતો, એવા એક માણસને સૂઝા હાડકાનો કકડો આપને ભેટ ધરવામાં આવે તે આપ કેમ સહન કરી શકશો? હું આપને વીનતી કરી કહું છું કે આપ તે એક હલાલને સોંપી દો, અને કહો કે સળગતા અગ્નિમાં એ હાડકાના કટકોને સળગાવી નાંખ; એ રીતે આ પાપનું મૂળ આપ જડમૂળથી જીએડી શકશો; એમ કરશો તો જ આપ આપની પ્રજાને આડે રસ્તે જતી અટકાવી શકશો. ધારો કે શુદ્ધને આ વાતની ખબર પડે—અને તે આપણી સામે શુદ્ધ કરવા મેદાને પડે તો બધી જવાબદારી મારે માથે છે. બલે તે મારી ઉપર વેર લે. |”

બૌદ્ધધર્મ
સામે
જળાપો:

(એચ. એ. શુક્લે ઉપર બાયાન્તરમાંથી)

૯

કૌન્યુશિઅસનો વસ્તુ-સત્યવાદ (Realism)

ચુ હી (ઇ. સ. ૧૧૩૦-૧૨૦૦)

કુદરતના નિયમોનું માનવ-સ્વભાવમાં દર્શનઃ દૂર દૂરની ખાલી વસ્તુઓ વિષે વાતો કરવી નહિં; જો આપણે 'તાઓ' (કુદરતી નીતિ નિયમ) નું સત્ય જોવું હોય તો આપણે જે રસ્તે જવું જોઈએ તેની પ્રેરણા તથા મુશ્કેલી અંદરથી જ મળે છે. જે જે સાધનોથી આપણે ઇચ્છાઓને દૂર કરી દિવ્યતા તરફ જવાનું છે તેને બધાં સાધનો આપણે મેળવી શક્યું; અને તે મેળવવાં જો આપણી ફરજ છે. આપણે તે માટે ખરી તત્પરતાથી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

મધ્ય-માર્ગનું અવલંબનઃ દરેક બાબતમાં છોદની હદ છોડી દહને 'મધ્યસ્થ માર્ગ' લેવો જોઈએ. નીતિનિયમના પાલનથી જ સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. જે અંતઃકરણમાં સ્થપાઈ ગયેલું છે તે સફળતા છે. આપણા મોટા ભાઈ કે પિતાની આજ્ઞા પાળિયે તે પહેલાં આપણા હૃદયમાં સ્થપાયેલો પૂજ્ય ભાવ જ સફળતા છે.

પ્રેમ તથા સત્યનિષ્ઠાઃ પ્રેમ જો જ પ્રેમનું મૂળ કાગળ છે. પૂજ્ય ભાવ પ્રેમનું મુંદર સ્વરૂપ છે. સત્ય વર્તન જો ન્યાયશુદ્ધિનું ગિયું સ્વરૂપ છે.

સારાસારનો નિર્ણય કરવો એ જ ડહાપણ કહેવાય છે.

સત્યનિષ્ઠા એ સાચી વસ્તુ છે, માણસની હાજરીમાં અને સત્યનિષ્ઠાઃ તેની ગેરહાજરીમાં એકસરખું વર્તન રાખવું એ સત્યનિષ્ઠા છે. અસત્ય સાથે કાંઈ સંબંધ ન રાખવો અને પોતાને કાંઈ છેતરે નહિ તે જોવું એ સત્યનિષ્ઠા છે; અને આ સદ્ગુણો ધણ પ્રયત્ન કર્યા પછી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૦

વ્યવહારવાદ અને આંતરેરણા.

વાંગ યંગ મિંગ (ઇ. સ. ૧૪૭૨-૧૫૨૯)

લાગણી- માનવજીવનમાં યતા ફેરફાર અને જુસ્સાઓથી વ્યાવહારિક
ઓનો જીવનમાં પરાકાષ્ઠા આવે છે. હર્ષ (pleasure), ક્રોધ, વિષાદ
સુમેળ: અને આનન્દ (Joy) એ બધું જ માનવ-જિમ્મિઓમાં આવી
જાય છે. જોવું, સાંભળવું, વાતચીત કરવી, કામ કરવું, ધન
અને માન મેળવવાં કે દરિદ્રતા અને નીચતામાં આવી પડવું-એ
બધુંય માનવજીવનની જિમ્મી કે નીચી જિમ્મિઓ ઉપર આધાર
રાખે છે. માટે તેમનો યોગ્ય સુમેળ અને સંવાદ સાચવી રાખવો
એ આપણું કર્તવ્ય છે. આપણે આંતરસંશોધન કરવાની ટેવ
પાડીએ તો લાગણીઓનો સુમેળ સાચવી શકીએ.

કુદરતી કુદરતી રીતે જ હર્ષ, ક્રોધ, વિષાદ અને આનન્દ
વલણ ઉપર માનવીના અંતરમાં પ્રથમ તો પ્રમાણસર હોય છે.
સ્વાર્થ'દ જ્યારે એક વ્યક્તિ પોતાના વિચારો તેમાં ઉમેરે છે ત્યારે
આસેપણ: એ સપ્રમાણતામાં એક કે બીજી બાબતોએ ત્રાજવુ નમે
છે. તેથી સ્વાર્થ જન્મ પામે છે. પોતાની જાતને તામે

કરવામાં માણસે સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. 'વાસનાને જડમૂળથી કાઢવી જોઈએ. રહેજ પણ ભાગ બાકી રહી જાય તો દરેક જાતનાં ક્રુષ્ણો પ્રવેશ કરે એ સંભવિત છે.

જો માણસ અવિરતપણે સત્યનિષ્ઠાથી અને તત્પરતાથી આ કામમાં જોડાય તો તેને વાસનાના અને ચિંતાકર્ષણના સૂક્ષ્મ સિદ્ધાન્તો સમજાય; જો પોતાની જાત ઉપર સંયમ મેળવવા તે પ્રયત્ન કરે નહિ તો હંમેશાં એ નીતિનિયમની વાતો કર્યા કરશે; પણ તેને સદૃશ્યનો ખ્યાલ આવી શકશે નહિ-અને વામનાનો સિદ્ધાન્ત સમજશે નહિ.

આત્મ-
સંયમ:

સંત પુરુષો "સંત" સાથી કહેવાયા ? તેમના મનમાં પ્રશ્નરહિત નીતિનિયમો ચિરસ્થાયી રહ્યા છે, અને વૃત્તિઓના જુરસાઓ તેમને આડે માર્ગે લઈ જઈ શક્યા નથી, તેથી તેઓ 'સંત પુરુષ' કહેવાયા.

'સંત'
કેમ
કહેવાય ?

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓમાં કીર્તિની અભિલાષા બહુ હોય છે. કેળવણી એટલે કુદરતી નીતિનિયમની સ્થાપના અને અતિશય જુરસાઓનો નાશ. આપણા મનમાં જે કુદરતી સદ્ભાવ હોય છે તે આપણા જીવનનું ધોરણ બને છે. જો વિચારો માયા હોય તોપણ તે આંતર-સ્ફુરણથી આંતરના અવાજથી સમજાય છે; અને જો વિચારો ખોટા હોય તો તે ખોટા તરીકે પણ સમજાય છે. તમારે એ આંતરચક્રિતને અંધ કરી દેવી નહિ. તેને શુંગળાવવી નહી. પણ, હંમેશાં તેની દોરવણીથી આગળ ચાલવું; આંતરનો અવાજ સાંભળવા સાધધ રહેવું.

'આંતરનો
અવાજ'
સાંભળો:

જો તમે તમારું હંમેશનું કામ ત્યજ દો, અને માત્ર અભ્યાસ કર્યા કરો તો તે નિષ્ફળ છે. સંત પુરુષ થવા માટે સદૃશ્ય તરફ ખૂબ પ્રીતિ રાખવી જોઈએ. જેમ દરેક માણસ સારા

સદૃશ્ય
પ્રત્યે પ્રીતિ
કેળવે:

સારા ચિત્રો અને રંગીન વસ્તુઓને માહે છે, દુર્ગન્ન જોઈ દરેક માણસ મોં બગાડે છે તેમ, પાપ જોઈને સાધુ પુરુષો મોં બગાડે છે.

‘અહંકાર’- માનવજાતનો મોટો રોગ અહંકાર અથવા ગર્વ. રૂપી રોગ: જે વ્યક્તિ ગર્વ રાખે છે તે પુત્ર તરીકે અને મિત્ર તરીકે સાચી ફરજ બજાવવામાં નિષ્ફળ થાય છે. હી ઝોન અને ટાન ઝ્યુ બેઉ અધોગતિ પામ્યા તેનું કારણ તેમનો ગર્વ. માણસનું મન આરંભથી જ પોતાની મૂળ દશામાં હોય છે; તે વખતે તેમાં સત્યદષ્ટિ હોય છે અને સ્વાર્થનો અંશ હોતો નથી. સ્વાર્થને હૃદયમાં જરાય સ્થાન આપવું નહિ; કેમકે તેમાંથી ગર્વ પ્રગટે છે.

નમ્રતા : અસહના સાધુ પુરુષો નિઃસ્વાર્થી હતા. તેથી તેઓ મહાન યયા, તેથી તેઓ નમ્ર યયા. નમ્રતાથી ધણા ઊંચા સદ્ગુણો પ્રગટે છે, ગર્વથી ધણા દુર્ગુણો જન્મ પામે છે.

સાચું જ્ઞાન આચારમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે: જેને સત્ય જ્ઞાન થયું છે તે કદાપિ સત્ય આચરણ કર્યા વિના રહેશે નહિ. જ્ઞાન હોય અને આચરણ સારું ન હોય તો આપણે સમજવું કે તેના જ્ઞાનમાં જ કયાંક છે; કેવું વર્તન રાખવું એ સાધુ પુરુષો શિખવી શકે છે. તેમાં કુદરતી વલણને અનુસરવાનું હોય છે, માત્ર મનન કરવાથી એ સમજાવું નથી.

સદાચારનો આરંભ: સત્ય જ્ઞાન થાય એટલે તુતે જ સદાચારનો આરંભ થવો જોઈએ; કામ કરવામાં જ જ્ઞાનની સમાપ્તિ છે ને સદ્ગુણ કેળવવા માટે જ તે મેળવવું જરૂરી છે.

(એક. ૭. હેન્ડે કરેલા ભાષાન્તર ઉપરથી)

૧૧

બુદ્ધધર્મીની પ્રાર્થના.

એક સાધુ (શ્રમણ) નું આદર્શ કુટુંબ:

માતા એ જ સત્યપ્રેમા; પિતા એ જ ઉપદેશની ખરી પ્રતી-
 થતા. જન્મતર્ક સદ્ બ્રાણ્યો તાર્ક મર્ગ છે, તારુ ધર સાધુનું
 નિર્વાણની એકાન્ત શાંતિમા છે. તારી પત્ની આનન્દ રવરૂપે છે. કુટુંબ
 તારી પુત્રી પ્રીતિ છે. તારો પુત્ર સત્ય છે-આ એક એવું કેવું દોષ?
 કુટુંબ છે જે તને સંસારચક્ષુ સાથે બાંધતું નથી !

—“ હાદીએન ” ૧૯ મા સેકામાં કેરીઆમાં (Korea)
 રહેતો સાધુ.

૧૨

ચીના લોકોનો વિનોદ (Humour)

(એચ. એ. જી. સ્વ. કૃત ભાષાંતરમાંથી)

(જ) એક ચતુર યજમાન

ચતુરાઈ : એક મહેમાન કોઈ એક ગૃહસ્થને ઘેર જમવા આવ્યો. તે
ખાણા ઉપરથી જોઈ જ નહિ. બહુ વાર સુધી બેસી રહ્યો. ત્યારે
પેલા યજમાન ગૃહસ્થે એક ટોકાર કરી :—“ પેલા જાડ પર
બેઠેલું પંખી તમે જુઓ છો ? હું હમણાં એ જાડને કુદાડી વડે
કાપી નાખીશ, તે પંખીને પકડીશ અને પછી આપણે એક
સાથે તેનો આહાર કરશું.”

પેલા મહેમાને જવાબ આપ્યો : “ સારું. પણ મને લાગે
છે કે તમે જાડ કાપશો ત્યાં પેલું પંખી તો ક્યારનું બિડી જશે.”

યજમાને કહ્યું : “ ના, ના. તે પંખી મૂખ છે. તેને
જવાના વખતની સમજણ નથી ! ”

(ઝા) એક અકુશળ મહેમાન

મહેમાનને : ખાવાનાં બધાં વાસણુ ખાલી થયાં હતાં. સાંજનો વખત
અવિવેક : હતો ને અંધારું થવા આવ્યું હતું. મહેમાન બોલ્યા,

“ આપણે હવે બત્તી (દીવા) કરીએ તો સારું.”

યજમાને જવાબ આપ્યો, “ હજી જરા વહેલું છે.”

મહેમાને કહ્યું “ તે ગમે તેમ હોય; પણ યાળામાં કાંઈ દેખાતું નથી ! ”

(૬) એક સારો ગણિતશાસ્ત્રી

એક ધનિક માણસે એક કંજૂસને કહ્યું, “ જો તને માર કંજૂસનું
મારીને મારી નાખવાની તું મને છૂટ આપે તો હું તને એક હજાર ગણિતઃ
રૂપિયા આપું. ”

ત્યારે તેણે કંજૂસે કહ્યું, “ જો તું મને અધમૂવો કરે, અને
હજારના અર્ધા, પાંચસો રૂપિયા આપે તો તારી વાત હું કબૂલ
રાખું છું. ”

તેણે મળતા હોય તો અધમૂવો થવા સુધીનો માર ખાવાની
પણ તેની તૈયારી ખરેખર અજબ છે !

એય, એ, જીલ્લ કૃત લાપાતરમાંથી.

૧૩

લોકોક્તિઓ (ચીનની)

ચીનની લોક-માન્યતાઓ
જો કાષ્ઠ છોકરાની આંગળાઓ છાંટરી જેવી નાણુક હોય
તો તે પોતાનું યુગ્ગરન સહેલાઈથી ચલાવશે.

*

જો કાષ્ઠ છાંટરીનો ચહેરો છાંટરા જેવો હોય તો તેનો દમામ
અને માનમરતબો અનુપમ રીતે સચવાશે.

*

શરીર મોટું હોય અને માથુસ મૂર્ખ ન હોય તો તે શરીર,
એક મોટો ખજાનો છે !

*

માખાપને છાંટરાં ન હોય તો ચાલે, પણ છાંટરને માખાપ
ન હોય તો ચાલે જ નહિ.

*

છાંટરાં ઉપર હેત રાખનારાં માખાપ ધણે ઠકાણે જડે છે;
પણ માખાપ ઉપર હેત રાખનારાં છાંટરાં થોડાં જ હોય છે.

*

બાપ મોટો ન્યાયાધીશ હોય તોપણ પુત્ર તેના વિના ચલાવે છે, પણ માતા બિચારી બિખારણ હોય તોપણ પુત્રને મા વિના ચાલશે નહિ !

*

દયાનાં દ્વાર ઉઘાડવાં સહેલાં છે, બંધ કરવાં કઠણ છે.

*

દૂરથી આપણે માણસવિષે, તેનાં કપડા ઉપરથી મત બાધીએ છીએ, પણ તે નજીક રહેતો હોય ત્યારે તેના ગુણ ઉપરથી મત બાધીએ છીએ,

*

જે માણસનો ચહેરો બહાદુર અને દેખાવડો હોય છે તે કોઈ દિવસ ખાણના મેળાવડામાં લૂખ્યો રહેતો નથી.

*

જેનો ચહેરો નમ્ર અને શાંત હોય છે તેની ચાળીમાં લાગ્યે જ ખાવાનો ચમચો પડે છે, અને તેની ઉપર કોઈની નજર પણ લાગ્યે જ પડે છે.

*

વાદળાં આવે ને જાય, પણ વર્ષા તો રહે છે.

*

જેને હાથ નથી આવતી તેને પચારી ખૂંચે છે.

*

જે પાણીમાં વહાણ તરે છે તેમા જ તે આખરે ડૂબે છે.

*

તલવારથી અગ્નિ સંકારવો નહિ.

*

પોતાની માલમિલકત વધારીને જે સંતોષ મેળવવા ઇચ્છે છે તે માણસ અગ્નિને શાંત કરવા ધાસનાં તથુખલાં નાંખે છે. ધાસથી અગ્નિ વધે છે; તેમ, મિલકત વધવાથી લોભ વધે છે.

*

કપડાંમાં નવી જાતભાત માન પામે છે; પણ માણસોમાં વૃદ્ધાવસ્થા માન પામે છે.

*

એક ગાયમાંથી બે આમડાં બેંચી શકાય નહિ.

*

લશ્કરી ચાણાથી એક માઇલ દૂર રહીએ અને તીરની અણીથી એક વાળની સૂક્ષ્મ જાડાઈ જેટલા દૂર રહીએ — એ બેઉ સરખું જ છે. બન્નેમાં સરખું જોખમ છે.

*

એકઠે સોપને બેઉ બાજુ અણીઓ હોતી નથી.

*

પરમાર્થ કરવાથી જે આનન્દ થાય છે તે કદાપિ ઘટતો કે, ઘસાતો નથી.

*

આણ (plum) ઉપર ફક્ત નજર નાંખવાથી જીભને તેનો સ્વાદ લાગતો નથી.

*

નદી ઉપર જઈને માછલાં પકડવાના ખાલી મનોરથો કરવા કરતાં, ઘેર જઈને એક જાળ બનાવવી એ વધારે સારું છે.

*

જો નદીનો પ્રવાહ વેગવાળો ન હોય તો માછલી હલંગ મારી શકતી નથી.

*

ઉપર આપેલી લેખિકાકૃતિઓ ઉપરથી, ચીની પ્રજાનાં સ્વભાવ-
લક્ષણોનો સારો પરિચય થાય છે.

સ્વભાવ-
લક્ષણોનો
પરિચય :

પહેલો યુગ : પહેલો પ્રાચીન યુગ : ઇ. સ. ના સાતમા સદી સુધી
 ઇ. સ. ૭૦૦ મહાય છે. તેની શરૂઆત તો ધણા પ્રાચીન કાળમાં અને
 સુધી : લોકસાહિત્યના જમાનામાં થઈ હશે. તે સમયના પ્રમાણબદ્ધ
 પુરાવા થોડા જ છે. દરનક્રિયા માટે કેટલાક પદાર્થો જે પ્રાચીન
 જાપાનમાં હતા તેવા ચીનમાં અને કોરીઆમાં પણ હતા.
 જૂની દંતકથાઓ, પ્રાચીન ગીતો અને સ્તોત્રો (સ્તુતિઓ) વગેરે જાપાનમાં મળી આવે છે.

પ્રાચીન જાપાનીની માન્યતાઓ તે જોતાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ આપણને લાગે છે એ લોકો મોજલા છે અને પોતાના દેસનું નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય જોઈ મજા માણે છે. અગ્નિદેવનો કોપ મટાડવાને, મરકી જેવા કુષ્ટ રોગોમાંથી બચવા માટે તંયા જમીનમાંથી સારો પાક મેળવવા માટે તેઓ ધર્મનો આશરો લે છે. હજી સુધી તેઓ ધાર્મિક વિધિઓ તથા નૈતિક પવિત્રતાનો બેદ સમજતા નથી; અને આ પુસ્તકમાં આપેલાં અવતરણો ઉપરથી એ વાત સ્પષ્ટ સમજાશે.

ધાર્મિક રૂઢિઓ : જ્યારે અધિકારી વર્ગો વસન્તોત્સવો જોજવે તથા ધર્મગુરુઓના પવિત્ર મંત્રોનો જાપ કરે ત્યારે દેશના બધા ગુનાઓ અને

પાપ ધોવાઈ જાય છે; અને પછી દેવતાઓ તેમને આ દેહ-
સહિત સમુદ્રને પેસે પાર વિશાળ મેદાનમાં લઇ જાય છે અને ત્યાં
તેમનો નાશ થાય છે. મોત, સ્ત્રીપુરુષનો સંયોગ, બાળકનો
જન્મ વગેરે બાબતોમાંથી એક જાતની અશુદ્ધિ પેદા થાય છે; ને
તે મટાડવા માટે સ્નાન, ધાર્મિક સંસ્કાર તથા ધર્મગુરુઓ
(પાદરીઓ) મારફતે થયેલા ધાર્મિક વિધિઓ કરવા પડે છે.

ખીજા ધર્મોમાં આવું છે; અને જાપાનમાં પણ એવા ધાર્મિક
રિવાજ, દેવતાઓ અને તેમના પાદરીઓને પ્રુથ કરવા આવા
ધાર્મિક વિધિઓમાં નાચ અને ગાયનો રાખવામાં આવે છે.
પછી આવી ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં વ્યવસ્થા લાવવા માટે મુદ્દત
જાણુનાર જોષીઓ અને દીક્ષા મેળવેલા ધર્મગુરુઓની જરૂર
પડી; ને ધીમે ધીમે એવા વર્ગો ઊભા થયા; તેમને જાપાનના
લોકો “ બિ ” (bi) અથવા “ ગિદ્ડ ” (gyōdō) ‘ પવિત્રતા
સાચવનાર મંડળ ’ એવું નામ આપવા લાગ્યા.

ધર્મશુરુ
તથા
જોષીઓની
સત્તા:

આરંભકાળની ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં જાપાનના લોકોનો
સૌન્દર્યપ્રેમ તથા ધર્મપાલનથી પવિત્ર થવાનો નિશ્ચય દેખાઇ
આવે છે. એટલું જ નહિ, પણ રાજા તરફ અને દેવતાઓ
તરફ આભારની લાગણી સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે.

સૌન્દર્ય -
પ્રેમ:
“

કુદરતની પૂજા, લાયની લાગણીમાંથી ઉત્પન્ન થતી નથી; પણ
તે અમુક પ્રશ્ન સા કરવાની ઊંચી લાગણીમાંથી જન્મે છે; તેથી
તેને આપણે વહેંચી અથવા જૂઠી માન્યતા તરીકે હલકી ગણવી
ન જોઇએ. જાપાનના મૂળપુરુષો કેટલાંક સૂર્ય અને ચંદ્ર જેવાં
બળવાન અને લાવ્ય તરવો જોઇને તેમને ‘ દિવ્ય ’ ગણતા હતા
તથા તેમની પૂજા કરતા. વાવાઝોડાં તથા ત્રોફાનને દિવ્ય શક્તિ
ગણતા. પાણીના કૂવા તથા રાંધવાનાં વાસણોને ઉપયોગી

પ્રકૃતિ -
પૂજા :

ગણીને પૂજતા; એટલું જ નહિ પણ મોટા પહાડોને, પાણીના ઝરાઓને તથા ઝાડપાન અને પુષ્પોને સુંદર જાણીને વન્દન કરતા હતા.

સૌંદર્યનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન: આ બધી પ્રાથમિક ક્રિયાઓમાંથી જાપાનના લોકોએ જીવનમાં કેટલાંક સુંદર તત્ત્વો અપનાવી લીધાં છે. કુદરત અથવા નિસર્ગદેવીની પૂજામાંથી કુદરતી સૌંદર્યનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન થાય છે; અને એ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન જાપાનના આધુનિક લોકોનું ધણું આકર્ષક તત્ત્વ ગણાય છે.

જાપાનની ભૌગોલિક શોભા : એશિયા અને પૅસિફીસિયાની જામી તળેટી ઉપરથી જાપાની લોકો જીતરી આવેલા હતા. તેથી તેમને જાપાનની વાંકીચૂકી ખીણો, સફેદ રેતીથી શોભિતા સમુદ્રકિનારા, જાખમ અને જીંચાં સાગનાં ઝાડો અને બરફથી ઢંકાયેલા જ્વાળામુખી પરંતુ પર ચતાં 'ચેરી'ના મ્હોર (cherry blossoms) ધણા આકર્ષક લાગતા હતા; અને તે બધાનું સૌંદર્ય દેવી બાસતું હતું.

રાષ્ટ્રીય એકતા: તેઓ પ્રથમ નાની નાની ટોળાઓમાં એકત્ર ચઢ્યાવીને સાંકડી ખીણોમાં વસતા હતા; પછી તેમણે ધીમે ધીમે રાષ્ટ્રીય એકતા સિદ્ધ કરી; અને સરખા સંસ્કાર અને સમાન શિક્ષણ ઉપર તેમના સંપનો પાયો રચાયો.

જાપાનના અસહ વતનીઓ: પ્રાચીન સમયના જાપાનનાં દરેકરો જોતાં લાગે છે કે આ ટાપુમાં રહેનારા લોકો નીતિમાન હતા, પ્રામાણિક હતા તથા કાયદાને માન આપતા હતા. તેમના સમાજમાં સંસ્કારી ગણાતા લોકો ધાર્મિક વિધિઓનું અને આચારનું પાલન કરતા હતા. ઓઝો ઉલોગી હતી અને સારું ચારિત્ર્ય પાળતી હતી. કેટલીક જગ્યાએ કુટુંબભક્તિ કેવી સરસ હતી, તેનું વર્ણન નીચે આપેલા પ્રસંગ ઉપરથી સમજી શકાય:

ઓઝિન (Oja) નામના શહેનશાહે ૪ સનના નીચા કુટુંબ સૈકામાં આ સ્તવન રચ્યું એમ કહેવાય છે, તે સ્તવન કે ગીત પ્રગટ થવાનું કારણ એ છે કે શહેનશાહનો પુત્ર એક “લાના અંબોડાવાળી કુમારિકા” સાથે પ્રેમમાં પડ્યો, અને શહેનશાહ પણ તે જ કુમારિકાને આહતો હતો. ગીતનો લાવ નીચે પ્રમાણે છે:—

“હે પુત્ર, ટેકરી ઉપર હું લસણની કળીઓ વીણવા ગયો સ્તવનમાં હતો. ત્યાં રસ્તામાં નારગીનું ઝાડ બહુ ખુશબો આપતું હતું, રહેલી તેને પુષ્પો બેઠાં હતાં માણસોએ તે ઝાડની નીચી ડાળીઓ લાવના તોડીને પાચમાલ કરી હતી. જાએની ડાળીઓ પક્ષીઓએ બેસીને તથા ચૂંટીને ચૂકવી નાંખી હતી, અને તે ડાળીઓના બુમખામાં વચ્ચે એક કુમારિકા શરમાતી ગુપ્ત બેસી રહેલી હતી. હે પુત્ર, તારે માટે તે કુમારિકા પુષ્પિત યજ્ઞો-વિકસન્ને !”

આમાં એક બળવાન કુટુંબલાવના રહેલી દેખાય છે, તે ધીમે ધીમે વિકસીને એક સામુરાઇ (Samurai) ની જાતી સ્વામિભક્તિમાં પરિણમે છે, અને લોકો પોતાના શહેનશાહને વફાદાર રહેતાં શિખે છે.

કેટલીકવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે જાપાનના લોકો સારું અથ એટલા બધા નીતિમાન છે કે તેમને કોઈ નવા ધર્મના સિદ્ધાન્તની જરૂર નથી; અને નવા નીતિશાસ્ત્રની પણ જરૂર નથી. “ધર્મશ્ર- નાવવામાં તત્પરતા થી ડરતા રહો અને રાજતખતને માન આપો” —એ સિદ્ધાન્ત સ્વાભાવિક રીતે ૯ લા લોકોને બહુ કાયદાકારક છે,

તોપણ મધ્યપ્રાન્તોમાંથી તેમણે ધર્મશાસ્ત્રો તથા નીતિશાસ્ત્રો અપનાવવાનું શરૂ કર્યું, અને તેનું એકીકરણ તથા પુનર્ધરના કરવા માંડ્યાં. સમજ્યા પહેલાં પણ કેટલુંક સ્વીકારી લીધું; અને પછી રાષ્ટ્રીય આદર્શમાં ગૂંથી દીધું.

પર- જાપાનના ઇતિહાસનું આકર્ષક તત્ત્વ પરસંસ્કારને પોતાના સંસ્કારને કરી લેવામાં રહેલું છે; અને ઇસ્વી સનના આઠમા સદ્કામાં ગાળી કોજિકી (Kojiki) અને નિહોન્ગ (Nihongi) ના સમયમાં નાખવાની જાપાને પરસંસ્કારને ગૂંથી દેવા ભૂતકાળનાં કેટલાંક લખાણોનું યજ્ઞિ : પુનરાવર્તન કરેલું છે; તેમાંથી જૂનું કેટલું છે અને કેટલું પાછળથી ઉમેરેલું છે—તે નક્કી કરવું અધરુ થઈ પડે છે.

સામાજિક પવિત્ર કરવાના ધાર્મિક વિધિ બહુ જ જૂના છે; અને તેમાં પાપનું કહેલાં પાપ (ગુનાઓ) નીતિની દૃષ્ટિથી તથા અધાર્મિક ધર્મદ્વારા વર્તનથી નમ્કી કરેલાં દેખાય છે. મુસાનોવો દેવનાં પાપો, દુષ્ટીકરણ : સેન્સમ કહે છે તે પ્રમાણે, ખેતીવાડી ઉપર આજીવિકા ચલાવનાર દરેકાં જાતિને ધૃષ્ટારપદ લાગે તેવા છે. દાખલા તરીકે જૂનું યાફુદી લોકોની દૃષ્ટિથી જોતાં, પોતાના પાડોશીની જમીનની સીમારેખાઓ તોડી નાખનાર માણસ ધણે પાપી ગણાય છે. તે જ પ્રમાણે જાપાનીઓએ મુસાનોવો દેવને સમાજનું દિવ બગાડનાર, ડાંગરનાં ખેતરોમાં વચ્ચે રાખેલી નિશાનીઓ તોડી નાખનાર તથા તેમાં વહેણું પાણી આડે માર્ગે વહેવડાવનાર એવાને મદાપાપી કહેતો છે.

મદાપાપી જે સેકિ કબરને અપવિત્ર કરે કે ગૃહની પવિત્રતા બગાડે કાણ ? : તેઓ, માણસ તરીકે પાપીની કોર્ટમાં મૂકાય છે. આ પ્રાથમિક

વિચારે જાપાનમાં ચાલે છે. શિન્ટો (Shinto) એ કહેલી ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં પવિત્રતા મૂળરૂપે હોય છે, અને શિન્ટો (Shinto) એ ચલાવેલી માન્યતાઓમાં ફળદ્રુપતા (fertility) પ્રાપ્ત કરવાનો મુખ્ય હેતુ હોય છે.

પહાડોથી ભરપૂર આ દાણમાં આવીને આક્રમણ કરનાર ડાંગરના ટીળાએ પ્રથમ તો જોઈએ તેટલું ધાન્ય એટલે કે અનાજ દેવ 'ની જિગડવા ધણી સખત પ્રયત્નો કર્યા હતા. આ પ્રાથમિક આરાધના જરિયાન પૂરી પાડવા ધર્મની સહાય લેવી પડી હતી. ડાંગરનો દેવ (Inari) “ ઇનારી ” સર્વવ્યાપક છે. પાક જિતરે ત્યારે જાપાનમાં લિંગપૂજા (phallic worship) ચાલુ થાય છે. જાપાનમાં પહેલના ધર્મ તપામિયે તો તે કુદરતી તત્વોની જ આરાધના છે

ત્યાંનાં મૂળકુટુંબો ઇશ્વર તરફથી જિતરી આવેલા છે જોમ પિતૃદેવો મનાય છે, પણ ખરું જોતાં તેઓ ચિના (Chinese) પાસેથી આવે : પિતૃપૂજા શિખ્યા હતા. પૂર્વજોને દેવ માની પૂજવાનું ચાલુ રાખતા હતા “ દેવને જ પોતાનો પૂર્વજ (પિતૃ) માનવો ”—એ જાપાનીઓનો સિદ્ધાન્ત છે. પૂર્વજને (પિતૃને) દેવ માનવો ” એ ચિના લોકોનું ધર્મસૂત્ર છે.

પૂજામાં પવિત્રતા ઉપર બહુ ધ્યાન એ ચલાવ્યા આવે છે. મંત્ર, જપ અને સ્નાનથી પવિત્રતા મેળવી શકાય છે. ધાર્મિક ક્રિયા અને ન કરે અને અનીતિ આચરે તેને દંડ કરવાનો શિવાજ જાપાનમાં નૈતિક ચાલુ થયો હતો ચિના લોકોના આવવાથી તથા ફેારીઆના ' પાપ '.

ધર્મગુરુઓની અસરથી પાછળથી ધાર્મિક અને નૈતિક ગુનાઓ વચ્ચે તફાવત પાડવામાં આવ્યો હતો.

એકતા અને કલાની સાધના : ચિનાઓની અને કોરીઆની અસર થયા પહેલાં પણ જાપાની લોકોએ ઐક્ય સાધ્યું હતું; ને કળાની લાવના ખીલવી હતી. ઐક્ય અને કળા—આ બે તરવોથી જાપાની લોકોની સંસ્કૃતિનાં બીજ રોપાયાં છે. પહાડી શિક્ષાઓને તોડી તેઓ સપાટ મેદાન બનાવી શક્યા નથી. તે નદીઓનાં પાણી ખેતરોમાં પૂરપાટ વહેવડાવીને નહેરકામ કરી શક્યા નથી. તેમ છતાં જાપાનનો સખ્ત મહેનતુ ખેડૂતવર્ગ ટકી શક્યો છે. તેથી તેમના સ્વભાવનાં બીજાં લક્ષણો પ્રત્યક્ષ થાય છે.

સરકાર-આહી નેતાઓ : જાપાનના નેતાઓ (Leaders) જોષએ તો આપણને સમજાય છે કે તેઓ પરસંસ્કારનાં બીજાં તરવો અપનાવી લેવા હંમેશાં તૈયાર રહેતા. દરેક બાબતને સરળ અને સહેલી કરી મૂકવામાં તેમની બુદ્ધિ કામે લાગી જતી હતી. ઇતિહાસની પહેલાંના કાળ આશરે ઇસ્વી સનના ચોથા સૈકા સુધી ચાલ્યો, અને પાંચમા સૈકાથી આઠમા સૈકા સુધી ૪૦૦ વર્ષ જાપાને ચીન દેશની સંસ્કૃતિ અપનાવી લેવામાં જ વીતાઈ.

રાજતુ નામતુ સ્વામિત્વ : આ સમયે (ચાર સૈકામાં)ને એક મધ્યસ્થ સત્તાને બળવાન બનાવી પોષવામાં, અને બધી જ જમીનની માલિકી રાજ્યની જ છે એમ સમજવવામાં, ધણા પ્રયત્નો કરવા પડ્યા હતા; પણ કેટલાક કોમી મતબેદો બિલા થયા હતા. માનવસ્વભાવમાં જડમૂળ નાખી રહેલો સ્વામિત્વનો હક આગળ કરનાર ટોળાઓ એકઠમ બહાર આવી. કુનિવારા, તૈરા, મિમોન્ટો, વગેરે પ્રાચીન

કુદુમ્બોએ એક હજાર વર્ષ સુધી રાજતપ્તને ઘેરી રાખ્યું હતું;
અને દેવ જેવો ગણાતો ચહેનશાહ પણ, વહીવટ કરનાર સત્તા
(" Kwampaku ") અને લશ્કરી સત્તા (Shogun)—એ
એના વડીલપણા નીચે રહેનારો, માત્ર નામનો રાજા (પૂતળા)
જેવો થઈ રહ્યો હતો.

જાપાનમાં જાપાનમાં કૉન્ફ્યુસિઅસનો મત ધર્મસ્વીકરણના આરંભકાળથી
 ધર્મ- પ્રવેશ કરવા લાગ્યો હતો; અને ધર્મસ્વીકરણના ચોથા સૈકામાં
 પ્રચારનો ફારીઆના રાજા ચોજિને પોતાના ધર્મગુરુઓને જાપાન મોકલ્યા
 હતા. શોતોકુ (Shotoku) નામના રાજ્ય કરનાર કુમારે
 જાપાનમાં બૈદ્ધમતને અગ્રસ્થાન આપ્યું, તેને સરકારના કાયદા
 તરીકે જાહેર કર્યો. જાપાની લોકો શોતોકુને જાપાનની સંસ્કૃતિનો
 પાથો નાખનાર માને છે. ઇ. સ. ૫૪૩ માં એ જન્મ્યો હતો,
 ઇ. સ. ૬૨૧ માં સ્વર્ગવાસ પામ્યો. તે સાચી દયાદેવીના
 અવતારસમો ગણાતો હતો.

શોતોકુનો રાજધર્મ તેના કાયદામાં બુદ્ધમત અને કૉન્ફ્યુસિઅસનો મત બદ્ધ
 બુદ્ધિપૂર્વક ગૂંથી દેવામાં આવ્યો હતો, અને નોંધવા જેવું છે કે
 લોકોના વલણને અનુસરીને તેમ કરવામાં આવ્યું હતું. અહીં
 ચીના લોકોની પિતૃભક્તિ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો.
 પણ રાજ્યભક્તિનો અર્થ જરા નવીન રીતે કરવામાં આવ્યો
 હતા, અને લોકો કામકામમાં સંપીને રહેતા હતા. તેમાં ચીના

લોકોએ સ્થાપેયો રાજનો હોદ્દો સાચવવામાં આવેલો હતો; અને અધિકારીઓએ પરસ્પર મળીને કામ કરવું જોઈએ—એ વાત ઉપર ધ્યાન ખેંચાયું હતું; તેમ જ તેમણે ખૂબ અને સતત કામ કરવું જોઈએ અને ઊતરતા દરજ્જાવાળા નોકરોનો વિશ્વાસ મેળવવો જોઈએ એમ કહેલું હતું.

આ બધું કૌન્દ્યુસિઅસના બોધનાં સારા તત્ત્વોમાંથી અરોક્ષનાં લીધેલું હતું અને ખીજું કેટલુંક અરોક્ષનાં નીતિસૂત્રો જેવું છે. નીતિ-
તેમાં, એક—ખીજા તરફ દ્રોષ ન રાખવો, ક્રોધ ન કરવો, વિશ્વાસ સૂત્રોનો
મેળવવો, આશા પાળવી, પરાપકાર કરવો અને ધર્મ પાળવો ઉપયોગ:
—વગેરે બાળતો કહેલી છે.

આ બધાં દેખીતી રીતે નિર્દોષ જેવાં લાગતા સૂત્રોમાં રાજ્યનો નવા
નવો મત ગુપ્ત રહેલો છે; કેમકે તેમાં નીચેના દરજ્જાવાળા લોકોએ ધર્મમાં
જિંયા દરજ્જાવાળાને માન આપવું એવું શિખવવામાં આવ્યું છે; રાજસત્તા-
અને જિંયા દરજ્જાવાળાએ નીચેના લોકો તરફ પોતાની દરજ્જા નો ઉદય:
બળવવી જોઈએ—એમ પણ એમ કહેવામાં આવ્યું છે; એમાં
સૌથી ઉપયોગી અને મહત્ત્વનું તત્ત્વ એ હતું કે રાજ્યમાં રાજની
સત્તાનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો અને રાજ
આખા દેશનો માલિક છે એ સિદ્ધાન્ત બેસાડવા ટાયદાની
જરૂર હતી.

આવા બધા રાજ્યોનો વિગતવાર વૃત્તાન્ત આપવાનું શક્ય રાજ્યોનાં
નથી. તેમાંના કોઈ બળવાન હતા અને પ્રજાનું હિત જોતા વૃત્તાન્ત:
હતા; તો કોઈ નિર્બળ પૂતળાં જેવા હતા અને પ્રધાનનાં વચન
પ્રમાણે જ કામ કરતા હતા.

શૌ. મું
સંજ્ઞાના
સમયમાં
ધર્મની
સ્થિતિ:

મહેનથાદ શૌ. મું (Showm) બળવાન હતો. તેના સમયમાં બુદ્ધો તરફ પૂજ્યભાવ હતો અને દેવતાઓની પૂજા થતી હતી; તે બાબત આપણે આગળ અવતરણોમાં જોઈશું. તેમાં રાજા દેવ તરીકે દેખાય છે; ને તે અદ્વૈત શક્તિ તરફ આભાર દર્શાવે છે. તે સાધુઓ તથા સાધ્વીઓને વન્દે છે; બધા ધર્મને માન આપે છે. એટલું જ નહિં ઘણું વડીલોને, દરિદ્ર તથા પંડિત વર્ગને ખાસ ઉત્તેજન આપે છે. ખેડૂતો તથા તેમની મહેનત તરફ આદરની નજરથી જુલે છે.

સિદ્ધાન્તો પ્રગટાવ્યા હતા તેમ, જાપાનમાં છુદ્ધ મતના પાયા ઉપર કલાવિજ્ઞાન, નવો ધર્મ વગેરે બાબતો ખીની હતી.

લોકો જે રીતે આનન્દ અને મોજમઝા માણતા હતા તેમાં ઐશ્વર્ય ધર્મ કદાપિ આડો આવતો નહિ. પણ જે લોકો દુનિયાને દુષ્ટ માનીને મહંવાસી થવા મચ્છતા હતા-તેમાં કાઈ કાઈ તો રાજાઓ હતા-તેમને, ઐશ્વર્ય લોકોએ આશ્રય આપ્યો હતો.

વિલાસની
ઉપેક્ષા :

કોન્ફ્યુસિયસે પણ નહિં ધાર્યું હોય તેવી નોખી જાતની અસર કોન્ફ્યુસિયસના મતથી જાપાનમાં થઈ હતી. રાજભક્તિનો તેનો ઉપદેશ લડવૈયાઓ તથા જમીનદારોને પર્મદ પડે તેવો હતો; અને તેઓ વિદ્વાન વર્ગ તથા તત્ત્વચિંતકોના પુરોગામી હતા. તેઓ જાપાનમાં ગ્રહેલા આવી ગ્રહેલા હતા.

કોન્ફ્યુ-
સિયસની
જાપાનમાં
અસર :

પણ તેમ હોવા છતાં ય ચીના લોકોનું નીતિશિક્ષણ, અને તેમાં જે ઔચિત્ય હતું અને ધર્મક્રિયાને વધારે મહત્ત્વ આપાતું હતું તે જાપાનીઓના સમાજમાં બધે બેસે તેવું ન હોતું.

તેના
લાભાલાભ

એસ્ટન નામનો એક વિદ્વાન જેણે જાપાનનો ધણો સારો અભ્યાસ કર્યો છે તે કહે છે, “ એક જાપાનના રાજદૂત પુરુષે એક વખત નાનાં ને ગંદાઈ ગયેલા (Stunted) ઝાડો તરફ નિશાની કરી કહ્યું કે ચીનની ઐશ્વર્યથી જાપાન માટે માત્ર એટલું જ કયું” છે, જાપાનના નીતિ વિકાસમાં જે ત્રીજું પગથિયું આપણે તપાસશું તેમાં નવો ‘કોન્ફ્યુસિયસ મત’ આવશે તેથી જાપાનને લાભ-ગેરલાભ બનશે થયા છે.

એસ્ટનની
નોંધ :

ગોન્ડ્યુસિઅમના મતથી કેળવણીને, રાજનીતિનો વિકાસ અને સમાજનો વિકાસ થયો; પણ કેટલીક ખાખતનો મુદ્દલ થયો નહિ; અને નિષ્ફળતામાં જ તેણું પરિણામ કેટલેક સ્થળે આવેલું છે.

બૌદ્ધમતનો સમય ૧૧મા સદી સુધી.

બૌદ્ધમતનો કાળ જાપાનમાં આશરે અગિયારમા સદી સુધી હતો.

શ્રીકૃં
સ્થાન.

આ વખતે શ્રીઓ મઠવાસિની હોવા છતાં સામાજિક જીવનમાં અને વિદ્વતામાં સારો ફાળો આપતી હતી. નવવયસ લખનારી શ્રીઓએ ખામ ઉપયોગી ફાળો આપ્યો છે. જાપાનના જીવનમાં શ્રી એક પુરુષની તાબેદાર છે અને તેણે નમ્ર રહેવું જોઈએ એ મત ધણો મોટો ગ્રાહ્ય થયો છે. જ્યારે એ મત લોકોએ સ્વીકાર્યો ત્યારે જાપાનને ઘણું જ નુકમાન થયું.

શ્રીઓ ની સ્થિતિ

શ્રીઓ કેટલીકવાર માણસથી વધારે ઊંચી શક્તિઓ ધરાવતી છતાં, તેમને પુરુષના રમકડાં તરીકે ગણવામાં આવે છે. ક્યાની દૃષ્ટિથી તેને ગૃહજીવનમાં પ્રાધાન્ય મળ્યું; પણ જીવિની પ્રગતિ સાધી મમાજમાં સ્વતંત્રતા મેળવવાની તેમને તક ન મળી.

ગરીબોની સ્થિતિ

ગરીબોનાં જીવન સંપૂર્ણ રીતે શ્રીમન્તોને તાબેદાર થઈ ગયાં, અને બૌદ્ધના મઠોમાં પણ મોટી મંખ્યામાં ગુલામોને કામે લગાડવામાં આવતા હતા. ચીનમાં ગરીબ લોકો આક્રંદ કરતા હતા. સિપાઇ અને લડવૈયાઓ બહુ દુખી હતા. રાજદારી પુરુષો તથા ખીજ સાધારણ વર્ગના જીવનમાં આરમાન જમીન જોડેલા મોટા તકાવત હતા, કેમકે રાજદારી પુરુષોએ

પોતાની અસતી સાદાજ તણ દીધી હતી; અને નવમા તથા દશમા સૈકામાં જે પરદેશી સંસ્કૃતિ આવી તે પ્રમાણે, આચરણ કરવાનું શરૂ કર્યું હતું.

જેમ જેમ મોટા મઠવાસીઓ સત્તા મેળવતા ગયા અને સત્તાધીશ મોટાં મોટા કુટુંબો પરસ્પર લડાઈ કરતા લાખ્યાં તેમ તેમ, મઠવા-ગરીબનાં દુઃખો વધતાં ગયાં અને તેમની ફરિયાદ તરફ દુર્બલ સીઓ : વધતું ગયું.

મોક્ષ માર્ગ સૌને માટે ખુલ્લો છે. ત્રીજા યુગમાં જાપાનમાં સમાજની નવી ભાવના જન્મ પામી; અને ધર્મ લોકપ્રિય થયો. મોક્ષ સહુને મળી શકે અને મેળવવો સુગમ છે એવી માન્યતામાં લોકોનો વિશ્વાસ બેઠો. અને સાધુ પુરુષો પોતે જ દિવ્ય દયાના ગુણો પ્રત્યક્ષ દેખાડવા લાગ્યા. બુદ્ધ અમિતા (Buddha Amida) નું અનુકરણ કરનાર હોનેન (ઇ. સ. ૧૧૩૯-૧૨૧૨) પોતાની મરણશય્યા ઉપરથી બોલ્યો હતો, “ જ્યાં જ્યાં અમિરાની પૂજા થાય છે ત્યાં ત્યાં મહારાં રમરણચિહ્નો છે. અને તે એક મ છિમારની જાજ જાયેલી શ્રૃંપડીમાં પણ હોઈ શકે. ”

નિશરન જાપાનનો ધર્મ- સુધારક: તેનો શિષ્ય શિનરન (Shinran) ઇ. સ. ૧૧૭૩-૧૨૮૨ માં થયો તે તેનાથી ધર્મને વધારે લોકપ્રિય કરવા ઇચ્છતો હતો. તેનાં સ્તવનો આમવર્ગમાં બહુ પ્રિય થઈ પડ્યાં છે. નિશરન ઇ. સ. ૧૨૨૨-૧૨૮૨ માં થયો. તે એક માછીમારનો પુત્ર હતો. તે ભવિષ્યની આગાહી આપવામાં સફળ થયો હતો. તેણે જાપાનીઓને તેમના ઉપર પડનારી આક્રમક આગાહી દરી; અને જુદો, ઢોંગો ધર્મ તથા અનાચાર તણ દેવા

ઉપદેશ આપ્યો. આવા માણસો જાપાનના વેસ્લી (Wesley) અને લ્યુથર (Luther) કહી શકાય.

પછી કલામા લોકોના દરેકજના જીવનનું પ્રતિબિમ્બ પડવા લાગ્યું. અને રાજદારી બાબતોનાં તથા સ્વર્ગનાં ભાવનામય ચિત્રો આદર્શ તરીકે ગણતારાં થયાં. પછી તો ચારસો વર્ષ પહેલાં જાપાનમાં ખ્રિસ્તી છાપકામની કળા પ્રગતિ કરવા લાગી; અને વિદ્યાકળાનો પ્રચાર બહુ જ થવા લાગ્યો.

પછી રંગભૂમિએ સમાજ-સુધારો કરવાનું માથે લીધું. મોટા મહાકાવ્ય, મોટી નવલકથા અને જીવનચરિત્રો લખવા માંડ્યાં. તે દ્વારા ધર્મનો સાચો બોધ થયો.

પ્રજાસત્તાક વાદ ધીમે ધીમે પોતાનાં મૂળ નાંખવા લાગ્યો. તો પણ શહેનશાહને રાજ્યનો સ્થાન ગણવાની પદ્ધતિ ચાલુ રહી માલદાર જમીનદારો અને તેમના તરફ ખેડૂતવર્ગની વફાદારી એ રાજ્યના અગત્યના અંગ તરીકે ટકી રહ્યાં.

કેટલાક અવિખિત અને અરુપિત નિયમો, જાપાનીઓમાં પ્રેમશૌર્યની તીવ્ર સ્વામિભક્તિ ફેલાવતા હતા. “લડવૈયાઓનો પંથ” બુશિદો (Bushido)-એ નામથી આ ભાવના-વાળા લોકો જાપાનમાં ઓળખાય છે. વળી, જે લોકો મોજશોખ અને વિષવવાસનાની સામે યજ્ઞને માત્ર સાદાષ્ટ રાખે છે તેઓ મધ્યયુગમાં આમાનિક એકતા સ્થાપી શકતા હતા. પૈસા તરફ તિરસ્કાર રાખીને તેઓ સુશ્કેત્રી વેઠવા તૈયાર થતા હતા; ધ્યાનમાં તદ્દલીન રહેતા હતા અને આ જીદગીને ક્ષણભંગુર માનતા હતા. તોપણ, વખતે આવે ત્યારે, રાજ્યભક્તિ માટે મરીને પણ સેવા કરી છૂટતા હતા; અને સ્વામિભક્તિનાં ઊંચાં દૃષ્ટિાં પૂર્ણ પાડતા હતા.

ચુરોપના જાપાનમાં પણ, મધ્યયુગમાં યુરોપના મધ્યયુગની જેમ જ,
chivalry કૂરતા અને પ્રેમશૌર્ય વાસ કરી રહેલા હતાં; અને સાથે સાથે
યુગ સાથે તેમાં લડાયક જુસ્સો હતો અને 'ઉદાસીન તત્ત્વ' (Stoic) જેવી
સામ્ય અડગતા પણ હતી.

એન   એન બૌદ્ધમત એવો છે કે શાંતિ, ધ્યાન, સાદાઈ તથા
 બૌદ્ધમત: નિષ્કપટીપણું રાખવાથી માણસની રાજ્યભક્તિ અને હિંમત
 દિનપ્રતિદિન વધ્યા કરે છે; અને ઉપર કહેલો 'લડવૈયાઓનો
 ગ્રંથ' એ એક અલિખિત નિયમાવલિ હતી; અને જીવનપર્યંત
 સેવા કરવા માટે બાંધી લે તેવી હતી.

સ્વામી- નોકરવર્ગ પોતાના સ્વામી (શિક્ષક) તરફ વફાદાર રહેતા હતા; અને જો સ્વામીનું માન જંગ માથે તો પોતે તેના બચાવમાં મરવું—એને, પોતાની ફરજ સમજતા હતા; અને બધા સ્વામીઓ એક બીજા તરફ, પરસ્પર લગાઈ કરતા હતા તેથી, નોકરોને પણ એકમેકના નોકરો સાથે બંધબેસી કરવાના પ્રસંગો આવતા હતા. અને કેટલીક વાર તેમના આત્મમંથનો ચાલતાં : કેમકે હિંમતથી લડવું એ ફરજ હતી; પણ ક્યા પક્ષ તરફથી લડવું અથવા ઉદાસીન કે તટસ્થ રહેવું એ નક્કી કરવાની ફરજ તેમને મૂકાતી હતી.

પરલોક આવા પ્રસંગે જનવાયો, યૌદ્ધમતના સાધુઓના સહવાસથી
મટે સંસારિક મનુષ્યોમાં પરલોક વિષે કંઈ તમન્ના જાગી હતી;
જંખના : અને તેમની આ દુનીઆની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ ઉપર દીલગીરીનું
આછું વાદળ આવો ગયું, ને તેથી તેઓ જીવનને ક્ષણભંગર
ગણવા લાગ્યા.

જાપાન જાપાનીઓને જો આપણે ઓછા લોકો સાથે સરખાવિયે તો અને ઓછા તેમનામાં એથેન્સના મૂળ વતનીઓ જેવા સોન્દર્યપ્રેમ તથા સરખામણી જીવનની; મોજ અનુભવવાની ધગદ રહેલી છે, તેમ જ સ્પર્ધાતી.

લોકોના જેવી જખખડતા અને ઉદાસીનતા પણ ગહેવી છે. આ બંને ગુણોનું માનવસ્વભાવમાં એકીકરણ થતા પહેલાં, તે ગુરો પૃથક પૃથક જે ભૂતિઓમાં હતા તેમનામાં, તે પહેલાં ધણીવાર પરસ્પર વૈરભાવ અને ધિષ્ઠાર પ્રવર્તતો હતો; ને તેમ હોતું તે સ્વાભાવિક છે. શ્રીસમાં અને જાપાનમાં પણ આવા આંતર મતભેદો હતા; અને તેને લીધે જાપાનમાં મહાવાસીઓને પણ જુદા જુદા વાડા બાંધીને વિરોધીઓ સાથે વૈર બાંધતું પડ્યું હતું, ક્યોટો (Kyoto) માં કલાત્મક તરવો પ્રમળ હતા. અને કામકુરી (Kamakura) માં જખખડતા. તથા સહનશક્તિ વધારે પ્રમાણમાં હતાં.

એવો પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે છે કે જાપાનનું મુખ્ય લક્ષણ કયું?—લબ્ધ સૌન્દર્યથી લચી પડતું ખોરડીનું ઝીંડ એ જાપાનનું લક્ષણ કે લીસોટા પડેલું ખડતલ અને સદાય લીલું સાગનું ઝાડ ?

જાપાનનું
મુખ્ય
લક્ષણ
કયું ?

જાની સાથે સરખાવવામાં વધારે ઔચિત્ય રહેલું છે ? લડવૈયો, સમરાગણમાં બિતરતા પહેલાં, બિચી પંકિતનું કામળ કાવ્ય લખતો હતો પછી કેટલીય કૂરતાઓ કરીને તે પોતે જ પાછો સાધુઓના મઠમાં રહીને તપશ્ચર્યા કરે છે. પરન્તુ હેવટના થોડા સમયમાં કેટલાક નોખી જાતના લડવૈયાઓનો વર્ગ બિભો થયો છે, અને તેઓ પાપની સામે, દરિદ્રતા સામે તથા અન્યાય અને ગેરવ્યવસ્થા સામે જુભેશ ઉઠાવે છે. તેમના સંકુચિતપણામાં તેમની નિર્બળતા ગણાય છે; પણ તેઓ જેટલે અંશે ઉદારતા રાખે છે, તેટલે અંશે તેઓ બળવાન બની શકે છે.

૪

જાપાની   રપ૪ દેખાતા પ્રારબ્ધવાદમાં જીવન વીતાડતા જાપાનીઓ
ઉપર   ઉપર ખ્રિસ્તી ધર્મની કેવી અમર થઈ તે તપાસિયે. પ્રથમ
ખ્રિસ્તી   તો લાલચમાં પડવાના પ્રમંગો બન્યા; અને કોઈવાગ લાલચની
ધર્મની   સામે થઈને રાજભક્તિ-એક જાતની જાગી નિઘાન-ખિલવવામાં
અસર :   તેઓ સફળ થયા.

રાજનિષ્ઠા   હજી એ જાપાનમાં રાજભક્તિ ગુપ્ત સ્થાન લે છે; અને
અને   લશ્કરમાં એવી જ ભાવના ચાલે છે. આ ઇશ્વરી રાજ્ય છે
અમતા :   અને તેને વફાદાર રહેવું તે આપણો ધર્મ છે. આવા એકતાના
સિદ્ધાન્ત ઉપર જાપાન ટક્યું છે.

સ્તુત્ય   જે ગુણો જાપાનમાં સ્તુત્ય ગણાય છે તે પ્રથમ તેના શહેન-
ગુણો.   શાહના મુખે સૈનિકોને ઉદ્દેશીને કહેવામાં આવેલા હતા; એટલું
જ નહિ પણ તે ગુણોને આચરણમાં મૂકી શહેનશાહે પોતે
સમજાવેલા હતા તે નીચે પ્રમાણે :—

રાજભક્તિ
હિંમત
સહ્યતા

કર્તવ્યનિષ્ઠા, અને

સાદું જીવન

—આવા ગુણોથી એક સાચા ખ્રિસ્તીને શોધે તેડું વર્તન ઘડી શકાય છે.

પણુ જ્યારે આપણે “જનરલ નોગી” (General Nogi) ની પ્રખ્યાત સમાધિ—(કબર)—પાસે જઈએ છીએ ત્યારે આપણને લાગે છે કે ઉપર કહેલાં ગુણરૂપી પુણ્યો, ખ્રિસ્તી-વૃક્ષ ઉપર નહિ, પણ ફોધ બીજ જ મૂળમાંથી જાગી નીકળેલાં છે; કેમકે જનરલ નોગી અને તેની પતિવ્રતા સ્ત્રીએ શહેનશાહની પાછળ પરલોકમાં જવા માટે આત્મઘાત કર્યો; અને જાપાનના સમસ્ત લોકોએ તેમના આ કૃત્યની ખૂબ પ્રશંસા કરી હતી !

હિડીઓશી (Hideyoshi) નામના બીજા પ્રખ્યાત જાપાનીનું દૃષ્ટાન્ત લખ્યો: તેનાં સિદ્ધાન્તોમાં હિંમત છે, ધૈર્યની મરજીને તાબે થવાની શક્તિ છે, દૃઢતા છે, અને તેના પત્રોમાં નૈતિક હિંમત, પત્ની તરફ વફાદારી, પુત્ર તરફ વાત્સલ્ય અને પોતાની માથુકને સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારવાની નિષ્પાલસતા છે. ને તે પોતાની પત્નીને પણ કહી શકે છે કે ‘મારી માથુકને તું મારી પાસે મોકલજે.’

હવે આ સ્થળે જાપાનની માન્યતાઓમાં ખ્રિસ્તીધર્મે કાંઈક અસર કરી છે કે કેમ તે તપાસીએ. પશ્ચિમના વિદ્વાનો તેને ધણું મહત્ત્વ આપતા હશે, પણ જાપાનીઓ પોતે જ ખ્રિસ્તી ધર્મ વિષે શું માને છે તે જોવું જોઈએ. જાપાનની મુખ્ય સામાજિક માન્યતા ‘દરેક માણસ મેવકે (Samurai) છે’—એ જાનના ખ્રિસ્તીઓની અસરથી વધારે જાણી અને હિંદાર બની છે.

પ્રશ્નના રાજ્ય પ્રત્યે વફાદારી: તોયોહિકો (Toyohiko), કાગ્યા (Kaguya), કમિ-રનર ઇમાયુરા તથા તેમના બીજા સમોવડિયા કાર્યકર્તાઓ રાજભક્તિના ગુણ ધરાવે છે-પણ તે ઈશ્વરી રાજ્ય તરફ વફાદાર છે.-તેથી તેઓ પાપની સામે થવા તૈયાર થઈ જાય છે. ગુપ્ત રહેલાં પાપને ઊઘાડી પાડીને તેઓ તેમને નાબૂદ કરે છે; કેમકે લોભી બ્યાજખાઉ લોકો તરફ અને લાડલવૈયાપ્રત્યે સમ્મતા રાખવી એ સ્પષ્ટ ન લોકોનો ગુણ નથી. એવા લોકોને તો ઊઘાડી પાડી તેમનો નાશ કરવો ઘટે છે.

ખ્રિસ્તી સત્તાની સાધુતા: ઉપર કહેલા બે વિદ્વાન ખ્રિસ્તી જાપાનીઓના જીવનમાં, ક્રાન્સિસ એવિયરનો વફાદારીની પ્રેરણા છે; અને અસ્સાઇ (Assai) ના ક્રાન્સિસની હસમુખી સાદાઈ છે. જાપાનમાં આ બે મહાન નામોના ઉચ્ચાર કરતાં જાપાનીઓના દિલમાં માન પ્રગટે છે. પણ તેઓ ખ્રિસ્તના એકા છે એવું એ સમજતા નથી. જાપાનીઓ મૂળ ગુરુ-ખ્રિસ્ત-ને દૂર મૂકી, તેના શિષ્યોને બને છે.

ડૉ. અનેમાકી (Dr. Anesaki) કહેતો કે બૌદ્ધમત ડૉ. અને-
 મૂળમાંથી સડી ગયેલો છે; ચીના લોકોના કૌન્ફ્યુસિઅસે સાકીનો
 તો કૌટુંબિક જીવનને બહુ મહત્ત્વ આપ્યું; અને મત :
 સ્ત્રીઓનું સ્થાન આવા કૌટુંબમાં ગૌણ બનાવી મૂક્યું.

ડૉ. કાગ્વા ખ્રિસ્તી-મતપ્રચારથી જાપાન હિપર થયેલી અસર ડૉ કાગ્વા-
 માટે નીચે પ્રમાણે કહે છે :— નો મત .

ખ્રિસ્તી મત ફેલાવાથી જાપાનમાં સાત મોટા ફેરફાર થયા :

(૧) ઘરજીવનમાં પરિવર્તન થયું :

(અ) “ રખાત સ્ત્રી ” રાખવાનો અચાર બંધ થયો. ‘ રખાત ’

પહેલાંના વખતમાં રખાત રાખવી એ બહુ સામાન્ય રાખવાનો
 રિવાજ હતો. હું પોતે (ડૉ. કાગ્વા) એક રખાતનો તિરથ :
 પુત્ર છું. પરંતુ મારા પિતાએ સરકારી નેધિ
 કરાવી તેમાં મને કાયદેસર પુત્ર તરીકે ઓળખાવ્યો
 છે. હાલના કારોબારી મંડળનો કોઈ પ્રધાન, રખાત
 રાખતો નથી; કેમકે ખ્રિસ્તી લોકોના શિક્ષણથી
 અનેક સ્ત્રીઓ પરણવાનો રિવાજ જંગલો અને
 નુકસાનકારક માણુમ પડે છે.

(આ) વેશ્યાવૃત્તિ ઓછી થઈ : વેશ્યાવૃત્તિ

એ પાપની સામે, અને કુટુંબખાનાંઓ સામે— ઓછી
 જાપાનમાં ૫૪૫ કુટુંબખાનાં હતાં તેમની સામે—ધણી થઈ :
 સમય સુધી ઝુંબેશ હિપાડી હતી; છેલ્લા ત્રણ વર્ષોમાં
 અમે ખ્રિસ્તીઓની મદદથી એવો કાયદો પસાર

૪૬ નાના કર્યાઓમાંથી ૭ કર્યામાંનાં કુટુંબજ્ઞાનાં છેક જ નાખૂદ કરવાં. “સૈતામ કેન” નામના પ્રાન્તમાંથી તે પ્રથા છેક જ બંધ થઈ ગઈ છે; અને છેલ્લે વર્ષે માત્ર તેમને થોડી છૂટ મળી હતી. જીવનમાં પવિત્રતા સાચવવામાં ખ્રિસ્તીઓનો ઉપદેશ બહુ મદદરૂપ થયો છે.

લગ્ન-
વિચ્છેદનો
ઘટાડો :

(૬) છૂટાછેડાની સંખ્યા ઘટતી જાય છે :

આલીશ વર્ષ પહેલાં દર વર્ષે દરેક હજાર લગ્નમાં ૪૩૫ છૂટાછેડા થતા હતા. હવે દરેક હજારમાં માત્ર ૧૦૭ છૂટાછેડા થાય છે; અને ન્યૂ યૉર્કમાં દર હજારે ૨૦૦ છૂટાછેડા થાય છે. જાપાનમાં ખ્રિસ્તી લોકોની અસર થવાથી છૂટાછેડા કમી થાય છે. ખ્રિસ્તી મંડળમાં સહાસદો થોડા છે; તો પણ તેમણે ગૃહજીવનની પવિત્રતા શિખવી છે.

(૭) બાળકો તરફ માન :

બાળકો
પ્રત્યે
આદર :

જાપાનમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ આવતા પહેલાં બાળકો તરફ બહુ માન દેખાડવામાં આવતું નહિ. ખ્રિસ્તી ધર્મ આવ્યા પછી બાળકોનું માન વધ્યું છે. વર્ષના પાંચમા મહિનાનો પાંચમો દિવસ બધાં ‘બાળકોનો દિવસ’ ગણાય છે. ગામડામાં અને શહેરમાં તે દિવસ એક ઉત્સવ તરીકે ગણાય છે. બાળકોનું મરણ-પ્રમાણ આણું થયું છે; અને ખ્રિસ્તી લોકોનાં મંડળોમાં હોય છે તેમાં નાનાં ‘બાળકોનાં મંડળો’ સ્થાપવામાં આવ્યાં છે.

(૩) સ્ત્રીઓ તરફ સન્માન વધ્યું છે .

જાપાનમાં હજી પણ સ્ત્રીઓને જમવાની ચાળીઓ નાની હોય છે; અને તેમને ખાવાનું પણ થોડું જ આપવામાં આવે છે. ખ્રિસ્તી લોકોના આગમનથી સ્ત્રીસન્માન વધી ગયું છે. ઘણી આશ્ચર્યકારક રીતે માનવ જીવન તરફ અને શ્રમજીવી વર્ગ તરફ માન વધ્યું છે.

સ્ત્રીઓ તરફ માન વધે તેથી, શ્રમજીવી મહેનતુ- વર્ગ તરફ પણ માન વધે તેમ કહેવું યોગ્ય છે; કેમકે જાપાનીઓની ભાષામાં સ્ત્રીને માટે 'ઓકુસામા' 'Okusama' એવો શબ્દ છે. તેનો અર્થ એવો થાય છે કે 'પુરુષની જોયે રહેનારી' 'સહચરી'. જૂના જાપાનના કાળમાં સ્ત્રીઓ આજસુ જીવન વીતાડતી હતી, ખ્રિસ્તી લોકોના આગમન પછી સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવામાં આવી અને તેમનું માન વધ્યું. કામ કરનાર મજૂરજી અને કુટુંબની એક માનવંતી વહુ-એ ખેડે, સરખા માનપત્ર ગણાય છે.

(૨) મહેનતુવર્ગ માટે માન :

પહેલાના વખતમાં જાપાનમાં અને એશિયાના હરકોઈ દેશમાં મહેનતુવર્ગ તરફ ઓછું માન દેખાડવામાં આવતું હતું. શારીરિક શ્રમ કરી જીવતું તે હવડું ગણાતું હતું. પણ ખ્રિસ્તીધર્મ જાપાનમાં આવ્યો ત્યાર પછી તેમને માન મળવા લાગ્યું. તે વર્ગે મેં એક નિર્બંધ લખ્યો

હતો : તેનું નામ “ શ્રમજીવી વર્ગોની પૂજા ” એવું રાખ્યું હતું. તે લખવા માટે મારો ૧૦૦ (એકસો) ચેન દાંડ કરવામાં આવ્યો હતો; પણ વખત જતાં અમને વિજય મળ્યો. ખરું જોતાં એ વિજય શ્રમજીવી લોકોનો જ વિજય છે.

લોક- (૩) ખ્રિસ્તી લોકોના આગમન પછી લોકતંત્રવાદે
તંત્રવાદનો (democracy) ગૃહજીવનમાં સ્થાન લીધું :
સ્વીકાર : વેપારોજગારમાં પણ લોકતંત્રવાદ ઉપયોગી થયો. દાખલા તરીકે આપણો અદ્યત વર્ગ છે; જૂના વખતના ગુલામોને જાપાને અદ્યત (અસ્પર્શ) ગણ્યા છે. ન્યારથી ખ્રિસ્તીઓ આવ્યા ત્યારથી અદ્યત વર્ગને અપનાવી લેવામાં આવ્યો. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખનારા ભક્તો અદ્યત વર્ગમાં પણ લગ્નવ્યવહાર રાખે છે. આપણે તો એ ઢેડ, ચાંડાલનું નામ પણ લેતાં અચકાઈ એ છીએ. કુટુંબોનાંઓમાં અને ખેડૂતોની ચળવળમાં મારે અદ્યતવર્ગ સાથે કામ પડ્યું હતું.

લોક- (૪) પાર્લામેન્ટની પદ્ધતિએ રાજ્યશાસન :
શાસનની જાપાનની પાર્લામેન્ટના પ્રથમ બે સભાસદો - મી.
ચળવળોનો નકાશિયા અને મી. કૅન્કિચીકતાઓકા ખ્રિસ્તીઓ હતા.
જન્મ : અને અહીં ગણેલા બીજા ગૃહસ્થ, દોશિશા (Doshi-
shah) ની મહાવિદ્યાલયના પ્રમુખ હતા. લોકશાસનની બધી ચળવળો ખ્રિસ્તી લોકોની દોરવણીથી ચાલતી હતી.

આત્મ- (૫) મનુષ્યજીવન માટે માન :
ધાતના જાપાનમાં પહેલાં આત્મધાત ધણુ થતા હતા; દર
ધટેલા વર્ષે ચૌદ હજાર માણસો આત્મધાત કરી મરી જતાં :
જનાવો :

પણ ખ્રિસ્તી લોકોના આગમન પછી તે પાપ અટકાવવામાં આવ્યું છે અને જે લોકો આત્મઘાત કરશે એવો સંભવ લાગે તેમને પણ દેખરેખ નીચે લેવામાં આવ્યા છે. ધર્મીય છોકરીઓ આત્મઘાત કરતાં અટકી છે, અને તેમની ઉપર સંપૂર્ણ દેખરેખ રાખવામાં આવે છે.

(૬) જાપાનમાં કેટલાક ધંધાઓ ધિક્કારવાલાયક ધંધાની ગણાતા હતા તે તરફ લોકોનું વલણ મુક્યું : પ્રતિક્ષા :

જાપાનમાં ખાટકી લોકો તરફ બહુ તિરસ્કાર હતો. પણ ખ્રિસ્તી ધર્મ બધા ધંધા ઉપર માનની નજરથી લુગે છે અને હરેક ધંધામાં પ્રામાણિક મહેનત માનપાત્ર થાય છે, એવો બોધ કરે છે.

(૭) પરોપકાર :

હવે ઔદ્યોગિક વ્યવસાય અનુકરણ કરે છે. પણ ધર્મીય પ્રથમ ખ્રિસ્તીઓએ ધર્મીય મંડળો સ્થાપ્યા હતાં. ગાંડા, મંડળોની અનાય, વૃદ્ધ તથા રોગિષ્ઠ કોઢીઆ લોકોને આશ્રય સ્થાપના : આપ્યો. સગીર ઉમરનાં ગુન્હેગાર બાળકોને સુધારવા ખાસ વિદ્યાર્થીશૃલો સ્થાપ્યા મિતાદાર અને સંયમી જીવન વીતાડવાની કુંબેશ જાપાનમાં પ્રથમ મી. એન્ડો (Ando) એ સ્થાપી; તે ખ્રિસ્તી હતો.

(૮) ખ્રિસ્તી ધર્મના ચિહ્નરૂપ 'ક્રોસ'માં જે 'ક્રોસ'નું નીતિશિક્ષણ રહેલું છે તે જાપાનમાં પ્રવેશ નીતિ- કરવા લાગ્યું : શિક્ષણ :

'ક્રોસ' વિજય પામે છે ને પામશે જ. ચીનમાં અને જાપાનમાં ખ્રિસ્તીધર્મ વિજય પામ્યો છે. જાપાનના

ગૃહજીવનને ઉન્નત બતાવવામા ખ્રિસ્તી લોકોએ મોટો ફાળો આપ્યો છે; પણ તેથી વધારે મોટી સેવા તેમણે એવી કરી છે જેથી આ ચાલાક લોકોના અંગત ગુણો વધારે ખિલી નીકળ્યા છે.

જાપાની સત્તરમા સૈકામાં કેમ્પર (Kempfer) નામના શીરંગી વિષે લેખકથી માંડીને લૉડઁ એલિઝબેથ જે આ જમાનામાં પણ ધણો અગ્રેજ સ્વતુર વિવેચક ગણાયો છે તેનો જાપાનીઓ વિષે નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાયઃ મત છે :—

“જાપાનનું” ગજતંત્ર આદર્શરૂપ છે; લોકો સંપૂર્ણ કુટુંબભાવનાથી રહે છે; આ જાત કેવળ સ્વાશ્રય ઉપર જીવે છે; તેમનામા આંતર શાંતિ છે. બહાર પશુ શાંતિ છે. કોઈ જાબતની તંગી નથી. કોમ કોમમાં દ્રેષ નથી, જાપાનમાં બસો વર્ષ થયાં પરદેશી માલનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો છે અને ૧૮૫૮ માં મેં તેની આટલી બધી પ્રગતિ થયેલી જોઈ છે !”

મી એક પ્રશ્ન જાહે છે; ૨૦ મી સદીના જાપાનીઓ ૧૯ ના મી સદીના જાપાનીઓ જેવા જ છે ? તેમના મુંઝવતા પ્રશ્નો જાપાની-એટલા બધા છે—અને એટલા બધા ગૂંથાઈ ગયા છે, તથા જા : તેમનાં પલોભનો, અને હાલચો એટલાં વધી ગયાં છે કે તેમને એક નવા આદર્શની જરૂર છે. તેમના પડોશી જેમની પાસેથી તેમણે ધણુ ગેળવી લીધું છે તેમની સાથે એક થવામાં જ તેમનું જળ રહેલું છે. અને તેમ કરવામાં ધણુ આત્મભોગ આપવો પડે તેમ છે. ડૉ. કાગ્વા તો કહે છે, કે “કૉસમાં જ આપણો વિજય રહેલો છે.”

૧

જાપાનનો આત્મા

પવિત્ર કરવાનો સંસ્કાર-વિધિ (૭ મા સૈકા પહેલાંના પ્રાચીન સમયમાં).

પવિત્ર
બનાવવા
મંદિરો
સંસ્કાર-
વિધિ :
સકલ
પ્રભને
સંબોધન :

“ હે અદ્વર્તી રાજ્યો, રાજ્યના પ્રધાનો, તથા મોટા અમલદારો જેઓ અહીં એકત્ર થયા છે, ને છ માંમના બધાં પાપો ધોવાઈ જાય તેવા પવિત્ર સંસ્કાર તમે સી કરો છો, તે બધા સાંભળો; જેઓ નોકરો છો; સ્ત્રીઓ છો : રસોઈયા છો, તીરંદાજ છો કે તલવાર ધારણુ કરો છો : તે સહુ સાંભળો :—

“ આપણા જૂના પૂર્વજો જેઓ ‘આકાશી સ્વર્ગ’માં રહે છે, તેમણે ૮૦૦ કોટિ દેવોને બોલાવ્યા અને તેમની સલાહ કરી. અને પછી દિવ્ય આજ્ઞા કરી : ‘ ડાંગરના મુંદર છોડ્યો ભરચક જમીન ઉપર આપણા પુત્રો-પ્રપૌત્રો બલે રાજ્ય કરે; ’ અને ક્ષણરૂપ દરિયાકાંઠાઉપર પણ તેઓ બલે રાજ્ય કરે; ’ આવી રીતે પ્રપૌત્રોને આપેલી જમીનમાં દૈત્યો વસતા હતા. તેમને તેમણે ભારે સજા કરી; અને દિવ્ય બળથી મારીને હાડી મૂક્યા;

જાપાનની
ક્ષણરૂપ
જમીન પર
જન્મ
આપ્યો :

આ ધાર્મિક પ્રાર્થના ઉચ્ચારજો; આમ કરવાથી દેવતાઓ પોતે જ સ્વર્ગનાં વજ્રનાં દ્વાર ખુલાં મૂકશે, સ્વર્ગના જામી ગયેલા વાદળનાં ચર ચીરીને-પોતાનો ભવ્ય રસ્તો સરળ તેનો કરશે અને તમારી પ્રાર્થના સંભળશે. પૃથ્વીના દેવો ઊંચા પર્વતોનાં શિખરો ઉપર ચઢીને, ત્યાં રહેલું બધું ઝાકળ ખંખેરી નાંખશે અને તેઓ પ્રાર્થના સંભળશે.

અને, વળી ખડક, ઝાડ અને પાંદડાં જેમને વાચા થઈ હતી તેમને શાંત કરી નાખ્યાં. પછી તેમણે પોત-પ્રપોતને આ દુનિયામાં રહેવા મોકલ્યા, એ રસ્તામાં આડે આવતા ધણી માઠા વાદળોની ચીરી નાખ્યાં ત્યારે રસ્તો ખુલ્લો થયો. અહીં તે પ્રપોતે યામાટો (Yamato) ન્યાં સુધી પ્રકાશે છે ત્યાં મધ્યભાગમાં પોનાતુ રહેલાણુ ક્યુ” અને એક સુંદર મહેલ બાંધ્યો, જમીનની નીચે જોલા મજબૂત ખડકો ઉપર બારે ચાંલવાઓ ગોઠવ્યા અને સૂર્યના ભયથી બચવા તેની ઉપર આકાશ જેટલાં ઊંચાં લાકડાં જડીને તેમણે સુંદર મહેલ બાંધ્યો ”

પાપના પ્રકાર : શાંતિના રાજ્યમાં વસવાને ટેવાયેલી આ દિવ્ય જાતમાં જે મોટા દિવ્ય અને અદિક : મોટા પાપો કહેવાય છે તેમાં કેટલાક ‘સ્વર્ગીય પાપ’ છે અને કેટલાંક ‘આ દુનિયાનાં પાપ’ છે. ડાંગરનાં ખેતરમાં જમીનની સીમારેખા તોડવી તે દિવ્ય પાપ છે, પાણીના વહેવાનો માર્ગ નકામી વસ્તુથી ભરવો, પાણીના નદા તોડી નાખવા, જીવતા માણસની ચામડી ઊતારી નાખવી, અવળી ચામડી ઊતારી નાખવી—એ બધાં દિવ્ય પાપો છે. મજબૂત પ્રાણીને કાપવા, મરેલાં પ્રાણી કાપવા, રોગ તથા ઝેરી જંતુઓ તરફનો ભય, મોટાં પશુઓનું મોત, બઠરોનું મોત—દેવો તરફથી ને પશુપક્ષી તરફથી ભય, પ્રાણી મારવા તથા ઢોરને લોભમાં નાખવા—આ બધાં ‘અદિક પાપ’ છે.

પાપ- ન્યારે ન્યારે આ ગુન્હાઓ કરવામાં આવે ત્યારે ત્યારે મહા ન માયન નાકોટોગી—સ્વર્ગીય વૃક્ષશાખાને મથાળેથી અને મૂળમાંથી છેડી નાખીને અને તેમાંથી યજ્ઞની આદિતિ આપવાનાં એક દળર વચાસના : આસુનો બનાવજો, પડી સ્વર્ગીય દુર્વાધાસને મથાળેથી તથા મૂળમાંથી કાપીને તેનાં ધણી ધાત્ર તથા ખવડાઓ બનાવજો પડી

આ ધાર્મિક પ્રાર્થના ઉચ્ચારણે; આમ કરવાથી દેવતાઓ પોતે જ સ્વર્ગનાં વજ્રનાં દ્વાર ખુલાં મૂકશે, સ્વર્ગનાં જામી ગયેલા વાદળોનાં થર ચીરીને-પોતાનો લબ્ધ રસ્તો સરળ તેનો કરશે અને તમારી પ્રાર્થના સંભળશે. પૃથ્વીના દેવે જાંચા પર્વતોનાં શિખરો ઉપર ચઢીને, ત્યાં રહેલું બધું ઝાકળ ખંખેરી નાંખશે અને તેઓ પ્રાર્થના સંભળશે.

પછી રાત્ર્યના દૂર દૂરના ખૂણેખૂણામાંથી તમામ પાપો નિષ્પાપ થવાનો ધોવાઈ જશે. વાયુદેવના શ્વાસથી જેમ વાદળોઓના ગાઢ થરો વિખરાઈ જાય છે-સવારની અને સંજ્યાગ્રાણની પવન-લહરીઓ જેમ સવારની અને સાંજની ઉષ્માને દૂર કરે છે-જેમ બંદરમાં લંગર નાંખી પડેલું વઢાણ પોતાનાં બંધનો છૂટી જવાથી ફરિયામાં તરવાનું શરૂ કરે છે-જેમ કઠણ અને જાડાં લાકડાંઓ અગ્નિમાં તપાવેલા દાતરડાની તીક્ષણ ધારવડે કપાઈ જાય છે તેમ, -બધાં જ પાપો કપાઈ જશે.

સીઓરિત્સુ-હિમ (Seoritusu-hime) નામે દેવ જે નદી તથા ઝડપથી વહેતા ઝરાઓમાં અને પાણીના ધોધમાં રહે છે તે દેવ ઝરાના બધાં જ પાપોને સમુદ્રમાં ખેંચી લઈ જશે અને ત્યાં તેમને કુબાડી દેશે. ત્યાં હુય-અકિન્સુહિમ નામે દેવી જે સમુદ્રનાં મોર્ગાઓમાં રહે દેવાની સહાય : છે તે બધાં પાપોને ગળા જશે; ત્યાં ઇબુકિડો નુચિ (Ibukido Nuchi) નામનો દેવ બધાં પાપોને પાતાળ લોકમાં ફેંકી દેશે; ત્યાં હુયસસુર-હિમ નીચે દેવી બધાં પાપોને ઓગાળી નાંખશે, તેમનો છેક નાશ કરશે.

હવે પાપો નાશ પામ્યાં છે-રાત્ર્ય દરબારનાં અને નોકરોનાં જેનાથી આરે દિશામાંથી પાપો નાશ પામ્યાં છે; અને આજથી સહુ પાપ ધોવાઈ જાય છે;

પવિત્ર છે. ઊંચા સ્વર્ગીય મેધની તરફ ધ્યાન રાખીને તમે સદૃશ એક લક્ષ રાખી સંભળો : છ માસના સમયનાં બધાં જ પાપો ધોવાઈ ગયાં છે ! ”

—‘એસ્ટન’ ના આધારે
“ જાપાનીઝ સાહિત્ય ”માંથી ઉદ્ધૃત.

કોટોકુના નિયમોમાંથી : ઈ. સ. ૧૪૫

(અ) અમલદારો વિષે નિયમ.

તમે તમારો જગ્યાઓ સંભાળી લ્યો ત્યાર પછી બધા રાજ્યના સ્વતંત્ર સહેરીઓનું. પત્રક બનાવો, તથા ખીજને તાબે રહેનારા લોકોનું પત્રક બનાવો. ફળદ્રૂપ જમીન કેટલા એકર (Acre) ના વિસ્તારમાં છે તે લખો; બગિચા, જમીન, પાણીના જળાશયો વગેરેમાંથી જે ઉત્પન્ન આવે તે બધા લોકોમાં સમાન ભાગે વહેંચો; પ્રતિક સુખાએ ચોતાના પ્રાન્તમાં ફોજદારી ગુન્હાઓનો ધન્સાદ કરવો નહિ; કેમકે એમ કરવા તને સત્તા નથી.

અમલદારો
વિષે ધારણ
ધારણ :

લોકો પાસેથી લાંચ રૂપિય લઈ તેમને પીડવા કેાઈ અમલદારને સત્તા આપવામાં આવી નથી. હેંગ્વાન (Hangwan), જાંચા અમલદારથી છેક નીચેની નોકરી સુધી જે કેાઈ લાંચ લેતો જોવામાં આવશે—પકડાશે, તેનો લાંચની રકમ કરતાં બમણો દંડ કરવામાં આવશે; અને ગુન્હાના પ્રમાણમાં તેના ઉપર ફોજદારી કામ ચલાવવામાં આવશે.

સ્વતંત્રો
દંડપાત્ર
બનશે :

મદદ- મુખ્ય સુખાને, નવ માણસો નોકર તરીકે સાથે રાખવાની,
નીરોની સત્તા છે; તેના મદદનીશને સાત નોકરો રાખવાની સત્તા છે;
સંખ્યા : અને તેના મંત્રીને માત્ર પાંચ માણસો રાખવાની સત્તા છે;
જો આ મર્યાદા તોડીને તેઓ વધારે માણસો રાખશે તો તેમનાં
નોકરોનો તથા મુખ્ય અમલદારનો દંડ કરવામાં આવશે.

આ દંડન કરવા સંબંધી નિયમો

એકસરથ* રાજકુમારની પદવીના માણસથી છેક નીચેના શોચિ
દંડન : (Shochi) સુધીના દરેક માણસની કબર ઉપર સ્મરણ તરીકે
નાનો પથ્થર વાપરવો જોઈશે; લટકતા છેડાઓ રાખવા માટે
ઘોળું વચ્ચે જ વાપરવું જોઈશે.

સ્મરણ- જ્યારે એક માણસ મરણ પામે ત્યારે બીજા માણસો
ચિહ્નના તેની પાછળ પોતે ગળે ફાંસી ખાઈ મરે છે, કેાઈ મરેલા
જૂના માણસના ઘોડાનો ભોગ આપે છે; કેાઈ મરેલા માણસની
રિવાજ : પાછળ તેના દાગીના અને કિંમતી ચીજો કબરમાં દાટે છે; તો
કેાઈ મરેલાની પાછળ તેના માનમાં વાળ ઠાપે છે, અથવા તો
પોતાની જાંઘમાં છરી ભેંકે છે અને મરેલાની ધણી પ્રથંસા કરે
છે। આવા બધા જૂના જંગલી રિવાજો છેક બંધ કરવામાં
આવે છે.

શીમતી એક પુસ્તકમાં કહ્યું છે:--“સોનું, રૂપું, રેશમ, મખમલ
વસ્તુઓ અને રંગીન લુગડાં મરેલા માણસ સાથે દાટવા નહિ.”
દાટવા વળી, મોટા પ્રધાનોથી છેક સામાન્ય લોકો સુધી કેાઈને
સ્થાપિ આ નિયમ તોડવાની સત્તા નથી. આ નિયમને માન આપ-
નિષેધ : વામાં નથી આવતું એવું કેાઈના તરફથી જોવાજાણવામાં આવશે
તો મરનારનાં સર્ગા સંબંધીઓ દંડને પાત્ર થશે.

૩

શોમુ (Shomu) નાં સૂત્રોમાંથી ઈ. સ. ૮૦૦.

જે માણસે માતા પિતા તરફ નિદ્યંતા દેખાડતાં હશે, પિતૃ-
નિષ્કાળજી રાખતાં હશે અથવા તેમની આસાનો લાંગ કરતાં હશે ભક્તિ :
તેમને માફી મળશે નહિં.

‘ બાળકોએ માળાપને માન આપવું : ’ એ પવિત્ર ફરજ છે. સ્વામિ-
ભક્તિ :
નોકરોએ શેષને માન આપવું, સ્ત્રીઓએ પતિને માન આપવું.
બાધ બહેનોએ સંપીને રહેવું તથા નાનાંએ વડીલોને માન
આપવું.

પાંચ ગૃહસ્થ કુટુંબોના ઉપરી “ કુમિ ” (Kumi) એ ‘ કુમિ ’
આ બાળતર્મા ખાસ ધ્યાન આપવું. કુટુંબીઓના વર્તન ઉપર કુટુંબનો
દેખરેખ રાખવી અને દુરાચાર થતો અટકાવવો. જે કુમિનો વડાલ :
કોઈ એક માણસ, નોકર, ખેડૂત, વેપારી કે કારીગર આગમ્ય
રહેતો હોય, પોતાના કામમાં ધ્યાન આપતો ન હોય તો ‘ બંગશિર ’
(Bangashira) તેને યોગ્ય સલાહ આપે; સુધરવાને ચેત-
વણી આપતાં જે માણસ કોષ કરશે, સલાહ માનશે નહિં અને

હઠ કરશે તો તેનું નામ “ટોશિયોટિ” (Toshiyoti)
પટેલ (village-elder)ને મોકલવામાં આવશે.

લટકેલ તથા રંગીલા લોકો પર પ્રતિબંધ : જ્યારે તકરાર અને કલહ કરનારા તથા મોડી રાત્રે લટક-
નારા માણસો સલાહ માનતા નથી ત્યારે તેમનાં નામ સરકારમાં
મોકલવામાં આવે છે. જે કોઈ ‘કયુમિ’ તેમ કરવામાં
નિષ્કાળજી દેખાડે તો તેને બદલે અમારે એ ફરજ બજાવવી
જોઈએ. જે લોકો કુટુંબમાં કનિયો કરે તથા માબાપની આજ્ઞા
માને નહિ તેમનાં નામો સરકારમાં નોંધવામાં આવે છે. નાચ,
ગાનતાન, કુસ્તી અને નટીઓના તથા નાચિકાઓના જલસા
ગામડામાં એક રાત માટે પણ બજાવવા દેવામાં આવતા નથી.

બદનક્ષી સામે સંરક્ષણ : લોકોમાં કનિયો થાય નહિ તે માટે લઢવાની બંધી કરવામાં
આવે છે; જે કનિયો થાય તો બેઉ પક્ષને વધતીઓછી સજા
કરવામાં આવે છે. કોઈ પણ માણસ, ગમે તેવો ખરાબ હોય
તો પણ જાહેરમાં તેને ઊધાડો પાડી નાંખવાની મનાઈ કરવામાં
આવે છે. હરકોઈ ખીજ માણસ વિશે જાહેરમાં ખરાબ વચનો
બોલવાની મના કરવામાં આવે છે.

પિતૃ-ભક્તિ ; પિતૃભક્તિ અને પિતાની આજ્ઞાનું પાલન એ જ ધર્મ છે.
ન્યાં ન્યાં આ ધર્મનું પાલન થતું હોય ત્યાં તે પાલન કરનારનું
નામ લલામથુ માટે સરકારમાં જાહેર કરવામાં આવશે.

સામાજિક ફરજો : ‘કયુમિ’ ના સભ્ય તરીકે અમે અમારા સગાંપ્રત્યે તથા
ખીજ લોકો સાથે પણ સહભાવ રાખીશું; અને એક ખીજના
સુખમાં વધારો કરીશું; અને દુઃખો, બને તેટલાં, ઓછાં કરીશું.
ફરેલો સિદ્ધાન્ત ન પાળે તેવો કોઈ માણસ ‘કયુમિ’ માં હોય
તો તેની જવાબદારી અમે સહુ સરખે ભાગે બહેંચી લેશું.

ઉપર કહેલા નિયમો માત્ર નીતિના દષ્ટાન્તોના છે; બીજી સામાજિક ફરજોની નાની વિગતો પણ તેમાં આપેલી છે : દાખલા તરીકે ન્યારે કોઈ ઠેકાણે આમ લાગે ત્યારે લોકોએ એકેક ડાલ પાણી ભરીને તે ઠેકાણે જવું; અને અમલદાર કહે તે પ્રમાણે આગને હોલવવા મદદ કરવી. જેઓ તેમ કરવામાં ગેરહાજર રહે તેમનો દંડ કરવામાં આવશે.

• ન્યારે કોઈ અજાણ્યો માણસ પડોશમાં રહેવા આવે ત્યારે તે કયા ગામનો છે તે વિષે પૂછપરછ કરવામાં આવશે; અને તેણે કોઈની જામીનગીરી આપવી જોઈએ. કોઈ અજાણ્યો મુસાફરે મુસાફરખાનાં સિવાય બીજી કોઈ જગ્યાએ 'ઝતરવું' ન જોઈએ.

રાત્રે લૂંટફાટ કે ચોરી થાય તેની ખબર ધંટ વગાડીને આપવામાં આવશે; અને જે લોકો તે ધંટ સાંભળે તેમણે મદદ માટે બહાર નીકળવું જ જોઈએ, અને ગુન્હેગારને પકડવો જોઈએ. જે માણસ આ કામમાં સહાય નહિ કરે તેને મળ કરવામાં આવશે.

નાગરિક
તરીકેની
ફરજ :

નંદેર
સલામતી
ખાતર :

૪

નવમા સૈકાનો એક જાહેર ઢઢેરો :-

એક જાહેરનામું: યમાટો (Yamato)ના સાર્વભૌમ રાજાના—એટલે કે સાક્ષાત્ ઇશ્વરના વચનો સંભળો —અમને એવા ખબર મળ્યા છે કે જે દેશ ઉપર અમે સર્વવંશીઓ રાજ્ય કરીએ છીએ ત્યાંથી પૂર્વમાં સોનું જડી આવે છે.

પૂર્વજોને પત્ર ઇસુદના વચનના કાયદાઓ રાજ્યનું રક્ષણ કરવા સમર્થ છે; અમે સૈશો ક્યો (Saisho Kyo)નું ધર્મશાસ્ત્ર તથા શાશન ઇસુદની પ્રતિમાઓ આ રાજ્યમાં બધા દેશોમાં મૂકવા ઇચ્છીએ છીએ; તેથી સ્વર્ગના રહેવાસી દેવોની તથા પૃથ્વીના દેવોની પ્રાર્થના (પૂજા) કરીને તથા અમારા જૂના પૂર્વજોની પૂજા કરીને, અમે બધા લોકોને એવા માર્ગમાં દોરી લઈ જઈએ જ્યાંથી પુણ્ય મળે અને પાપનો નાશ થાય; તેથી ભય જતો રહેશે અને સર્વત્ર શાંતિ સ્થપાશે.

‘ ખરું સોનું ’ પણ લોકો શંકા કરવા લાગ્યા કે તેમ બનશે નહિ, તેથી અમે દિલગીર છીએ કેમકે એટલું બધું સોનું જડી આવશે નહિ; પણ ત્રણે ખજાના જોતાં આ વાતની ખાતરી થાય છે. ઇશ્વર,

જે સ્વર્ગ અને પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરે છે, તેની દોરવણી અને મહેરબાનીથી તથા લબ્ધ અને બાદશાહી ભૂતપ્રેતોથી આ વાતની ખાતરી થાય છે.

તેથી અમે હર્ષથી અને માનપૂર્વક તે મેળવ્યું છે; અને આગળ જવું કે પાછળ જવું તે વિષે સારી પેઠે મનન કર્યું છે. જે રાજા ડાહ્યો હોય અને પ્રજાનું હિત કરતો હોય તેના રાજ્યમાં આવું થાય છે. અમારા સમયમાં આ બન્યું તેથી અમે ખરેખર હર્ષિરના આભારી છીએ; અને એવી મોટી બક્ષિસ માટે અમે યોગ્ય કે પાત્ર નથી અને લાયક પણ થયા નથી.

આ મહાન કિંમતી ભેટ અમે એકલા જ ભોગવીશું નહિં. અમે તે નમ્રતાથી અમારી પ્રજાને લેવા દેશું. બધા રક્ષકોને અમે ડાંગરના ખેતરો ભેટ તરીકે આપીશું. અમે તે નમ્રતાથી મેળવિયે તે જ યોગ્ય છે. આ લબ્ધ સમયમાં તે (સોનું) જડયું તેની યાદગીરી માટે આ યુગના નામ સાથે એવા સહભાગી મંગળ શબ્દ જોડશું.

બધા દેવાને અને તેમની પવિત્ર સમાધિઓમાં ભેટ મોકલીશું. દેવજોને કેટલીક જમીન ભેટ તરીકે આપીશું અને તે ભેટ બધા સાધુઓને તથા સાધ્વીઓને મળશે. નવાં બંધાયેલાં મંદિરોને અમે સરકારી મંદિરો તરીકે મંજૂર કરીશું. લબ્ધ કબરસ્તાન સાચવનારા રક્ષકોને બક્ષિસો આપીશું. ન્યાં ન્યાં દેશ ખાતર જીવનનો ભોગ આપનારા સ્વદેશપ્રેમીઓની કબરો હશે ત્યાં ત્યાં તેમની સેવા સ્વર્ગ અને પૃથ્વી ટકી રહે ત્યાં સુધી યાદ રહે તેવાં મોટાં લબ્ધ સ્મરણચિહ્નો મૂકશું. અને દાઈ માણસ તેમની કબરોને અપવિત્ર કરી શકશે નહિં.

પ્રભલિત-
ચિંતક

રાજ :

રાજ્યમાં
પ્રજાને
હિસ્સો :

દેવા અને
રાષ્ટ્રસેવકો
પ્રત્યે :

છોકરા   અમારી પ્રજામાંથી જેમણે અમારા પ્રધાન તરીકે કિંમતી
તથા   સેવા બજાવી છે તેનાં છોકરાઓને અમે બક્ષિસો આપીએ છીએ;
છોકરીઓ   છોકરીઓને કાર્ડ આપ્યું નથી. છોકરાઓ જ માત્ર પોતાના
પ્રત્યે   પિતાનું નામ રાખે અને છોકરીઓ કે સ્ત્રીઓ નામ ન રાખે ?
રાજકુળી   —એ એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે. અમને એમ લાગે છે કે તેઓ બંને
આશા :   સાથે સ થે કામ લાગે તેવાં છે. તેથી આજથી અમે તેમની
સ્ત્રીઓ તથા છોકરીઓને બક્ષિસો મોકલિયે છીએ; તેથી તેઓ
તેમના પિતાએ આપેલું શિક્ષણ વિસરી જાય નહિં અને કુટુંબ-
ની પ્રતિષ્ઠા ટકાવી રાખે; અને જરૂર પડે ત્યારે રાજદરબારમાં
કામ લાગે.

ગરીબો   વૃદ્ધ અને ગરીબ લોકોને અમે મદદ આપશું. પુત્ર હોય
પ્રત્યે :   સ્નેહ રાખનાર લોકોને તેમના પુત્રને ડાંગરનાં ખેતરો આપવાની
હુટ આપશું.

ગુન્હેગારોને ક્ષમા આપશું; વિદ્વાન લોકોને અને લઘીઆ-
ઓને સારો બદલો આપશું.

પ્રજાજનો   જેમણે સોનું શોધી કાઢ્યું છે એમને બક્ષિસ આપશું.
પ્રત્યે   મચિનોકુ પ્રાન્તનો સુખો, તેના અમલદારો અને છેક ખેડૂતો
સુધીના બધા માણસોને અમે બક્ષિસ આપીશું. રાજ્યના બધા
ખેડૂતોને અમે પ્રેમથી ચાહીશું.

પ

શિન્દોનું નીતિશાસ્ત્ર: ઈ. સ. ૧૨મી સદી.

(અ) નમ્રતા:

નમ્રતા :

જો તમારે અમારી મદદની જરૂર હોય તો ગર્વ છોડી દો. એક વાળ જેટલો ગર્વ તમને એક મોટા વાદળાની જેમ અમારી દૃષ્ટિથી દૂર રાખશે.

—“ કામુગાના દેવની દિવ્યવાણી ”

(આ) આંતર શુદ્ધિ:

આંતર

જો અંતઃકરણમાં છે તે જો પવિત્ર ન હોય તો જે બાહ્ય શુદ્ધિ : દેખાય છે તેને માટે પ્રાર્થના કરવી તે અયોગ્ય છે.

—“ તત્સુતની દિવ્યવાણી ”

(ઇ) સત્ય:

સત્ય :

તમારી ઈચ્છા પૂરી પાડવા આવ્યા છો તે તમે બધા— અસત્યથી મુક્ત, એવા પવિત્ર હૃદયથી પ્રાર્થના કરો. તમે બાહ્ય અને આંતર શુદ્ધિ મેળવો અને એક દર્પણ પેઠે સત્યનું પ્રતિબિમ્બ પાડો.

—“ તયાન તેજ દેવની દિવ્યવાણી ”

હૃદયની (દ) હૃદયની પવિત્રતા:

પવિત્રતા : અંતઃકરણને ડાઘથી મુક્ત રાખવું—એ જ એશ્વર્ય છે. દુનીયાના માનવીઓને તે સ્વર્ગીય બક્ષિસ છે.

— ‘ સિવા સમ્રાટને થયેલું દિવ્યગાન ”

પ્રમાણિક- (ક) પ્રમાણિકતા:

તા : માણસનું પ્રમાણિક હૃદય ઈશ્વર સાથે હંમેશાં એકાકાર થયેલું રહે છે, સ્વર્ગમાં અને પૃથ્વીમાં પણ કુટિલ લોકોને ઊભા રહેવાનું સ્થાન નથી !

—“ રાજકુમારને થયેલું દિવ્યગાન ”

દયા (ઝ) દયા:

તમે જે અહીં દેવને પૂજો છો તે દયાનો ગુણ શિખો, ભિક્ષુઓ અને ઠાઠવાળા દર્દીઓ ઉપર દયા રાખો. કીડી અને કણસારીઓના જીવ બચાવો, જે માણસ દયા અને દાન વધારે છે તે દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવે છે.

—“ હાશિયત દેવની દિવ્યવાણી ”

૬

શિનરાનના હૃદયનો એકરાર ('Confession')

(તેરમા સૈકામાં લખાયલું)

“ અગર જો કે હું સાચા ધર્મનો આશ્રય લઉં છું તો પણ દીનતાયુક્ત
મારું અંતઃકરણ સાચું નથી. કપટ અને અસત્ય મારા શરીર કામા-
સાથે જડેલાં છે અને મારા આત્મામાં પ્રકાશ ઝળહળતો નથી. પ્રાર્થના :

“ મારા હૃદયનું પાપ ધણું ઉગ્ર છે; મારો આત્મા સર્પના
ઝેરથી ભરેલો છે. મારા સત્ય-કામો પણ તેથી (ઝેરથી)
બરેલાં છે; અને તે જીક્ષણું જેવાં કહી શકાય.

મારા આત્મામાં મારી દષ્ટિથી માણસનું હિત જરાજર
જોઈ શકાયું નથી. સત્ય કામ કરવામાં હું એક જ દુર્ણ લ છું.
જો હું ઇશ્વરની દયાનો આશરો ન લઉં તો મારે માથે એક
કલંકિત મોતે મરવાનું આવી પડે.

—એસ. યામ્બોનો અનુવાદ: “ વિઝડમ ઑવૂ ધી ઇસ્ટ ”

૭

દેશવટામાં નિશિરની શ્રદ્ધા (તેરમા મૈકામાં લખાયલું)

તપશ્ચર્યા
દ્વારા
આત્મ-
શુદ્ધિ :

તપાવીને ટીપવાથી જ લોખંડમાંથી તલવાર મની શકે છે; તેમ સંકટ અને ત્રાસદાયક જીવનથી અમુક જાતની શુદ્ધિ નથી આવતી ?

દેશવટા ભોગવીને મારા બધાં પાપો હું ધોષ નાંખીશ. દુનીયાં બેઠમાન માણસોથી ભરપૂર છે; અને એવા માણસો આજકાલ આ દેશમાં રાજ્ય કરે છે.

કસોડી એમ કહેવાય છે કે જેઓ મજબૂત હોય-સંપૂર્ણ રીતે પોતાનાની તૈયાર હોય-એવા લોકો ઉપર જ દૈવી આદત આવે છે. શાસ્ત્ર જ યાય છે; એક જાતની તીક્ષ્ણ તલવાર છે-જો તેને વાપરતા આવડે તો; તમે બળવાન થાઓ; મનને કેળવો-શ્રદ્ધામાં અડગ રહો.

—‘ એમ, અનેસાકીનું અનુકરણ. ’

૮

કવિઓના આદર્શો

(અ) રાજ્યભક્તિ :

રાજ્ય-

અમારા સમ્રાટને દરિયાને રસ્તે અને જમીનને માર્ગે અમે અમારી સેવા અર્પણું; સમુદ્રના મોઝામાં અમારો દેહ સમ્રાટને ખાતર ફેંકી દેશું; અને લોહીથી ખરડાયેલી ઝાડીમાં અમારા શરીર તણ દેવા અમે તૈયાર છીએ. અમારા સમ્રાટની સેવામાં મરવા અમે ખુશી છીએ અને તેવે સમયે જીવવા માટે એક નજર સરખી અમે પાછી નાંખવાના નથી. સામી છાતીએ લડી મરીશું.

ભક્તિ :

(આ) પ્રારબ્ધ ઉપર ભરોંસો અને બેવકાફ :

હું મારા તૂટી જતા હૃદય માટે વિલાપ કરતો નથી. પણ બાબદેવીને નમું છું, પરંતુ તે ઇશ્વરનાં પવિત્ર કરમાનો તો આ છે; હું પ્રાર્થના કરું છું કે ઇશ્વર દયાથી તને બચાવે.

પ્રભુ-
આજ્ઞાનો
ભંજ :

(ઈ) પરિવર્તન (એક ધર્મગુરુને હૃદય સ્થાન (Promotion) મળે છે ત્યારે તે કહે છે :)

જીવન-
પતટા :

આ દુષ્ટ દુનીયામાં રાજ્ય કરવા હું અયોગ્ય છું જગતમાં
દંભ હોય છે-ગર્વ હોય છે. પર્વતની ઊંચા ટેકરીઓ ઉપર
હું એક એકાંત મઢીમાં (મઢુલીમાં) રહું એવું ઇચ્છું છું; ત્યાં હું
ફકીરની કાળી કફની ઝાઢીને માફ જીવન વીતાડીશ.

૯

હિંદીયોશીનાં સૂત્રો અને નીતિવચનો

(ઈ. સ. ૧૬૦૦)

(જ) નિકકોમાં રાખેલા એક લખાણમાંથી :

ધણે ભારે બોલે ઉપાડીને મુસાફરી કરતા હોયએ એવું જાણી
આ જીવન છે. તારી ગતિ ધીમી અને દલ હોલે. તું ઠાકર વેઠ :
ખાઈને લયડીય નહિ.

સંકટ લોગવવાં એ માણસનું કુદરતી પ્રારબ્ધ જ
છે અને તેમાં બઠબઠાટ કરવો ન લેખએ; નિરાશ થવું
ન લેખએ. જ્યારે જીંચે ઊછળતી મહુરનાકાંક્ષાઓ
જામત થાય ત્યારે તું તારા ભૂતકાળનાં દુઃખો સંભારજે.

ક્ષમા આપવાથી શાંતિ અને સ્થિરતા મળે છે. ગુસ્સાને
તારો દુરમન સમજ. જ્યારે તું વિજયની આશા રાખતો હો
અને તે જ વખતે તારા ઉપર દુઃખ આવી પડે તો તે એક
આફત છે. તારી જાતનો દોષ કાઢતાં સિખ; ખીજા ઉપર તે
દોષ નાંખીશ નહિં.

વપપત્નીને
પ્રેમ :

(આ) પોતાની રખાત (concubine) ‘ચોડા’ વિષે,
તે પોતાની સ્ત્રીને લખે છે :

પંખીઓને પાંજરામાં પૂરી દૃષ્ટિએ એમ અને દુસ્મનોને પૂરી
દીધા છે. તારું મન બરાબર સ્વસ્થ રાખજે. હું મારા પુત્ર
શાહનદાને મળવા ઇચ્છા રાખું છું; પણ બવિધ્યનો વિચાર
કરતાં હું તે ઇચ્છાને તાબે થતો નથી.

હું મારી તંદુરસ્તી સાચવું છું.

હું બધા માલેકોને કહું છું કે તેઓ પોતાની પત્નીઓને
તેડાવે, અને હું મારી ‘ચોડા’ ને તેડાવવા ઇચ્છું છું. તેની
મુસાફરી માટે ગોઠવણ કરજે; અને તેને કહેજે કે તારાથી
જરાક જ ઊંચરતા સ્થાનમાં તે મારી પ્રિયા છે !

— જી. ખી. સેમ્પ્સને રચેલા ‘જાપાન’ ગ્રંથમાંથી.

૧૦

સત્તરમા સૈકામાં જાપાનીઓની નીતિ

તેમના ઉપર રાજ્યસત્તાનો દાબ વધારે છે; તેઓ એક-સત્તરમા સંપીના છે. ઇશ્વરને-દેવાને ઉપહાર અર્પવાની તેમને કૃતવ્ય મળેલી છે. કાયદાને માન આપવું, પોતાના માલિકને તાબે રહેવું અને પોતાના પાડોશીઓ તરફ પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ રાખવો. સમ્ય, માયાળુ, હિંમતવાન, સદ્ગુણી અને ઉદ્યોગી અને કળાવાન-એકંદર બધી પ્રજાથી ચઢીઆતા જાપાનીઓ છે. તેમનો દેશ ઉત્તમ છે, પોતાના હુન્નર અને વેપારથી તેઓ સમૃદ્ધ થયા છે અને પોતાના દેશમાં જોઈતી બધી જ વસ્તુઓ તેઓ મેળવી શકે છે.

—“કેમ્પર”માંથી ઉદ્કૃત.

૧૧ રાજદ્વારી આદર્શ

વર્તમાન ઇ. સ. ૧૯૨૮ માં રાજ્યાભિષેક વખતે પ્રગટ કરેલો મુત્સદ્દો
જાપાનનો નીચે પ્રમાણે છે :

રાષ્ટ્ર-
આદર્શ : ' પ્રજામાં કેળવણી ફેલાવવાનો અમારો ઉદ્દેશ છે; લોકોની
આધિભૌતિક અને નૈતિક પ્રગતિ એવી સરસ
થવી જોઈએ કે આંતર-વ્યવસ્થામાં સંપ અને સંતોષથી કામ
ચાલે, સત્તા અને સમૃદ્ધિ ટકી રહે; બાહ્ય સંબંધો, આંતરરાષ્ટ્રીય
સંબંધો એવી રીતે સાચવી રાખવા જોઈએ કે બધી પ્રજા સાથે
મિત્રાચારી રહે; અને તેથી દુનીઆમાં સંપ રહે; તથા માનવ-
જાતનું સુખ કાયમ ટકી રહે. અમારી પ્રજાને અમે એકસંપ
થવાની હાકલ કરીએ છીએ. તમે સાર્વજનિક સુખમાં અંગત
સુખનો ભોગ આપો; બધા એકમત થઈ કામ કરો; અને
અમારા આદર્શો સિદ્ધ કરવામાં મદદ કરો.

‘એવી રીતે અમે અમારી જાવ્ય પ્રણાલિકા (Tradition)
સાચવી રાખશું અને તેમાં સંગીન વધારો કરશું; તથા સાચા
હૃદયથી-સાચી નિષ્ઠાથી અમારા પિતૃજાના સ્વર્ગીય આત્મા
માટે પ્રજાનું હિત સાચવીશું. ’*

* સાંપ્રતમાં ચીન સરકારે આક્રમણ કરનાર જાપાને આ આદર્શોને
આપા ફેંકી દીધા જણાય છે. — અનુવાદક.

૧૨

જાપાનની કહેવતો

*

અગર જે કે તમે દરવાજા મજબૂત રીતે બંધ રાખશો તો તમારો પશુ સંકટો તમારો પ્રવેશ કરશે નહીં. જાપાનની કહેવતો ;

*

આઠ માથુસો જે ગામમાં રહેતા હશે ત્યાં પશુ સ્વદેશભક્તિ તમે જોઈ શકશો.

*

બીજો શબ્દ બોલવાથી કનિયો ઊભો થાય છે.

*

જે ઘરમાં સિતારના સૂરો આજો દિવસ સંભળાતા હોય ત્યાં રસોડામાં બાત ખૂટી પડે છે: ત્યાં ભૂખમરો આવે છે.

*

આધિજાને મન બધા રંગો સરખા જ હોય છે.

*

૨૨૬

ન્યારે લગાઈ પૂરી થઈ જાય ત્યારપછી ઝાડ કાપીને લાકડી બનાવવી તે નિરર્થક છે.

*

સદ્ગુણ પાસે પૈસાની ખુંજ હોય છે.

*

હજારો દુષ્ટ દૈત્યો કરતાં એક ખરાબ વહુ (Daughter in-law) કુટુંબમાં વધારે દુઃખદાયક છે.

*

સદ્ગુણી માણસોની આંખોમાં કપટ હોતું નથી; તેમના હોઠ ઢીલા પડી ગયેલા હોતા નથી. તેમને મોં ઉપર કાચ હોય છે. જે શિકારી જે સસલા પકડવા દોડે છે તે એકને તણ દે છે, અને પેલું બીજું નાસી છૂટે છે. એ રીતે તે બેઉએ ખુવે છે.'

*

જરૂર વિનાની વસ્તુઓ જે ખરીદ કરે છે તેને જરૂરી ચીજો વેચી નાખવાનો વખત આવે છે. બીનજરૂરી ખર્ચ ન કરવો જોઈએ.

*

જો હંમેશાં સ્વર્ગ પ્રકાશતો હોય તો વરસાદની આશા કાણ રાખે ?

*

બળવાન હોવું અને ઉદ્ધત ન હોવું-એ બે સાથે બની શકે નહિં.

*

સૌથી વધારે દુષ્ટ માણસને સતોની પવિત્ર દેહરીનો માર્ગ
સૌથી વહેલો જડે છે.

*

ન્યારે બધા લોકો મોરનાં સુન્દર પીછાં જોઈ તેને વખાણવા
લાગ્યા ત્યારે બધાં પંખીઓ બોલી બેઠ્યાં :

‘ તમે તેના પગને તો જુવો ? કેવા ખાતળા ને કદ્રૂપા છે !’
અને તેનો અવાજ પણ કેવો લાપંકર !’

*

વર્ષના આરંભમાં જ આખા વર્ષની યોજના તૈયાર કરો.

*

તમારો પત્નીને પ્રથમથી જ સુધારો.

*

જુદાશુદ્ધાને પગ નથી; પણ તે નિન્દાની પાંખે જડે છે.

*

દુઃખની પાછળ પાછળ જવું નહિ, કેમકે તે પોતાનું મો
ફેરવી સામું આવી પડશે !

*

શિકાર બગરમાં રહેલો છે—સોધો છે, પણ જેતરમાં તે
વધારે મીઠો લાગે છે.

*

હુઆઈ અને ગર્વ—એ બેઉ તલવાર બાંધી શકે તેવા નથી.
બેઉ સાથે રહી, એકે પક્ષમાં વિજય લાવે તેવા નથી.

*

સર્પ, મીઠા વચન બોલનાર માણસ અને સ્વચ્છંદી સ્ત્રી-એ
નશ્વરે હંમેશાં ત્યજ દો.

*

જો તમે બુદ્ધને બળે તો હંમેશાં તેને જ વળગી રહો.

*

જો માણસ સોનું ચોરે તો તેને કેદમાં પૂરવામાં આવે છે;
પણ જો તે જમીન ચોરી લે તો તેને રાજ થાય છે !

*

ખરાબ કુંભારના આકાશ ઉપરથી કદાપિ સુંદર ધડો
ઊતર્યો છે ?

*

મહાન પુરુષોનું હૃદય ગુપ્ત રહસ્યની કબજર જેવું હોય છે.

*

સ્ત્રીની જીભ એક જાતની એવી તલવાર છે કે તેને કદાપિ
કાટ લાગતો નથી.

*

સારો ઉદર પોતાના દરના ખારણા પાસે બેસીને અનાજના
ઘણા ખાતો નથી.

*

સાત વખત પડો, તો પણ આઠમી વખત લીલા થજો !

*

ઠંડી ચૂલા પીવાનું અને ઠંડા લાત ખાવાનું સહન
કરી શકાય છે; પણ ઠંડી નજર અને ઠંડા શબ્દો સહન

જતા નથી. (રોહવગરના વચનો સંભળાતાં નથી; અને ભાવ-
વગરના મ્હેરા જોવા ગમતા નથી.)

✽

ન્યારે માછલી ન હોય ત્યારે બગલું પણ ભક્ત લેખાય છે.

✽

જે પંખી બિચાઈ જાળમાં સપડાઈ જાય છે તે પારધિના
મનથી 'સાઈ' ગણાય છે. તેમ જો છેતરાઈ જાય તે લુચ્ચાની
દષ્ટિમાં 'સારો' ગણાય છે.)

✽

ઠહાપણુ વગરની વિદ્વતા, ગધેડાની પીઠ ઉપર પુસ્તકો
ખડકેલાં હોય તેવી છે.

પ્રકરણ ૭ મું

ગ્રીક લોકોનું નીતિશાસ્ત્ર

“ બધી વસ્તુઓનું માપ માણસ પોતાની અકંઠ
પ્રમાણે કાઢે છે. ”

—પ્લેટોનારસ.

૧

ઇતિહાસ- ગ્રીક લોકોના નીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માટે નીચે
ની પચાદ્ ભૂમિ: પ્રમાણે તેની પચ્ચાદશૂંમિકા સમજવી જોઈએ, મિનેતેના
પતન પછી મિસિનીસીનિઅન સંસ્કૃતિ પછી, થોડો સમય
' અંધાર-યુગ 'નો આવી ગયો હતો; તે દરમિયાન જમીનદાર
લોકો નાના રાજ્યો યર્ષ પડ્યા હતા.

આ સમયે—એટલે કે ઈ. સ. પૂર્વે નવમા અને દસમા
સૈકામ—ઉત્તર તરફના લોકોના ઉપગઉપરી હુમલા થતા હતા.
તેથી ઈજિપ્ત (Aegypt) લોકો વધારે બળવાન થયા હતા.
ખ્રીસ્ત' બસો (૨૦૦) વર્ષ સુધી આવી સ્થિતિ ચાલુ રહી હતી.

શોધખોળ અને સાહસના આ યુગમાં ગ્રીકમાં નાનાં નગર-
રાજ્યો (City-States) અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. તેઓ
સ્વતંત્ર હતા અને તેમનામાં માત્ર ધાર્મિક અને સંસ્કૃતિક એકતા
હતી. જૂના જૂના સમયનાં કેટલીક અને ઓલિમ્પિયને તેઓ
પવિત્ર માનતા હતા; ત્યાં અને ખીજાં સ્થળોમાં કસરતના
અખાડા અને સંગીતના જલસા થતા હતા; તેમાં માત્ર ગ્રીક
લોકો જ ભાગ લેતા હતા; તેથી રાષ્ટ્રીય ભાવના સારી ખીલી
હતી; અને તેઓ અમુક શહેરના મૂળ વતનીઓ છે એવું
અભિમાન રહેતું હતું.

નગર-
રાજ્યનો
યુગ:

ઇ. સ. પૂર્વે સાતમા અને છઠ્ઠા સદ્માં પેલા ટોળાના
ઉપરીઓ-જેઓ પહેલાં વણપરંપરાથી આવેલા હતા-તેમની
જગ્યાએ નવા જુલમી સરદારો આવ્યા. તેમણે શહેરની સંસ્કૃતિ
અને સમૃદ્ધિ વધારી, અને છઠ્ઠા સદ્માં ગ્રીક લોકોની કળા
ઉન્નતિના શિખરે પહોંચી હતી. આ વખતે ગ્રીક લોકોનું
તત્ત્વજ્ઞાન પણ અમુક શોધખોળ અધ્યાવવામાં વપરાતું હતું.
નવા નવા સાહિત્યનાં ક્ષેત્રોમાં નવા અખતરાઓ યોજવામાં
આવતા હતા.

વંશ-
નાયકોનો
યુગ:

પાંચમા સદ્માં ગ્રીક લોકો ઉપર પશ્ચિમના લોકો પૂર્વ-
માંથી હુમલાઓ કરવા લાગ્યા; અને પશ્ચિમમાંથી ચીનાલોકો
હુમલાઓ કરવા લાગ્યા. તે સમયે પેલા જુલમી સરદારોનો
અધઃપાત થયો હતો; ને તેમના રાજ્યમાં લોકશાસન સ્થપાયું
હતું. એટલે તે વખતે ગ્રીસમાં સ્વતંત્રતા અને વ્યક્તિવાદ પૂર
જોશમાં ચાલતા હતા. પણ તેનું કુદરતી પરિણામ એ આવ્યું.
કે તેઓ એકઠાં થઈને શત્રુઓનો સામનો કરી શક્યા નહિં.

વ્યક્તિવાદ-
ને લીધે
શત્રુક્રૂર:

ગ્રીસનું સર્નાપરિ- પહું: ઇ. સ. પૂર્વે ૪૯૦ માં મેરથોન (Marathon) નો વિજય; ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૦ માં (Salamis) નો સલામિસ વિજય અને ઇ. સ. પૂર્વે ૪૭૬ માં પ્લેટો (Plataea) નો વિજય-એ ત્રણ સ્થળે વિજય મળવાથી ગ્રીસ વધારે શક્તિવાન છે એમ સિદ્ધ થયું.

એથેન્સ સામે સ્પાર્ટાનો વિજય: પછી પાંચમા સૈદ્ધાંતો ઉત્તરાર્ધ આવ્યો. તેમાં ગ્રીક લોકોની સંસ્કૃતિ બહુ જ આગળ વધી. તે વખતે પેરિક્લીઝ એક આગળ પડતો મહાપુરુષ હતો. ડેલોસ (Delos) ના સંયુક્ત રાજ્યોનું મુખ્ય મથક એથેન્સ થયું હતું તે એકદમ આગળ પડતું ગણાવા લાગ્યું; અને ઇ. સ. પૂર્વે ૪૪૬ માં એથેન્સ અને પેલોપોનીસસ વચ્ચે ૩૦ વર્ષની સુલેહના કરારનામાં લખાયાં; પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૩૧ માં વળી પાછો વિગ્રહ શરૂ થયો અને તેમાં સ્પાર્ટા (Sparta) નો વિજય થયો, અને એથેન્સ એક સામ્રાજ્ય બાંધવા જે યત્નો કરતું હતું તે સહુ ધૂળમાં મળ્યા.

પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારોનો યુગ: આ સમયે મોટા નાટકકારો યુરિપીડીઝ અને એસ્કિરોફોનિસ પોતાનાં નાટકો લખવી પ્રસિદ્ધ થયા હતા; થ્યુસિડીડીઝ નામે એક ઇતિહાસકાર પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હતો અને જગતનો આદર્શ મહાન પુરુષ સોક્રેટિસ પણ આ સમયે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. આ સમય વ્યક્તિવાદનો હતો અને પ્રમાણભૂત ગણાતી જૂની બાબતો ઉપર તક અને શંકાઓ કરવામાં આવતાં હતાં. તે વખતે જોમી રમલી કેટલીક શંકાઓનું સમાધાન હજી સુધી થઈ શક્યું નથી; પણ તે સમયના મહાન ગુરુઓની પ્રેરણા એક મહાન બળ અને પ્રતાપ ફેલાવતી હતી.

‘હિસેન-ક્રિસ્ટ’ યુગ: ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં થિબિઝ નેતા થયો; અને બીજા સ્થળનાં લોકો તેની ઇર્ષા કરતા હતા; આખરે ઇ. સ. પૂર્વે

૪૧૯-૨૩૬ સુધીમાં ફિલિપ અને એલેક્ઝાન્ડર (મિક્કર) ની સરદારી નીચે મેસીડોનિયન લોકોએ ગ્રીસ બધું જ તાબે કરી લીધું. અને પછી જે યુગ ચાલુ થયો તેનું નામ ' હિલેનિસ્ટિક (Hellenistic) યુગ. '

તે સમયે જૂતા એથેન્સના વિચારો જગતમાં સર્વમાન્ય કરવાનો ધરાદો ગ્રીક લોકોના મનમાં હતો. સિકંદરનો ગુરુ એરિસ્ટોટલ હતો; પશુ એલેક્ઝાન્ડર સિકંદર પોતે સોક્રેટિઝને પશુ પોતાનો ગુરુ માનતો હતો, યુરિપીડિઝના લખાણમયી તે ગ્રેરણા મેળવતો; અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમ એક કરવાનાં સ્વપ્નાં સેવતો હતો.

સિકંદરનાં
સ્વપ્નાં:

આવો પ્રતાપી યુગ આશરે સાતસો વર્ષ ચાલ્યો હશે; તે વખતે ગ્રીક લોકોએ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના જોયા આદર્શો વિકસાવ્યા ને જગતના ઇતિહાસમાં નોખી જ બાત પાડવા માંડી. શોધ-ખોળનો પ્રેમ, ગણિતશાસ્ત્ર ઉપર દૃઢ આસક્તિ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો શોખ-ગ્રીક લોકોએ ખૂબ કેળવ્યો; અને બીજી પ્રજાઓને પોતાનો નમૂનો દેખાડ્યો. તેમણે શહેરી ફરજોનું બાન કરાવ્યું. થ્યુસીડીઝના ઇતિહાસમાં આ બધું બાવે છે.

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ-
નાં સાધનો
ની શોધ:

રાજ્યભક્તિ અને રાષ્ટ્રીય એકતાના આદર્શો દેખાયા. અને દરેક વ્યક્તિને મિતાહાર અને આત્મસંયમના કિંમતી પાઠ શિખવ્યા. ન્યાય અને એકમંપ જે ગ્રીક લોકોમાં આ વખતે જોવામાં આવતાં હતાં તે બલિષ્ઠની પ્રજાને નમૂનારૂપ બન્યાં.

રાષ્ટ્રશોવ-
નાનો
આદર્શ:

ભૂસ્તર-
વિદ્યાનુ
જ્ઞાન:

હિંદમાં અને ગ્રીસમાં ભૂસ્તરવિદ્યાની શોધખોળથી જૂના દટાયેલા અવશેષો જડે છે. હોમરના સમયના “આયોની-અન” લોકોને પોતાની આસપાસના તથા પ્રદેશમાં થુ હતું એ વિશે બહુ ખબર નહોતી, અને તેવી જ રીતે હિંદ ઉપર ચઢી આવનાર આર્યનો વિશે પણ કહી શકાય કે તેમને સિંધુ નદીની ખીણની જૂની મંસ્કૃતિનું ચોક્કસ જ્ઞાન થયું ન હતું. દરેક યુગમાં ચઢી આવનાર લોકો તે દેશના વતનીઓ પાસેથી ઇશ્વર અને દેવની મૂર્તિ વિશે કાષ્ઠક શિખતા, લોકવ્યવહાર શિખતા અને જાતિનિયમો પણ શિખતા હતા. તોપણ તેની પાછળ ભૂતકાળના મહાન બનાવો અણબકા થતા રહેતા હતા.

હોમરના
કાવ્યો વથા
વેદ:

હોમરના કાવ્યોના સમયથી ગ્રીકલોકોનો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે; અને હિંદુઓનો ઇતિહાસ વેદના સમયથી શરૂ થાય છે. તે બેઉ સંગ્રહો આશરે ઇ. સ. પૂર્વે એક હજાર વર્ષ પહેલાં થયેલા હતા. અને તે બે માં ઘણી બાબતો આવે છે. પહેલાં લગામના મેદાન ઉપર અને રાજદરબારમાં ગવાતી જૂની કવિતાનાં નમૂનાં તેમાં આવે છે.

તે વખતના સાંસારિક જનસમુદાય માટેના આદર્શો આવા સંસારિક પ્રયોમાંથી જડી આવતા, તેમાં જિયા અને ઉદાત્ત ચરિત્રો છે, તથા નીચ અને હલકાં પણ આવે છે. જૂનાં હિંદી (Indian) તથા નેતિકે આદર્શો પુસ્તકોમાં કપટી અને નિષ્કપટી, માણસો એવા લેઃ પાડવામાં આવે છે; તેમ ગ્રીક પુસ્તકોમાં ‘પોતાના આત્મા તરફ સાચા’ અને ‘આત્માને છોતરનારા’ એવા બે વર્ગના માણસો વચ્ચે લેઃ સમજાવવામાં આવ્યો છે, નવાં આવેલાં ટોળાંઓ પોતાની આ મેળવેલી ભૂમિ ઉપર પ્રેમ રાખે છે અને તે પિતૃ-પ્રેમ જેવો પવિત્ર પ્રેમ છે, ‘આ દેશ જીતવામાં ધન્ય આપણને મદદ કરે છે’ એમ તેઓ માને છે.

તેમાં વર્ણવેલા દેવો ઘણા બહાદુર છે, પણ કેટલીક વાર તેઓ પોતાના પૂજકો કરતાંય નીતિમાં વધારે ઊતરતા અને નબળા દેખાય છે. તેઓ કોઈવાર ન્યાય કરતા ને કોઈવાર અન્યાય કરતા ને દુષ્ટો ઉપર વેર લેતા ઇન્દ્ર મઘપાત કરતો. ઝીયસ (Zeus) એક લડવૈયા જેવો લાગે છે અને ઘણાં વર્ષો સુધી કવિઓ અને તત્ત્વજ્ઞ લેખિકો દેવતાઓનાં કામ નીતિવાર્ગી છે એમ દેખાડવા પ્રયત્નો કર્યા, અને જેમણે સત્ય કહ્યું કે જે નીતિમાન નથી તેમને સજા સહન કરવી પડી હતી.

હોમરના કાવ્યમાં જિયા આદર્શ માટે ઝંખના રહેલી છે. જૂના અને નવા ધર્મોનું એકીકરણ જે રીતે થાય છે તે રીતનું સચ્ચ તેમાં આવે છે દેવોની પાછળ અને દેવોની ઉપર સત્તા ભોગવતું વિધિ (નસીબ) ‘Mora’ જેવું એક ગહન તત્ત્વ છે. તે હમેશાં વ્યક્તિત્વ વગરનું છે અને તેને ‘ધન્યરની ઇચ્છા’ જેવું સક્ષમ તત્ત્વ કહેવું છે.

ઋગ્વેદ

ઋગ્વેદમા કહેવા 'ઋત' (Rata) જેવું તે છે, તથા તેથી કોઈક જુદું પણ કહી શકાય કેમકે વરુણ જેવો કોઈ દેવ હમેશાં નીતિમાન જ હોય એમ કહી શકાતું નથી, અને તે જ હમેશાં 'ઋત' (Rata) ને પોતાના તાબામાં રાખે એવું બનતું નથી, પણ 'ઋત' એક જાતનું આધિદૈવિક સત્ય છે અને પોતે નીતિમય વ્યવસ્થારૂપ છે .

પાપ કોની જવાબ-
દારી ?

માણસો પોતાના દુ ખ માટે પોતે જ જવાબદાર છે એવું ભાવના ક્રમે ક્રમે વધતી જાય છે . ઝીંપસે (ઝીકદેવ) એ ઠેકાણે એમ કહે છે કે "નીતિવાન જાણુતા માણસો અમને દેવો આજ ચઢાવે છે, અમુક પાપ પ્રથમ અમે કર્યું એમ તેએ શોધી કાઢે છે, પણ એમ કરવાથી તેઓ અજ્ઞાનથી પોતાના દુ ખમાં વધારો કરે છે " આ લખાણનો ભાગ ધણો જ જૂનો છે, અને પાછળના પુસ્તકોમાં એવું સ્પષ્ટ કહેલું છે કે માણસના દુ ખને માટે દેવો કે નસીમ (Fate) જવાબદાર નથી, પણ માણસનું પાપ જ જવાબદાર છે તે દુ ખ લાવે છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં, ગ્રીક લોકો પોતાના સમકાલીન હિંદુઓ કરતાં નીતિનિ ભાવનામાં ઘણા આગળ વધેલા હતા.

પ્રાચીન
સંસ્કૃત
સાહિત્ય

જૂના સમયના કાળોમા પ્રાચીનિક સંસ્કૃતના ખરા લક્ષણો જોવામાં આવે છે—અતિથિએ નો સત્કાર, રાજ્યભક્તિ, દિ મત, ઉદારતા—આવા ગુણોના સમુદાયમાંથી જ ગ્રીક લોકો જન્મીને અને માનવજાતને ઊંચા સંસ્કારવાળા બીજબૂત ગુણો વારસામાં આપી ગયા છે. તો પણ, એટલું કહેવું જોઈએ કે મહા કાળોમાં વર્ણવેલા વીરપુરુષો ઉદાર છે અને કપટી પણ છે, શરોરખળમાં ઘણા શરવીર છે પણ નૈતિક દિ મત જરાય દેખાડી શકતા નથી. પોતાના કુળની આગર માટે તેમને જુદા જ ગુણો

યષ્ઠ જાય છે; અને કોઈવાર તે આમજ ઉપર રહેજ વારમાં પાણી ફરી જાય છે (કલક ચોટિ છે). જે વખતે સંક્રાન્તિ યુગ ચાલતો હતો તે સમયે તેઓ રહેતા હતા.

તેમની લગણીમાં ગોટાજાનું તથા તેમની નીતિની બ્રજ-તાનું કારણ એવું હતું કે તે વખતે લગણીઓ થતી હતી. તે લાંબા વખત સુધી ચાલતી હતી. અને હાલતા માણસોમાં પણ એવું જ જોવામાં આવે છે. શ્રીક લોકો લુચ્ચા ઓડીસી-અસના દષ્ટાન્ત લઈ કામ કરતા હતા; અને કોઈ વાર સાદા અને પ્રમાણિક એકિબીઝનું દષ્ટાન્ત લઈ વર્તન ધડતા હતા. ‘ઓડીસી’ના મુખ્ય પાત્રો આપણને પમદ પડે તેવાં નથી. “તેમાં એક લુચ્ચી ને કાવત્રાખોર વહુ છે; ઓડીસીસ કંડો મગફર બહાંકારી માણસ છે અને તેનો છોકરો ચાંપલો ને ઢોંગી છે”-એવો એક ભાષાન્તરકારનો મત છે.

શ્રીક
આદર્શ
વીરા:

તોપણ એકંદરે જોતા, હોમરનો યુગ શ્રીસના ઇતિહાસમાં શક્તિશાળી અને નીતિમાન યુગ ગણાય છે. તે વખતે મિત્રો સારા અને વફાદાર હતા ને દુરમનો ધણા દેષી ને ડંસીના હતા. તે સમયે વાણીમાં અને કાર્યમાં મંયમ અને નિયમિતતા હતી, જેથી વખત જતાં એક જાતના “સુંદર સુમેળ”ની બાવના (metron) વિકસી; અને શ્રીક આદર્શમાં તેને ઉચ્ચ સ્થાન મળ્યું. સામાજિક બંધન તોડનારને બદલો આપનાર શિક્ષાદાત્રી દેવી (Nemesis) ની કલ્પના અને માનાહાં વ્યક્તિઓને માન આપવાની ભાવના—એ યુગલ ભાવનાઓ ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામવા લાગી. સામાજિક તથા ધાર્મિક ફેરવે તોડવાની રાક્ષસી વૃત્તિને શ્રીક લોકોએ હ્યુબ્રિસ (hubris) નામ આપ્યું છે.

હોમરનો
યુગ:

ગ્રીક ભાવનાના પર્થાય શબ્દો: પશુ જે યુગમાં ઈશ્વર અને માણસની કલ્પના ભુદી હોય તેમાં આ ભાવનાઓના પર્થાય શબ્દો જડતા નથી, જેમકે ઓક લોકોએ “ સોફ્રોસિન ” (sophrosyne) વૃત્તિ કહેલી છે; તેમાં ગંભીરતા, નમ્રતા, વિવેક વગેરે બીજાનું ગુણોનો સમાવેશ થાય છે; અને તે, વખત જતાં એક મહાન ગુણ લેખાય છે.

‘લડાઈમાં સખ્યતા’: એવો જ એક શબ્દ ‘ arete ’ ‘ અરેટી ’ છે. તેનો અર્થ “ લડાઈમાં કે સુલેહના વખતમાં સંપૂર્ણ-અખંડ ભખ્યતા ” એવો થાય છે. કેમકે સારો માણસ સારો લડવૈયો પણ હોવો જોઈએ. પોતાના દેશને અને કુટુંબને વશાદાર હોવો જોઈએ. અને અડગ દુશ્મન હોવો જોઈએ.

‘શૌર્ય’માં- સદ્ગુણની આપણી ભાવના જલ્લાઈ ગઈ છે; ઓક લોકોની પશુ સદ્ગુણની ભાવના વખત જતાં જલ્લાઈ હતી; અને હાલ તે સદ્ગુણ શબ્દમાં “ શૌર્ય ” નો અર્થ મુદ્દલ રહ્યો નથી. અગર જો કે-“ Virtue ” એ લેટિન શબ્દમાં મૂળ (Vir, strength) ‘ બળ, ’ એવો જ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે.

‘સત્ય’નાં વખાણ: સત્ય અને ન્યાય વિષે નવો મત પ્રગટ થાય છે. એ કિલિલ એક ઠેકાણે કહે છે: “ જે માણસ મનમાં એક વાત ગુપ્ત રાખે છે તે વચનવડે ઠાંઈ બીજું જ કહે છે, તેને હું નરક જેવો ગણી ધિક્કારું છું. ” તેમ છતાં અસત્ય (જુઠાણું) મોલવાની લોકોને ટેવ પડી હતી. પર્થ્યાના લોકોને સત્ય કહેવાની ટેવ પડેલી હતી. અને હિરોડોટિસ નામે ગ્રીસ ઇતિહાસકાર એ માટે પર્થ્યાના લોકોનાં વખાણ કરે છે; તેથી એમ લાગે છે કે ઓક લોકોમાં એ ગુણ મોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવતો નહોતો. પછી ધીમે ધીમે ઓક લોકો સમજવા લાગ્યા કે સુખ્યો એડીયસ બહુ પ્રશંસનીય અને આદર્શભૂત વખાય નહિં.

જૂના ધર્મ અને નીતિના આચારને નિન્દી કાઢનાર પહેલો મહાન પુરુષ પ્લેટો થયો. તેણે ક્યારેક કહ્યું કે દરેક બાળક જેટલે અંશે સત્ય છે તેટલે અંશે જ સારી છે—પછી તે દેવ વિષે હોમરે એન્ટિષ્ટોસ અને અશોક જેવા મહાન પુરુષો પણ સત્ય બોલવાની શિખામણ આપી ગયા છે. તો પણ જગતમાં જૂનો રિવાજ હજી ચાલુ છે—“જૂઠું બોલવાથી મને તે લાભ વધારે મીઠો લાગે છે”—એમ એથિલિસ કહેતો હતો.

પ્લેટોની
'સત્ય'ની
ફિલસુફી:

જૂના હોમરના કાવ્યમાં આપણે વ્યતરિષ્ઠ નીતિ જોઈ શકતા નથી—અને તે જોવા મહેનત કરીએ તો તે હાસ્યપાત્ર છે. તો પણ આપણે એમ ન માનવું જોઈએ કે હોમર 'એન્થિસ્ટિસ' નામના 'ખૂતીને' નિર્દોષ અને બિનગુન્હેગાર કહેતો હતો. જે યુગમાં બ્રીસમા ઓઝોનું માન સચવાતું હતું અને બાળકોને પહેલાં કરતાં સારી રીતે રાખવામાં આવતાં હતાં—તે યુગનાં કીર્તિગાન ગાઈને હોમર સંતોષ અનુભવે છે. ને હોમરના વખતનાં માનવીઓ સાદી અને સીધી રીતે વાત કહી દેતાં હતાં.

હોમર-
કાલીન
નીતિ:

ધર્મ તરફથી મળે છે. અહંકારને દંડ સહન કરવો પડે છે; કેમકે અહંકારથી જે દુઃખો આવી પડે છે તેમાં કેટલીકવાર વ્ય-
ક્તિઓ અને પ્રજાઓ સંડોવાય છે.

‘હેસીઅડ’
નું કાવ્ય:

સાતમી સદીમાં “ હેસિઅડ ” લખાયું. હેસિઅડના ભાષ
પર્સીસ (Perseus)ને ઉપદેશ આપવા માટે તે લખાયું હતું.
તેને ગાદીપરથી—વારસાદસ્તમાંથી કાઢી નાખવામાં આવ્યો હતો.
‘ હેસિઅડ ’ ના સમયથી કાંઈક સાધારણ, પરંતુ વધારે સ્પષ્ટ
નીતિની ભાવના થઈ ચક્ર છે. પહેલાંનો વીરયુગ ગયો અને ધર-
ગથ્થુ, રોજનું જીવન થઈ ગયું. લગ્નમાં ધણી ખરાબી કરી હતી;
ને જીવનમાં પહેલાં જેવા ઉલ્લાસ અને ખુશાલી રહ્યાં નહીં.
રાજદરબારો અને જીવ્ય મેળાવડાઓ ગયા; પછી તો ઘોડીઆનાં
સૂકાં ને ઉજ્જડ વેરાન રણ રહ્યાં; અને મધ્યમવર્ગનાં લોકોનું જીવન
ઠંથુ હાડમારી ભરેલું થયું. માણસો ખરાબ થવા લાગ્યા ને
કુદરતનો દોષ કાઢવા લાગ્યા.

પછી કવિ તેમને ધરગથ્થુ ઉપાય દેખાડે છે :—

હિલ્કર

બોધ:

“ કામ કરવામાં કાંઈ શરમ નથી. આજસુ રહેવામાં શરમ
છે. આજસુ ન રહો. કામ કરવાનું આહો—રસ્તો પ્રથમ તો
લાંબો, ઊંચો અને ઢોળાવવાળો લાગે છે; પણ ટેકરીની ટોચ પર
ચઢ્યા પછી, એ ધણો અનુકૂળ થાય છે. ”

‘હેસીઅડ’

ની કવિતા:

અહીં હેસિઅડમાં ખરી કવિતા જળકે છે; અને નીતિ
પણ દેખાય છે. તેણે ન્યામની પ્રશંસા ખૂબ કરેલી છે. ‘ઝીયસ’
દેવની પુત્રી તે ન્યાયદેવી; તે આવતો વિલમ્બ કરે છે પણ તે
અવશ્ય આવે છે અને પાપીને દડે છે.

માણસો દાલમાં તો લોખંડી યુગમાં (કળિયુગમાં) ગદે છે. ‘ પહેલાં તેઓ સુવર્ણ યુગ (સત્ય યુગ) માં રહેતા અને સંપત્તિ સુખમાં રહેતા. પછી તેઓ રજતયુગ (દ્વાપર) માં રહેતા, તે વખતે તેઓ બહુ ઉદ્ધત થયા અને ઝીંપસ દેવે તેમને મારી પેઠે ઘોષ નાખ્યા; અને પછી ‘ ઔન્ન ’ યુગ (ત્રિતાયુગ) માં તેમની જગ્યાએ જંગલી જાતિઓ વસવાટ કરવા આવી; તેમની પછી મહાન વીર પુરુષો આવ્યા, ને તે મધા થિબિઝ (Thebes) લેકોની સાથે લડાઈમાં ખપી ગયા; હવે તો તેઓ સ્વર્ગભૂમિમાં રહે છે. હવે કળિયુગમાં સારું અને ખરાબ-મિત્ર ઘર્ષ ગયું છે; અને ઉદ્ધતાઈ પાછી સત્તા જમાવવા મથે છે; અને પૂન્યભાવ જગતમાં વિસરાતો જાય છે. શ્રીક લોકો ફરીથી ભાગ દહને એક વાક્ય કહે છે: “ માણસે કહાપણ્યથી માણસના અને માણસાઈના વિચારો કરવા જોઈએ. ”

ચાર યુગ:

હોમરના સમયમાં અતિચિમત્કાર થતો હતો. પવિત્રતાથી સોગંદ પળાતા હતા. અને હેસીઅડમાં, સદાયરણુ વિષે તથા સખત મહેનત કરવા વિષે જે સૂચનાઓ આપેલી છે તેમાં, વધારે જોડા વિચાર અને વિકાસનાં તરવો રહેલાં છે.

હોમરના સમયનું પ્રતિબિંબ:

હેસિઅડમાં જૂતા વહેમોને પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. શકુનની માન્યતાથી, અમુક દિવસ ધણા જ ભાવ્યથાળી કહેવાય છે. અને વળી એમ માનવામાં આવતું કે જે ધર્મ પાળે, તે જ સમૃદ્ધ અને સુખી થઈ શકે. આવી કેટલીક બાબતો સુધરેલા આધુનિક સમાજમાં પણ કેટલેક ઠેકણિ જોવામાં આવે છે.

હેસિઅડ- મા લોક- માન્યતા- યો:

ગ્રીસમાં તે સમયે ફળદ્રુપતા લાવવા માટે ‘ થોનિક ’ ધાર્મિક સંસ્કાર તથા હાયોનિસસના મેળાવડામાં નાચ અને નાટ્યચેષ્ટાઓ થતી હતી. હાયોનિસસના મેળાવડાથી શાકપાન તથા દારૂ

હાયોનિસ- સનો દત્તજ;

પુષ્કળ થતા હતા. આવા મેળાવડામાં વિષયલંપટતાને સ્થાન મળતું હતું “ પૅન એથિના ” નામે એક મેળાવડો થતો હતો તેમાં એથેન્સની દેવીને નવી સાડી પહેરાવવામાં આવતી હતી; અને તે સમયે અધિકારીઓ મંત્ર બોલતા.

તે રખતે જે રમતગમતો થતી હતી તેમાં ગ્રીસનાં બધાં નાનાં શહેરો (city states) સંસ્થાનોમાંથી વીર પુરુષો એથેન્સમાં એકત્ર થતા હતા.

આથી તેમનામાં અમુક રાષ્ટ્રીય ભાવના ખીલતી હતી. ગ્રીસનો ઝીયસ અને ઍપોલો એ બે દેવની ભક્તિ તેઓ કરતા હતા; રાષ્ટ્રીય ઉત્થપ તેમનું એકતાનું એ ખાસ કારણ હતું.

પણ પછી શહેરો લોકો તથા ગામડિયા લોકો વચ્ચે અચડામચુ ઊભી થઈ. તે વખતે એક એવા નવા વિચારના તત્ત્વચિંતકો ઊભા થયા તેમનું નામ સોફિસ્ટ (Sophist): તેઓ કહેતા કે માણસના નિયમો ભુદા છે ને ધર્મશ્રી નિયમો ભુદા છે. વળી, તેઓ એમ કહેતા કે અમુક રૂઢિ અથવા રિવાજથી લોકો નીતિમાન રહે છે; પણ નીતિમાન રહેવાની કોઈ કુદરતી જરૂરીયાત (necessity) નથી.

સ્પાર્ટામાં અને એથેન્સમાં આ બાબતોનો જઞ્જગર વિરોધ કરનારા માણસો ઊભા થયા અને વિવેચન ચર્ચા કરવાનું શરૂ થયું. સ્પાર્ટાના લોકો એથેન્સના વર્તનની ચર્ચા કરવા લાગ્યા. તેઓ કહેતા કે એથેન્સ તો ગુલામોને ખુશી કરવા તેમની ખુશામત કરે છે. જ્યારે એથેન્સ માત્ર તેમને (ગુલામોને) દયા અને ભલામણથી પાળતું હતું. વખત જતાં એથેન્સમાં જે વર્તન

ગ્રીસનો
રાષ્ટ્રીય
ઉત્થપ

વિવંધ-
વાદી
સોફિસ્ટ

એથેન્સના
મતનો
વિજય

ચાલતું હતું તે સુધરેલા માણસને થોડ્ય, અને આદર્શ રૂપે વખાણને પાત્ર થયું.

સ્પાર્ટામાં સામાજિક ન્યાય અને શિસ્તના દેવ તરીકે 'દિકૅસીન' (Dikaioxyne) દેવની કલ્પના કરવામાં આવી; એથેન્સઃ પણ એથેન્સે સ્વતંત્રતા અને કુદરતી શક્તિ ઉપર વધારે વિશ્વાસ રાખ્યો હતો.

હોમરના વખતમાં જે ગ્રીક (નાના સરદાર) લોકો (Mores) 'મોર્સ' ને તાબે એકીસિજ જેવા ગ્રહેતા હતા તેઓ જુદા પડે છે. અને જે ગ્રીક લોકો મુધારક અને બંદરમાં રહેનાર ઓડીસસને તાબે હતા તે જુદા પડે છે. આવા તફાવત હતો પણ ત્યાં કેટલેક અંશે ટકી ગયા હશે. તે સમય વિષે આપણે વધારે જાણિયે તો તે સંબંધમાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહી શકીએ.

ગ્રીક લોકોનો સામાન્ય ઇતિહાસ જેમ જુદો પડે છે તેમ તેમનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ પણ જુદો પડે છે—એ વાત સ્પષ્ટ સમજવા જેવી છે. મહાન તત્ત્વચિંતકો સત્યની શોધ કરવા પાછળ મંડ્યા રહે છે: કેટલાક "સારું શું છે?" તે તપાસવા મથે છે; અને કેટલાકને ખરું સાન્દ્ય જેવાનો તન-મનાટ હોય છે. એ રીતે એ ત્રણ પ્રકારના જ્યોતિર્ધરો ઓસમાં જોવામાં આવે છે.

થેલ્સ (Thales) થી આરંભીને હજાર વર્ષ સુધી જે જે મહાન પુરુષોએ વિજ્ઞાનની શોધખોળ કરી છે તે બધી પ્રથમ આવે છે; તેમણે પૃથક્કરણ—સુદ્ધિયમનો આરંભ કર્યો.

કવિઓ પછી, અંતઃકરણની પ્રેરણાથી લખવા પ્રેરાયલા અને મદા
અને નાટક- સુદ્ધિવાન ગણાતા કવિઓ લાવ્યા. તેઓમાંના પ્રથમ તો
શરોને લાટચાગ્યો હતા. પછી આખરે એક યુરિપિડિઝ નામે કરણ
યુગ નાટિકાઓ લખનાર પ્રગટયો; ત્યાર પછી કવિઓની સાથે
સાથે પણ કદી સકામ તેવા નીતિવિદ જન્મ્યા અને તેમણે
“ સારા જીવન ” વિષે અને લલાહ (goodness) વિષે ઘણા
વિચારો કર્યા.

શ્રીતિ- પછી નાટકોમાં, લાવણીમાં અને કાલશાસ્ત્રોમાં પણ નીતિ-
જ્ઞાનને સમજાવવામાં આવ્યું; અને રાજદારી પુરુષો, ખેડૂતો અને
પ્રચાર યુગ પ્રજાના બધા વર્ગના લોકોને કહેવતો અને સૂત્રો મારફતે ઉપદેશ
મળવા લાગ્યો. વળી કેટલાક તત્ત્વચિંતકો જન્મમરણની વાત
લાવ્યા; અને “ આપણે જન્મ્યા જ ન હોત તો કેવું સારું ! ”
એવી કલ્પનાઓ કરી નસીબને આધીન રહેતાં શિખ્યા. ઉપર
કહેલા વિદ્વાનવર્ગોએ પ્રજાને વિચાર કરતાં શિખવ્યું.

શ્રીસના માત સુચ (કાલ્પ) માણસોએ આવા જે સુત્ર- નીતિ અને
ત્મક વાક્યો કહ્યાં છે તેમાં વધારે જાડો અર્થ છે. ધર્મ ધર્મનું
અને નીતિનો વધારે જાડો સંબંધ તે દર્શાવે છે. પણ નીતિનો સિન્નાત્વઃ
વિકાસ બહુ ધીમો હોય છે; ખરું કહીએ તો શ્રીસમાં, પેત્રેસ્ટા-
ઇનમાં અને હિંદુસ્તાનમાં હજી સુધી નીતિ અને ધાર્મિક
સંસ્કારો—એ બેનો ચોક્કસ ભેદ લોકો સમજતા નથી. માણસના
અને દેવોના આદર્શોમાં તેઓ કાંઈ ભેદ સમજી શકતા નથી;
તો પણ તે ત્રણે દેશોમાં દુઃખ અને કષ્ટ બહુ તીવ્ર લાગે છે, ને
તેથી તેઓ ખરો વસ્તુસ્થિતિ સમજી જશે ને નીતિમાન બનશે.

હિંદુ લોકોના ધર્મમાં એવું છે કે અમુક પયમંબર દિવ્ય પદ્મ
આવીને ઇશ્વરી ન્યાય આપે છે ને તેથી માણસોની ગંભીર
સમક્ષ હિંદુ નીતિનો આદર્શ બિલો રહે છે. શ્રીસમાં
કવિઓ અને તત્ત્વચિંતકો પયમંબર જેવું કામ કરે છે.
હાયેનિઅસના ધર્મમાર્ગમાં જે કરુણ નાટિકાઓ ઉત્સવ વખતે
બાજવાતી હતી તેથી લોકોને નૈતિક ઢેળવણી સારી મળતી
હતી.

- ગ્રેસનો ગ્રેસ (Thrace) માથી આવેલો ઔદ્ધિક ધર્મ એક નવી માન્યતાનો પ્રચાર કરે છે; ને તેમાં પ્રથમ મર્વવ્યાપક ધર્મની કલ્પના કરેલી છે. હિંદુસ્તાનમાં જેવો 'વિષ્ણુ' (સર્વવ્યાપક દેવ) ગણાય છે તેવો જ 'ઝીયસ' ગણાવા લાગ્યો.
- આલિમ્પસ “આલિમ્પસ” (સ્વર્ગીય પર્વત) નો દેવ ઝીયસ (zeus) છે. એટલું જ નહિં પણ તે બધાનો આદિ અને અન્ત છે—પુરુષ અને સ્ત્રી જાતિને ઉત્પન્ન કરનારો છે—પ્રાણના પ્રાણ સમાન છે. પૃથ્વી અને આકાશ બેઉને ટકાવી રાખનારો મહાન સ્થંભ છે. સૂર્ય, ચન્દ્ર અને વીજળી—એ બધામાં જે પ્રકાશે છે તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન પણ તે ‘ઝીયસ’ છે.
- માનવ- માણસ તો માટીનો બનેલો છે ને પૃથ્વી ઉપર રહે છે, તેમ આત્માનાં છતાં તે સ્વર્ગીય છે, ને સ્વર્ગમાં જવાને દરવાજો છે. તે હાલ બન્ધન- માંસના પિંજરામાં પૂરાયેલો આત્મા છે; હિંદુસ્તાનના સાખ્ય (Sankhya) તત્ત્વજ્ઞો કહે છે તેમ, તે પુરુષ છે ને પ્રકૃતિના બધનમાંથી અવશ્ય છૂટો થશે જ. અથવા હંમેશ માટે જન્મ અને પુનર્જન્મની ઘટમાળમાં ફર્યા કરશે. ને આખરે છૂટો થશે. તેને છૂટો કરવા માટે યોગ્ય આહારની જરૂર છે. અને તેના ઉપર અમુક ધાર્મિક સંસ્કાર કરવાની જરૂર છે.
- પાયથે- વચન પાળવાં, મત પાળવાં અને આખા ય જીવનને એક ગોરાસના ધાર્મિક કાર્ય સમજવું જોઈએ—આવા આવા વિચારો ગ્રીસમાં વિચાર. “પાયથાગોરાસ” જેવા આયોનીઅન (Ionian) તત્ત્વચિંતકોએ ફેલાવ્યા છે. તેઓ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૩૦ માં ઇટલીના દક્ષિણ ભાગમાં રહેતા હતા અને તેમણે ઉપદેશની શાળાઓ સ્થાપી હતી; તેમનું શિષ્યમંડળ મોટું હતું. તેઓ કેટલેક અંશે શાક્યમુનિના સમકાલીન હતા.

આ પ્રવાસશીલ કરતા ઉપદેશકોએ પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો, અને નીતિમય જીવનથી મોક્ષ મળે છે એવું સમજાવ્યું જે લોકો આપુ ઊંચું જ્ઞાન-‘પ્રજ્ઞા’-મેળવવા પ્રયત્નતા હોય તેમણે સુરુની આરા પાળવી જોઈએ, ધ્યાન કરવું જોઈએ તથા મૌન-વ્રત રાખવું જોઈએ. અને તેઓ માનતા કે, એમ કરવાથી માણસ આખરે જરૂર મોક્ષ મેળવશે, ને ચંપૂર્ણ સુખ પ્રાપ્ત કરશે.

મોક્ષ
માટેની
તાલીમ-

હિંદની જેમ ગ્રીસ પણ મત્ય અને સોન્દર્યનો જાડો અને જીવો વિચાર બાધવા મથે છે. થેલ્સ જેવા અગ્રગામી વિચારકો અને તેના શિષ્યો, માઇનેટમ (Miletus)માં એક આવી વૈજ્ઞાનિક શોધની શાળા સ્થાપે છે. અહીં ગ્રીસની ઋષ્ટ્કૃતિનાં બેવડાં મૂળ નખાય છે. પ્રાચીન હિંદમાં હતું તેમ ગ્રીસમાં પણ, કવિતા અને વિજ્ઞાન કેટલેક અંશે મિશ્રિત બને છે - “ બધું પાણીમાંથી જ બન્યું છે ” એમ થેલ્સે કહ્યું છે, અને “ બધું પ્રથ્વરમય છે ” એમ પણ થેલ્સે કહ્યું છે. આવી કલ્પનામાં વિજ્ઞાન અને કવિતા-મન્ને તરવો છે.

વિજ્ઞાન
અને
કવિતાના
સુમેળ

પછી ધીમે ધીમે એક આધ્યાત્મિક મત જીત્યો થયો, તેમાં ‘ બહુતાના મૂળમાં એક જ તત્ત્વ રહે છે ’ (One behind the Many) એ સત્ય નીકળી આવ્યું. વિકાર પામતા સર્વ પદાર્થોની પાછળ કાર્મિક અવિકારી (Unchanging) તત્ત્વ છે. ગ્રીસમાં જે હેરેકલીટસ (Heraclitus) ઉત્પન્ન થયો તે હિંદના શાક્યમુનિ જેવો જ કહી શકાય. તેઓ બન્ને આ જગતને પ્રવાહરૂપી કાર્મિક હંમેશા નવું પ્રગટતું માને છે, અને જનું, સ્થિતિસ્થાપક, જડ જમત પહેતાં મનાવું હતું તેવું કાંઈ છે જ નહિ તેમ સમજાય છે.

‘ અવિકારી
તત્ત્વ ’ તે
પરમાત્મા-

કર્મ પ્રમાણે તે બેઉ તત્ત્વચિંતકો એમ સમજાવે છે કે માણસ જેવાં
લાભ- કામ કરે તેવું તેનું ભવિષ્ય ધરાય છે (Character is
સર્જન: Destiny) તેથી પોતાનાં નુષ્ઠાંખનો જવાબદાર માણસ
 પોતે જ છે. જે સમયમાં તેઓ રહેતા હતા તે સમયે સામા-
 જિક, ધાર્મિક અને રાજકીય ફેરફારો બહુ થયા હતા; અને
 ક્ષણિક જગતના અસંખ્ય ફેરફારોમાં રહેતા અવિદ્યુત રહેતા
 પરમ સત્યનું તેઓ મનન કરતા હતા; એટલું જ નહિં પણ
 બાલાઈનાં લક્ષણો, માણસજાતનો સ્વભાવ અને રાજકીય
 સંસ્થાઓનો પણ અભ્યાસ કરતા હતા.

સૌક્ષ્ઠિકો આ પ્રશ્નોને માત્ર વિચારીને જ બેસી રહેવાનું નહોતું;
લોકપ્રિય અને આવા વિચારનાં સૌક્ષ્ઠિકો જરા હાસ્યપાત્ર થયા તેનું
આચાર: કારણ એ હતું કે તેઓ લોકપ્રિય થવા મહેનત કરતા હતા. જેનું
 યોગ્ય મળે તેને અનુસરતું વર્તન જ વર્તન કરતા હતા; અને પોતે
 ઉપદેશ આપીને અમુક પૈસા લઈ પોતાનો નિર્વાહ કરતા હતા.

‘સોલોન’નું શહેરમાં રહેતારા લોકોએ ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સેક્રમાં રાજકીય
રાજ્યતંત્ર: સુધારા કર્યા અને એકદશ્યુ ચાલતી રાજ્યસત્તામાંથી તેમને
 થોડા હાગવગવાળા માણસોના હાથમાં રાજ્યસત્તા સોંપી; તેથી
 જુદા થતા અટક્યો. સોલોન (Solon)ની સત્તાથી શહેરમ
 તો બંધારણવાળું રાજ્યતંત્ર રચાયું હતું. કેમકે સોલોન
 લોકોએ મર્વાનુમતે ચૂટી કાઢ્યો હતો. ગરીબ લોકોના હિ
 માટે તેણે પોતાની પ્રવૃત્તિ દેખાડવા માંડી.

પ્રજાસત્તાક પછી ન્યારે પર્સિસ્ટ્રટસ (Perseistratus) નીમવામ
તંત્રનો આગ્યો ત્યારે લોકો ઉપર જુદામ વધવા લાગ્યો; અને આખું
વિજય: પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્રનો વિજય થયો. ‘સોલોન’ના હાથમ

બંધારણવાળું રાજ્યતંત્ર આપવાની પદ્ધતિ, એથેન્સમાં દાખલ કરવા ચોક્કસ ધોરણ તરીકે સ્વીકારવામાં આવી.

ગ્રીક લોકો એકાંતવાસી હતા, તેથી તેઓ ધર્મ નીતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરી શક્યા; હોમરના દેવોની ચર્ચા કરી, તેમણે જૂના મતનો નાશ કર્યો. ઘણા શુકનો અને દેવવાણીને માન આપવા છતાં, ગ્રીક લોકો પર્શિયન લોકો સાથે લડતાં હારી ગયા; તેથી જૂના મતમાં તેમની થદા ઘણી કમી થઇ ગઇ, અને તેમને લાગ્યું કે દુઃખનું કારણ આપણે પોતે જ છીએ. એનોફિનિઝ (Xenophanes), ભાટચારણો અને ભટકતા ઉપદેશકો મારફતે નવા મતનો ફેલાવો જલદી થવા લાગ્યો અને તેઓ નીડર રહી પોતાનું કામ કરવા લાગ્યા.

એનોફિનિઝના નવા મત:

એનોફિનિઝ કહેતો કે “હોમર અને હેસિયડ આપણને ચોરી કરવાનો અને પરસ્ત્રીનું અપહરણ કરવાનો પાક આપે છે. અને દેવાને માણુમ જેવા કદપવા એ રીત અથોચ છે.”

ગ્રામ્યર્જ કહે છે કે એનોફિનિઝે જૂનાં મંદિરો અને માન્યતાનો ખવંસ કર્યો; પણ તેનાં ખડેરમાંથી તેણે જૂની પવિત્ર વેદિ (Sanctuary) શોધી કાઢી, તે નીચે પ્રમાણે સૂત્રમાં કહી શકાય તેવી પવિત્ર માન્યતા છે: “જધાનો ઉપરી એક છે; તેના વિચારો માણુસના વિચાર કરતાં ઊંચા છે અને તેનું સ્વરૂપ નાશવંત નથી.”

એનોફિનિઝના સિદ્ધાંત:

પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન (સૃષ્ટિવિજ્ઞાન) માં એનોફિનીઝ સદુનો પુરોગામી હતો. તે, પૃથ્વીની સપાટી પરથી જડતા જૂના અવશેષો એકઠા કરતો; પૃથ્વીના ચર તપાસતો અને તેમાંથી કંઈ નૈતિક સત્ય શોધી કાઢતો. માણુસે પ્રુખ્ત વિચારો બાધવા

પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન — દ્વારા સત્ય-ચોધન:

હોય તો મિથર રહી દૃઢ વિશ્વાસ કરવો અને એક જીવંગ મારીને બધું મેળવવા જેવી વ્યર્થ આશા રાખવી નહિં.

હુન્સે અને હકરણી

ચાઈનામાં (ચીનમાં) હુન્સે થયો અને હાલના જમાનામાં થામમ હકમલી થયો. તેમના દૃષ્ટાન્તો સમજવા જેવાં છે. એનોફેનીએ ખીજ વાખ્યાં અને તેનાં ફળ પણ જોયાં. ગ્રીક લોકોની વિચારસૂષ્ટિમાં તેણે એક હાથે ખીજ રાખ્યાં, તેમાંથી એક મહાવૃક્ષ ઊમ્મ્યું; ખીજા હાથે તેણે એક તીક્ષ્ણ કુદાડી વાપરી અને તે મહાવૃક્ષને જ નહિં પણ ખીજાં ધણા થડોને કાપી નાખ્યાં.

સૂત્રાત્મક
વપદેશ:

તે વખતે સંક્રાન્તિકાળ ચાલતો હતો તે વખતે નવી એકતા અને નવી આતરરુદ્રણાઓ કામ કરતી હતી. સૂત્રના રૂપમાં જે જે બોધવચનો જોવામાં આવે છે તેમાં નવી ભાવનાઓ રહેલી છે. એવું એક સૂત્ર છે કે “કાંઈ અતિશય કરવું નહિ” [Nothing in excess; અતિ સર્વત્ર ઘર્જયેત્] આ સૂત્રમાં નિયમિતતાનું કિંમતી ગ્રંથ રહેલું છે. “તારા આત્માને જાણખ” “Know thy self” એ સૂત્ર ડેલ્ફી (Delphi) ના મંદિરમાં મુવલુંમંત્ર તરીકે મૂકાયું. આથી નવા અને ઊંડા વિચારોની દિશા સૂચવવામાં આવી છે.

પિંડાર
હવિનો
આદર્શ:

ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૨-૪૪૨ સુધી યજ્ઞ ગયેલો પિંડાર હવિ કહેતો કે કોઈ બાબતમાં દૃઢ કરતાં વધારે કામ કરવાથી અદઃકારનો જન્મ થાય છે; અને અદઃકારમાંથી ખીજાં અનેક દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે. પિંડારે સત્તાધારી વર્તનો એક ખીસતો આદર્શ રોપ્યો છે-અને તે પાછલા જમાનામાં એક જગવાન તત્ત્વ બની ગયું છે. તે આદર્શ ચીનમાં ચુન્સે Chuntse (વિદ્વાન પંડિત ધર્માનો શોખ) એ નામથી

પહેલાં પ્રચલિત થયું હતું; અને ઔમમાં એસિસ્ટેન્ટમાં એ જ આદર્શ મૂતિ મન્ત થયો.

પછી વખત જતાં, મદાનગીની રમતગમતોનો શોખ વધ્યો; તે રમતો લોકોમાં માનીતી થઇ અને શારીરિક ખૂબસુરતી-એ લોકોના જીવનનું એક ધ્યેય થઈ ગયું. સંગીત, મેદાની રમત-ગમતો અને સાહિત્યના ગ્રંથોનો અભ્યાસ એ બધું કેળવણીમાં ઉચ્ચસ્થાન પામ્યું, દરેક માણસે મગફર અને કુલીન સદ્ગુણ થવાનો આદર્શ રાખ્યો; અને સર્વાંગી શ્રેષ્ઠતા (All round excellence) મેળવવા ભારે પ્રયત્નો શરૂ કર્યા.

સર્વાંગી
શ્રેષ્ઠતાનો
આદર્શ:

ઇ. મ. પૂર્વે ૫૩૮ માં એથેન્સમાં પિસીસ્ટ્રટસે કરુણ નાટિકા લખવાની હરિશાષ શરૂ કરી: ત્યારથી કેળવણીનો ધણો બહોળો પ્રચાર કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત થયું. એક ચીનો સદ્-ગૃહસ્થ કેળવાયેલો હોય અને એક ગ્રીક સદ્ગૃહસ્થ તેના જેટલો જ કેળવાયેલો હોય; પણ તે બેમાં એટલો ફરક પડે છે કે ગ્રીક સદ્ગૃહસ્થે નાટ્યકલા ખીલવવામાં ધણો ફાળો આપ્યો હોય છે. નાટકોથી વિચારોમાં ધણા ક્રાન્તિકારી ફેરફારો થયા, તથા લોકોને ધર્મશાસ્ત્ર અને ઇતિહાસનું શિક્ષણ મળવા લાગ્યું.

ઉપદેશ
મોટું રંગ-
ભૂમિનો
ઉપયોગ:

પણ તે ફેરફારો ધીમે ધીમે સ્વીકાર પામતા હતા. પિન્ડાર જેવો કવિ પણ કહેતો કે “સ્વર્ગમાં પિતૃજ છે” અને માણસ પોતાના નરીબને સમજી શકતો જ નથી; પણ તે મધ્યમાર્ગમાં રહીને પોતાનું વહાણ આશાવંત, ભક્તિમય અને ન્યાયી રીત પ્રમાણે ચલાવી શકે છે. તે સારા પુનર્જન્મની આશા રાખે છે ને આખરે મોક્ષ મેળવી શકે છે.”

ધીમી
અસર

જમાનો પિન્ડારની પછી થઈ ગયેલા મહાન નાટક લખનારા કવિઓ સમજનાર નવા જમાનાને વધારે સમજે છે. તેમાના એકનું નામ એસ્કી-નાટકકારો: લસ; તે જૂના મતવાળો તથા ધર્મિષ્ઠ હતો. તો પછુ તે સમયે પ્રસરેલી ચંદાનું અને દીલગીરીનું સ્થળ કોઈ વાર તે કરે છે.

નાટકકાર યુરિપિડિઝ મળવાળોર મતવાળો હતો. વ્યક્તિવાદને તે યુરિપિડિઝ: આગળ કરતો હતો, તો પછુ તે જૂની વાતોને નવા લેખાસમાં (સ્વરૂપમાં) રજૂ કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો. તે વખતે કોઈ અને અન્યાય થતો કે કોઈ કુદુમ્મ લાગી પડતું હતું ત્યારે યુરિપિડિઝ એમના તરફેણમાં એકાએક જોડી જતો હતો.

સોફો- આ બે નાટ્યકારોની વચ્ચે, વખતની દૃષ્ટિથી, સોફોક્લીસ ક્લીસ: આવે છે; અને તે બેઉનાં લક્ષણોમાંથી તેણે પોતાનાં લખાણમાં મધ્યમ માર્ગ પકડ્યો છે—સાદિત્ય અને ધર્મ—બેઉનાં લક્ષણો સાચવી રાખ્યાં છે. તેનાં પાત્રો આદર્શરૂપ છે અને તેમના સમકક્ષીન દ્વીડીચરનાં બનાવેલાં બાવલાંઓ સાથે આપણે તે સરખાવી શકીએ. એસ્કીલસનાં કાવ્યમાં કુદગતની ભજ્ય સુંદરતા રહેલી છે; આપણે તેને ડોરિક ખડખડા શિષ્પદમ સાથે સરખાવી શકીએ; પણ સોફોક્લીસની કવિતા એક આયો-નિયન દેવાલય જેવી સુંદર કહી શકાય તેવી છે. યુરિપિડિઝ પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિથી આકર્ષક નથી પણ આધુનિક છે, અને સત્યજીવનમાં રહેતો હોવાથી તેને બળવાળોર વૃત્તિ થઈ આવે છે. આ ત્રણેનું મહત્ત્વ ઐતિહાસિક છે.

એસ્કિલસ- ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા ગખાને ધમ્મરની પ્રજ્ઞાને તાબે થઈ તે ની કસ્ટુ સ્થેલું હતું. એસ્કિલસ પોતે જ મેરેથોન, સલામિસ અને પ્લેટીઓની લડાઈમાં લડ્યો હતો. તેથી તેને ખજર દત્તી કે આખરે આઆનો જય થાય છે અને પાપીને સજા થાય છે.

માણસે ખરાબ સોજત ન કરવી અને એવાં કામ ન કરવાં જેથી દુર્ભાગ્યને આવવાનો લાગ મળે અને પરિણામે દુઃખ થાય.

ધાર્મિક ઉત્સવો વખતે ભજવાતી આ સમયની કરુણ નાટિકાઓ આવો ઉપદેશ આપે છે. ઝીંપસ સર્વશક્તિમાન છે અને સંપૂર્ણ છે. તેની ઇચ્છા મમજવી કઠણ છે; તો પણ એ એવી બળવાન છે કે અંધકારમાં પણ નજરે પડી જાય છે. કાષ્ટ એકે ભવ્ય હેતુ માટે દિવ્ય ઇચ્છા-શક્તિ કામ કરતી હોય છે ને તે કાષ્ટવાર સમજી શકાય છે. આજમમાંથી દુઃખ જન્મે છે.

ઉપદેશ:

મોઢથી આપત્તિ આવી પડે છે અને તેને પરિણામે રૂઢન કરવું પડે છે. આવી આફતો કાષ્ટ વાર આપ્યા કુટુંબ ઉપર આવી પડે છે, કારણ કે જીંદગીમાં ઘણાં માણસોનાં નસીબ સાથે સાથે સંકળાયેલાં હોય છે. તેમાં ઘણી ગઢનતાઓ હોય છે. ઝકસિંસ ઉપર વિજય મળ્યો કારણ કે એ અભિમાની હતો. ઇશ્વર અહંકારીને જ નીચે પાડે છે; તો પણ કેટલીક વાત ન સમજી શકાય તેવીયે હોય છે. “ખર્સી” માં એસ્કિલસે ઇશ્વરો ન્યાયને સાચો કરાવવા યત્ન કર્યો છે.

મોઢ અને તેનું પરિણામ

પરંતુ, પ્રામિથિયસમાં નિર્દોષને ઘણું દુઃખ વેઠનારું આવી પડે છે; ને પ્રામિથિયસનો વાત તો બાઈબલની ‘જોબની વાત’ (Book of Job) જેવી છે. અસહની દુનીઆમાં ઇશ્વરી ન્યાયના આ બે અપવાદ ગણાતા; કેમકે એમાં ન્યાય થયો નથી એવી શંકા ભભી થાય છે. કેમકે જેવો જોબ નિર્દોષ હતો તેવો જ પ્રામિથિયસ નિર્દોષ હતો.

પ્રામિથિ-યસમાં દુઃખ સહેવાનો આદર્શ:

તે આ દુનીઆના માણસોને ખૂબ મ્હાતો હતો. ખર્સ જેતાં તે એથેન્સના શહેરીઓનો આદર્શ હતો. તે હિંમતવાન હતો, જતાં નષ્ટ અને દયાળુ હતો. દુનીઆનાં દુઃખ મટાડવા

તેના દિલની કામગીરી

તેને ઘણી તમન્ના જાગી હતી. તે ક્રોમવેલ દિલવાળો હતો અને પરાપકારી હતો.

માપ દુઃખનું મૂળ: તેની માન્યતામાં તે ‘ ઇઝાકિલ ’ જેવો દૃઢ છે. અને તે કહે છે કે ‘ દુઃખો વારસામાં મળતાં નથી પણ માણસે પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલાં છે :— “ બધા માણસોમાં હું એકલો કહું છું કે પાપ દુઃખનું મૂળ છે; તેને પરિણામે પાપીઓ અસ્તિત્વમાં આવ્યા. અહંકારમાંથી અહંકારનો જન્મ થાય છે. પણ માતાપિતાનાં પુણ્યથી પુનિત સંતતિ જન્મે છે અને એ પુણ્ય આશિષ આપે છે. ”

‘ ઇઝાકિલ ’ એક પ્રાચીન અને ટકવી વ્યાખ્યા કહેતો કે “ ખાટાં ફળો માતાપિતાએ ખાધાં છે ને દાંત છોકરાંનાં ખટાઈથી દુઃખે છે. ” એમ એરિકલસ કહેતો નથી. પણ દુષ્ટની સંતતિ દુષ્ટ થાય છે. તેની સામે એ કહેતો કે “ સારા માતાપિતાની સંતતિ મારી થાય છે. ” આ બાબતમાં પૂરતી નિશ્ચયાત્મક તપાસ હજી થવાની બાકી છે.

ધર્મસ્ત્રી ન્યાય સોના બલા માટે છે: આવી લયાનક આફતોની સચનાઓ કરીને અને તેનો આખરી ફેંસલો મુલતવી રાખીને એરિકલસ કહે છે: ‘ આ નિયમો ખરા પડે या ન પડે તો પણ ધર્મસ્ત્રી ન્યાય સહુના બલા માટે જ હોય છે. ’ તેની પછી આવેલો સોફોકલીસ કહેતો કે દુનોઆમાં સર્વત્ર સંપ અને સુમેળ (harmony) હોવાં જોઈએ.

પવિત્ર જીવન જગતને સ્વર્ગ બનાવે છે: સોફોકલીસ સ્વભાવે નમ્ર અને દિલગર માણસ હોવાથી પોતે કહેતો કે ભક્તિ, પૂજ્યભાવ અને બલાધ રાખવાથી વિવેક કેળવાય છે; અને આખરે તે એવા નિર્ધુન્ય ઉપર આવે છે કે “ આ જગતમાં પાપરહિત જીવન તથા વાણી અને મનની

પવિત્રતા સચવાય તો સ્વર્ગ અહીં જ છે એમ સમજવું. કષ્ટો આપીને ધૈર્ય, માણસને કસે છે.

“ આ જગત અને તેનો વિજય વગેરે બધું ક્ષણિક છે એમ સમજીને માણસે લક્ષ્ય અને ન્યાયી રહેવું જોઈએ; માનવીઓના કાયદાથી ઉપર રહેનારો આ ધૈર્ય નિયમ છે. અને માણસને માનવા કરતાં, ધૈર્યના ફરમાન માનવાં તે વધારે સારું છે. ઝીંપસ સ્વર્ગમાં રાજ્ય કરે છે અને તે બધું જીવે છે. માણસે સંકટો વેઠવાની હિંમત મેળવવી જોઈએ. કષ્ટો ભોગવવાથી જીવન કીર્તિવંત થાય છે. અને માનવસમાજમાં અને સન્માનમાં ધૈર્ય ગૌરવ હોય છે.

પ્રજ્ઞાના
કાયદાનું
પાલન સુખ
આપે છે.

એન્ટિગોનમાં સોફોકલીસે માનવ અને દિવ્ય કાયદા સાથે સામસામી અચકામણ (conflict) દર્શાવી છે. તેમાં ગ્રેક અને ઈર્તવ્યની પ્રેરણા સામસામે આવે છે, તેમાં અંતઃકરણ અને રાજ્યભક્તિ જે ઉ જીતે જીતે સ્પર્ધા ઉત્પન્ન કરે છે.

એન્ટિગોન
નાટકમાં
ભાવના-
ઓનું
સંપર્કણ:

ધર્મી ઉગ્ર સ્વદેશભક્તિથી પ્રેરાયેલો ક્રીઓન (Creon) આડે રસ્તે વહી જતા માનવીનો અને દેવનો યે કાયદો તોડે છે. પોતાનીનીસસનું દંડન થતું એ અટકાવે છે. એન્ટિગોન માનવીનો કાયદો તોડે છે ને ધૈર્યનો કાયદો માને છે ને સજા ખમે છે, ક્રીઓનનો પુત્ર (એન્ટિગોનનો પ્રેમી આશક) તેની કબર પર પ્રિયાનો શોક કરતો મરણાધીન થાય છે. ઘટી પહેલાં જો પ્રેમનું રંગજીવન હતું તે સ્મશાનભૂમિમાં ફેરવાઈ જાય છે !

કથાનક:

‘ ઓડીપસ ’ માં કવિનો આત્મા સત્ય કહે છે કે શાંતિથી દુઃખ ખમી લઈએ તો ચોક્કસ સ્વર્ગ મળે છે. આવી જાતની વૈરાગ્યવૃત્તિથી એથેન્સનાં ખાસ લક્ષણો જણાઈ આવે છે. તેનું કારણ એવું છે કે વિજયનાં ઇન્ચા શિખરો ઉપરથી, અને પેરિ-

કવિઓના
જમાનાનું
પ્રતિબિંબ:

કક્ષીકના સમયના આનંદ અને મોજમગ્નમાંથી એથેન્સ શરમમાં અને નિરાશામાં ઊતરી પડ્યું હતું. દેશકાળની અસર કવિઓના માનસ ઉપર થાય છે.

સલામિસની લડાઈ પછી જે ૫૦ વર્ષ ગયા તેમાં એથેન્સે રાજનીતિમાં સારી પ્રગતિ કરી હતી. કળા અને શિક્ષકામનો વિકાસ કર્યો હતો. સ્પાર્ટામાં અને પછી મેસેડોનમાં ધીમે ધીમે હજી ધણા સુધરેલા વિચારો અને સૈરકૃતિ ફેલાયો.

યુરિપિડિઝ: સોફોક્લીસ અને ઍલેકોની પેઠે યુરિપિડિઝ [(ઇ. સ. પૂ.) ૪૮૫-૪૦૭] પણ દિલગીર ગ્રહેતા અને પરલોકની વામના રાખતા. તેઓએ લોકોનો ઉપદેશક હતો; પણ તેને ઘણાં કષ્ટો સહન કરવાં પડ્યાં હતાં. સોફોક્લીઝ કહેતો, “ બધી ગણતરી કરતાં એમ કહેવું શ્રેષ્ઠ છે કે આ જગતમાં જન્મવું જ નહિં.” યુરિપિડિઝ પોતાની અશિષ્ટ (rough) રીત પ્રમાણે કહે છે:— “ નરા જન્મેલા બાળકને માટે શોકગીત ગાઓ; અને મૃત શરીર માટે ખૂબ દર્પનાં માન કરો. ”

તત્ત્વજ્ઞાનથી વૈરાગ્ય અને નિરાશા: હિંદની જેમ ગ્રીસમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાનથી દિલગીરીભરેલા કેટલાક વિચારો ફેલાયા હતા. માનવજીવન ક્ષણભંશુર લાગતું હતું. પરરાજ્યોથી હાર, આંતરવિગ્રહ, સામાજિક ક્રાન્તિ-વગેરે કાગ્જોથી રાજ્યમાં વિપ્લવ થયો હતો. શીમન્તો ગરીબોને પીડતા હતા અને પૈસો એકઠો કરતા હતા. નીતિનાં ધોરણો નમળાં પડી ગયાં હતાં. સોફોક્લીઝે દર્શાવેલી જાંત ભક્તિમય જીવનપદ્ધતિ સામે, યુરિપિડિઝે બળવાન વિરોધ દર્શાવ્યો છે.

ઈશ્વર કર્તા- દર્શાવે છે: સોફોક્લીઝ એમ કહેતો કે આ જગતમાં કંઈ અરાજ થતું નથી; ઈશ્વરની આગા પ્રમાણે બધું થાય છે ને તે સાફ જ માથે છે. ” તેની સામે યુરિપિડિઝ કહેતો કે “ જો ઈશ્વર કંઈ કરે

તો તેને ઇશ્વર કહી શકાય નહિં. ” યુરિપિડિઝ નવા ધર્મનો જડો ફેરકાવતો હતો કેમકે તેને માનવતા તરફ બહુ પ્રેમ હતો; ગરીબ લોકો માટે તેને બહુ લાગણી થતી હતી. તેનામાં ઊંચી ઊંમિરો અને શાંત વિવેકશક્તિ હતી. તેણે મૂંઝવણ પરાક્રમી પાત્રોઃ ઉદાર થીસીસ, સદ્ર્યુલ્લી હીપોલીકસ, સતી સદ્ર્યુલ્લી એસ્કેરીસ અને તેની માતા-આ બધાં સાચાં અને આદર્શ-વાળાં છે.

ચરીત્રાની
લાઝ:

એસ્કીલસે રજૂ કરેલાં પ્રાચીન પાત્રો કરતાં યુરિપિડિઝનાં પાત્રો વધારે આધુનિક છે; અને તે સાચાં માનવીઓ છે; પરંતુ એમીલસનાં પાત્રો દેવ જેવાં, એટલે જગતમાં સંભવિત લાગે નહિં તેવાં છે. યુરિપિડિઝ આખરી ન્યાય આ જગતમાંથી જ-અને પોતાની આત્મપાસની સૃષ્ટિમાંથી જ-માગે છે. પણ એસ્કીલસ કહે છે કે સ્વર્ગ સિવાય બીજો કશો ન્યાય મળતો નથી.

નાટકકારો-
ની પાત્ર-
સૃષ્ટિ:

અત્યારે આપણા આધુનિક સામાજિક પ્રશ્નો માટે યુરિપિડિઝનો અભ્યાસ સ્તુત્ય છે. બે હજાર વર્ષ પહેલાં એશિયામાં જેવી શાન્તિ ચાલતી હતી તેવી અત્યારે પશ્ચિમના દેશોમાં ચાલે છે; અને ન્યાય મળશે જ એવી પૂરેપૂરી ખાતરી હોય તો આ જગતમાં પણ ન્યાય મળવો જોઈએ-એ મત વધારે માલુમ કરવા જેવો છે.

જીવનમાં
ન્યાય:

કવિ અને કવિઓની સાથે સાથે વૈજ્ઞાનિક અને નૈતિક વિચારો પણ વિજ્ઞાન- હતા; તેમાં એનેક્સેગોરસ (Anaxogoras)ને જીવનું સ્થાન વેત્તા એને- આપવું જોઈએ (ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૦-૪૩૦). તેણે માઇલેટસ ક્સેગોરસ: (Miletus)ની શીલમુશી એથેન્સમાં ફેલાવી. તેણે એવું શિષ્યવ્યુ કે આ જગતની બધી વસ્તુઓની પાછળ મન અથવા ચેતના રહેલી હોય છે. તે પોતે પેરિકલીઝનો મિત્ર હતો.

વીજળી એ આકાશમાં થતી વીજળી અને ગડગડાટથી અલગ શું છે ? માણસના મનમાં જે ભય પ્રગટ થાય છે તે ભય તેણે દૂર કરી નાખ્યો : “ દેવો એ ભય દેખાડતા હતા ” એમ માનવાની તે ના પાડતો હતો. તેથી તેને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો હતો. “ સૂર્ય એક જાતનો રાતો અને ગરમીનો ગોળો છે ”-એમ તેણે શિષ્યવ્યુ. તે તેનો શુદ્ધ ગણાતો હતો.

સોક્રેટીસ: “ જગતનો કાંઈક અર્થ અને તેનો હેતુ હોવો જોઈએ ” એની પદ્ધતિસર વિચારણા સોક્રેટીસે થઈ કરી. તેનું કારણ પણ એનેક્સેગોરસના વિચારથી મળેલી પ્રેરણા હતી. સોક્રેટીસ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૯-૩૯૯ માં થયો હતો. એનેક્સેગોરસ

એથેન્સનો મહાન પુરુષ હતો; પૂર્વે કહેલા કરુણરસના નાટ્ય-કારોની શીલસુશીનો તે ખરે વારસ અને પ્રચારક હતો; તેની પછીના યુગનો તે સૌકેટીમ 'ગુરુ' કહેવાયો. એક ગરીબ શિષ્યપદમની કારીગીરી કરનારનો છોકરો, એક યોદ્ધાને ઘટે તેવી વીરતાથી લડાઈમાં લડતો હતો. અને પોટીડી (Potentilla) ની છાવણીમાં સૂતાં સૂતાં તેણે લડાઈની વીરહાક સાંભળી હતી. તે યોદ્ધા કલાક સુધી બોલ્યા સિવાય મૂંગો રહ્યો અને પછી સ્વર્ગીય હાકને માન આપી તૈયાર થયો. તે દિવ્ય ભવિષ્યવાણી સાંભળતો, સમજતો અને ખીજ સહુને સમજાવતો; તેથી બધાના આત્માને જાગૃતિ અને તાજગી આપનાર વૈદ્ય જેવો તેને કહી શકાય.

પોતે નમ્ર હતો; પણ આત્મવિશ્વાસવાળો હતો. ગરીબ હતો તેના શુણ્ઃ પણ ધણાને શ્રીમન્ત કરી શકતો. વેગવાળો અને ભીમિવાળો હતો; છતાં પવિત્ર હતો. દુર્ગુણરૂપી પીતળને મદ્ગુણરૂપી મોનામાં ફેરવી શકે તેવો તે કીમીયાગર હતો. દષ્ટાન્તો, સંવાદો અને કટાક્ષવાળા દલીલોથી તે વખતના યુવકવર્ગને તેણે ડહાપણ અને સત્ય શિખર્યું.

તેના સમકાલીન ખીજ ગુરુઓ શિક્ષણની શી લેતા હતા; ગરીબ છતાં પણ સૌકેટીસ પોતે ગરીબાઈ વેદતો. દુઃખ ભોગવતો પણ ખાનદાન: શિક્ષણની શી (વિદ્યાવેતન) લેતો જ નહિ. તે એમ માનતો કે માણસો જો એક વખત પણ શુદ્ધ બુદ્ધિની પ્રેરણા પ્રમાણે ચાલે તો પછી તેઓ ધીમે ધીમે ડહાપણ મેળવે છે. શિક્ષક તરીકે તે પોતે ડહાપણ શિખવવા યત્નો કરતો હતો અને તેથી એ માનતો કે માણસ પોતે પોતાની અંતઃકરણની દુનીઆ તથા

બહારની દુનીયાનો સુમેળ (hormony) સાધી શકે છે, અને સુખી થઈ શકે છે.

દિવ્ય સદેશ : પોતે અમુક દિવ્ય પ્રેરણા અથવા પયગામ પ્રમાણે કામ કરે છે એમ સોફિસ્ટીસ માનતો હતો. “દિવ્ય સદેશ” એ એના જીવનનો મંત્ર હતો. અંતરાત્માના ગદન અનુભવમાથી એ મંત્રના સત્યની પ્રતીતિ પતી હતી. શાક્યમુનિ (બુદ્ધ ભગવાન)ની પેઠે તે એમ માનતો કે આ જન્મતર્મા દુષ્ટ આશયવાળું કાષ્ટ નયો; પણ, ઠીક વરણે જીંદગીમા કિંમતી ગણવી તે સમજવા માટે નીતિના વચનોશી પ્રાત્સાદન મેળવીને, માણસોએ આગળ ચાલવું જોઈએ.

જ્ઞાની બ્યાખ્યાઓ : ઇસુની જેમ તેણે “માનસ-પલટો” (Change of mind) કરવા ચત્ન કર્યો છે; કૉન્ફ્યુસિયસની પેઠે તેણે જ્ઞાનોની રપટ બ્યાખ્યાઓ બાંધવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

સંકા સમાધાનની પ્રશ્ન-પદ્ધતિ : જે વાતનું રપટીકરણ છોકરાઓ કરી શકે તે વાતનો નિકાલ પોતે કદાપિ કરતો નહિ. જ્ઞાનો અને સિદ્ધાન્તો તેમને આપીને, પછી પ્રશ્નો પૂછી તેમની અક્કલની કસોટી એ કરતો; પછી તેમને કહેતો કે પોતાના અજ્ઞાનનું માપ કાઢવામા જ ‘અર’ જ્ઞાન અને ડહાપણ રહેલું છે. તેની આ પદ્ધતિ નાપસંદ કરવા જેવી નહતી, અને એસ્તીબીએક્ક જેવા વ ઢેલા વિદ્યાર્થીને પણ એમ લાગતું કે આપણે આત્માની જરૂરીઆત સમજી શક્યા નથી. આખરે તેના શિષ્યો આ દિવ્ય જ્ઞાનથી એટલા બધા પ્રકુલ્લિત રહેતા કે તેને માટે ગમે તે કામ કરવા તેઓ તૈયાર થઈ જતા.

સચોટ દર્શનો : સોફિસ્ટીસનાં દર્શાન્તો બહુ સાદાં હતાં; ભાર ઉપાડનાર મધેકું, હુદાર, મોચી અને માડાવાળો—એમનાં દર્શાન્તો આપી તે

પોતાના શિષ્યોને “મનનાં ભૂત” (Idols of the cave)
 ઠીકું સત્ય, સૌન્દર્ય અને નીતિનાં ઊંચાં ધ્યેય શિખવતો.

સોફેટીસના દિવ્ય જીવનનો જે રીતે અંત આણ્યો તેનું સંવલનન
 વર્ણન પ્લેટોએ પોતાની લબ્ધ ગંભીર વાણીમાં આપ્યું છે. નો અતઃ
 જેનોફાન કહેતો કે ખુશમિનજ અને સંતોષની જીવંતીભમતી
 મૂર્તિ જેવી હોય તો સોફેટીસને જેવો. ખીજે કોઈ માણસ
 મૃત્યુને ભેટતી વખતે સોફેટીસ જેવો શાંત અને જીવ્ય રહી
 શક્યો નથી. પ્લેટો કહે છે “ અમારા પરમ મિત્ર, સહુથી
 વધારે પ્રજાશીલ, ન્યાયી અને ડાહ્યા મિત્ર સોફેટીમનું આતું
 મૃત્યુ થયું હતું ! ”

સત્ય-ગેશોધન કરવા જે હિમત અને નિઃસ્વાર્થતા જોઈએ તે સ્વયંશોધક
 સોફેટીસે બરાબર દેખાડી હતી. તે મહાન વિચારક હતો. અને
 તેના ઉપદેશથી મોટી શાળાઓ સ્થપાતી હતી, જ્ઞાનની પરબો વિચારકઃ
 મંડાતી હતી. અંતઃકરણના અને બુદ્ધિના ગુણો કોઈ અજબ
 રીતે તેનામાં એકાકાર થયેલા હતા; તર્ક હતો ને ટ્રેરણા એ હતી;
 હિતસાહ હતો અને તે તર્કનો સમન્વય કરી શકતો હતો. એક
 વૈજ્ઞાનિક જેટલી ધીરતાથી સત્ય શોધવાની જે રીત, પાપયા-
 ગોરાસે દાખલ કરી હતી તે રીત, સોફેટીસે બરાબર પકડી
 તાળેવી હતી.

અને તે ગ્રીસના મહાન યુગનું ખાસ લક્ષણ છે-ધર્મનો ગ્રીસની
 અત્યાનંદ આે સત્યનું અન્વેષણ; એ બે સત્રો ઉપર ગ્રીક લોકોની મહત્તાનાં
 મહત્તા હતી. ગ્રીક ભાષામાં ‘Psyche’ ‘ સાઇકી ’ શબ્દ છે; યુગ લક્ષણઃ
 તેના અર્થ, ખીજા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અનેક રીતે સમજાવતા, પણ
 સોફેટીસે તેના બે જ અર્થ આપ્યા (૧) આત્મા અને

(૨) સ્વત્વ: (1) Soul અને (2) Personality. પછી તેણે તે બેનો વિકાસ કરવા બધા માણસોનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું; આ તત્ત્વ તરફ ઘણુંઘણું માન રાખવું એમ બધાં નીતિશાસ્ત્રોએ સમજાવે છે.

સોફેટીસ-
ની ક્ષમા:

માનવજાત તરફ આવો પૂજ્યભાવ રાખવાથી તેણે માનવોને ખરેખર પૂજનીય લક્ષણો આપ્યાં. જે ન્યાયાધીશોએ તેને મોતની સજા કરી તેમને સોફેટીસે ક્ષમા આપી હતી; કેમકે તે પોતે સમજતો હતો કે અન્યાયનો ખદલો સામે અન્યાય કરીને આપવો ન જોઈએ; કાંઈએ આપણું ગમે તેટલું ખરાબ ક્યું હોય તોપણ આપણે તો તેનું બહુ જ કરવા તરફ લક્ષ્ય રાખવું.” આવા સિદ્ધાન્તમાં તે પોતાના ગુરુ યુરિપીડીઝને અનુસરતો.

સંતજનનું
ક્રોધાત્મક:

ધર્મમાં વધારે દયા અને સાર્વજનિક હિતનો સમાવેશ કરવા તેણે ખાસ લક્ષ્ય આપ્યું છે. જૂતા એથેન્સના લોકો માન એથેન્સ તરફ લક્ષિત અને પ્રેમ રાખતા હતા. આવા સંકેતો વિચારવાળા રાજનીતિજ્ઞ માણસોએ એનેક્સેગોરસ અને સોફેટીસ-એ બે ઓસનાં નરરત્નોને ક્રોધાત્મક મારી નાખ્યાં! ”-એ ગ્રીક ઇતિહાસની બારે કરુણતા છે.

સોફેટીસની
કાર્તિ:

પોતાની વિચાળ દૃષ્ટિથી અને લાગણીઓના ગાંબીર્યથી, સોફેટીસે જીવનના કેટલાય સનાતન પ્રશ્નો ઉપર સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે. ઇસુ ખ્રિસ્તના સમય સુધી પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જગતનો મહાન પુરુષ સોફેટીસ ગણાતો હતો.

તેના શિષ્ય
રહેલો:

તેની પાસે બેસવા લાયક તો તેનો શિષ્ય રહેલો ગણી શકાય. સત્ય અને સૌન્દર્યના તેના આદર્શોને વાક્યમયમાં અમર સ્થાન રહેલોએ આપ્યું છે; એટલું જ નહિ પણ તેના વાદસંવાદને રહેલોએ વિક્રમાબ્ધે; અને તેથી ખ્રિસ્તીધર્મ ઉપર

તેની ધણી બારે અસર થઈ છે.

“ ધર્મસ્વરૂપે દેવદાસી દેવદાસી દેવદાસી ” એટલે અને
-આ જ્ઞાન પ્રથમ પેટાએ પશ્ચિમના દેશોમાં દેવદાસી હતું. સત ચોલ-
માણસે પોતાનો આત્મા દિવ્ય જ્ઞાન અને સૌન્દર્યના નમુના નોંધપદ્યઃ
પ્રમાણે શુદ્ધ રાખવા જોઈએ. સેન્ટ પૉલ પેટાને અનુસરીને
હલે છે કે ‘ જે વસ્તુઓ અદૃશ્ય છે તે ખરી છે; દેખાય છે તે
ખોટી છે. ’

ગ્રીસનો ખરો ધર્મ અને ખરું તત્ત્વજ્ઞાન આવા સૂત્રોમાં સદ્ધર્મનો
ઝળકી નીકળે છે. એથેન્સના રાજકીય પુરુષોએ મોટા આખરી
વૈજ્ઞાનિકો અને તત્ત્વજ્ઞોને સારી પેઠે સતાવ્યા તે વાત, અને દેશ- વિજયઃ
નિકાલ કર્યા તે વાત આપણે ભૂલતા નથી; પણ આખરે સ્વતંત્ર
વિચારોને વિજય થયો અને એથેન્સના રાજદારી પુરુષોએ
ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના સ્વતંત્ર વિચારોને મંજૂર રાખ્યા હતા;
કેમકે તેથી આ માધિક જગતમાંથી ખરા સત્યનું દર્શન કરી,
માણસ અમરપદ મેળવતો હતો.

પેટાએ લખેલા સંવાદો અને દૃષ્ટાન્તો આ મુધરેલા ખોટાના
એથેન્સના સમયમાં લેવા શકે છે; તે તે વખતે શુદ્ધ ‘ સંવાદો ’
વિચારણી રચ, વિષયોરૂપી ઘોડાઓને હકિ છે. આત્માની
અમરતા લલાઈથી જ પામી શકાય છે. આપણે જેમાં દલન
ચલન કરીએ છીએ, જે સર્વ સૌન્દર્ય અને પ્રેરણાઓનું
ઉત્પત્તિ સ્થાન છે-તે સર્વવ્યાપક ચેતન (આત્મા)ને પામવાને
પ્રયત્ન કરવો-તે, આ મનુષ્ય-જીવનનો હેતુ છે.

૫

પ્લેટોનું જીવન-વર્ણન : ન્યારે સોક્રેટીસ ઉપદેશ કરતો હતો ત્યારે પ્લેટોની ઉમર નાની હતી અને ગુરુએ તેને પોતાનું જિયું જ્ઞાન આપ્યું હતું. સોક્રેટીસના મૃત્યુ પછી પ્લેટો જ ગલ્લમાં અને ખેતરોમાં બટકો, ઇંડા અને સિસીલી સુધી ગયો. કૉન્સ્ટ્યુસિયસની પેઠે તે રાજ્યોનો સલાહકાર અને માર્ગદર્શક થવા યત્ન કરતો હતો. એથેન્સમાં ચાલતી ગેરવ્યવસ્થા જોઈને પ્લેટોએ લોકશાસન (Democracy) ઉપરથી પોતાનો બધો વિશ્વાસ ત્યજ દીધો હતો.

પ્લેટોના રાજદ્વારી દષ્ટિથી જોતાં પ્લેટો ગજનીતિ અને આદર્શ-રાજદ્વારી બેઉને સમતોલપણે સાચવી રાખે છે. કૉન્સ્ટ્યુસિયસ પણ વિચારો આવો જ મત ધરાવતો હતો તે બેઉ સત્યનું અન્વેષણ (Pursuit) કરીને, એક આદર્શ રાજ્યતંત્ર સ્થાપવા પ્રયત્ન કરતા હતા.

સૂક્ષ્મ પ્રેમનો આદર્શ : પ્લેટોના કેટલાક નાના સંવાદોમાં ખ્યાનદાન વિચારો જડે છે, અને તેમાં વર્ણવેલો દેહ-સંબંધ વિનાનો સૂક્ષ્મ પ્રેમ (Platonic Love) ‘પ્લેટોનિક લવ’ નામે ઓળખાય છે. તેના

મોટા લખાણો 'Republic' ('લોકશાસન') અને Law (કાયદાઓ) છે. અહીં તેના વિચારો પરિપક્વ લાગે છે અને અમુક ચોક્કસ માર્ગ દેખાડે છે. 'Symposium' નામે એક મોટા અને શિષ્ટ ગણ્યા તેટલા ગ્રંથમા રહેટોએ સજાતીય પ્રેમ (Homosexual Love) ઉપર ધણું વિવેચન કર્યું છે. સોફિસ્ટીસ વિષે એમ કહેવાય છે કે તે સુંદર હોકરને જોઈ તેની ઉપર પ્રેમ કરતો; તેના દુશ્મનો કહેતા કે તેને તે ખરાબ કરતો હતો. પરંતુ રહેટોએ આ વૃત્તિનું વર્ણન બહુ જાણી રીતે કર્યું છે. સોફિસ્ટીસ જેવા હતો તેવા જ તેણે તેને દર્શાવ્યો છે; પણ ક્યારીરિક પ્રેમમાંથી તે તેમને દિવ્ય પ્રેમ તરફ લઈ જતો હતો.

સજાતીય પ્રેમ:

આ વિષયને રહેટોએ પોતાની સુંદર અને લાક્ષણિક શૈલીમાં વર્ણવ્યો છે. એરિસ્ટોફેનીઝે વર્ણવેલી કેટલીક બેડાળ માન્યતાઓને પણ રહેટોએ માનસિક પ્રલના કરી મારા રૂપમાં સમજાવી છે. સજાતીય પ્રેમની વૃત્તિને સોફિસ્ટીસે જડમૂળથી ઉખેડી ન હતી; પણ તેને જાણી તથા ઉત્તર કાટિની બનાવી હતી. તેમાં નિર્દોષતા, મૈત્રી અને નીતિના જાંચા પાક શિખવાયેલા છે ને તે યુવકોએ ધ્યાનમાં લેવા જેવા છે.

સજાતીય પ્રેમની જાણી ભૂમિકા:

કેટલીક ખરાબવૃત્તિઓને માનવ-સ્વભાવમાંથી જડમૂળથી ઉખેડી નાંખવા યત્ન કરનાર સોફિસ્ટીસ એક ઉદ્ધામ (re-actionary) સિદ્ધાન્તવાળો કહી શકાય. વળી, કેટલીક રીતે જોતાં નીતિની પુનઃસ્થાપના કરવામાં સોફિસ્ટીસે ઓછાને સારી સહાય કરી છે.

સોફિસ્ટીસનો ઉદ્ધામવાદ:

રહેટોએ સ્થાપેલા (પ્રજાસત્તાક Republic) મતના વિચારો પ્રજનનશાસ્ત્રને, માલદાર વર્ગને તથા શુદ્ધિબળથી ચાલતા રાજ્યતંત્રને ઉદ્દેશીને તેણે પ્રગટ કરેલા છે. રહેટોના આદર્શ-

પ્રજાસત્તાક રાજ્ય:

વાદ્યો “રશિયન દેવળ” ની બાવના પ્રગટે છે; ને રશિયોના “પ્રજાસત્તાક” માં દર્શાવેલા વિચારોથી જ “સોવિયેટ” (Soviet) પ્રજામાં દેવળ (ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓની) સામે મોટી હિંમત અને ખુનામરકીના પ્રસંગ બને છે; કેમકે રશિયો સમાજવાદી હતો અને ગઢનવાદી પણ હતો.

પ્રજા- અને સારા ખાનદાની સંરક્ષકો (નેતાઓ) તથા પ્રજાહક્ક સત્તાકના માનનારા નગર-નાયકો (city-fathers) વધારે જાણી બાવના- સત્તા- વાળા થાય તથા સૌમ્ય થાય તેવા યત્નો રશિયોએ કર્યા હતા; ધારીઓ : પ્રજાનું હિત જોનારા એવા લોકો તત્ત્વજ્ઞાની હોવા જોઈએ. આ રીતે જોતાં રશિયોનું ‘યુટોપિયા’ (Utopia) સ્વર્ગ જેવું સુંદર રાજ્ય-માનવીના સ્વભાવ ઉપર તથા તેમની જરૂરીઆતો ઉપર રચાયેલું છે; તેમાં માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જરૂરું સત્ત્વ “સમાજવાદી રશિયન” માં ગુર્તિમંત થાય છે.

રશિયોનું માનસશાસ્ત્ર સેન્ટ પૉલના અને શ્રીમદ્- ભગવદ્ગીતાના માનસશાસ્ત્રને મળતું આવે છે. તેમની માનસ- શાસ્ત્ર : અમુક ઐતિહાસિક સાંકળ સાચવાયેલી છે; તેથી હિંદુઓની નીતિપદ્ધતિ ગ્રીક લોકોને અસર કરે છે. અને ગ્રીકોની નીતિ સેન્ટ પૉલના મન્તવ્યોમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

ત્રણ તત્ત્વોની તત્ત્વો : સેન્ટ પૉલે માણસને ‘શરીર’ ‘આત્મા’ અને ‘દિવ્ય’ તત્ત્વ ‘એ ત્રણેનો સમુદાય કહ્યો છે; રશિયોએ માણસને ‘શરીર’ ‘આત્મા’ અને ‘મન’ નો સમુદાય કહ્યો છે; અને શ્રી. ગીતામાં ઇન્દ્રિયો ઘોડાગ્રામી છે, વિવેકશક્તિ તેનો ઢાંકનાર સારથિ, અને તે રથમાં બેસનાર ‘રથિ’ જીવાત્મા છે” એવું વર્ણન આવે છે. આ ઉપર કહેલાં ત્રણ તત્ત્વોની ત્રિપુટીમાં કેટલુંક સામ્ય છે જ.

તેવી રીતે ત્રણ મુખ્ય ગુણો આવે છે—શૌર્ય, નિયમિતતા અને સત્ય. એક આદર્શ શાસ્ત્રમાં ત્રણ વર્ગના લોકો હોવા જોઈએ—સૈનિકો, વેપારીઓ અને અમલદારો.

આદર્શ
શાસ્ત્રના
ત્રણ
જાતના :

પ્રેરણાની કેળવણીમાં મુખ્ય સંગીત અને ખીજ તેને લગતી કલાઓ અગત્યનું સ્થાન લે છે; કેમકે તેથી આત્મામાં સત્ય અને સૌન્દર્ય તરફ જાગૃતિ આવે છે. પછી શારીરિક શિક્ષણ આવે છે અને છેલ્લે ગણિત આવે છે; કેમકે તેથી તર્કસંકલના કરીને માણસ અગમ્ય વસ્તુતત્ત્વ સુધી અનુમાનદ્વારા પહોંચી શકે છે. માણસ પોતાની વિવેકશક્તિને માન આપીને પોતાના આત્માને અને સમાજને બરાબર સમતોલપણે સમજી શકે છે, અને ડહાપણ મેળવી શકે છે.

પ્રેરણા
શિક્ષણ-
ક્રમ :

મનુષ્યે પવિત્રતા મેળવવી જોઈએ: એ જ શિક્ષણનું અંતિમ ધ્યેય છે. તેથી મનુષ્ય, મધ્વરના સદ્વાસમાં આવે છે. અહીં પ્રેરણા અને સેન્ટ પોલના કથનમાં ધણું સામ્ય છે. રીન ઇંગ્લેન્ડે છે કે, “ એક રીતે એ બંને વિચારકોમાં વ્યક્તિત્વ જોઈએ પ્રકારનું ખીજેલું દેખાય છે.” પ્રેમ એ દિવ્ય રહસ્યના ગુપ્ત અને ગૂઢ ભેદો અમળવનાર મોટો ધર્મગુરુ છે—એ રહસ્ય સેન્ટ પોલમાં અને પ્રેરણામાં એક સરખી રીતે જોવામાં આવે છે.

પવિત્રતા,
શિક્ષણનું
અંતિમ
ધ્યેય :

પ્રેરણાનો અભ્યાસક્રમ કૌન્ડ્યુસિયસની સાથે પણ મળતો આવે છે. અને તેને માટે હિંદુસ્તાનની માદક ભક્તિ, દિવ્ય પ્રેમ—એ એક સમયના નૈતિક જીવનનો બદલો છે. મનુષ્યોને ખીજા કેટલાક રસ્તાઓ બતાવવામાં આવ્યા છે, અને સમાજના વિભાગો કેટલાંક કુદરતી માનસિક બંધારણોને મળતા આવે છે. દાખલા તરીકે તર્કવાદી અને ભુદ્ધિવાદી; ઉપયોગી અને શક્તિદાતા; જડ અને પરાધીન:

અભ્યાસ-
ક્રમની સર-
ખામણી :

વાદથી “ રશિયન દેવળ ” ની ભાવના પ્રગટે છે; ને પ્લેગના “ પ્રજાસત્તાક ” માં દર્શાવેલા વિચારોથી જ “ સોવિયેટ ” (Soviet) પ્રજામાં દેવળ (ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓની) સામે મોટી ઝુંબેશ અને ખુનામરકીના પ્રસંગ બને છે; કેમકે પ્લેટો સમાજવાદી હતો અને ગહનવાદી પણ હતો.

પ્રજા- અને સારા ખાનદાની સંરક્ષકો (નેતાઓ) તથા પ્રજાહક્ષ
સત્તાકના યાચનારા નગર-નાયકો (city-fathers) વધારે ઊંચી ભાવના-
સત્તા-વાળા થાય તથા સૌમ્ય થાય તેવા યત્નો રૂસેટોએ કર્યા હતા;
ધારીઓ : પ્રજાનું હિત જોનારા એવા લોકો તત્ત્વજ્ઞાની હોવા જોઈએ. આ
રીતે જોતાં રૂસેટોનું ‘ યુટોપિયા ’ (Utopia) સ્વર્ગ જેવું સુંદર
રાન્ય-માનવીના સ્વભાવ ઉપર તથા તેમની જરૂરીઆતો ઉપર
રચાયલું છે, તેમાં માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જડેલું સત્ય
“ સમાજવાદી રશિયન ” માં મૂર્તિમત થાય છે.

પ્લેટોનું રૂસેટોનું માનસશાસ્ત્ર સેન્ટ પૉલના અને શ્રીમદ્-
માનસ-ભગવદ્ગીતાના માનસશાસ્ત્રને મળતું આવે છે. તેમની
શાસ્ત્ર અમુક ઐતિહાસિક સાંકળ સાચવાય-તી છે; તથા હિંદુઓની
નીતિપદ્ધતિ ગ્રીક લોકોને અસર કરે છે. અને ગ્રીકોની નીતિ
સેન્ટ પૉલનાં મન્તવ્યોમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

ત્રણ તત્ત્વોની સેન્ટ પૉલે માણસને ‘ શરીર ’ ‘ આત્મા ’ અને ‘ દિવ્ય
ત્રિપુટી : તત્ત્વો ’ એ ત્રણેનો સમુદાય કહ્યો છે; રૂસેટોએ માણસને ‘ શરીર ’
‘ આત્મા ’ અને ‘ મન ’ નો સમુદાય કહ્યો છે, અને શ્રી. ગીતામાં
ઇન્દ્રિયો ઘોડારૂપી છે, વિવેકશક્તિ તેનો હાકનાર સારથિ, અને
તે રથમાં બેસનાર ‘ રથિ ’ જીવાત્મા છે ” એવું વર્ણન આવે છે.
આ ઉપર કહેનાં ત્રણ તત્ત્વોની ત્રિપુટીમાં કેટલુંક સામ્ય છે જ.

તેવી રીતે ત્રણ મુખ્ય ગુણો આવે છે—શૌર્ય, નિયમિતતા અને સત્ય. એક આદર્શ રાજ્યમાં ત્રણ વર્ગના લોકો હોવા જોઈએ—સૈનિકો, વેપારીઓ અને અમલદારો.

આદર્શ
રાજ્યના
ત્રણ
વર્ગ :
ધર્મીઓ :

રહેઠાણની કેળવણીમાં મુખ્ય સંગીત અને બીજી તેને લગતી કલાઓ અગત્યનું સ્થાન લે છે; કેમકે તેથી આત્મામાં સત્ય અને સૌન્દર્ય તરફ જાગૃતિ આવે છે. પછી શારીરિક શિક્ષણ આવે છે અને છેલ્લે ગણિત આવે છે; કેમકે તેથી તર્કસંકલના કરીને માણસ અગમ્ય વસ્તુતત્ત્વ સુધી અનુમાનદ્વારા પહોંચી શકે છે. માણસ પોતાની વિવેકશક્તિને માન આપીને પોતાના આત્માને અને સમાજને બરાબર સમતોલપણે સમજી શકે છે, અને ડહાપણ મેળવી શકે છે.

ધર્મીઓ
શિક્ષણ-
ક્રમ :

મનુષ્યે પવિત્રતા મેળવવી જોઈએ એ જ શિક્ષણનું અંતિમ ધ્યેય છે. તેથી મનુષ્ય, ધર્મરત્ના મંડવાસમાં આવે છે. અહીં પ્લેટો અને સેન્ટ પોલના કથનમાં ઘણું સામ્ય છે. રીન ઇન્જ કહે છે કે, “ એક રીતે એ જન્મે વિચારકોમાં વ્યક્તિત્વ જોવા પ્રકારનું ખીણું દેખાય છે. ” પ્રેમ એ દિવ્ય રહસ્યના ગુપ્ત અને ગૂઢ બેદો અમળવનાર મોટો ધર્મગુરુ છે—એ રહસ્ય સેન્ટ પોલમાં અને પ્લેટોમાં એક સરખી રીતે જોવામાં આવે છે.

પવિત્રતા,
શિક્ષણનું
અંતિમ
ધ્યેય :

પ્લેટોનો અભ્યાસક્રમ કૉન્ફ્યુસિયસની સાથે પણ મળતો આવે છે. અને તેને માટે હિંદુસ્તાનની માફક ભક્તિ, દિવ્ય પ્રેમ—એ એક સમયના નૈતિક જીવનનો બદલો છે. મનુષ્યોને બીજા કેટલાક રસ્તાઓ બતાવવામાં આવ્યા છે, અને સમાજના વિભાગો કેટલાંક કુદરતી માનસિક બંધારણોને મળતાં આવે છે. દાખલા તરીકે તર્કવાદી અને શુદ્ધિવાદી; ઉપયોગી અને શક્તિશાળી; જડ અને પરાધીન;

અભ્યાસ-
ક્રમની સર-
ખામણી :

નૈતિક તત્ત્વો ઉમદા રીતે એકઠા થયેલાં દેખાય છે. એનોફીનીઝ તથા થેલ્સ, એનેક્સામિન્ડર અને હેરેકલિટસ, એરિસ્ટોટલ અને તેના અનુયાયીઓ; ગ્રીસના ઇતિહાસમાં એવા વિચારકોની પરંપરા છે, વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન એ તેમના જીવનની જીવંત લાલસા છે.

જો ગ્રીકોની શીલસુશીનો ઉદ્ય પાયથેગોરાસથી ગણિતે તો એમ લાગે છે કે તેની પહેલાં થયેલા થેલ્સમાં પણ તે હતી જ. ગ્રીક લોકો એમ માનતા હતા કે 'શિલસુશી એટલે બધા જ સમય અને બનાવો પરના તર્ક'; 'શીલસુશી એટલે આ દુનિયા અને તેમાં રહેનારાં માણસોને સમજવાનો એક ગંભીર પ્રયત્ન. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માનવ જીવનનો સત્ય માર્ગ શોધી કાઢવાનો છે.'

વૈજ્ઞાનિકો અને કવિઓ, વ્યાપારીઓ અને શિક્ષકો, ઇતિહાસકારો અને તખ્તીબો (વૈદ્યો) અને સંસારી પુરુષો—એ ગ્રીસના ન્યોતિધરો (torch-bearers) છે. સોક્રેટિસ અને પ્લેટો જીંદગીમાં પવિત્રતા અને સૌન્દર્યના આદર્શ પોષી શક્યા હતા.

ગ્રીક લોકોની સાદાઈ, આદર્શ પ્રેમ, ધૈર્ય, વિવેકનું અભીર્ય, બચરહિત સત્યાન્વેષણ અને સ્પષ્ટ બાષણ—એવા એવા જોવા ગુણો પેરિક્લીઝ જેવા વ્યાપારીમાં, ટીપોક્રેટીઝ જેવા તખ્તીબોમાં, અને યુક્રીડાઈઝ જેવા ઇતિહાસકારોમાં જેવામાં આવે છે. પેરિક્લીઝના પુત્રો યુવાન વયમાં એક પછી એક એમ અઠવાડિયાના અંતરમાં મરણ પામ્યા. છતાં આ બધું, જે પામ્યા સિવાય પેરિક્લીઝ સહન કરી શક્યો; અને ચિત્તની શાંતિ હંમેશા પ્રમાણે સમતોલ રાખી શક્યો. દરેક માણસ જે પેરિક્લીઝને જોતો તે કહી શકતો કે તે પોતાના કરતાં વધારે ખાનદાન છે.

શિલસુશીનો
અર્થ :

ગ્રીસના
ન્યોતિ-
ધરો :

પેરિક્લીઝ
શિલસુશી
ધર્મ :

ગુલામીકેમ
મંજૂર
રાખી ?

જો ગુલામીને એરિસ્ટોટલ અને પ્લેટો જેવાએ નિભાવી હોય તો તે તેની અનિવાર્યતાને લીધે અને કાંઈક અંશે મનુષ્યોના પરિવર્તનશાલી વલણને લીધે નિભાવી હતી. જેમ ભારતવર્ષમાં શૂદ્ર મૃત્યુ પછી પણ શૂદ્ર જન્મે એવી માન્યતા છે તેમ, ઓસમાં પણ દેટલાક સંસ્કારો મેળવવા દેહાતર-પ્રાપ્તિની આવશ્યકતા છે—એવો મત ચાલ્યો હતો.

કાયદામાં
કપેક્ષા :

જો કે સેન્ટ પૉલને એમ લાગ્યું હતું કે કાંઈકરતનાં સમયમાં આ મત ચિરસ્થાયી રહી શકે એમ નથી. પ્લેટોની માન્યતા પણ આનાથી દૂર જતી રહેતી હોય તેવી લાગે છે. ગુલામી કરતાં મરણ વધારે ધમ્મજનીય હોય તેમ લાગે છે. જો કે આ વાત લોકશાસનમાં મદલ કરવામાં આવી છે; પણ કાયદામાં તેની તરફ દુર્લક્ષ રાખવામાં આવ્યું છે.

એથેન્સમાં
ગુલામો
પ્રત્યે વર્તન :

એથેન્સમાં ગુલામોની સારી ખરદાસ્ત થતી હતી, અને તેઓ સ્પાર્ટાનાં ખેતરોમાં કામ કરતા ગુલામો કરતાં સારી સ્થિતિમાં હતા. ઓસમાં ચાલતી ગુલામી-સંસ્થા ઉપરથી આપણે તેના માત્ર અવગુણો જ જોઈ શકતા નથી. પણ પેલેસ્ટાઇનમાં જે ખ્રિસ્તી મત ફેલાયો—અને તે ધીરે ધીરે ઓસ અને રોમ સુધી પહોંચ્યો તેથી ગ્રીસ અને રોમમાં પ્રકાશ અને સંસ્કૃતિનાં વહેણ વહેવા લાગ્યાં. કલીન્સનાં પવિત્ર સ્તોત્રોમાં પણ ઝીયસ (Zeus) ને ‘ જ્યાં લોકોનો પિતા ’ તરીકે ગણેલો છે. તેથી ગુલામો પ્રત્યે ખાસ તિરસ્કાર કે દૂરતા દેખાડવાનું કારણ મળતું નથી.

ગ્રીસના
વિચારકો : ગ્રીસના કવિઓ અને ધાર્મિક ઉપદેશકોની સાથે સાથે વૈજ્ઞાનિક-વિચારકોની એક મોટી પરંપરા છે; તેમણે મનુષ્યના નૈતિક જીવનનું પોષણ કર્યું છે. તેમના મનમાં વૈજ્ઞાનિક અને

નૈતિક તત્ત્વો ઉમદા રીતે એકઠાં થયેલાં દેખાય છે. એનોફીનીઝ તથા થેલ્સ, એનેક્સામિન્ડર અને હેરેકલિટસ, એરિસ્ટોટલ અને તેના અનુયાયીઓ; ક્રીસના ઇતિહાસમાં એવા વિચારકોની પરંપરા છે, વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન એ તેમના જીવનની જીવંત લાલસા છે.

જો ક્રીસની શ્રીલસુશીનો ઉદ્ય પાયથેગોરાસથી ગણિયે તો દિલસુશીનો અર્થ :
એમ કાગે છે કે તેની પહેલાં થયેલા થેલ્સમાં પણ તે હતી જ. ક્રીક લોકો એમ માનતા હતા કે 'દિલસુશી એટલે બધા જ સમય અને બનાવો પરના તર્ક'; 'શ્રીલસુશી એટલે આ દુનીયા અને તેમાં રહેનારા માણસોને સમજવાનો એક ગંભીર પ્રયત્ન. તેનો મુખ્ય હિદેશ માનવ જીવનનો સત્ય ભાગ શોધી કાઢવાનો છે.'

વૈજ્ઞાનિકો અને કવિઓ, વ્યાપારીઓ અને શિક્ષકો, ઇતિહાસ-કારો અને તખીખો (વૈદો) અને સંસારી પુરુષો—એ ક્રીસના ન્યોતિધરો (torch-bearers) છે. સોક્રેટિસ અને પ્લેટો જંગમીમાં પવિત્રતા અને સૌન્દર્યના આદર્શ પોષી શક્યા હતા. ક્રીસના ન્યોતિ-ધરો :

ક્રીક લોકોની સાદાઈ, આદર્શ પ્રેમ, ધૈર્ય, વિવેકનું મંબીર્ય, બચરહિત સત્યાન્વેષણ અને સ્પષ્ટ લાખણ—એવા એવા જાંચા ગુણો પેરિક્લીઝ જેવા વ્યાપારીમાં, ટીપોક્રેટીસ જેવા તખીખોમાં, અને થ્યુકીડાઇડીઝ જેવા ઇતિહાસકારોમાં જોવામાં આવે છે. પેરિક્લીઝના પુત્રો યુવાન વયમાં એક પછી એક એમ અઠવા-ડિયાના અંતરમાં મરણ પામ્યા. છતાં આ બધું, ખેદ પામ્યા સિવાય પેરિક્લીઝ સહન કરી શક્યો; અને ચિત્તની શાંતિ હંમેશ પ્રમાણે સમતોલ રાખી શક્યો. દરેક માણસ જો પેરિક્લીઝને જોતો તે કહી શકતો કે તે પોતાના કરતાં વધારે ખાનદાન છે.

‘પ્રામિથિ-
અસ’નું
પાત્ર :

‘પ્રામિથિઅસ’, એ કાવ્યમાં અમર થયેલી આદર્શ વ્યક્તિ ગણાય છે; ને પૈરિક્લીઝ રાજકીય જીવનના કઠિન પગથિયા પર શહીદ થયેલો એક વીર પુરુષ ગણાય છે; અને તે આદર્શરૂપ છે.

ખીજ
પ્રસિદ્ધ
પુરુષો :

ટયુકીડાઇડીઝ ધણી કંટાળાભરેલાં વર્ષો સુધી માત્ર હકીકતો તપાસીને ઇતિહાસકાર થયો; અને હીપોક્રિટસ એક આદર્શ તખીય (વૈદ) હતો. તે સૌન્દર્યમાં અને પ્રતિષ્ઠામાં અદ્વિયાતો હતો. તે એક સંપૂર્ણ અને કુશળ તખીય તરીકે હંમેશાં તમૂનારૂપ રહેશે. તે વિદ્વાન હતો, અને ધ્યાનપૂર્વક તપાસ કરતો હતો.

આદર્શ
ચિકિત્સક :

તે દયાળુ હતો અને દર્દીઓને માટે જીંડું માન ધરાવતો હતો. પોતાનો અનુભવ ખીજને ફાયદાકારક યશો એવી બજાવત્તર ઇચ્છા રાખતો હતો. તે નિયમિત હતો, શાંત હતો, દુઃખીને મદદ કરવાની ધગશ રાખતો હતો; ગંભીર અને વિચારવંત હતો. તે શરમાળ હતો ને પવિત્ર મનવાળો હતો. તે લાગણીઓને વશ રાખતો. તે બધી ઔષધિઓનો પિતા ગણાય છે. તેના સમકાલીન લોકો તથા ખીજ અનુયાયીઓ આ વાત પૂરવાર કરે છે. તે સદ્ગુણી હતો તથા આરિયવાન હતો. તેણે બધા યુગના તખીયો માટે ગાંભીય અને નીતિની છાપ મેળવી છે. તેની ગણના એક ધર્મમંસ્થાપક તરીકે થઈ શકે.

હીપોક્રિ-
ટસની
આત્મકથા :

“ હીપોક્રિટસનું સોગંદનામું ”—એ નામના ગ્રન્થમાં નીતિનું ધણું વિકસિત સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે. તેની સાથે સરખાવતાં એરિસ્ટોટલે વર્ણવેલો “ આદર્શ ખાનદાન મનુષ્ય—સદ્ગૃહસ્થ ” પણ ઝાંખા પડે છે; કેમકે એરિસ્ટોટલે વર્ણવેલો સદ્ગૃહસ્થ જોવા છે તેવા સદ્ગૃહસ્થો અંગ્રેજ લેખક ડીઝગ્રાંડલીની નવલકથામાં જોવામાં આવે છે.

ગ્રીમના ઉપયુક્ત નીતિઅન્યમાં જે અમીરી સત્તાવાહી (શાહીવાહી) તત્ત્વ દેખાય છે તે તપાસિયે. ખેતી માટે રાખેલા ગુલામોની તનતોડ મહેનતથી રૂપાટાના શહેરીઓ માલદાર થયા હતા તેવી જ રીતે એથેન્સના “ સદ્ગૃહસ્થો ” ગુલામોની વસતી ઉપર નિભાવ કરતા હતા. મોટા બહારનાની જેવો એપિકટેટમ પણ એક ગુલામ હતો.

કોઈ પણ મનુષ્યથી અટકાવી ન શકાય તેવી ગુલામી સંસ્થા તે વખતે પૂરવેગમાં ચાલતી હતી. આખરે બિચારો એપિકટેટસ અપંગ બની ગયો. હુંદરેસ જેવા લેખકો કહે છે કે ‘ ગુલામને મારી નાંખવાનો આપણને તક આવે ત્યારે તુર્ત જ એને હણી શકીએ છીએ ’.

મહાન સિંકદરની પછી ગ્રીમના બીજા લેખકો હિંદમાં આવ્યા હતા. તેમણે હિંદમાં આવેા એકે કૂર ધારો જોયો નહિ તેથી તેમને અચંબો લાગ્યો હતો. એથેન્સની ચટતીના સમયમાં ગુલામો તરફ સારું વર્તન દેખાડવામાં આવતું હતું.

નવો ઉદય પામતી એવી મનુષ્યોના સમાન હક્કની માનભરી લાગણી ફેલાવવાથી આ યુગને આપણે તે વખતને માટે ‘દુષ્પ્રત્યેગ્રીકો-નુ વલણ’ કહી શકીએ; પરંતુ, તે વખતના મહાન પુરુષોને એવું લાગતું નહોતું. અગર જો કે પ્લેટો આંતર સત્યને ખરૂં કરવા માટે લોકબ્યવહારની નગદ હકીકતોની સામે યતો—લોકાચારને તે મૂર્ખ ગણતો હતો; તો પણ ગુલામી સંસ્થાને તે વ્યાજબી ગણતો હતો. એરિસ્ટોટલ પણ ગુલામીનો બચાવ કરતો અને કહેતો કે અમુક સંયોગોમાં ગુલામી વ્યાજબી છે એમ સાબીત થયેલું છે—અમુક જાતના માણસો સાથે હંમેશાં

એવું જ વર્તન રાખવું થાય છે.

દામણી- એથેન્સની પડતી પછી ગુલામીના ધારા સખત અને કૂર
 દીન કર થતા ગયા; તેથી ઇસ્વીસનના બીજા સૈકામાં ડીઝાક્રીસોસ્ટોમ
 ગુલામીને જેવાએ વિરોધ કર્યો હતો. લોકોએ સોક્રેટીસને ખૂન
 યુગ : વખાણ્યો છે.

૬

પાશ્ચાત્ય કેળવણીમાં જે તત્ત્વો જાણ્યાં ગયાં છે તેનાં જાડાં શ્રીક્રી
મૂળ શ્રીમતી શ્રીલક્ષ્મીના મત ઉપર અવલંબે છે. ત્યારે આપણે શ્રીલક્ષ્મીને
ખ્રિસ્તી સેધાનાં નીતિશાસ્ત્રો તરફ જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે વિજય :
જોઈ શકીએ છીએ કે જેવી રીતે પ્લેટોનો સંપ્રદાય ટકી ચક્રો,
અને નવા પ્રગતિવાદી ખ્રિસ્તીઓએ પણ એ મત સ્વીકાર્યો.

ખ્રિસ્તીઓના જીવનમાં શ્રીમતી સંસ્કૃતિ ખરેખર એક ખ્રિસ્તીઓ
નવીન વસ્તુ હતી એ સ્પષ્ટ મમળ્ય તેવું છે. નવી જાગૃતિમાં શ્રી-
સમજવા જેમ જેમ તેમણે નવા અર્થો વડે શ્રીમતી 'સૌન્દર્ય' સંસ્કૃતિ
નો આદર્શ સમજવા માતાં કયો તેમ તેમ નવા શબ્દકોષની સ્વીકારે છે:
જરૂર પડી.

ઇસુ ખ્રિસ્તે સ્વર્ગસુખ મળવા આપેલાં વચનને ખરાં અર્થ-
માનનાર બ્રહ્માણુ ખ્રિસ્તી, એરીસ્ટોટલના 'મદ્ગૃહસ્થ' કરતાં સ્વ-
આત્મ અને જાણ દૃષ્ટિથી વધારે આગળ વધેનો છે. તે પણ
એમ કહેવું પડે છે કે એરિસ્ટોસ પોતે, તેના આદર્શ કરતાં
થોડો વધારે જાણ્ય પુરુષ હતો. તે ઇ. સ. પૂર્વે ગ્રીસમાં સૈધાના
ખીજા અર્થમાં થઈ ગયો. તે એક શ્રીલક્ષ્મી અને વૈજ્ઞાનિક હતો.

સવ્યતાની સરખામણી : સોક્રેટિસ સૌન્દર્ય, સંયમ, ધૈર્ય, ન્યાય વગેરે ઊંચા ગુણો ઉપર તર્ક ચલાવતો હતો; પ્લેટો રાજ્યતંત્ર અને શિક્ષણની યોજનાઓ ગૂંથતો હતો. એરિસ્ટોટલે બધા જ્ઞાન ઉપર એક શિલ્પના તરીકે પોતાના બુદ્ધિચાતુર્યની છાપ પાડી હતી.

સિકંદરનો ગુરુ : તે પ્લેટોનો વિદ્યાર્થી હતો અને મહાન સિકંદરનો ગુરુ હતો. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૫ માં એરિસ્ટોટલે એથેન્સમાં સામ-સીઅમમાં એક શાળા કાઢી હતી. તેણે ત્યાં પ્રશ્નોત્તર-પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કર્યું હતું. તે પદ્ધતિ સોક્રેટિસની પદ્ધતિની ખીસાવટ છે.

એરિસ્ટોટલ પ્રાચીનધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હતા અને નીતિનો સંસ્થાપક હતા; તેથી તે સમાજશાસ્ત્રનો પિતા ગણાય છે.

પરંતુ, ગ્રીસ દેશના ઉચ્ચ બેઝાંના આદર્શો અને એકંદર આદર્શો સમાજની દુઃખદ સ્થિતિ-એ જે વચ્ચે રહેલું મોટું અંતર અને ખરેખર મર્મવેધક છે. પરિણામે ગ્રીક-વિચારમાં મોટી પડતી સમાજ-ધીમે ધીમે આવે છે. તે પડતીના કમતી અટકળ કરવા માટે સ્થિતિનું-આપણે ગ્રીસના પ્રતિષ્ઠિત અને મર્મ-હાસ્યનાળાં લખાણ કગનાર અંતર : એરિસ્ટોફેનિઝ તરફ વળવું જોઈએ.

તેના મર્મ-કટાક્ષવાળાં લખાણો મનુષ્યની સામાન્ય નિર્જાન-એરિસ્ટોફે તા ઉપર હુમલો કરે છે તે રાજ્ય માટે લાયકર ગણાય. નિઝનાં વખત જતા ગ્રીસની નીતિ ધર્માન્ધતામાં ઊતરી પડે છે. અને માર્મિક ઉત્તમ ગણાતા શહેરીઓ ધર્માન્ધ થાય છે. એથેન્સનું પંચ લખાણ : સોક્રેટિસને અપરાધી ઠરાવે છે; નૂળ જે પંચે તેને સજા કરી દેતી તે વ્યાજબી હતુ એવી માન્યતા ફેલાય છે; અને એરિસ્ટોફેનિઝ તેના સમકાલીન લેખકોમાં મહાન ગણાય છે.

ઉત્તમની અવગણના અને અધમની પ્રથંસા એ જ ખરી ગ્રીસની પડતી છે. યુરિપીડીઝ જેવા નીતિશાસ્ત્રના સમર્થ અભ્યાસીનાં પડતીનાં લખાણ ઉપર એરિસ્ટોફેનિઝે હાસ્યદૃષ્ટા ઉપગમવા દીકાઓ કરો. વખત : તે પણ ગ્રીસના લોકોને વ્યાજબી લાગી હશે ? ખરેખર, એ સમય ગ્રીસની પડતીને ગણવેા જોઈએ.

આ ઉપરથી એવું સ્પષ્ટ સમજાય છે કે ગ્રીસની પડતી માટે પડતીનાં એરિસ્ટોફેનિઝ જેવા લેખકો જવાબદાર છે; અને એ પડતી કારણો : જોલી લાવવામાં ગ્રીસનાં રાજ્યદ્વારો કારણો જવાબદાર છે. ગ્રીસનાં નગર-રાજ્યો (City-States) માં પરસ્પર ધર્ષ

અને હરિદાસ વધે છે. નૈતિક પડતી થવાથી મનુષ્યની સ્થાનિક જાગીરાના ટુકડા થઈ જાય છે; દ્રવ્યનો નાશ થાય છે; કુસંપનો વારસો વધતો જાય છે. તેથી વિદેશી લોકો સાથે ઓસનો સંબંધ જોડાયો ત્યારે ઓક લોકો એટલા થઈ સ્વતંત્ર રહી શક્યા નહિ, એકમેકના સહકારમાં વિશ્વામ જોઈ એલા; કોઈ પણ કરાર કે કરાવ પ્રતિપક્ષીઓના દોષલાવને નિર્મૂળ કરવા શક્તિમાન થયો નહિ.

એકદિલીનો અભાવ: દૂકર્માં કહીએ તો દોષ, લોભીપણું, સામાજિક અન્યાય વગેરે દુર્ગુણોથી જેમ એથેન્સ પડ્યું તેમ તે જ દુર્ગુણોથી ગ્રીસ પડ્યું. જે નગર-રાજ્યો સંપીને રહ્યાં હોત તો તેઓ મમૃદ્ધ થાત અને મજબૂત થયાં હોત.

ગ્રીસનો સાંસ્કૃતિક ફાળો: તો પણ ગ્રીસની પડતીએ લાંબે ગાળે નવી દુનીઆનું ક્ષિતિજ વિશાળ કરી આપ્યું છે. હીબ્રૂ મતની પેઠે આક મત પણ પૂર્વના દેશોમાં બહુ પરિચિત થયો હતો. ગ્રીસે પોતાની લાક્ષણિક સંસ્કૃતિ દૂર દૂરના દેશો સુધી ફેલાવી હતી એ એનું સાર્થક હતું. ગ્રીમનાં મંસ્કૃતિ-કેન્દ્રોની બાબુમાં નવાં સંસ્કૃતિ-કેન્દ્રો જન્મ્યાં, તે દેશની સ્થિતિને તથા રહેવાસીઓને અનુકૂળ હતાં. તેણે પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને એકત્ર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને જુદી જુદી જાતની મનુષ્યોની બુદ્ધિ-શક્તિને સજાતીય જથ્થામાં એકત્ર કરી ગૂંથવા યત્ન કર્યો.

૭

પ્લેટોના વિચારો અને ઍરિસ્ટોટલની રાજનીતિ સમજવા સંયમ-
કાષ્ટ શહેર ઝીસમાં સમર્થ ન હોતું. ઍરિસ્ટોટલ પછીના પ્રધાન
જે તત્ત્વચિંતકો આવ્યા તેમાંના કેટલાક સંશયવાદી, કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનઃ
મોજશોખને મહત્ત્વ આપનારા અને કેટલાક ગમગીન, પણ
સંયમી જીવન ગાળનારા હતા. તેમના વિચારો કેક અંશે
આત્માને હિતેજન આપે તેવા હતા; તેમનું દૃષ્ટિબિન્દુ
વિશાળ હતું; અને તેઓ રાજનિષ્ઠ હતા. તે વખતે રાજ-
કીય દૃષ્ટિથી જોતાં ઝીસનાં શહેરો અમહાપ યદ્ધ પડ્યાં હતાં.
તેમને માટે સંયમી તત્ત્વવેત્તાની અકગતા, મોજશોખનો આત્મ-
સંતોષ અને સંશયવાદી જેવી સ્વસ્થતા જરૂરનાં હતાં

આ ૧૧ મત સ્થાપનાર વિચારકો અમુક ઐતિહાસિક 'સ્ટોઇક'
ગમયમાં ઉપયોગી લાગતા હતા. સંયમી (Stoics) અથવા
વેત્તાઓ, શામ્યમુનિની પેઠે સંયમ રાખી સ્વર્ગનો અનુભવ કરવા સંયમ-
કહેતા; અને માણસનાં બધાં લાભ નિશ્ચિત સનાતન નિયમને વાદીઓઃ
તાપે રાખવાનો બોધ કરતા હતા. સોક્રેટીસની પેઠે તેઓ
કહેતા કે ' સત્ય જ્ઞાન એ જ સદ્ગુણ છે. '

‘ઝેનો’ તત્ત્વજ્ઞાન: ઝેનો [Zeno] નામે એક સેમાષ્ટ (Samosનો વતની) જેને હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનની સારી અસર થઈ હતી, તે ધણી સંયમી યોગી જેવો લાગે છે. “ સ્ટોઇક ” પંથનો આ સંસ્થાપક ઝેનો કાર્ષ્ક અંશે પયગમ્બર [Prophet] જેવો હતો. તે એટલો બધો સાચો હતો કે તે પોતાનો મત બહુ આગ્રહથી સમજાવતો અને તેને અડગતાથી વળગી રહેતો.

તેનો શુદ્ધ બુદ્ધિવાદ: તે શુદ્ધબુદ્ધિવાદી [Rationalistic] હતો; અને શ્રદ્ધાળુ પણ હતો. તે સમયના સંશયવાદી લોકોને તેણે નીતિનો એક આધાર, અદૃષ્ટ વસ્તુથી ધણી લોકો ડરવા લાગ્યા. કેટલાક લોકો સંતોષથી રહેતા હતા, ને પુરાણા મતનું અવલંબન કરીને નીતિમાન થવાનું જરૂરી સમજતા નહોતા. ઇચ્છા મુજબ કે તર્કશક્તિ પ્રમાણે નીતિમાન કે અનીતિમાન થવું-એ નહીં કરવામાં આવતું. મતબબ કે નીતિનાં ધોરણોનાં મૂલ્યમાપન ફરીથી થવા લાગ્યાં હતાં.

ઝેનોની સેવા: તેવે વખતે ઝેનોએ તેમને મોક્ષનો સિદ્ધાન્ત સમજાવ્યો અને લોકોને વાસનાનાં બંધનોમાં સપડાઈ જતા બચાવ્યા.

અનેક જુસ્સાઓથી ચંચળ સ્વભાવવાળા થયેલા માણસોને ઝેનોએ દૃઢતા અને બળ આપ્યાં હતાં. તેણે માણસની ઇચ્છાશક્તિ [Will power]ને બહુ મહત્ત્વ આપ્યું છે.

આત્માના અવાજનું મહત્ત્વ: પોતાના અંતરાત્માના અવાજને માન આપવાનું ઝેનોએ પ્રથમ મમજાવ્યું. લોત્સે (Laotse) ની પેઠે જ ઝેનોએ માણસને વિશ્વના આત્મા સાથે સુમેળ (harmony) સાધતાં શિખવ્યું હતું. હિંદુઓ પણ કહે છે કે માણસે વિશ્વધર્મનું પાલન કરવું-અને તેમ કરતાં પોતાના ધર્મનું પાલન થઈ શકે છે.

આવી રીતે એનોએ હલેટોનો સંપ્રદાય આગળ વધાર્યો. તર્ક-બુદ્ધિ માણસના શરીરરૂપી રથને હાંકે છે. જુસ્સાઓ અને બળને દૂર રાખે છે. અંતઃકરણમાં શાંતિ અને ખાલ જગતમાં ન્યાય રાખવાનો હિપદેશ એનોએ આપ્યો છે. કાઈ વસ્તુમાં આસક્તિ રાખ્યા સિવાય પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવાનું એનોએ શિખવ્યું છે.

પ્લેટોના સાથે સામ્ય :

આરંભકાળમાં પ્રવર્તતો યુદ્ધધર્મ એકલા સંયમને મહત્વ આપે છે. તેથી તે ‘સ્ટોઇક’ મત જેવો લાગે છે. યુદ્ધ ભગવાનની પેઠે આ શ્રીદ તત્ત્વવેત્તાઓ પણ જ્ઞાનની ત્રીણી ત્રીણી આંત્રી-ધૂંટીઓ ભેકેલવા પ્રયત્ન કરતા નથી. તેઓ માન શુદ્ધ તર્કને માન આપે છે ને તર્કવિરુદ્ધ લાગણું વર્તન નકામું ગણી કાઢી નાંખે છે. ‘માણસ આખરે મોક્ષ મેળવી શકે છે-’ એ આશા મા તેઓ સવુષ્ટ રહેતા હતા.

બૌદ્ધધર્મ- બુદ્ધિવાદનું સંસ્કરણ :

પછી એનોનો શિષ્ય એરિસ્ટો (Arito) આવ્યો. તે કહેતો કે માણસે સદ્ગુણી થવું એ જ તેના જીવનનું ઈદેય છે. માણસે ખોટા તર્કવિતર્ક કરવા છોડી દેવા જોઈએ. માત્ર “પુણ્ય અને પાપ” એ બે બાબત સમજવા યત્ન કરવો જોઈએ. એનો કહેતો કે સાચી સમજણ થાય ત્યારે સદ્ગુણ આપોઆપ જન્મે છે. પણ એરિસ્ટો (Arito) કહેતો કે અરૂ અને ખોટું-ખેડ સમજાય ત્યારે જ સદ્ગુણ દ્રઢ થાય છે. ક્લીએનથીસ (Cleanthes) કહેતો કે મન મજબૂત થાય ત્યારે સદ્ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ બધા બ્યાનહારિ સદ્ગુણના જુદા જુદા નામો છે.

એરિસ્ટોના પુણ્ય પાપ- નો સિદ્ધાંત

પુણ્ય અને પાપ સમજવામાં જે શક્તિ વપરાય તે બુદ્ધિ કહેવાય છે. પુણ્ય-માર્ગ પર્મદ કરી, પાપને ધિક્કારવામાં ખર્ચ ની સમજ :

શોર્ય રહેલું છે. દરેક માણસને તેનો યોગ્ય ગદ્યો આપવામાં ન્યાય રહેલો છે.

ત્યાગ અને સાક્ષાત્કાર- શાક્યમુનિની પેઠે ‘સ્ટોઇક’ લોકો અજ્ઞાનને માણસ-
સમઃ જાતનો દુસ્મન માનતા હતા; અને વાસના ઉપર વિજય મેળવવામાં માનવજીવનનો વિજય સમજતા હતા. પોતાની જરૂરીઆતો ઓછી કરવી એ જ ખર્ચ થતો હતો અને સંયમમાં જ ખરી સ્વતંત્રતા રહેલી છે.

એપિક્યુર- પણ, એપિક્યુરસ (Epicurus) કહેતો કે માણસે સુખી
સનો મતઃ થવા યત્ન કરવો જોઈએ; સદૃશ્ય પોતે જ માનવજીવનનું ધ્યેય નથી, પણ સદૃશ્ય સુખનું સાધન બને છે માટે તે ધ્યેય છે. કેમકે, સદૃશ્ય થવાથી માણસ દુઃખ અને ચિંતામાંથી મુક્ત રહે છે.

સરકારી પોતાના આદર્શને એપિક્યુરસ ‘ઝલ્લા માણસોનો આદર્શ’
સમઃ કહેતો; અને ‘સ્ટોઇક’ ના મત સાથે પોતાનો મત
સિદ્ધાંતઃ સરખાવતો. તે વધારામાં એમ કહેતો કે ‘સ્ટોઇક’ લોકો બેપરવાઈમાં જિતરી પડતા હતા, પણ પોતાના આદર્શમાં સંપૂર્ણ સુખ મળતું હતું. વળી, તે કહેતો કે મારા આદર્શમાં જીવનના આવેશ અને ઊર્મિને સ્થાન છે; ‘સ્ટોઇક’ મતમાં એવી ધગશ નથી. ભોગ અને વાસનાને તે ધિક્કારતો નથી; પણ જાનથી તેમને તાત્કાલિક રાખીને, જીવનનો નાશ તે ન કરે તેવા રાખવા સલાહ આપે છે.

સારાસાર પોતાના મતમાં તે ધણો આગ્રહી છે, ને અમુક કામ અમુક
વિવેકની તકે જ કરી નાંખવાની બાબતો સલાહ તે આપે છે.
પ્રાપ્તિ એપિક્યુરસ પોતાના શિષ્યોને કહેતો કે મારા આદર્શ પ્રમાણે

રહેવાથી તમે, સહુ માણસોમા દેવ જેના બનશો; નસીબ તમને હરાવી શકશે નહિ. અને બધા સંજોગોમાં તમે સુખી રહેશો. કેમકે એપિક્યુરસ અને ‘સ્ટોઇક’ મતવાળા—એક એમ માનતા કે હઠાપણ (વિવેક શક્તિ) અગર છે; અને તે એક વખત મેળવ્યા પછી નાશ પામતી જ નથી. તેથી જીવનમાં અમુક મર્યાદિત વખત સુધી સુખ ભોગવાય કે અતન્ત-કાળ સુખ ભોગવાય—એ બેઉ સરખું જ છે; કેમ કે સુખનું સાધન—વિવેક બુદ્ધિ—જેવાય એ જ મોટું સુખ છે.

આ રીતે જોતાં ‘સ્ટોઇક’ મતમા અને એપિક્યુરસના પૃથક તત્વ-મતમાં કેટલુંક સામ્ય છે. એરિસ્ટોટલના અવસાન પછી થયેલા જ્ઞાનમાં બધા તત્ત્વચિંતકોમાં કેટલુંક સામ્ય જોવામાં આવે છે. એકતા : રોડોએ ખ્રિસ્તી ધર્મને અમુક ઊંચું તત્ત્વજ્ઞાન પૂરું પાડ્યું હતું; અને આવા બીજા નાના નાના પંથમાથી એમનું તત્ત્વ ધીમે ધીમે વિકસવા લાગ્યું.

સ્ટોઇક લોકોનો અડગ સંયમ ખ્રિસ્તી લોકોમાં અમુક સ્ટોઇક ‘થિસ્ટ’ (Discipline) તરીકે દાખલ થયો છે; અને આ નવા મતનું શિક્ષકોએ અમુક સામાજિક નીતિ શિખવી તે પણ ખ્રિસ્તી ઋણ : મડોએ અનુકરણ કરીને અપનાવી લીધી.

ગ્રીકોના આદર્શોને આવા કષ્ટક ઐતિહાસિક ક્રમથી સમજાવી શકાય છે. તેમનાં વ્યાવહારિક કામ તેમના આદર્શ-થી-આપણામાં પણ એમ જ બને છે-ઊતરતા થવા લાગ્યાં. હોમરના યુગમાં પ્રમાણિક માણસો હતા. હેસીઅડના યુગમાં સખત કામ કરનારા મહેનતુ લોકો હતા. ટ્યુકિડાઇડીએ એથેન્સ ઉપર જેટલી પ્રશંસા વર્ષાવી હતી તેમાં તે આદર્શો મૂર્તિમંત થયા હતા; અને સ્પાર્ટાના શરવીરાની કબરો ઉપર કાતરેલા મૃત્યુલેખ તો ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે.

તેમનાં દુષણો : તેમ છતાં ગુલામી અને સૃષ્ટિવિરુદ્ધ કામ કરવાનો દુરાચાર આ લોકોમાં ટકી રહ્યો હતો એ નિન્દાપાત્ર છે. સ્વાર્થ અને વિષયવાસના તેના મૂળમાં રહેલાં હતાં. આખરે ગ્રેમનો મંત્ર તેમને જાણ્યો ત્યારે સ્વાર્થ અને વિષયવાસના ઉપર તેઓ વિજય મેળવી શક્યા.

શ્રી ગ્રીસના માયા આદર્શો જેવા આપણે રહેટો, એગ્રિસ્ટોટલ, સંબંધી એનોક્ષેન, ટ્યુકિડાઇડીઝ અને ખીળ ફેટલાક નાટ્યકારોનાં વલણ : લખાણ વાંચવાં જોઈએ, તે મમયે જિંવા કુટુમ્બનો માણસ

સંન્યનિષ્ઠ રહેતો. અને પોતાની પત્ની તથા સ્ત્રીને એકાન્તમાં (ધરમાં) જ રાખતો હતો, અને તેથી તે સમાજમાં કહેતો કે 'જે સ્ત્રી વિશે સમાજમાં થોડી જ વાત થાય તે સ્ત્રી ખરી સતી છે.' એકિલીક કહેતો કે દરેક ડાહ્યો અને સાચો માણસ પોતાની પત્નીને પવિત્ર રાખે છે ને વાહે છે.

પણ તે પછીના યુગમાં ઓક લોકોના આદર્શ પરિવર્તન બદલાયેલા પામે છે. તેઓ એમ માનવા લાગ્યા કે સ્ત્રીઓને અને પ્રેમના મત : જુસ્સાને પોતપોતાનું ચોખ્ખું સ્થાન મળવું જોઈએ, તેથી વારાંજનાની મૈત્રી : એથેન્સનો વતની, પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા માટે પત્ની સાથે સંબંધ રાખતો; પણ અધુરાર્ધની વાતચીત કરવા માટે તથા યૌવનની ખૂબીઓ માણવા માટે તે પરસ્ત્રીને પોતાની માથુક તરીકે રાખતો. તોપણ તેની વાતચીતમાં વિવેક રહેતો હતો. વર્તનમાં સમ્યક્તા દેખાતી હતી. ઠાઠ ઓક એમાં ભૂલ કરતો કે વાતચીતમાં વધારે છૂટકોતો ત્યારે એથેન્સના સમ્યક્ માણસો તેને તરછોડી નાખતા.

એથેન્સની સ્ત્રીઓ પણ આ બાબતને ખાસ મહત્ત્વ આપતી એથેન્સની સ્ત્રીઓ : હતી. તે સમયે સ્પાર્ટામાં બહાદુર અને મરહતા ગુણો દેખાડે તેવી સ્ત્રીઓ હતી; તેઓ શરીરે કઠાવર હતી. છતાં તે નિર્લજ્જ હતી. એથેન્સની સ્ત્રીઓ તેમને માન આપતી નહિ. જાપાનમાં પણ સ્ત્રીઓના પોષાકની ખામીઓ દેખાય તે કેટલીક ખ્રિસ્તી સ્ત્રીઓને ગમતું નથી.

સ્પાર્ટાની બહાદુર સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક રીતે પવિત્ર હતી. જાતીય તેથી તેઓ કહેતી કે અમારી નમ્રતા જોવાને થોડા હિંમત કરવું કવલલ : નથી. પણ તેથી ઉલટું ગુમતા રાખવાથી કૃતજ્ઞ વધારે નમ્રત થાય છે. અદ્યાપિ આવા મત-મતાન્તરોનાં સુદ્ધ આસ્થા જ કરે છે.

પાપી માને છે; અને ગ્રીક લોકો-એસ્કીલીસ વગેરે-કહે છે કે પાપ બહારથી પેટેલું તરત છે; અને માણસ તેની સજાઓ ભોગવીને તેમાંથી છૂટા થઈ શકે છે.

આધુનિક લોકો એમ માને છે કે એમાં માણસનો દોષ પાપ અને નથી. અને તેમાં દેવો પણ મહેરબાની કરી શકે એવું કાંઈ પૂર્વ જન્મ નથી; કેમ કે કરેલાં પાપનાં ફળ ભોગવવાં જ પડે છે. માણસે કાર્યકારણની સાંજળમાંથી છૂટવું નોંધ્યે. રહેલો પણ કહેતો કે પાપ કરવાથી જ માણસ મોટી ભૂલ કરે છે; અને ડહાપણથી તેમાંથી છૂટી શકે છે.

હિબ્રુ લોકો એમ માને છે કે દેવ સામે-દેવી પ્રેમ હિબ્રુ મત : સામે-બળવો ઉઠાવવાથી પાપ જન્મ્યું છે. પણ કાંઈ પવિત્ર દેવદૂત એ પાપમાંથી માણસને મુક્ત કરી શકશે નહિ; કાંઈ પયગંબર પાપ ધોઈ શકતો નથી.

એથેન્સમાં પરાંપકાર અને ક્ષમા ધર્મ તરીકે ગણાતાં પરાંપકાર નથી; અગર ને કે યુરીપીડીઝ તથા સોક્રેટીસ જેવા મહાત્માના અને ક્ષમા: લખાણમાં તે ઉચ્ચ ગુણો કહેલા છે: તોપણ, એકંદર ગ્રીક સમાજ, તે ગુણોની કદર કરી શકતો નથી.

ગ્રીક લોકોની નીતિ આધ્યાત્મિક નથી, પણ બાહ્યસૃષ્ટિમાં ગ્રીક નીતિ કામ લાગે તેટલી અને સમાજ તંદુરસ્ત રહે તેવી નીતિ છે. બાહ્ય જીવન દરેક વસ્તુનું માપ કાઢવા માણસ પોતે જ સમર્થ છે- નને સ્પર્શે અને ઈશ્વર એ આદર્શ તરાકે મનાતો નથી; ક્ષુદ્ર અને સામાન્ય છે : બાબતો ઉપર નિષ્ઠા રાખવાથી સમાજ રસહીન થાય છે.

શુદ્ધામીની પ્રયા: શુદ્ધામીની વ્યાખતમાં એથેન્સના લોકો કબૂલ કરતા કે અમારૂં રાજ્ય ધણુ મખત અને જુદમી હતું. તેમ છતાં સ્પર્ગના લોકો એથેન્સને સારું કહેતા. કેમ કે તેઓ પોતે વધારે જુદમી હતા. કઠણ નાટકોમાં સતી સ્ત્રીઓ, બિચારી નિર્દોષ હોય છતાં મોત પામે છે કે આખરે લોકોની પ્રશંસા મેળવે છે; તેમ, કેટલાક શુદ્ધામો હોમર અને પેરિક્લીઝના યુગમાં સત્કાર્યો કરીને અમર થયા છે.

કુદુમ્બ અને દેશની સેવા: શ્રીક લોકોમાં કોઈ વેળા કુદુમ્બભક્તિ ખૂટી પડતી નહિ; અને તેઓ દેશભક્તિ કરવા બહાર પડતા હતા એટલે કુદુમ્બની ભક્તિ અને દેશની ભક્તિ કરનામા એક સરખા આદર્શ પાળતા હતા—તેમના જીવનનો એક સંપ્રદાય થઈ ગયો હતો.

નિષ્કામ કર્મનો અભાવ: શ્રીમમાં માણસ જે જે કામ કરે તેમાં નમ્રતા, વિવેક, ધર્મર તરફ પૂન્યભાવ અને માણસ તરફ પરોપકાર કરવાની વૃત્તિ દેખાઈ આવતાં હતા; તેમની મિત્રી સારી હતી અને દુસ્ત્રનાવટ ઘણી અટક—નીચ હતી. સ્ત્રીના લોકો દરેક કામની દિંમત વ્યવહારિક યોગ્યતા જોઈને કરતા હતા; તેમ શ્રીક લોકો પણ અમુક કામ કામની યોગ્યતા—ઉપયોગિતા જોઈને જ કરતા; નિસ્વાર્થ કામની દિંમત તેમને મન કાંઈ જ નહોતી અને નિસ્વાર્થતા સદૃશજી ગણાતો નહિ.

પાપની ભાવના: પાપ કયુ કહેવાય? દેવલોકો પોતે જ પાપમાંથી પૂરેપૂર્ણ મુક્ત થાય નહિ ત્યાંમુધી શ્રીક લોકોની પાપની માન્યતા દૃઢ થાય નહિ. એસ્ક્રાલસ અને ગ્રીપીડીઝનાં લખાણમાં મુશ્વેલા પાપના વિચારો હિંદુ લોકોની માન્યતાઓ જેવા છે. માત્ર તકાવત એટલો પડે છે કે હિંદુ લોકો માણસને સ્વભાવથી જ

પાપી માને છે; અને ગ્રીક લોકો-એસ્કીલીસ વગેરે-કહે છે કે પાપ બહારથી પેઢેલું તત્ત્વ છે; અને માણસ તેની સગવડો ભોગવીને તેમાંથી છૂટો થઈ શકે છે.

આધુનિક લોકો એમ માને છે કે એમાં માણસનો દોષ પાપ અને નથી. અને તેમાં દેવો પણ મહેરબાની કરી શકે એવું કાંઈ પૂર્વ જન્મ નથી; કેમ કે કરેલાં પાપનાં ફળ ભોગવવાં જ પડે છે. માણસે કાર્યકારણની સાંકળમાંથી છૂટવું જોઈએ. પસેટો પણ કહેતો કે પાપ કરવાથી જ માણસ મોટી બૂલ કરે છે; અને ડહાપણથી તેમાંથી છૂટી શકે છે.

હિબ્રૂ લોકો એમ માને છે કે દેવ સામે-દૈવી પ્રેમ હિબ્રૂ મત : સામે-બળવો ઉઠાવવાથી પાપ જન્મ્યું છે. પણ કોઈ પવિત્ર દેવદૂત એ પાપમાંથી માણસને મુક્ત કરી શકશે નહિ; કોઈ પવનગર પાપ ધોઈ શકતો નથી.

એથેન્સમાં પરાપકાર અને ક્ષમા ધર્મ તરીકે ગણાતાં પરાપકાર નથી; અગર જો કે યુરીપીડીઝ તથા સોક્રેટીસ જેવા મહાત્માના અને ક્ષમા: લખાણમાં તે ઉચ્ચ ગુણો કહેલા છે: તોપણ, એકંદર ગ્રીક સમાજ, તે ગુણોની કંદર કરી શકતો નથી.

ગ્રીક લોકોની નીતિ આધ્યાત્મિક નથી, પણ બાહ્યસૃષ્ટિમાં ગ્રીક નીતિ કામ લાગે તેટલી અને સમાજ તંદુરસ્ત રહે તેવી નીતિ છે. બાહ્ય જીવ-દરેક વસ્તુનું માપ કાઢવા માણસ પોતે જ સમર્થ છે- નને સ્પર્શે અને ઈશ્વર એ આદર્શ તરીકે મનાતો નથી; ક્ષુદ્ર અને સામાન્ય છે: બાળતો ઉપર નિષ્ઠા રાખવાથી સમાજ રસહીન થાય છે.

પ્રકરણ ૮ મું

ત્રીસનો આત્મા

૧ હોમર

(ક) આતિથ્ય :

જ્યા અજ્ઞાન મુશ્કેલી અને બીખારીઓ
 “ ઝીયસ ”ના છે તેથી માનપાત્ર છે.
 ‘ ઝીડીસી ’ ૬; ૨૦૭

દિવ્યન્યાય: (કા) દિવ્ય ન્યાય* (Justice) :

એન્ટિનમ ! દમનસીબ મુશ્કેલીને માર મારવો
 એ મહા પાપ છે. જો સ્વર્ગમાં ઈશ્વર હોય તો તને
 તેની મળી યતી લેખે. દેમકે દેવો અજ્ઞાનના
 વેષમાં દૂર દૂરથી સહેર તરફ આવે છે અને માણસોના
 ખરાં જોટાં કામની તપાસ ગણે છે.
 ‘ ઝીડીસી ’ ૧૭; ૪૮૩,

---

* હિંદુઓનો જોવા ઇન્દ્રદેવ તેવા ઓક લોકોનો ‘ ઝીયસ. ’

(ક) પત્નીને યોગ્ય માન (પતિવ્રતા સ્ત્રી) :

સ્ત્રીની
પવિત્રતા:

હાથેના, હું તારું બાણ ચલાવ (ખેંચ); અને
મારું બીજું લગ્ન, મારી જાતને વટલાવે તે પહેલાં,
માગ પતિને ભેટવા મૃત સૈનિકોમાં-મૃત્યુલોકમાં હું
મને પહોંચાડ.

(દ) સંખાસ :

અગર જો કે મારું કામ કંટણુ છે તોપણ મારું
વૈર હું દાખી રાખું છું; જે કોઈ દેવને જાણે છે તેને
દેવો આશિષ આપે છે.

વેરનું
અમાન :

(ઉ) ઐતિ (Ate) :

તેથી, ઐકલિજ, હું તારો અભિમાની જુસ્સો
શાંત કર; કોપ કરવો એ નિર્દય કામ છે; દેવતાઓ
પણ ક્ષમા આપે છે. પાપ કર્યા પછી ધૂપ વગેરેથી
પવિત્ર થઈ સોગંદ લેખને, બલિદાન આપીને, કે
પ્રાર્થનાઓ કરીને માણસો દેવોને પ્રસન્ન કરે છે.
પરંતુ પશ્ચાત્તાપથી કરેલી પ્રાર્થનાઓ, ખરેખર,
ઝીણસને પુત્રીઓ જેવી બ્હાલી છે.

ક્ષમા
બુધ્ધિરૂપ
છે :

ઐતિ (Ate) નાં પગલુની ઝીણસ અટકાવે
છે. દેમદે તે ગળવાન છે, અપગ છે, બધી પ્રાર્થના-
ઓ પહેલાં તે જમ પહેંચે છે અને પાપીને જમીન-
દોસ્ત કરે છે-પાપમાલ કરે છે. પાપને શાંત કરવા
બધી પ્રાર્થનાઓ ઊતાવળથી કરવી જોઈએ. જે
કોઈ પ્રાર્થનાને આશરો લે છે તેને તે ગચાવે છે
અને ઝીણમની પુત્રીઓ તેની વાત સાંભળે છે.

પાપરૂપી
ગાંડપણ :

પશ્ચાત્તાપનું
પાપન
અર્થ :

પણ જ્યારે દોષ પ્રાર્થના કરતો નથી ત્યારે તેઓ પાછી ચાની જાય છે અને તેઓ પોતાના બાક કોનોમ પાસે જાય છે; અને પછી અંતિ (Ate) પ્રાર્થના ન કરે તેની ઉપર તૂટી પડે છે અને તેમને પાપની સજા ભોગવવી પડે છે.

એકીલીઝ, આ વાત તું ધ્યાનમાં રાખજે. તું ઝીયસની પુત્રીઓની પ્રાર્થના કરજે, બધા મારા અને સાચા માણસોનાં હૃદય, તેની તરફ જોવા પૂજ્યભાવ રાખે છે તેવા તું પણ રાખજે.

—ઝોડીયસ ૯; ૪૯૬.

પતિનું
પત્નીવ્રત :

(ક) ઝીયસ, જે વ્યભિચારી ગણાય છે તે પોતાની પત્ની તરફ પ્રેમ દેખાડે છે :—

વાદળાઓને એકત્ર કરનાર ‘ ઝીયસ ’ પછી પોતાની પત્નીને કહેવા લાગ્યો. “ ચાલ, આપણે પ્રેમની પુષ્પશૃંગારમાં મગ્ન કરીએ. મારા બળવાન હૃદયનું આકર્ષણ તે કયું છે તેટલું આજ પહેલાં કદા દેનીએ કે સન્નારીએ કયું નથી.

અનેક-
પત્નીત્વને
અંકશર :

ઈક્ષનની પત્નીને હું ચાહતો હતો; તે સ્ત્રીને પુત્ર અવતર્યો; પણ તે મને તારા જેટલી ંહાલી લાગતી નહોતી. ‘ એકીસસની પુત્રી ડેની, ચળકતી ઘૂંટણો-પાળી હતી, તેને પુત્ર અવતર્યો તેનું નામ ‘પર્થસ’; તે ડેની પણ મને તારા જેટલી ંહાલી નહોતી. ફ્રીનીક્ષને મીનિસ પુત્ર અવતર્યો; અને સેમીલી, અલરમીની સુદેશી ડેમીટર, લેટો (Leto) —એ

બધી સ્ત્રીઓને એકેક પુત્ર અવતર્યો; પણ તે તારા
જેટલી વહાલી લાગતી નહોતી. અને જ્યારે આજે
મીઠી ભિંમિઓ મારા હૃદયમાં જાગી છે ત્યારે તું મને
જેવી મીઠી લાગે છે તેવી પહેલાં કદાપિ લાગતી નહોતી.

જે જીવુ 'રથાન મેં મેળવ્યું' છે તે હું ખોષ નાખવા માગતો નથી. તારો સહભાવ મારે સાચવી રાખવો છે. 'ઝીવસ' નો પુત્ર, તને ગુસ્મે કરીને હું પાપી થવા માગતો નથી."

પાપનો
પ્રતિકાર :

નેસ્ટરનો પુત્ર (એન્ટિલોકસ) આમ બોલી રહ્યો; અને તેણે ઘોડી પાછી મેનેલેઅમને આપી દીધી. અને તેના અંતઃકરણમાં આનંદ થયો. મેનેલેઅસનો આત્મા એન્ટિલોકસ તરફ પ્રસન્ન થયો અને તુર્ત મેનેલેઅમ બોલ્યો :—

અપકારનો
બદલો
ઉપકાર :

' એન્ટિલોકસ, તારી તરફનો મારો બધો ક્રોધ હવે જતો રહ્યો છે. જીવાની (મદ) થી ખાચેલી અસ્થિ તેં પાછી મેળવી છે. હવેથી ચઢીયાતા લોદોનો સામનો કરતા વિચાર કરજે; તારા દેશનો ખીજો ક્રોધ થોડો આવી બૂધ કરીને પાછો બચી શકત નહિ. પણ તે તારા ભાઈએ અને તારા પિતાએ મારે માટે ધણું ધણું વેઠ્યું છે. તેથી હું તારી વીનતી સંભળું છું. અને આ ઘોડી મારી છે તોપણ તને સુપ્રત કરી દઉં છું; તેથી અહીં એકલા થયેલા બધા લોદો સમજશે કે હું, મારે તાબે રહેનારનો, કદો વૈરી થઈ શકતો નથી.

—ઝોડીયમ ૨૩; પંક્તિ-૬૧૧

૨ હેસીઅડ

(અ) માણસનું કર્તવ્ય :

સાચું
કર્તવ્ય :

'તું આ વાત હંમેશાં યાદ રાખજે : ન્યાયને અનુસર; જીલ્મ તજ દે, 'ઝીવસ' નો આ હુકમ છે.

પક્ષીઓ અને શિકારી પ્રાણીઓ, પરસ્પરનો આહાર કરીને જીવે છે; પણ માણસને ઇશ્વરે વધારે સારાં કામ કરવાનાં કહ્યાં છે : ન્યાય કરવો અને તેદ્વારા ચંદતી મેળવવી એ મુશ્કેલી છે.

—“ કામ અને કાળ ” માર્થિ ભાષાન્તર.

“ મૂર્ખ વસિસ, હું તને તારા સારા માટે કહું છું. પુણ્ય માર્ગ
 પણ માણસો ટોળે ટોળા મળીને અનાચારને રસ્તે દોલો છે :
 જાય છે; પાપનું રહેણું નજીક જ છે ને તેનો રસ્તો
 મનગમતો છે; પણ અમર દેવલોકો સદ્ગુણના
 રસ્તામાં કષ્ટ અને મહેનત આપે છે. તે રસ્તો
 લાંબો છે ને જાતી સામો આવે તેવો લાંબો છે. પણ
 ન્યારે માણસ અમુક લાંબાપણે પહોંચી જાય છે
 ત્યારે એ વિકટ રસ્તો સહેલો થાય છે.

—“ કામ અને કાળ ” માર્થિ ભાષાન્તર.

ન્યારે માણસો અનુષ્ઠાને તથા પોતાના સગા- પુણ્ય-
 મંબંધીને ન્યાય આપે છે ત્યારે તેઓ એક વૃક્ષ પેઠે બીજના
 કાલે છે. દેવો હંમેશાં તેમની પાસે જ રહે છે; જે ફળ :
 પાપી લોકો અન્યાય કરે છે અને સ્વર્ગીય સપ્તાનો
 સામનો કરે છે તેમને દેવો સજા કરે છે.

(મા) ઇશ્વર બધું બુદ્ધિ છે :

તું એક ભવ્ય સત્ય જાણ; સર્વજ્ઞ દેવનો ન્યાય ઇશ્વરી
 ફેરવવા કાંઈ માણસ સમર્થ નથી! ન્યાય :

(૧) પ્રામીથિઅસ અને પેન્ડારા :

જીવનની
પટમાળ :

પ્રથમે માનવજીવનનો આધાર દૈનિક શરી મેળ-
વવા ઉપર ગાખેલો છે; એમ ન કયું હોત તો એક
દિવસ કામ કરી ધણુ મેળવીને ખીજા બધા દિવસ
માણસ આજસર્મા કાઢત.

—“કામ અને કાળ” માંથી ભાષાન્તર.

૩ પિન્ડાર

•(ક) માણસ શું છે ? :

માનવ
શુદ્ધતા :

જે કુમળી વયમાં સહેલાઈથી વિનય મેળવે છે
તે ઘણી ઊંચી આશા રાખે છે. પરંતુ પ્રુખ્ત
માણસને ઘટે તેવા પરાક્રમ કરવાથી જ માણસનું
મન જગ્ય થાય છે અને તે બાહ્ય ચિંતાથી મુક્ત
રહે છે.

થોડી વારમાં માણસનો આનંદ બહુ વધી જાય
છે; અને કમનસીબીની ખીજા જ ક્ષણે તે જમીનદોસ્ત
થાય છે.

દેવી કૃપાપર
જીવનાર
જન્તુ :

એક દિવસના જન્તુ જેવો માણસ શું છે ?
માણસ એકે પડછાયા સમાન છે; સ્વપ્ન છે !

ન્યારે સૂર્યનું એક કિરણ આકાશમાંથી કૃપામૃત-
રૂપે આવે છે ત્યારે તેનું જીવન શાત અને સ્થિર રહે છે.

—પાપયાગોરાસ. ૮.

(ખ) દેવો અને માનવો સહુ સગા છે :

માનવ-
માંથી દેવ :

દેવો અને માનવો—આપણે એક જ માતાના
સંતાન છીએ. પણ સત્તામાં ધણો તફાવત પડે છે.

માણસ તેની આગળ તો કાંઈ વિસાતમાં નથી; પણ દેવોની ભવ્ય રાજગદી આકાશમાં ઝળહળતા સ્વર્ગમાં શોભે છે.

તો પણ દેવો સાથે આપણે મનુષ્યો કાંઈક સામ્ય આત્માની ધરાવીએ છીએ તે સામ્ય અંતઃકરણની ભવ્યતામાં સમાનતા રહેલું છે. અગર જો કે રાતદિવસ પરિભ્રમણ કરતાં આખરે આપણે ક્યાં જશું તે આપણે જાણતા નથી; તોપણ, આપણો આત્મા દેવો જેટલો મહાન છે.

—“ નેમીસીસ ” ૬.

૪ હેરેકલીટસ

(અ) ધાર્મિકતા અને પાપ :

હાયોનિસસના માનમાં જો ગ્રીક લોકો વરઘોડા પાપ જ (સ્વારી) કાઢે નહિં અને લિંગપૂજન કરે નહિં તો ન કરે : ઘણું પાપ લાગે; અને તે સરમભરેલું કહેવાય છે. હાયોનિસસ અને હેકઝ બેઉના માનમાં મહોત્સવો કરે છે. લોહીથી પોતાને અપવિત્ર કરીને પછી પોતાની જાતને શુદ્ધ કરે તે પ્રયત્ન વ્યર્થ છે; જેમ કાષ્ઠ માણસ કાદવમાં ચાલેયો હોય તે કાઢવ વડે પોતાના હાથ ધ્રુવે તેમ, તે વ્યર્થ છે.

(આ) અમનો બદલો :

માણસ જે જે પ્રગટે તે તેને મળે તે સ્થિતિ સાગી અમસામ્ય નથી. તંદુરસ્તીની કિંમત માંદગી પછી સમજાય સુખની છે; થાક પછી આરામની કિંમત સમજાય છે; અને કિંમત : દુઃખ પછી સુખની કિંમત સમજાય છે.

૫ આર્કલોકસ

ચિત્તની સ્વસ્થતા (ઇ. સ. પૂર્વે ૬૭૦)

ચિત્તની
સામ્યા-
વસ્થા :

‘ હે અંતરાત્મન, દુઃખરૂપી તોફાનમાં જોયાં
ખાતો તું તારા આત્મસંયમરૂપી દોરડાને દબતાયી
વળગી રહેજે. તારા દુરમનોના ભાલાં સામે તું
નીડરતાયી અને સ્વસ્થતાયી બિભો થજે. વિજય
મળે તો ગર્વ કરીશ નહિ; પરાજય થાય તો દિલગીર
થઈશ નહિ. હર્ષદાયક વસ્તુઓ જોઈ હર્ષ પામજે;
દિલગીરી દર્શાવવામાં તું સંયમ અને થોડું પ્રમાણ
રાખજે. નથીગના ફેરફારો આરામ અને શાંતિ
આપે છે ’

૬ ય્યુક્રીડાઈડીઝ

(અ) એથેન્સ તરફ લક્ષિભાવ :

કર્તવ્યનિષ્ઠ
પ્રભજનો :

ગ્રીકોનો આવો અંત આવ્યો; છતાં તેઓ ખરેખર
વીર પુરુષ હતા. શ્રવતાં માણસો તેમનાથી (એથેન્સના
શૂરવીરોથી) વધારે વીરત્વની આશા રાખી શકે નહિ.
હરકોઈ વ્યક્તિ કોઈ એક બહાદુરીભરેલા બચાવનું
વર્ણન કરી શકે. તેને એકધ્યાનથી (એકાગ્રતાથી)
સાંભળવા કરતાં ટું તમને એથેન્સની મહત્તા જોવા
હતું છું, ને આખરે તે માટે તમને જરૂર જણાવ ઉત્પન્ન
થશે. ન્યારે તેના યશની તમામ મનમાં છાપ પડે
ત્યારે તમારે ખૂબ મનન કરવું કે જે મહાપુરુષો
પોતાનું કર્તવ્ય કરતા હતા અને જેઓ દિગ્મતવાન
હતા તેમણે જ આ મહારાજ્ય બાંધ્યું છે, જો તેઓ

પરાજ્ય પામે તો દેશને ખાતર આત્મબલિદાનની આહુતિ આપીને પણ તેઓ પોતાના દેશમાંથી માટે સારાં દષ્ટાન્ત મૂકી જતા હતા.

જેમણે ભોગ આપ્યો હતો ને બધાને ઉર્જિતલ કીર્તિશ્રી પણ મળ્યો છે તેઓ બધા કીર્તિમંદિરનાં ઉમદા સ્મરણસ્થાનોમાં અમર થઈ રહ્યા છે. જ્યાં તેમનાં મૃતશરીરો પડેલાં છે તે કમરસ્તાન વિશે હું નથી કહેતો; પણ તેમની પવિત્ર યાદગીરી દરેક પ્રસંગે હૃદયમાં તાજી થાય છે.

કીર્તિ-
મંદિરમાં
સ્થાન :

તેમની કબરપર કાતરેલાં સ્તુતિગીતથી તેઓ અમર થયા નથી—પણ તેમનાં કામની યાદગીરી માણસોનાં હૃદયમાં કાતરાઈ ગયેલી છે. દરેક માણસનું હૃદય એ મહાપુરુષોના સ્મરણમંદિર જેવું છે; તમે તેમની હિંમતનાં અને સ્વતંત્રતાનાં દષ્ટાન્તોને અનુસરો. લડાઈમાં મરતાં ડરશો નહિં.

કામની
યાદગીરી :

(જા) પ્રથમ હું આપણા પૂર્વજો વિષે કહેવા માગું છું. આવે પ્રસંગે તેમની પવિત્ર યાદગીરીને માન આપવું યોગ્ય લાગે છે. તેઓ તથા તેમના વંશજો આજ સુધી આ દેશને વારસો ભોગવતા હતા; તેમણે પોતાના શૌર્યથી આપણને સ્વતંત્રતાનો વારસો આપ્યો છે. આપણા પૂર્વજો તથા પિતા પણ એટલા જ માનને યોગ્ય છે.

‘ચિત્તદેવો
ભવ :’

હવે આપણે હિંમતવાન થયા છીએ અને સુધર્યા છીએ. લડાઈના સમયમાં તથા સુવેહતા સમયમાં

વડીયોની
ક્રિયા-
ચિહ્ન :

હવે આપણે દેશ પોતાના પગ પર જોમો રહે તેવો થયો છે. જે હિંમતથી આપણા પૂર્વજોએ ગ્રીકોના તથા ખીજા પરદેશીઓના હુમલાઓ પાછા હઠાવ્યા તે તમો સહુ જાણો છો; પણ જે સંયોગોમાં આપણી ચઢતી યઈ તે હું તમને મમળવીશ; અને આપણે સત્તા કેમ મળી તે પણ કહીશ. અને તે બધું અહીં યોગ્ય સ્થાને ગણાશે; અને બધા શહેરી-ઓને તે સાંભળીને કાંઈક લાલ થશે.

લોકશાસન
અને
બહુમતિનું
રાજ્ય

આપણી રાજ્યવ્યવસ્થામાં આપણે ખીજા રાજ્યનું અનુકરણ કરતાં નથી; પણ આપણે જે તે જ ખીજા ઉપર દાખલો બેસે તેવા કામ કરીએ છીએ આપણા બંધારણવાળા રાજ્યમાં બહુમતિને સ્થાન છે, તેથી આપણે તેને 'લોકશાસન' કહીએ છીએ. અંગત કનિયામાં ન્યાય મેળવવાને સહુને સરખો હક્ક છે. માણસો અમુક દરજ્જાના કે કુટુંબના છે તે ઉપરથી તેમને આપણે રાજ્યમાં નોકરીએ રાખતા નથી; પણ તે અમુક સદ્ગુણ ધરાવે છે માટે નોકરીમાં રાખીએ છીએ. અચાત કુળમાં જન્મ હોય અને તે ગરીબાઈમાં રહેતો હોય તેવા કારણથી, જે તે શહેરી તરીકે સારો હોય તો, તેને પાછો હઠાવવામાં આવતો નથી. માર્વજનિક કામમાં આપણું દષ્ટિબિન્દુ વિશાળ છે, ઉદાર છે અને દંભેશના ઇવનમાં જે દેવ જોવામાં આવે છે તે તેમાં નથી; કેમકે આપણો ખડોશી પોતાને ઠીક લાગે તેમ કરે તેમાં આપણે કાંઈ દરકત કરતા નથી.

વર્તનમાં ઘણી સ્વતંત્રતા રાખવા છતાં, આપણે રાજ્યના કાયદા બરાબર પાળીએ છીએ. આપણે કોઈ ન્યાયાધીશનો હુકમ તોડતા નથી; જેઓ માર્ગની માવજત કરે છે તેમને પણ આપણે માન આપીએ છીએ. જે લેખિત કાયદાઓ છે તે આપણે પાળીએ છીએ અને જે લખેલા નથી તેવા-પણ નીતિની દૃષ્ટિથી પાળવા જેવા છે તે-પાળીએ છીએ.

મહેનત કર્યા પછી આપણા મનને આરામ નોંધીએ તેટલો મળે છે : કેમકે આપણે ધાર્મિક ઉત્સવો અને અંગકસરતના ખેલો રાખ્યા છે. અને વર્ષમાં દરેક પ્રસંગે આપણે તે પાળીએ છીએ. આપણે ધરને શણગારવા માટે સ્થાપત્ય કળા સાચવી રાખી છે. આથી ઉત્પન્ન થતા આનંદો એટલા વિવિધ છે કે તેથી આપણે આપણા દુઃખો ભૂલી જઈએ છીએ.

વળી આપણા દેશમાં જમીનની પુષ્કળ આવક થાય છે. તેથી આપણા દેશની આવકના આપણે સહુ સરખા ભાગ પાડી લઈએ છીએ.

હવે આપણી લડાઈની તૈયારીઓ નોંધીએ. દુશ્મનોની તૈયારી કરતાં આપણી તૈયારી જુદી જ જાતની છે. તેનાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે :—આપણો દેશ સહુને માટે ખુલ્લો છે ને એવું ગુપ્ત કામ એકે આપણે કરતા નથી કે જે દુશ્મનો જાણી જાય તો આપણે ભયમાં આવી પડીએ. અમુક તૈયારી અને હેતરપીડી ઉપર આપણે કંઈ વિશ્વાસ રાખતા

નથી; પણ આપણા મજબૂત બાહુબળ ઉપર આપણે ઝૂઝીએ છીએ. સ્મારોના લોકો જીવન પર્યાન્ત લરકરી કવાયત મેળવે છે; તે લોકો કરતાં આપણે વધારે સ્વતંત્રતા મોગવિએ છીએ; અને હિંમત તથા શરીરબળમાં ચઢીઆતા છીએ; ઉદાહરણ તરીકે: લેસેડેમોનીઆના રહીશો 'એટ્ટિકા' (Attica)માં હુમલો કરી શકતા નથી.

પરદેશ
પ્રત્યેનીતિ:

પણ આપણે ન્યારેન્યારે આપણી સરહદના પ્રાન્તો ઉપર હુમલાઓ કરીએ છીએ ત્યારેત્યારે તેમને તેમની જ રણબૂમિ ઉપર હરાવીએ છીએ. વળી આપણી સરકારનું પૂરું બળ કોઈ માપી શકતું નથી; કેમકે કોઈ વાર આપણે દરિયા પર કે જમીન પર લડાઈમાં જ રોઠાયલા રહીએ છીએ. જ્યારે દુશ્મન આપણા એક ભાગના લરકર સાથે લડતો હોય ત્યારે તે એમ માને છે કે તે આપણા બધા લરકર સાથે લડે છે.

નિશ્ચયતા:

વાયતી આગાહી કર્યાં સિવાય આપણે રમતની જેમ રણજંગ ખેલીએ છીએ; અને આપણને વિજય મળે છે. કેમકે ભવિષ્યમાં આવી પડવાનાં સંકટોની સામે કેમ થવું તેની આપણને કોઈ તાલિમ આપતું નથી. અને આપણે તરફાળ જંપલાવીએ છીએ અને વિજય મેળવીએ છીએ.

ચારિત્ર્ય
મળ :

સૌન્દર્યપ્રેમમાં આપણે ઊડાઉ થયા નથી; અને ડહાપણ મેળવ્યા છતાં આપણે નામદં થયા નથી.

દ્રવ્યથી આપણે મગરૂબ વચ્ચેના બોલતા નથી; પણ
તુર્ત કામ કરી દેખાડીએ છીએ. દરિદ્રતા પોતે જ
કલંક સમાન નથી; પણ દરિદ્રતાને કેંડી ઈર્ષ્ય
મહાન ચવાની ઈચ્છા ન હોય તે કલંક કહેવાય છે.

ધરમસારમાં વધારે વખત જાય છે તોપણ કૌટુંબિક
આપણે રાજનીતિ અને વ્યાપાર ઉપર પૂરતું ધ્યાન જીવન :
આપીએ છીએ. કેમકે સંન્યાસી-જીવનમાં આજસ
વધી જાય છે : તેને આપણે નિન્દીએ છીએ.

આપણે બીજાની ચર્ચા કરીએ છીએ અને આપણી નિન્દા-
રચના નવી રીતે કરીએ છીએ. ઝેરલી ચર્ચા કરીએ જારી :
ને કામ ન કરીએ તો તેથી કાંઈ અર્થ સરે નહિ.
આપણે પ્રથમ જે જે ચર્ચા કરીએ છીએ તેની ઉપર,
આપણી યુદ્ધકળા આધાર રાખે છે. દુશ્મનો અગાન-
થી હિંમત અને સાહસ આદરે છે; ને જે તેનો વિચાર
પહેલેથી તેઓ કરવા બેસે તો તેઓ ડરી જાય છે.

પોતે પસંદ કરેલા કામમાં વિજય મળતા સુધી કર્તવ્ય-
મથ્યા રહેવાનો ગુણ આપણે કેળવ્યો છે. આવા નિષ્ઠા અને
નૈતિક દૃષ્ટિબિન્દુથી આપણે બીજા ઉપર સરસાઈ મૈત્રિ :
બોગવીએ છીએ. આપણે બીજાની મહેરબાની
મેળવીને મિત્રમંડળ સ્થાપ્યું નથી; પણ બીજા ઉપર
મહેરબાની કરીને-દેખાડીને આપણે તેમને મિત્રો
બનાવ્યા છે. તેથી, આપણા ઉપકાર નીચે રહેલા
મિત્રોની વફાદારી ઉપર આપણે વિશ્વાસ રાખીએ
છીએ.

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક ધ્યેયો

એથેન્સની
વ્યવસ્થા-
શક્તિ :

ટૂંકમાં કહીએ તો આપણી-એથેન્સની-વ્યવસ્થા
જોવાની મમરન ગ્રીસની વ્યવસ્થા સમજી શકાય તેમ
છે. અગર જો કે એક વ્યક્તિ તરીકે દરેક ગ્રીક ધણું
લુદ્ધ લુદ્ધ અંગત લક્ષ્યો ધરાવતો હોય છે; તે-
પણ તે બધાં તેના સમગ્ર જીવનને શોભાવે તેવાં
હોય છે.

કસોડી
પ્રસંગે :

અહિં હું કહું છું તે મિથ્યા ગર્વ નથી; પણ
ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિ છે; અને આપણે જે દેશો
મેળવ્યા છે તે જોવાથી આપણા સૌંદર્યનો સાચો
ખ્યાલ આવશે આ દેશ કસોડીએ ચક્રે છે
ત્યારે પોતાનું ગૌરવ પૂર જોશમાં દેખાડે છે.

દુશ્મનો
પ્રત્યેની
નીતિ :

જે દુશ્મનો દારે છે તે આપણી તરફ ગુસ્સો
કરતા નથી; તેમને તેમનું રાજ્ય દરવામાં આપણે
બહુ અડચણ કરતા નથી. આપણી શક્તિના ધણા
બહોળા અને સ્પષ્ટ મમજાય તેવા આ પુરાવા છે.
આપણા આધુનિક યુગમાં, હવે પછીના ભવિષ્ય-
કાળમાં આપણે એક ચમત્કારી પ્રજા જેવા લાગશું.
એવો એક દેશ નથી જ્યાંથી આપણે સમૃદ્ધિ મેળવવા
તેને ઉપયોગમાં લીધો ન હોય. ધણા દેશોમાં આપણે
આપણા વિજય અને પરાજયના સમરણો અમર
કર્તાં છે.

અને તેના હિત માટે કામ કરવાનું આપણે સહ
ખુશીથી પર્મદ કરીએ છીએ.

જેમને હું અહીં હિતેગન તથા પ્રેરણા આપું છું પોતે
તેમના પિતૃઓ । હું તમારી તરફ દયા દેખાડતો બીજને
નથી; પણ તમારા દાખલાથી દાલની પ્રજને પ્રેરણાદાન
હન આપું છું. નસીગ અનેક રીતે ફળે છે. મૃત્યુ કરવું :
પછી બીજને પ્રેરણારૂપ થવાનું મહાભાગ્ય
તમને ફળે છે. જેમના બહાદુરીનાં ક્રમે બીજની
વીરતાને પોષે છે તેમનું નસીગ ખરેખર ઊંચું છે.
જે સુખ કદાપિ ભોગબધુ ન હોય તે ન મળે તો
દિલગીરી થતી નથી; પણ ભોગવેલું સુખ હાથમાંથી
બળ ત્યારે બહુ દુઃખ થાય છે.

જેમને હજી પુત્રો થવાની આશા હોય તેમને પ્રત્યેકને
હજી પુત્રો માટે દાખલો બેસાડવાની તક મળશે; અંગત
દેમકે પોતાના પિતૃઓના મરણનું દુઃખ, પુત્ર પ્રાપ્ત ફાળો :
થવાથી તેઓ ભૂલી જશે, તેથી દેશને સલામતી
મળશે અને પહેલાં હતી તેટલી વસ્તી યર્ષ રહેશે.
જેમને લઙ્કાર્થમાં સાહસ કરવાની હિંમત નથી અને
જેમને પુત્રો નથી તેઓ આપણા સલાહકાર થઈ
ગણેશે; અને તેમની સલાહથી વિજય થયેલો જેમને
તેઓ હર્ષ પામશે.

યશ મેળવવાની ઈચ્છા કદાપિ વૃદ્ધ થતી નથી; શ્રાંતિકેરો
અને વૃદ્ધાવસ્થામાં ધનથી જેટલું સુખ મળે છે કાઠડા :
તેથી વધારે સુખ કીર્તિથી મળે છે. ગત આત્મા-

ઓના પુત્રો ! તમારી સામે એક મહાયુદ્ધ ઝઝૂમી રહે છે. અને તમારાં હૃદય ધણાં શરવીર હશે તોપણ રસ્તો વિકટ છે. જ્યારે માણસ જીવતો હોય સારે તેના હરીફો ધણા થાય છે, પણ મૃત્યુ પછી કીર્તિ આપવામાં કોઈ મં કોચ રાખતું નથી.

શ્રીચન્માન

હવે, જે શરવીર લોકો મરવા તૈયાર થાય તેમની વિધવાઓને ઉદ્દેશીને જે શબ્દો કહીશ; તમારા જીવનમાં તમારે જાતીય શુદ્ધિ સાચવી રાખવી; અને પુરુષોનાં મંડળમાં તમારાં નામ સંભળાય નહિ તો સારું. ”

—પેરિક્લીઝે કરેલું મરણોત્તરનિમિત્ત બાપણુ

“ ઇયુક્લિડાઇડીઝ ” ૨; ૩૫-૪૬

(સી. ઇ. રોબિન્સનના અંગ્રેજી ભાષાન્તરને આધારે)

(૬) એથેન્સની પડતી :—

એથેન્સની
પડતીનાં
કારણો :

મહેચ્છા અને સ્વાર્થ સાધવા તરફ બહુ લક્ષ આપવાથી એથેન્સમાં સંકટો ઊભાં થયાં; હરીફાઈ બહુ તીવ્ર થઈ. રાજનીતિય પુરુષો મોટા આડંબરી શબ્દો વાપરતાં લાગ્યા. અને તેથી પ્રજાસત્તાક એથેન્સ પોતે નીમેલા નેતાઓને હાથે આંતર ખટ-પટનો ભોગ થઈ પડ્યું. એક ખીજ ઉપર સરસાઈ (supremacy) ભોગવવા માટે તેઓ ગમે તેવાં હલકટ સાધનોનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા; પ્રતિસ્પર્ધી હરીફો એક ખીજ ઉપર વેર લેવા લાગ્યા.

તેમાં સ્વદેશભક્તિ નહોતી અને અંતઃકરણુનો અંગત અવાજ પણ નહોતો; માત્ર અરસપરસ સ્વાર્થની સ્વાર્થની અચડામણ હતી. એમનું વેર શાંત કરવા માટે અચડા- કોઈ વાર ધણી બારે સળ કરવાની તેમને જરૂર અચડી : પડતી હતી. પક્ષાપક્ષીથી તટસ્થ રહે તેને બેઉ પક્ષના લોકો મારતા હતા; આવા પક્ષકારોના કબજા- થી કોઈ લોકો, નીતિની અધોગતિમા ઊતરી પડ્યા.

આદર્શવાદમાં અસ્યાષ્ટ (sincerity) ને ઊંચું દિલની સ્થાન આપવામાં આવ્યું—પણ વખત જતાં કોઈ સસ્યાષ્ટને હસી કાઢવા લાગ્યા; અને એક અસ્યાષ્ટ : ખીજ તરફ જોઈએની નજરથી જોવા લાગ્યા; પરસ્પર સમાધાની કરવાનું કોઈને પસંદ ન હોયું; કેમકે ગમે તેટલાં વચનો કે સોમંદ લેવા છતાં, સામા પક્ષની સસ્યાષ્ટમાં વિશ્વાસ બેસતો જ નહિ.

પછી બવા લોકો પોતપોતાના સ્વાર્થ સાચવી સ્વાર્થ- રાખવાના ઉપાયો કરવા લાગ્યા. તેમાં હલકટ વૃત્તિ- સંરક્ષણના વાળા બહુ ફાવી ગયા. કેમકે સૌને પોતાની ફાફા : નીચતાનું જાન હોવાથી તેઓ પોતાની જાતને સલામત માનતા નહોતા; અને ઊંચા કુલના અને બુદ્ધિમાન માણસોતરફ તેઓ ધણું જ ફર વર્તન રાખતા હતા જે લોકો બળવાન હતા તેમણે પોતાની શક્તિમાં હદ કરતાં વધારે વિશ્વાસ રાખ્યો. તેથી તેઓ ગાફિલ રહ્યા અને અણધારી રીતે તેઓ દુષ્ટની જાળમાં ફસાઈ ગયા.

શુક્રીકાષ્ઠીક. ૩; ૮૨.

(સી. ઇ. રાજિન્સનના અંગ્રેજી બાષાન્તર ઉપરથી)

૭ સાધનનાં ઇંડુ

(અ) થર્મોપિલીની લડાઈમાં ખુવાર થયેલા સ્પાર્ટનો વિષે :—

સ્પાર્ટનો
કર્તવ્ય-
જ્ઞાન :

“ સ્પાર્ટનો ગધા લોકોને કહેજો કે તમારા કાયદાને માન આપીને અમે સહુ અહીં સગરાંગણીમાં મરાયા છીએ.

(આ) પ્લેટામાં મરી ગયેલા એથેન્સના શૂરવીરો :—

સ્વદેશને
ખાતર .

“ જો મરવું એ જીવનનો ઉચ્ચ પ્રસંગ હોય તો તે ખરેખર અમને મળ્યો છે. ક્રીસને સ્વતંત્ર બનાવવા અમે લડાઈમાં પ્રાણ આપ્યા છે. સદાકાળ દેકે તેવી અમરકીર્તિના અમે વારસ થયા છીએ,

(ઇ) સદૃશ્યુત્તું રહેઠાણ :—

સદૃશ્યુત્તો
જાણ :

સદૃશ્યુ પોતાના ધરમાં મોજ કરે છે—આનંદ માને છે એમ અસહનતા વખતના ડાહ્યા પુરુષો કહે છે. સદૃશ્યુત્તું રહેઠાણ જિંદગી દેકરી ઉપર છે ન્યાં સાધારણ માણસો ભાગ્યે જ પહોંચી શકે છે. ત્યાં તેના પ્રધાનો તેની આસપાસ તેજસ્વી મંડળમાં ગોઠવાઈને જીભા રહે છે તેની દિવ્ય આકૃતિ જોવા, સાધારણ માણસો સમર્થ નથી. તે જોવા જતા માનસિક થાક અને મહેનત વેઠવી પડે છે. આ બધુંય તે જિંદગી આદર્શ તરફ લઇ જાય છે ને તે (સદૃશ્યુ) માનવજાતનો મંપૂર્ણ આત્મા છે.”

એસ્કીલસ

ગ્રામીણીયસે માનવજાતને આપેલી
બક્ષિસો :—

“ હવે, માનવીઓનાં ચંકટા સાંભળો. કેટલીય મળેલું
વાગ એ મૂખાઓને મેં બચાવ્યા છે : તેમની શુદ્ધિ- સાચું
શક્તિ ઉપર કાણુ રાખતાં મેં તેમને શિખવ્યું છે. જ્ઞાન :
માણસને હલકો પાડવા હું આમ કહેતો નથી; પણ
મેં જે જે ઉદારતા દર્શાવી છે તે કહ્યું હું. તેઓને
આખો હતી પણ તેઓ બરાબર જોઈ શકતા નહોતા;
કાનગી સાંભળી શકતા નહોતા; અથવા જોયેલું
અને સાંભળેલું એક જ છે એમ સમજતા.

તેમને ઇટાનાં ધર બાંધતાં આવડતું નહોતું. કુદરત તથા
ધમારતી લક્ષ્મીનો ઉપયોગ તેઓ શિખ્યા નહોતા. સંસ્કૃતિનું
તેઓ અધારી ગુદામાં પૂરાઈ રહેતા. શિયાળાનાં કે જ્ઞાન :
વસન્ત ઋતુનાં ચિહ્નો તેઓ સમજતા નહોતા.
પાનખર ઋતુને ઓળખતા નહોતા; અને બરાબર
સમજણ વિના બધું કરતા હતા. તેમને તારા
અને ગ્રહોનું જ્ઞાન મેં આપ્યું; અને ઋતુઓનાં
આગમન સમજાવ્યાં. કુદરતનાં મુખ્ય ચમત્કારો
મેં સમજાવ્યા.

મૂળાક્ષરોમાંથી અક્ષરો ॥ જોડકાઓ, શબ્દો, સાધા તથા
સ્મરણશક્તિ અને સરસ્વતી ॥ માતા જેવી બધી લલિત
લલિત કળાઓ શિખવી. કલાનું

કૃષિ અને
પશુપાલન :

મૂંગા પ્રાણીઓને ધૂંસરીમા જોડીને કામે લગાડવાનું મેં શિખવ્યું. તેમની મદદથી માણસને થોડું કામ કરવું પડે તેથી પ્રાણીઓને મેં ગાડામા જોડ્યાં. ઘોડાને ગાડીમાં જોડ્યા ને તેથી ધનવાન લોકો મગરમ થવા લાગ્યા.

વહાણ-
વટાનું જ્ઞાન :

ખલાસી લોકોનો ધંધો-પાણીનાં તોફાનમા ઉજળવું-સઢશ્પી પાખોથી જીવું-એ બધું માણસને મેં શિખવ્યું છે. માણસના હિત માટે મેં આવાં આવાં સાધનો યોજ્યા, પણ મને દિલગીરી થાય છે કે મારા દુઃખ મટાડવા કોઈ સમર્થ નથી !

—“ ગ્રેમીથીયસ વિન્કટસ ”

સી. ઇ. રોબિન્સન કૃત અંગ્રેજી ભાષાતરમંથી

૯ સોફોકલીઝ

(અ) કર્તવ્ય સાથે અથકામણુમાં આવે તે પ્રેમ.

પ્રેમનાં
કારસ્તાન :

“ હે પ્રેમ, તું લૂટના વિભાગ પાડતો વિજેતા છે. કોઈપણ મરણાધીન માણસ તારી ઘેલછાથી મુક્ત રહી શકતો નથી. કુમારિકાના હૃદયમાં તારાં જાગરણુ-વ્રતો સર્જાય છે, ને તું સમુદ્રના મોજાં ઉપર તથા ટેકરીઓનો ખીણુમા પણ મળી આવે છે. તું તારી જાળ પર્યુંકૂટીમા પણ પાથરે છે. તેં ન્યાય તથા સત્યને પણ તારા પાશમાં લીધાં છે. તારી ઇચ્છા પ્રમાણે તેઓ કામ કરે છે. તેં પતાપુત્ર વચ્ચે અકુદરતી વૈર જીભા કર્યાં છે.

પરણનારીનાં નેત્રમાંથી પ્રેમની જ્વાળા પ્રગટે છે; અને તેથી વિષયલંપટ માણુમ મગરૂચ થઈ હસે છે. પણ દયા મારા હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેથી આંસુની ધારા રોકી શકાતી નથી, તે વહે છે. તે પરણનારીને હું લક્ષ્મી કહ્યા તરફ જતી જોઉં છું; અને તે પ્રેમનું શયનગૃહ મરેલાઓનું રહેઠાણ છે એમ મને લાગે છે. —એન્ટિગોન.

પ્રેમ નહીં
પણ
કામનાં :

(આ) કાયદા વિષે.

જો કેાઇ માણુસ એમ માનતો હોય કે પોતે કાયદામાં અને તેના ઉપયોગમાં—શબ્દમાં તથા તેના વ્યાવહારિક પ્રયોગમાં—બહુ પ્રવીણ હોય અને તે માટે મગરૂચ થઇને રહે તથા દેવસ્થાનોને માન આપે નહિ, તો તેવા માણુસનું કમનસીબ તેની નજીક આવે છે. દુર્દેવથી આવેલા તેના અભિમાનનો બદલો આપોઆપ મળે છે.

કાયદાને
માન
આપવું :

પોતાના હાથ લાંચથી ખરાબ કર્યા સિવાય અને પવિત્ર ન્યાયને કહાંક લગાડ્યા સિવાય તેને જો લાભ મળતો હોય તેજ તેણે લેવો જોઇએ. હવેથી જો કેાઇ કાયદા જાણનાર આડા કામ કરશે તો તેને સ્વર્ગમાં જવાનો અધિકાર રહેશે નહિ. જો તે માણુસ બીજા માણુસોનો માનપાત્ર થાય તો હું દેવોની શા માટે આરાધના કરૂં? દેવોએ એવા મનુષ્યોને સજા કરવી જોઇએ ! —‘ઓડિયસ’

ન્યાય-
પુરુષ
જીવવું :

(ધ. ડી. એ. મોરશેડના ભાષાન્તર ઉપરથી)

૧૦ યુરિપીડીઝ

(ઝ) બદલો

પાપીને
સ્વર્ગ ન
ધટે :

શું તમે એમ ધારો છો કે પાપીઓ સ્વર્ગે જઈ શકશે ? શું તેમનાં નામો રાતાં પાનાં ઉપર લખાશે અને આખરે “જોવ” (ન્યાયી દેવ) ન્યાય કરતી વખતે તેમની ઉપર નજર નાંખશે ? જો ન્યાયી દેવ આપણાં પાપી કામ લખી રાખે તો આખું સ્વર્ગ તે માટે સાંકડું થઈ પડે એટલા બધાં પાપે જગત ઊભરાઈ જશે ! તે એકલો બધાને સજા કરવા માટે પણ પૂરતો થશે નહિ ! આપણી આસપાસ આ જગતમાં જ ન્યાય છે. તમે જરા નજર કરશો તો દેખાશે.

—જે. એ. સામ્સોન્ડઝ.

(બા) નીતિ અને સૂગ

રક્તપાત
સર્વત્ર
બ્રહ્મ છે :

દેવીની શ્રીલક્ષ્મીની દલીલો હું જુદી પાડું છું. તે દેવી એમ કહે છે કે ‘જો માણસ લોહીનો સ્પર્શ કરે, મરેલા શબને અડકે અથવા પ્રસૂતિ થયેલી સ્ત્રીને અડકે તો મારો યજ્ઞકુંડ બ્રહ્મ થઈ જાય !’ સારે દેવીનો યજ્ઞ, માનવીનાં બલિદાનના લોહીથી નીતરતો હોય તે દેવીને ગમે છે ? ઝીંપસની પત્ની લેટો (Leto) આવી મૂર્ખાઈ શરૂ કરે, તે હું માની શકતો નથી.

જગતની
માતા
બાલકના
બલિદાનથી
ન રીઝે :

દેવેલસના માનમાં જે ભોગ અને મહોત્સવ થાય છે તે રાક્ષસી છે—જુદાઈ છે. બાળકનાં માંસથી દેવદેવીઓ વળી પ્રસન્ન થાય ? પાપી અને ખૂની લોકો

પોતાનો દૂર અપરાધ દેવદેવીને માથે ઢાળી પાડે છે,
પણ માની શ્યો કે પવિત્ર દેવો કદાપિ અન્યાય કે
પાપ કરે જ નહિં !

—“ ઇશીજીનીયા ઇનટોરિસ ” ૩૮૦-૩૮૧.

(સી. ઇ. રોબિન્સનના ભાષાંતરમાંથી)

(૬) ત્યજાયેલી પત્ની

“ તારી સાથે સમુદયાત્રા કરવા માટે મેં માઈ
ઘર અને મારા માતૃપિતાને સજી દીધાં ! પરંતુ હું
વધારે ચંચળ અને અસ્થિર નીકળ્યો. મને તેં
છેતરી છે. મારો આ હાથ જે તેના હાથમાં
મેં મેળવ્યો હતો ને મારા આંખે જે સુમ્મન લીધા-
દીધા હતાં તે બધું જ વ્યર્થ ગયું છે ! તમારા
સોગંદ ધૂળમાં મળી ગયા છે. હું તેને મિત્ર તરીકે
ગણીશ જેથી તે વધારે હલકટ દેખાશે.

ત્યજાયેલી
પત્નીના
હૃદયાર :

તું મને કહે, હવે હું ક્યાં જાઉં ? પિતાને
ઘેર ? સગાને ઘેર ? અરે ! તે સહુ તારે માટે
મારાં દુઃખન થયાં છે. તે સહુ, એ વખત પહેલાં
મારાં મિત્ર હતાં; પરંતુ તે સહુની પ્રીતિ ખોધને,
તારા જેવાનો પ્રીતિ કરી તે માઈ કમભાગ્ય ! હે
મારા આદર્શપતિ ! મારા જેવી સ્ત્રીને મરતી
બચાવીને પાછી તું મને ત્યજી દે છે ! ને હવે
તારી માથુકને તું મારી વાત કહીશ ?

પત્નીની
નિરાધારી :

હુઆઓ
કેમ
જાળખાય?

અરે હાજવાન, સોનાં રૂપિયે ખરાં ખોટાં સમજ-
વાની નિશાનીઓ તેં રાખી છે; પરંતુ હુઆઓને
પરખવાની કાંઈ પણ નિશાની તેં રાખી નથી ? ”

—મીડીઆ. ૪૮૪-૫૧૯

(સી. ઇ. રોમિન્સનના લાપાન્તર ઉપરથી.)

૧૧ ઓરિસ્ટોફેનીઝ

જૂઠું અને નવું શિક્ષણ :

એથેન્સમાં
પહેલાનું
શિક્ષણ :

અસહના વખતમાં એથેન્સમાં પ્રતિષ્ઠા અને ગણ-
પાળવામાં દરેક યુવક બહુ કાળજી રાખતો હતો;
સંયમ અને શિસ્તનું સુંદર પાલન થતું હતું. પ્રથમ
તો વિદ્યાર્થીઓને અમુક જગ્યાએ હાજર રહેવાની
ફરજ પાડવામાં આવતી. અને ત્યાંથી તેઓ એથેન્સ-
માં ગાતા ગાતા અને કૂચકદમ કરતા પ્રવેશ કરતા
હતા. વરસાદ પડે કે બરફ પડે તોપણ આ શહેરના
બધા જ ડોકરાઓ ધણે દૂર જઈને જૂનાં પ્રાચીન
ગીતો ગાતા ગાતા પાછા એથેન્સમાં આવતા.
તેઓ અમુક લશ્કરી નિયમ પ્રમાણે સાથળો (બંધો)
સાથે સાથે રાખીને કદમ લેતા હતા; અને એથેન્સની
દેવી “ પેલાસ એથેન”ની પૂજા કરવાનાં કવિતો
બોલતા, અથવા કેટલીક વાર તો અસહના વીરપુરુષોનાં
વીરત્વનાં ગુણગાન કરતા હતા. જે લોકોએ
મેરથોનના ખૂનરૈણબરેલા યુદ્ધમાં પ્રાણ ખોયા હતા
તેમની હિંમતના માન કરતા હતા.

હવે, તો નાનો છોકરો હોય તે પણ માણસ જેવા શિક્ષણના કપડાં પહેરતાં શીખે છે અને જ્યારે ‘પોનાથેનીઆ’ ધ્યેયમાં તરફ આવું છું ત્યારે તેઓ નાચતા અને ગમન કરતા પરિવર્તન, ચાલ્યા જાય છે. “વેલાસ” ને હવે કોઈ માન આપવું નથી. તમારે સુખી થવું હોય તો મારી સલાહ માનો.

મેળાપના સ્થળો અને સ્નાનગૃહો તજી દો. વિલાસ આધુનિક ખોટા રિવાજ છોડી દો; તેવાં કામો કરવા તજી દો. એ શરમભરેલું છે. જ્યારે કોઈ વડીલ પુરુષને દેખે ત્યારે તેને માન આપવા જીભા થજો. પ્રેમથી અને પવિત્રતાથી તમારા માતાપિતાને પૂજો-તેમની આરાધના પાળો અને ખરી નમ્રતાનું પ્રતિબિંબ તમારા અંતઃકરણમાં પાડો.

—“કલાઉઝ” ૯૬૧.

(બી. બી. રોજર્સ કૃત ભાષાન્તર ઉપરથી)

મેક્ષેનોફોન સોક્રેટિસ વિષે—

સોક્રેટિસ સ્વર્ગીય ઈચ્છાથી વિરુદ્ધ કાંઈ કામ સોક્રેટિસ કરતો નહિ તે એવો ન્યામી અને અદલ ઈસાફવાળો સબધી હતો કે તે કોઈનું ખરાબ કરતો નહિ. તેણે એવો પ્રમાણપત્ર સંયમ કેળવ્યો હતો કે પોતાને ન ગમે તેવો કંઈકે અનુભવ છોડીને, બીજા પ્રકારના મીઠા અનુભવ કરવાનું તાકતો નહિ. તે ઝાલો હતો. હંમેશાં સર્વોત્કૃષ્ટ વાત સમજીને તે પ્રમાણે

તે વર્તતા હતા. તેને અમુક વિવેકશક્તિ પ્રમાણે કામ કરવાની કુદરતી ટેવ પડી હતી. તેથી હર-વખત નિર્ણય કરવાની તેને જરૂર નહોતી રહેતી. પોતાના સંયમમાં હંદ હોવાથી બીજા લોકો ઉપર એ પોતાની છાપ પાડતો. તેમની પરીક્ષા કરતો અને તેમની જૂલ દેખાડીને તેમને સદ્ગુણના માર્ગમાં દોરી લઈ જતો. આ બધાં કામોમાં તે માનવજાતની પરિપૂર્ણતાનો નમૂનો હતો.

શક્તિ-
શાળીને
શિક્ષણની
હિમાયત

જેમનામાં કુદરતી બદ્દીસો વધારે પ્રમાણમાં હતી તેમને એ ખૂબ સમજાવતો કે તેમણે અવરય કેળવણી લેવી જોઈએ. તે એમ કહેતો કે ભાગ્યે કાટિના વીરપુરુષોને જો બચપણથી પાંચાળ્યા હોય તો જ તેઓ ધણા ઉપયોગી થાય છે, નહિ તો તેમની શક્તિઓ આડે માર્ગે વહી જવાથી, તેઓ નકામા અથવા ભયકર થાય છે ચિકારી કુતરાનું પણ તેમ જ છે. બચપણથી કેળવણી મેળવે તો જ તેઓ સારા થાય છે, ન કેળવાય તો નકામા અને જંગલી રહે છે.

છુદ્ધિશક્તિ
ને યોગ્ય
વિકાસ
માર્ગે
આપો

શુ કરવું તે ન સહે ત્યારે ધણા માણસો આડે રસ્તે જતા શિખે છે. પછી તેઓ ઉદ્ધત અને ગર્વિષ્ઠ બને છે, અને સુધરતા નથી. જેઓ જન્મથી જ શ્રીમન્ત કુટુંબના હોય છે તેઓ એમ માને છે કે ધનથી અંજાઈ જઈને બધા લોકો તેમને જરૂર માન આપશે; માટે સદ્ગુણી થવા તેઓ પ્રયત્ન કરતા નથી. એવા લોકોને સોફિસ્ટિક કહેતો કે :—

‘જે માણસ ગુણવિનાના ધનવાનને માન આપે ધનવાન
છે તે માણસ મૂર્ખ છે; અને એવા લોકોનાં મન નહિ કરતાં
મમજનારા ધનવાન પણ મૂર્ખ ગણાય છે. ‘જે જે ગુણવાન
ધનથી તે ધનથી મળે છે’ એ માન્યતા જ ભૂલ- ચડે :
બરેલી છે.

—“મેગોરાખીલા” પુસ્તક ૪, ૧.

(જે. એસ. વોટ્સન કૃત બાષાન્તરમાંથી)

૧૩ પ્લેટો

(ઝ) સ્વર્ગીય સુન્દરતા :—

હું માનું છું કે જે કોઈ વસ્તુ સુંદર હોય તો તે આદર્શ
આદર્શ સુન્દરતાને મળતી આવે છે. માટે જ તે સૌન્દર્ય :
સુંદર છે. અમુક વસ્તુ તેના રંગ અથવા આકારથી
સુંદર છે એમ તમે કહેતા હો તો હું તે વાત માનતો
નથી. મને તે ખૂબ મૂંઝવે છે. પણ એટલું ખરું
છે કે જે વસ્તુ આદર્શ સૌન્દર્યને મળતી આવે તે જ
સુંદર છે; અને આ આદર્શસમ્બન્ધ દેખાય ત્યારે જ
હું અમુક વસ્તુને સુંદર કહું છું.

—‘ફીડો’

તરફ જવું જોઈએ: કેમકે સ્વર્ગમાં જવાથી ઇશ્વર જેવા થવાય છે.

ઇશ્વર
શુદ્ધ અને
મુક્ત છે :

ઇશ્વરના જેવા થવું એટલે સારા, પવિત્ર, ન્યાયી અને પ્રાણ થવું. ઇશ્વર કોઈ રીતે અન્યાય કરતો જ નથી; તે તો ન્યાયમૂર્તિ છે. જે માણસ ધણો ન્યાયી હોય તે તેના જેવો છે—આમ સમજવામાં જ ખરે જણાવ્યું છે, ખરો સદ્ગુણ છે—આ વાતનું અજ્ઞાન તે મૂર્ખતા અને પાપ કહેવાય. —“થીએટલમ” ૧૭૬

(૬) સૃષ્ટિનો સર્જનહાર ભલો છે—દેખી નથી :

ઇશ્વર
રાગદ્વેષથી
ખર છે :

આ જગતના સર્જક પિતાને ઝોજખવો મુશ્કેલ છે; તેને ઝોજખી બીજાને તેની સમજ પાડવી તે વળી સૌથી વધારે મુશ્કેલ કામ છે. આ દૃશ્ય જગત ઇશ્વરે શા માટે બનાવ્યું છે તે હું સહુને સમજાવું છું. તે પોતે ભલો—સત્ સ્વરૂપ છે; તેનામાં દ્વેષ નથી, દ્વેષથી તે રહિત હોવાથી તેણે બધી વસ્તુઓ પોતાના જેવી જ બનાવી. ત્યાં સુધી બધું સારું હતું. દ્વેષ ન હોતો.

ખર વસ્તુ-
ઓનું
સર્જન :

તેણે બધી દૃશ્ય વસ્તુઓ સ્થિર સ્વરૂપમાં સર્જી નહોતી; અમુક યોજના સિવાય આમ તેમ આલ્યા કરે તેવી અતિમાન વસ્તુઓ પહેલાં ઇશ્વરે બનાવી, પછી તે ગેરબ્યવસ્થામાંથી તેણે અમુક યોજના સ્થાપી—ધડી કાઢી

બુદ્ધિ-
સંમત
વસ્તુઓ :

વિચાર કરતા તેને એમ લાગ્યું કે બધી તર્કસંમત (Rational) વસ્તુઓ તર્કવિરુદ્ધ વસ્તુઓ

(Irrational) કરતાં વધારે સારી છે; અને તર્ક (વિવેક બુદ્ધિ) માન સજીવન પ્રાણીઓના આત્મામાં જ રહી શકે છે.

પત્રી તેણે આત્મામાં બુદ્ધિ (તર્ક)ની સ્થાપના મનુષ્યોમાં કરી; અને આત્માની સ્થાપના શરીરમાં કરી જેથી બુદ્ધિ-તેનું કામ આ જગતમાં સૌથી સુંદર થઈ શકે. શક્તિની તેથી આપણે કહી શકીએ કે હિંમતી યોજનાથી એક વિશેષતા: વિવેકશક્તિવાળો આત્મા, સજીવન શરીરમાં મૂકવામાં આવ્યો.

— ‘ દાષમીસ. ’ ૨૭.

(૬) સત્ એટલે શું ?

દૃશ્ય અને યાત પદાર્થોને જે સત્ય સ્વરૂપ આપે ‘ સત્ ’ છે અને યાતાને યાન મેળવવાની શક્તિ આપે છે તે એટલે શું? ‘ મત્ ’ કહેવાય છે. જેટલે અંશે સત્ય અને વિદ્યાન યાનમાં પરિણમે છે તેટલે અંશે તેઓ સત્ ઉપર અવલમ્બે છે. સત્ય અને યાન બેઉ સુંદર છે, તેથી એ સત્ પણ સુંદર છે—એટલું જ નહિ પણ વધારે સુંદર છે. પ્રકાશ અને આપણી નજર—બેઉ સૂર્ય જેવાં છે—તો પણ તેઓ પોતે જ સૂર્ય નથી, તેમ જ સત્ય અને યાન બેઉ સત્ જેવાં ધારી શકાય; પણ તેઓ પોતે જ સત્ નથી; કેમકે સત્ ધણું ઊંચું તત્ત્વ છે.

આનન્દ એ સત્ નથી. હવે, ઉપર કહેયો દૃષ્ટાન્ત સત્ જગ વધારે આગળ લંબાવીએ : સૂર્ય બધા દૃશ્ય જગતથી પદાર્થોના પોષણ માટે તથા સ્વરૂપમાન માટે સમર્થ બિન્ન છે :

છે:—અને બધી વસ્તુની ઉત્પત્તિ કરે છે; અગર જો કે એ પોતે જ ઉત્પત્તિ નથી. તેમ જ સત્, બધી વસ્તુના જ્ઞાન પોષણ અને સર્જન માટે છે. પણ તે પોતે અમુક સારભૂત વસ્તુ (Essence) કે સર્જન નથી. સત્ તો સર્જન કરતા ય જીંચું છે.

—“ રિપબ્લીક ” પુસ્તક ૬.

(૩) સત્ અને અસત્:—

સત્
અને
અસત્:

જે જે વસ્તુ વિનાશકારક છે તે ‘ અસત્ ’ કહેવાય છે; અને જે જે વસ્તુ રક્ષણ કરનારી તથા પ્રાયશ્ચકારક હોય તે ‘ સત્ ’ કહેવાય છે. આંખોને આંખના રોગ લાગુ પડે છે. શરીરને શરીરના રોગો લાગુ પડે છે; બનાજમાં ધનેડા થતાં સડો પેસે છે; લોહું ને ત્રાણ કટાય છે : તેને કાટ ખાય છે, ઓટલે કે દરેક વસ્તુ તેને લગતા કાંઈક સડાથી નાશ પામે છે. આ સડાથી તે તે પદાર્થોને નુકસાન થાય છે; જો તે એવી કોઈ રીતે નાશ પામે નહિં તો બીજી રીતે તેનો નાશ થવાનો સંભવ નથી; કેમકે સત્ તત્ત્વ કોઈનો નાશ કરતું નથી. જે સત્ નથી અને અસત્ નથી એવું તત્ત્વ કોઈનો નાશ કરતું નથી.

નાશવંત
તે અસત્.

તેથી હાલ અસ્તિત્વ ધરાવતી બધી વસ્તુઓમાં જે વસ્તુ નાશ પામે તેવી લાગે તેમાં અસત્નો પ્રવેશ થયો હશે. તે તેને નુકસાન કરશે; પણ તેનો છેક વિનાશ કરશે નહિં એમ આપણે માની શકીએ.

—રિપબ્લીક પુસ્તક ૧૦

(ક) ખરું તત્વજ્ઞાન :—

ત્યારે હું નાનો હતો ત્યારે મને ભૌતિક (પ્રાકૃતિક) જ્ઞાન મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ હતી. દરેક વસ્તુનું મૂળ કારણ સમજવાનું કામ થઈ રહ્યું હતું. અમુક વસ્તુ શા માટે જન્મે છે ? ટકી રહે છે ? અને નાશ પામે છે ? હું હંમેશાં સમજવા પ્રયત્ન કરતો કે સજીવન પ્રાણીઓ ઠંડી અને ગરમીના આશ્પીલવનથી ઉત્પન્ન થતાં હશે ? અને લોહીથી, હવાથી કે અગ્નિથી આપણે વિચારશક્તિ મેળવતાં હોઈશું ?

મથાતો
તત્ત્વ-
જિજ્ઞાસા ।

અથવા માત્ર મગજશક્તિથી જ આપણે સાંભળવાનો, જોવાનો, જ્ઞાન મેળવવાનો અને અભિપ્રાય બાંધવાનો અનુભવ કરીએ છીએ ? યાદશક્તિ, જ્ઞાન, વગેરે બાબતો માત્ર શાંત મગજ ઉપર જ અવલંબે છે ?

ઇદ્રિયો
હૈંની
આજ્ઞામાં
છે ? :

એક દિવસ મેં એક માણસ પાસેથી તે વિશે સાંભળ્યું; તેમાં તેણે “ એનેએગોરસ ” ના પુસ્તક ઉપરથી મને કહ્યું કે માણસમાં મન છે તે જ આગાહી કરે છે; અને દરેક વસ્તુનું કારણમાત્ર મન છે. આ સિદ્ધાન્ત મને ગમે છે. પછી મેં વિચાર કર્યો કે જો મન, બધી વસ્તુઓ ઉપર કાબુ ધરાવે તો તે દરેક વસ્તુને બરાબર જાણવી શકે. વસ્તુઓની ઁષ્ટ જાણવણી કરવી એ જ કામ મન કરે છે ? તો અમુક વસ્તુઓ શા માટે છે અને બીજી કેમ નથી

મન
મનુષ્ય-
માત્રની
ક્રિયાશક્તિ:

કારણ કોઈ મને સમજાવવા તૈયાર હોય તો હું
સમજવા તૈયાર છું; પણ આ બાબત હું પોતે
સમજી શકતો નથી, અને બીજું કોઈ મને આ બાબત
સમજાવી શકતું નથી.

—ફીડા

(૫) સુપ્રજનશાસ્ત્ર

વીશ વર્ષની ઉંમરે સ્ત્રી જુવાન થાય છે અને ત્રીશ વર્ષની ઉંમરે પુરુષ જુવાન થાય છે તે બાબતમાં તમે મારી માથે એકમત થશો. સ્ત્રીએ વીશથી ચાળીસ વર્ષ સુધી પ્રજા અથવા સંતતિ ઉત્પન્ન કરીને રાજ્યને સોંપવી; અને માણસે પચાસ વર્ષ સુધી સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ ચાલુ રાખવું. ઉપર કહેલી વીશ વર્ષની ઉંમરથી નીચેની સ્ત્રી અને ત્રીશ વર્ષની ઉંમરથી નાનો પુરુષ આ કામમાં વચ્ચે પડશે (પ્રજા ઉત્પન્ન કરશે) તો રાજ્યના કાયદાવિરુદ્ધ કામ કરવા બદલ તેને સજા થશે.

સુપ્રજન
માટે
નિયમન :

હમ સંબંધી દરવાના યદ તથા બલિદાન જેવી ધાર્મિક ક્રિયાઓ વગેરે લાજીને અંધકારમાં જ જો સંતતિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તો સમાજ છિન્ન-લિન્ન થઈ જાય; અને છોકરાઓ માતપિતા કરતાં વધારે બળવાન જન્મે નહિ. માટે આ નિયમ લાગુ પાડ્યા છે. માણસ ઉંમરલાયક હોય અને ધર્માધિકારી (મેજસ્ટ્રેટ)ની પરવાનગી સિવાય-ધાર્મિક ક્રિયા કર્યા સિવાય—તે કોઈ સ્ત્રી સંતતિ

અ-
વિવાદિત
સંબંધની
અપવિ-
ત્રતા :

તેની સમજૂતી મન આપી શકશે ? મને લાગે છે એ સઘળું જ મન ઉપર આધાર રાખે છે.

મન કંઈ
આખરી
સત્તા નથી :

જગતમાં સહુને માટે શ્રેષ્ઠ સમજવા જેવું શું છે તથા સાધારણ શું છે તે બધું મને તેણે સમજાવ્યું. પછી મેં તે એ પડી તેની પાસેથી લીધી અને જગતમાં સહુને માટે શ્રેષ્ઠ શું છે તે મેં વાંચ્યું. તે વાંચ્યા પછી મારી બધી ઉર્જા વળ આશાઓ ધૂનમાં ગઈ; કેમકે, લેખકે મનની ખરી કિંમત કરી ન હતી; અને જગતમાં વસ્તુઓની વ્યવસ્થા કેવી રીતે થઈ તેનું કારણ આપ્યું નહોતું. “ માણસમાં ઢાઢકાં, માંસ, સ્નાયુઓ અને લોહી વગેરે છે તેથી જ માણસ વિચાર કરે છે; પરંતુ શું શ્રેષ્ઠ છે તે સમજીને તે વિચારતો નથી. ”—આ પ્રમાણે કહ્યું હોય તો આ સિદ્ધાન્ત છેક શિથિલ પડી જાત.

જગતનું
આધાર-
બિન્દુ
કયું ? :

એક માણસ એમ કહે છે કે પૃથ્વીની આસપાસ એક આધારબિન્દુ છે અને તેથી જ પૃથ્વી અડગ (અચલ) ટકી રહે છે. તે આધારબિન્દુ એટલે સ્વર્ગ. ખીન્ને માણસ એમ કહે છે કે આ પૃથ્વી ચપટી અને સપાટ થાળા જેવી છે. તેની નીચે હવાનો અપાર સમુદ્ર છે તેમાં તે ટકી રહી છે.

દિવ્ય
તત્ત્વની
સત્તા :

પણ આ પૃથ્વીની આસપાસ એક દિવ્ય તત્ત્વ છે અને તેની અપાર સત્તાથી આ જગત નભે છે એમ કોઈ કહેતું નથી. સત્તી સત્તા ઉપર જગત ટકી રહ્યું છે એમ તેઓ વિચારી શકતા નથી. આવું

કારણ કેાઇ મને સમજાવવા તૈયાર હોય તો હું
અમજવા તૈયાર છું; પણ આ બાબત હું યોતે
સમજી શકતો નથી, અને બીજું કેાઇ મને આ બાબત
સમજાવી શકતું નથી.

—ફીડા

(૫) સુપ્રજનશાસ્ત્ર

વીશ વર્ષની ઉમરે સ્ત્રી જુવાન થાય છે અને ત્રીશ
વર્ષની ઉમરે પુરુષ જુવાન થાય છે તે બાબતમાં તમે
મારી સાથે એકમત થશો. સ્ત્રીએ વીશથી ચાળીસ
વર્ષ સુધી પ્રજા અથવા સંતતિ ઉત્પન્ન કરીને રાજ્યને
સોંપવી; અને માણસે પચાસ વર્ષ સુધી સંતતિ
ઉત્પન્ન કરવાનું કામ ચાલુ રાખવું. ઉપર કહેલી
વીશ વર્ષની ઉમરથી નીચેની સ્ત્રી અને ત્રીશ વર્ષની
ઉમરથી નાનો પુરુષ આ કામમાં વચ્ચે પડશે
(પ્રજા ઉત્પન્ન કરશે) તો રાજ્યના કાયદાવિરુદ્ધ કામ
કરવા બદલ તેને સજા થશે.

સુપ્રજન
માટે
નિયમન :

લગ્ન સંબંધી કરવાના યગ તથા બલિદાન જેવી
ધાર્મિક ક્રિયાઓ વગેરે લગ્નને અધિકારમાં જ જો
સંતતિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તો સમાજ છિન્ન-
લિન્ન થઈ જાય; અને ધોકરોઓ માતૃપિતા કરતાં
વધારે બળવાન જન્મે નહિ. માટે આ નિયમ
લાગુ પાડ્યા છે. માણસ ઉમરલાયક હોય અને
ધર્મોપધિકારી (મેજસ્ટ્રેટ)ની પરવાનગી સિવાય-
ધાર્મિક ક્રિયા કર્યા સિવાય-તે કેાઇ સ્ત્રીથી સંતતિ

અ-
વિવાહિત
સંબંધની
અપવિ-
ત્રતા :

ઉત્પન્ન કરે તો તે હંડને પાત્ર થાય છે; કેમકે એવી સંતતિ અપવિત્ર ગણી શકાય છે; અને તે સમાજની પડતી સૂચવે છે.

—રિપબ્લીક, પુસ્તક ૫

(વે) ખર્ચ સૌન્દર્ય :—

અમર
સૌન્દર્ય :

શુદ્ધ, સત્ય, અને અમર સૌન્દર્ય જે જગતમાં નાશવંત માનવ વસ્તુઓથી અઢીઆતું છે તે જોવાને માણસને આંખ હોત તો કેવું સાઈ? ત્યાં દષ્ટિ રાખીને, સાચા દિવ્ય (Divine) સૌન્દર્ય સાથે વાર્તાલાપ કરીને આ જગતમાં તેવું જ દિવ્ય સૌન્દર્ય સર્જવાની શક્તિ માણસમાં હોત તો કેવું સાઈ? માન-સિદ્ધ દષ્ટિથી આતું સૌન્દર્ય જોવા — સૌન્દર્યની મૂર્તિ માત્ર નહિ—પણ સત્ય સૌન્દર્ય જોવા અને સાચો સદ્ગુણ વિકસાવવા અને ધર્મશરના મિત્ર યદ્ય મર્ત્ય-મૃત્યુ અમર થવા માણસમાં શક્તિ હોત તો કેવું સાઈ?

—“ સિમ્પોસિયમ ”

(જો) સૌકેટિસ માતની સાથે થાય છે :—

જીવવાની
નિશ્ચિત
અવધ :

“ મારા મિત્રો ! તમે પણ આ બાબત તમારી દષ્ટિ સમક્ષ રાખજો. ને તેને સત્ય માનજો કે ભલા માણસને આ જગતમાં આશિષ કાઢી શકતી નથી, મૃત્યુ સમયે તેમનો બચાવ પરમેશ્વર કરે છે. મારું આ નસીબ—જે મારે માથે આવી પડ્યું છે—તેમાં ધર્મશરી સંકેત છે. હવે મારે, મારું કામ છોડી જવું એ જ ખાસ જરૂરનું છે; તેથી જ મને પાછો

આ જગતમાં જીવતો રાખવા માટે કંઈ લખાણ આપું નથી : જેમણે મને માતની સજા કરી છે તેમને માટે મારા મનમાં વૈરભાવ પ્રગટતો નથી.

મારી ઉપર આરોપ લાવીને મને સજા કરાવવામાં તમનો એવો વેર લેવાનો ઉદ્દેશ નહોતો. પરંતુ તેઓ ધારતા હતા કે તેઓ મને કંઈક નુકસાન કરી શકશે, -આવો હેતુ રાખવા માટે તેઓ નિન્દા-પાત્ર છે. ચતુઓ સાચાને કંઈ ન કરી શકે :

મારા મિત્રો, એક વાત યાદ રાખજો. મારા પુત્રો મોટા થાય ત્યારે તેઓ ભલામણ તજી દહને ધનનો લોભ રાખે તો તમે તેમને સજા કરજો. જ્યારે તેમનામાં કંઈ જ લાયકાત ન હોય છતાં જ્યારે તેઓ લાયક છે એમ પોતાને માને ત્યારે તેમને સજા કરજો. "મેં" પણ એવી જ રીતે તમને નમ્રતાના પાઠ શિખવ્યા છે. જો તમે આમ કરો તો જ મારી તરફ એને મારા પુત્રો તરફ સાચી ફરજ તમે જાળવી છે, એમ કહી શકાય. પુત્રોની ખાનદાની માટે કાળજી :

પણ હવે-જવાનો વખત થયો છે. હું મરણ પામું છું-તમે જીવશો. આપણામાંથી કેણુ સારે ઠેકાણે જાય છે, તે ધનુર સિવાય બીજું કંઈ જાણતું જ નથી ! " આખરી વિદાય

—ક્રિટો

(ઇ. સ. પૂર્વે ૩૮૪-૩૨૨)

૧૪ એરિસ્ટોટલ

(અ) સુખતું સાચું સ્વરૂપ :—

સુખતું
સાચું
સ્વરૂપ :

યુદ્ધ-જો કે રાજનીતિમાં, ખાનદાનીમાં અને પ્રજાવમાં જિંચું તત્ત્વ મળ્યાય છે, અને કોઈ વાર સર્વ પ્રવૃત્તિ પણ મળ્યાય છે—તોપણ તેનો હેતુ જેમ યુદ્ધ કરવામાં જ પૂરો થઈ જતો નથી; તેમ જ શુદ્ધ-શુદ્ધિ (તર્ક) માત્ર તર્ક કરવામાં જ લક્ષ રાખતી નથી; પણ તેમાં એક એવો આનંદ છે જે માત્ર શુદ્ધશુદ્ધિ નથી. શુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓ ઉપર જ આધાર રાખે છે એવી જાતનાં કામ કરવાથી માણસ માનવજાતને માથે આવી પડતાં સંકટોમાંથી બચી શકે છે. માનવજાતનું સંપૂર્ણ સુખ તર્ક અને આનંદમાં રહેલું છે; કલ્યાણ હંમેશાં સંપૂર્ણ હોય છે—અપૂર્ણ નહિ.

દેવીજીવન
જીવવામાં
સાચુંસુખ :

આવું જીવન સાધારણ માનવજીવનથી જિંચું હોય છે. માણસ ફક્ત માણસનાં શુભ ધરાવે છે એટલા જ ઉપરથી તે જીવી શકતો નથી. પણ તેનામાં કષ્ટક દિવ્ય તત્ત્વ હોવું જોઈએ; અને તે દિવ્ય તત્ત્વ તેના માનવસ્વભાવથી જિંચું હોવું જોઈએ. માણસમાં શુદ્ધશુદ્ધિ વધારે જિંચું તત્ત્વ છે; તેથી શુદ્ધશુદ્ધિ વડે પ્રેરાયલું જીવન સાધારણ માનવજીવન કરતાં જિંચું છે. જેઓ માણસને ફક્ત માનવીઓના સ્વાર્થ તાકવાનું કહે છે તેઓ સારી સલાહ આપતા નથી. જો માણસે જિંચા આદર્શ પ્રમાણે જીવવું હોય, અમરત્વ મેળવવું હોય

અને ખટું સુખ પ્રાપ્તું હોય તો તેને દિવ્ય જીવન જીવવાની તમન્ના હોવી જોઈએ.

—નીકોમેકીઅન નીતિશાસ્ત્ર.

(આ) રહેટા વિષે :—

પાષ્ઠયોગોપસના તત્ત્વજ્ઞાન પછી રહેટાની કૃતિઓ છુટું જ આવે છે. ઘણે અંશે એના મત સાથે મળતા આવતા હતા. આ બાબતમાં તે ઇટાલીયન લોકોથી છેક જ સ્વતંત્ર વિચારવાળો છે. બરજુવાનીમાં તે કેટલિસનો શિષ્ય થયો હતો અને હેરેકિટસના પંથમાં જોડાયો હતો. તે એમ માનતો હતો કે દશ્ય પદાર્થોનો પ્રવાહ હંમેશાં વધી કરે છે અને તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થતું જ નથી.

રહેટાની
કૃતિઓ :

પછી સોક્રેટિસ આવ્યો; તે માત્ર નીતિ વિષે વાતો કરતો હતો અને દશ્ય જગત વિષે વાત કરતો જ નહિં. પોતાની નીતિવિષયક ચર્ચામાં તે હંમેશાં સનાતન (Universal) સત્ય વિષે વાત કરતો હતો, અને અમુક વસ્તુની વ્યાખ્યા અથવા લક્ષણ બાધવાનું કામ તેણે પ્રથમ હાથમાં લીધું.

સોક્રેટીસની
વ્યાખ્યાન-
ત્મક ક્ષિત્તિ-
સુશી :

તેની પછી રહેટા આવ્યો તેણે કહ્યું કે એવા સનાતન મતો આપણી ઈન્દ્રિયોથી જોઈ શકાય તેવા હોતાં નથી; પણ જુદી જાતનાં હોય છે. એટલે સાચા વિચારોની ભૂમિકામાંથી તે જડે છે; અને એ સત્યો એવા છે કે તેમનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યા

રહેટાનું
અતીન્દ્રિય
જ્ઞાન :

સિવાય આ જગતના કોઇ પદાર્થનું જ્ઞાન થવું સંભવિત નથી.

—“ મેટાફીઝીક્સ ”—

“ અધ્યાત્મગાન ” અ. ૬.

(૬) ઉમદા મનવાળો માણસ :—

મહાનુભાવ
મનુષ્યનાં
લક્ષણો :

તે નાનાં જોખમોમાં ઊતરતો નથી; કેમકે થોડી જ વસ્તુઓ માટે તેને માન હોય છે. તે મોટા ભય સામે થઇ શકે છે; કેમકે એવે વખતે જીંદગી ત્યજી દેવી પડે તોપણ તે તૈયાર હોય છે. જીવનમાં કેટલાક એવા પ્રસંગો આવે છે ત્યારે તે હંમેશા ખીજા ઉપર ઉપકાર કરે છે; પણ પોતે ખીજાના ઉપકારમાં રહેતો નથી. ગર્વિષ્ઠ માણસનું એ જ લક્ષણ છે; તે કોઇ ચીજની માગણી કરતો નથી; તે ઉલટો ખીજાને આપે છે. તે ગર્વથી મતાધારીઓ સાથે અડગતાથી ઊભો રહે છે; પણ સાધારણ લોકો આમવર્ગ તરફ દિલસોજી રાખે છે.

નિયમપ્રિય
હતા
સ્વતંત્ર :

પોતાની પ્રશંસા કે ધિક્કાર દર્શાવવામાં તે હંમેશાં નિષ્પાક્ષ દિલવાળો હોય છે. તે જોલવામાં નીડર હોય છે કેમકે તે સાચો હોય છે. ખીજાની આસપાસ પોતાનું જીવન ચક્ષુરની જેમ ગોળ ફરતું રહે તે તેને પર્મદ પડતું નથી; કેમકે તેમાં પરાધીનતા રહેલી છે. તે જેનીતેની સ્તુતિ કરતો નથી; કેમકે મહાન વસ્તુ કયી છે તે તેને ખગર છે. પોતાને કોઇ અન્યાય આપે તો તે ડરતો નથી; ને તે માત્ર વાતોડિયો હોતો નથી. તે ધીમે પગલે ચાલે છે, ધીર ગંભીર

વાણીમાં બોલે છે અને એકધારી સચોટ રીતે બોલે છે.

—‘નીકામેકીઅન નીતિશાસ્ત્ર’ ૬-૩
(આદિશ્લોક લાપાન્તર આવૃત્તિ ઉપરથી)

૧૫ એપિકટેટસ

(અ) એપિક્યુરસ પોતે મોજશોખમાં પડ્યો નહોતો:

‘મારે માટે તો ખોરાકમાં રોટલી અને પીવાને પાણી જ જોઈએ. તેમાં કોઈ વાર હું તેમાં માખણ ઉમેરું છું ત્યારે, મને સંપૂર્ણ સંતોષ થાય છે. જે આનંદમાં અચાની વિષયલંપટ લોકો મળ માણે છે તે આનંદને હું ધિછાડું છું. જ્યારે મારી પાસે જવની રોટલી હોય છે તથા જવાર ઉકાળેલી હોય છે ત્યારે હું મારા ખાણાને ઝીંપસદેવ (મન્દ્રદેવ) ના ખાણા સાથે સરખાવું છું. આપણી સાદાર્થ આપણને નસીબના તડકા-છાંવડાથી નીડર બનાવે છે !

ત્યાગપ્રિય
એપિ-
ક્યુરસ :

—નીકામેકીઅન નીતિશાસ્ત્ર. ૧૪; ૧૦.

(આ) માનવજીવનનો ઉદ્દેશ આનંદ તે મોજ-એમ હું કહું છું ત્યારે જે આનંદ માટે (મોજશોખ માટે) ખીજા લોકો તરફ ડિયાં મારે છે, જેની ખીજા લોકો પ્રશંસા કરે છે અને જેની પાછળ તેઓ ભટકે છે—એ મોજશોખને હું આનંદ કહેતો નથી. શરીર કળટ ન સહેલું, મનમાં મુંઝામું જવું નહિ વગેરે હું સચવું છું. કુદરત જ્યાં સુધી આપણી સાથે છે ત્યાં સુધી આપણે આ નિયમ પાળવો જોઈએ.

સાચા
આનંદની
શોધ :

—નીકામેકીઅન નીતિશાસ્ત્ર. ૧૪; ૧

૧૬ ગ્રીક લોકોના ઉત્તરકાળમાં થયેલા વિચારો:-

વેરયાવાડા-
ની વિરુદ્ધ-
મા :

(જ) ડાયોક્રિસોસ્ટમ:- (ધરવીસનના સમય પછી)
વેરયાવાડા વિષે બોલતાં આપણે અચકાવું ન જોઈએ;
અને તે વાતમાં શંકા લાવી શરમાવાની જરૂર નથી.
કોઈ વ્યક્તિ ગુલામોની છોકરીઓ ને છોકરાઓના
શરીરોને અર્પણ કરે-તેમની સાથે ગમે તેવી છૂટ લે
તેની સાથે આપણે કોઈ સંબંધ નથી. રસ્તા ઉપર અને
ધર્માધિકારી (મેજસ્ટ્રેટ)ની દષ્ટિ પાસે, નગરજીવન
અને દેવજીવન પાસે, પવિત્ર વસ્તુઓમાં તેઓ ગ્રીક
લોકોના શરીર સાથે ગમે તેવો વ્યવહાર કરે છે તે
જોઈએ. તેઓ પહેલાં આવા દુષ્ટ આશયોથી મુક્ત
હતા. તેમને ઔયસદેવ (ઇન્દ્રદેવ) પ્રત્યે અને દેવી
હીરા (Hera) પ્રત્યે તેમને માન નથી.

વેરયાવૃત્તિ-
ની આજ્ઞા-
વિકા :

આવી જાતનો અયોગ્ય ક્રમાણી કોઈ રાજાએ
મંજૂર કરવી નહિં. જે દુર્યોધન પદ્મ વધી ગયો છે
તે ધીમે ધીમે દૂર થશે એમ માની તેની તરફ
બેદરકારી રાખવી નહિં. જો એ બદી દૂર કરવામાં
ન આવે તો તેનો પ્રચાર થયા જ કરે. ધર્મશ્રે દરેક
ગ્રાણ્યસને સ્વમાન આપ્યું છે; દરેકને શુદ્ધ સુદ્ધિ
આપેલી છે. જાત્યું સૈન્દર્ય અને હલકટપણું-એ
એ બે વચ્ચે રહેલો મોટો બેદ બધાં જોઈ શકે તો
કેવું સારું ?

—ગુલામોની પ્રતિષ્ઠા “ બાપણ ” ૭-૧૮૨-૪.

(બા) જીકા સોગંદ (આશરે ઈ. સ. ૧૦૦ માં)

“ રોગ મટાડનાર “ એપોતો ” ના સોગંદ લખને, એરલેપીઅસ અને હીજરીઆ તથા સર્વ દેવદેવીઓના સોગંદ લખને હું કહું છું કે મારા કુલની પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણે હું આ સોગંદ અને કરાર પાળીશ. આરા કરીને, બાષણ કરીને અને દરેક રીતે હિપદેશ આપીને હું મારા પુત્રોને વૈષક્રીય વિદ્યાનું જ્ઞાન આપીશ. મારા ગુરુઓના પુત્રોને હું તેવું જ જ્ઞાન આપીશ. બીજાં કોઇને નહિ આપું.

જીકા
સોગંદ:

“ મારા દર્દીઓને હું મારી શક્તિપ્રમાણે પથ્ય પળાવીશ અને દવા આપીશ : કાંઈ જ નુકસાનકારક દવા નહિ આપું. કોઈ મને લક્ષ્યાવે તોપણ હું કોઇને મારવા ઝેરી દવા આપીશ નહિ. કોઈ ઝીને ગર્ભપાત કરવાની દવા હું આપીશ નહિ. મારા ધંધાની પવિત્રતા હું સાચવી રાખીશ ને પવિત્ર જીવન ગુજારીશ. જે જે ધરમાં હું પ્રવેશ કરીશ ત્યાં માદાની સારવાર કરવા માટે જ જમશ. ત્યાં જમને કોઈ અધોગ્ય કામ નહિ કરે અને કોઈ ઝીનું અપહરણ નહિ કરે.

વૈદ્યની
પ્રતિજ્ઞા:

“ મારા ધંધાને અંગે જે કાંઈ મારા સંભળવામાં આવશે તે હું કદાપિ કોઇની ગુપ્તભેદ જોયવા માટે કહીશ નહિ. કેમ કે એવી બાબતમાં મૌન રાખવું જોઈએ, ત્યાં સુધી હું આ સોગંદ પાળું ત્યાં સુધી આ ધંધાનો પ્રયોગ મને કરવા દો તેમાં હું સુખી

વૈદ્યમાં
શિસ્ત-
પાલન:

યમ્ય, જો હું સોગદ તોડીને દુરાચાર કરું તો મારી ઉપર સંકટો આવી પડશે !”

૧૭ થીઓગનીસથી ચેલેડાસ સુધી ગ્રીક વિચારોમાં રહેલી નિરાશા —

નિરાશાના
વિચાર.

જગતમાં જન્મ ન થાય તે સૌથી સારું સૂચનાં
કિરણોનું અજવાળું જેવું જ નહિં; પણ કદાચ
જન્મ થયો તો પછી જેમ અને તેમ વહેલા યમપુરોના
દરવાજામાં જવું એ ઈષ્ટ છે

—ધીઓગનીસ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦

જન્મ
પર પરા

પહેલા હું નહોતો મારી ઉત્પત્તિ યમ. હું
જન્મ્યો છું. કાણ કહે છે કે હવે હું જન્મ પામ-
વાનો નથી ?

—(કર્તા અગાત)

શૂન્યમાં
વિરામ

અહુ જગત હસવા સરખું છે—અહુ ધૂળમાં મળી
જવાનું છે. અહુ શૂન્યમાં સમાપ્ત થવાનું છે.
આ અહુ અજ્ઞાનથી થયું છે.

—(ગેકન)

પ્રત્યક્ષ
અર્થ
શો ?

હું જગતમાં નવન જન્મ્યો છું અને નવન જ
જમીનમાં દગાઈ જવાનો છું—અધો ભેદ સ્પષ્ટ જોવા
છતાં હું શા માટે શ્રમ કરું ?

પેનેડાસ (૩૫૦ ઇ. સ. પૂર્વે)

૧૮ ઉત્તરકાલનો ઉદાસીન મત :—(Stoicism)

(ઇ. સ. ૧૨૧-૧૮૦)

ઇન્દ્રિયોની લાલસામાંથી છૂટવું, જીવસાના મૃત્યુ
જીવનમાંથી છૂટવું, મનની ભૂલોમાંથી છૂટવું અરથ શું ?
અને શરીરની પરતંત્રતામાંથી છૂટવું-એવું
નામ મૃત્યુ.

પ્રુથ મિળનમાં રહો. માણસોની મદદ અથવા અંતઃકરણ
તેમના સહવાસ ઉપર બહુ આધાર ન રાખો. નો આનંદ
બીજાની મદદથી આપણને થતો આનંદ બહુ કિંમતી છેક છે :
નથી. પોતાના અંતઃકરણથી જ નિષ્કપટી રહેવું;
બીજા પાસે જઈ સુધરવાનો વખત આવે જ નહિ
તેમ વર્તવું. જે બૂધ કરે તેનો દોષ જોઈ તેને
નમ્રતાથી ઉપદેશ આપો. જે તને વિજય ન મળે
તો તારી ભૂતનો જ દોષ કાઢ.

પ્રકરણ ૯ મું

ચાહુદી (હિબ્રુ) લોકોનું નીતિશાસ્ત્ર,

“ ઇસવરનો હર અંત કરણમાં લાગે ત્યારથી જ સાચા
હકાપણની શરૂઆત થાય છે.

૧

સેમાઈટ અરબી સમુદાય અને પર્શિયાના અખાતની આસપાસના
પ્રાચીન પ્રદેશમાં આરબ લોકો વસે છે. તેના વંશજો “ સેમાઈટ ”
ઈતિહાસ : (Semite) લોકો તરીકે જાણીતા થયા છે. આશરે ઇ. સ.
પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષો પહેલાં તેમણે ‘ મુમેર ’ અને ‘ અમ્મુ ’
પ્રાંતો છૂટી લીધા; અને બેબિલોનમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી.
તેમનો ઇ. સ. પૂર્વે ૨૧૦૦ જેટલા સમયમાં ‘ હમ્મુરાબી ’
પ્રથમ (Hammurabi) નામે પ્રથમ નીતિગ્રંથ એમના
નીતિશાસ્ત્ર : સાહિત્યમાં જન્મ્યો. આશરે આ વખતે જ ‘ કેનનાઈટ ’
નામના લોકોએ ‘ એમોરાઈટ ’ ઉપર વિજય મેળવ્યો.
અ. યાદગાર વિજયનું જ્ઞાન સેમાઈટ લોકોએ મેળવ્યું. પછી
એમણે ત્રીજો વિજય મેળવ્યો અને તેમાં જૂના સમયના

એબિડોન તથા ઇજિપ્તનાં રાજ્યોનો કેનાન (Canaan) નામે પ્રાન્ત તેમણે તાજે કર્યો. હમુરાબી વાંચવાથી આપણને અસહના સેમાઈટ લોકોનો અચ્છો ખ્યાલ આવે છે.

અને, “ટેલ-એલ-અમારના” [Tel-el-Amarna] નામે ઝોળખાતાં ધાર્મિક દરમાન વાંચતાં આપણને કેનાનના રાજ્યો તથા તેમના અધિપતિ ચક્રવર્તી રાજ્યો વચ્ચે ચાલેલાં લખાણોનો સારો ખ્યાલ આવે છે. તેમાં રખડતી જંગલી પ્રજાઓના જય વિષે તથા તેમનાં નાનાં નાનાં યુદ્ધો વિષે વારંવાર લખવામાં આવેલું છે; અને યાહુદી લોકો તથા તેમની મુખ્ય જાત ‘બેડેવન’ [Bedewin] એ વખતે રખડતી હાલતમાં રહેતાં અને ‘નોમડ’ (Nomad) તરીકે તેઓ ઝોળખાતા હતા. ઇજિપ્તના એકેશ્વરવાદી સાહુઓએ યાહુદી [Hebrew] લોકોનો ઉલ્લેખ ‘Habiru’ એ શબ્દ વડે કર્યો છે.

મોટા ભાગના લોકો તે સમયે ધણા દેવાની પૂજા કરતા; બૃહમથી દેવદેવીઓની માનતા રાખતા; જનકપટ અને એવા ખીજા જૂના બૃહમથી, લિંગપૂજાથી અને મનુષ્યપત્ની ઇશ્વર પ્રસન્ન થાય છે એમ માનતા. કેટલેક સ્થળે પુરાણા અવશેષનું ખોદકામ કરતાં એવા પુરાવા મળે છે કે ‘કેનાન’ પ્રાન્તના રહેવાસીઓ પિતૃપૂજામાં માનતા હતા અને પ્રેતને ભોજન આપી સંતોષ પમાડતા હતા. તેથી, તે સમયે તેમના નૈતિક આદર્શો વિકાસ પામ્યા હોય એવું ધારી શકાય નહિ.

આરંભકાળમાં આવેલા એ “કેનાન” લોકો પાસેથી હિબ્રુ લોકો ધણું શિખ્યા હતા—તેમાં કેટલુંક સારું હતું અને કેનાન પ્રજાના અનુવંશી.

૨

હિબ્રુ લોકોના ઇતિહાસને, આપણે નીચે પ્રમાણે ભાગ પાડી સમજાવી શકીએ :—

(૧) ઇ. સ. પૂર્વે આઠમાથી છઠ્ઠા સૈકા સુધીનો સમય છે તેને પયગમ્બર યુગ [Prophetic Period] કહીશું.

(૨) તે પહેલાંના કેટલાક સૈકાઓને એક જૂના યુગનામથી ઓળખાવી શકાય; અને

(૩) પયગમ્બર-યુગ પછીના યુગને ‘ નવા યુગ ’ તરીકે ઓળખી શકાય.

જૂના યુગમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦-૧૦૦ સુધીમાં હિબ્રુ લોકો જુદાં જુદાં ટોળાઓમાં આવીને, કેનાનમાં વસ્યા; તેના બે ભાગ થયા—એક દક્ષિણ તરફનું રાજ્ય અને બીજું ઉત્તર તરફનું રાજ્ય. તેઓનું એક ટોળું ઇજિપ્ત (Egypt) માંથી આવ્યું.

તેઓ ‘ યહવા ’ નામના દેવને મોક્ષદાતા (Saviour) દેવ તરીકે માનતા હતા. એ દેવ સંપૂર્ણ ન્યાયી અને નીતિમાન છે એવું નથી; પણ તેમના મતે તે યહવા પૃથ્વીપરનો દેવ છે. ધીમે ધીમે પવિત્રતાની

હિબ્રુ
ઇતિહાસ-
ના ત્રણ
યુગ :

જૂનો યુગ
ઇ. સ. ૫-
૧૪૦૦ થી
ઇ. સ. ૧૦૦

યહવાની
પૂજા :

કેટલુંક ખરાબ હતું. પણ હિંદુ લોકોમાં ઈશ્વર વિષે એવો મત હતો કે ઈશ્વરે હિંદુજાત સાથે કરાર કર્યો છે; અને એ ઈશ્વર સંપૂર્ણ માનવાત્મક છે.

હિંદુધર્મનું લક્ષણિક તત્ત્વ : 'સેમાષ્ટ' લોકો આવી માન્યતા રાખતા ન હોતા. એ માન્યતા માત્ર હિંદુ ધર્મનું લક્ષણિક તત્ત્વ છે. અને એમાં જ એમની મહત્તા રહેલી છે. એક રખડતી ટોળા જેવા હિંદુ લોકો આવી માન્યતાને વળગી રહ્યા; અને મોટાં મહારાજ્યો સાથે ધાર્મિક દૃષ્ટિથી અલગ રહીને તેમણે પોતાનો પંથ બળવાન બનાવ્યો. એ બાબત, માનવધર્મિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે લખીને યાદ રાખવા જેવી છે, ઉત્પત્તિ-પ્રેરક છે.

ધર્માન્ધ અને અસહિષ્ણુ હિંદુઓ : હિંદુ લોકો દ્વેષ રાખનારા અને મતાન્તર સહન કરે નહિં તેવા ધર્માન્ધ છે-એ બાબત એમની જોડ તરીકે નોંધવા જેવી છે. તે સમયના જંગલી રિવાજો અને ધૃણાસ્પદ બહેમોથી દૂર રહેવા તેમણે આવી ટેક રાખી હશે. તોપણ તેમનો ઇતિહાસ વાંચતાં લાગે છે કે તેમણે નીતિમાં ને ધર્મમાં અમુક સ્થિર પગલે ચોક્કસ પ્રગતિ કરી નથી. પ્રગતિની દૃષ્ટિથી તેઓ સર્પાકાર વાંકાચૂંકા રસ્તામાં ચાલે છે.

પ્રાચીનતા-નો સ્વાંગ : અને, પાછળથી જન્મેલા વિચારોને તેઓ આદિકાળનો સ્વાંગ પહેરાવવા યત્ન કરે છે. જ્યારે તેઓ ખેતીવાડીનું કામ કરતાં શિખી ગયા હોય છે ત્યારે તેઓ તેમની રખડપટ્ટીનાં સમયનો ઇતિહાસ લખવા બેસે છે; અને, તેમાં વચ્ચે વચ્ચે નૈતિક ઉપદેશો લખે છે. બાઇબલ જેવા ગ્રંથનો સમગ્ર વિચાર કરતાં કોઇ એને આધુનિક દૃષ્ટિથી 'ઇતિહાસ' નામ આપી શકશે નહિ.

૨

હિંચૂ લોકોના ઇતિહાસને, આપણે નીચે પ્રમાણે જાગ પાઠી સમજવી શકીએ. —

હિંચૂ
ઇતિહાસ-
ના ત્રણ
યુગ

(૧) ઇ. સ. પૂર્વે આઠમાથી છઠ્ઠા સૈકા સુધીનો સમય છે તેને પયગમ્બર યુગ [Prophetic Period] કહીશું.

(૨) તે પહેલાંના કેટલાક સૈકાઓને એક જૂના યુગનામથી ઓળખાવી શકાય; અને

(૩) પયગમ્બર-યુગ પછીના યુગને 'નવા યુગ' તરીકે ઓળખી શકાય.

જૂના યુગમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦-૧૦૦ સુધીયા હિંચૂ લોકો જુદાં જુદાં ટોળાઓમાં આવીને, કેનાનમાં વસ્યા; તેના એ જાગ થયા—એક દક્ષિણ તરફનું રાજ્ય અને બીજું ઉત્તર તરફનું રાજ્ય. તેઓનું એક ટોળું ઇજિપ્ત (Egypt) માંથી આવ્યું.

જૂનો યુગ
ઇ. સ. પૂ.
૧૪૦૦ થી
ઇ. સ. ૧૦૦

તેઓ 'ચહવા' નામના દેવને મોક્ષદાતા (Saviour) દેવ તરીકે માનતા હતા. એ દેવ સંપૂર્ણ ન્યાયી અને નીતિમાન છે એવું નથી; પણ તેમના મતે તે ચહવા પૃથ્વીપરનો દેવ છે, ધીમે ધીમે પવિત્રતાની

ચહવાની
પૂજા :

સાવના તેની સાથે જોડાતી ગઈ અને તે 'અનન્ત' એણું નામ પામે છે. મોઝિઝ નામના પયગમ્બરે જે નીતિસૂત્રો સમજાવ્યાં છે તેના પાયા ઉપર હિંદુમતનું ચણતર થાય છે. ખ્રિસ્તીઓમાં પણ કેટલાંક શ્રેષ્ઠ તરવો છે તે મોઝિઝનાં નીતિસૂત્રો ઉપર આધાર રાખે છે.

યહવા,
અયાનક
દેવ
તરીકે :

ધણા સૈદ્ધાંતો સુધી 'યહવા' માત્ર એક ટોળાનો ઇશદેવ રહે છે; અને ઇજિપ્તના લોકોને 'અમલેકાઇટ્સ' (Amalekites) સામે ઉશ્કેરે છે અને કહે છે કે ' તમે એ લોકોથી ગુદા રહેજો. ' મૂળ ઇજિપ્તના લોકો 'યહવા' નો ડર ફેલાવે છે; અને દુશ્મનો 'યહવા' થી ડરતા રહે છે; વળી, યહવાને પોતાના કિંમતી ખજાના તરીકે સમજી તેઓ સાચવે છે. આ યહવાની ભાવના નીચે, તેમણે (ઇજિપ્તવાસીઓએ) આશ્ચર્ય, ભય, તથા પ્રેમની લાગણીઓને પોષી છે.

યહવાની
માહાત્મ્ય-
કથાઓ :

જે લોકો ઇજિપ્તમાંથી બહાર નાસી છૂટ્યા તેમણે યહવાની કલ્પના નવા આવનાર હિંદુ લોકોને આપી. પછી ત્યારે હિંદુ લોકો બરાબર જામી ગયા અને ખેતીવાડી કરવા લાગ્યા ત્યારે રાત્રે તેમના ડેરાતંત્રોમાં પડાવ નાખી તેઓ પોતાના આપદાદાની વાતો કરતા હતા; તે કોઇવાર કોઇ કૂવાની પાસે ઝાડની છાયામાં બેસીને પોતાનો પૂર્વ ઇતિહાસ માફ કરતા હતા; ત્યારે તેમણે યહવાની વાતો વચ્ચે વચ્ચે દાખલ કરી દીધી; કેમકે તે તેમનો ઇશદેવ થયો હતો.

યહવાનું
સૌમ્ય
સ્વરૂપ :

કેટલાંક કૂર કામો કરવામાં પણ 'યહવા' તેમને સહાય આપતો એમ તેઓ કહેતા; પછી વખત જતા નીતિની સ્પુરણા વધવા લાગી. ત્યારે તે જૂની વાતોને જરા ઓછી

કૂર દેખાડીને તેને ધર્મનું રૂપ આપવાનું તેમણે શરૂ કર્યું. 'યહવા' પાપ અને પુણ્યથી પર એટલે અલિપ્ત રહે છે. તેથી યહવાનું અનુકરણ કરતું માણસને યોગ્ય ન લાગે; તો પણ યહવાના કામને હંમેશાં વખાણવું જ પડે અને તેનાથી ડરતા રહેવું પડે.

આ સમયે જે જાતના મુખ્ય ગ્રંથો લખાયા હતા, ન્યાયાધીશો (Judges), સમુઅલ (Samuel) અને "આર્થ" રાજાઓ (I Kings) તેમાંથી ખાસ કરીને નૈતિક જોયેા પર્વદ કરવામાં આવ્યા છે અને તેમાં બીજી કેટલીક પાછલા સમયની બાબતો પણ ઉમેરેલી દેખાય છે.

હિબ્રુઓના
મુખ્ય
ગ્રંથો :

ખરું કહીએ તો "જૂના કરાર" (Old Testament) તરીકે ઓળખાતું પુસ્તક અનેક સમયે ઉમેરા થવાથી જ એટલું મોટું થઈ શક્યું હતું.

"જૂના
કરાર"નું
પુસ્તક :

જ્યારે હિબ્રુ લોકો બટકતી ટોળાઓમાં રહેતા ત્યારે તેઓ પોતાના દુશ્મનો જેવા જ તિરસ્કારને પાત્ર હતા. આવી તેમની સજ્જતામાંથી યહવાએ તેમને મહોરખાનીથી જરા છોટી સ્થિતિમાં મૂક્યા.

હિબ્રુઓને
મનુષ્ય
બનાવનાર
દેવ :

યહવા પણ કપટી, વેર લેનારો અને માણસોમાં કબજા-ક કાસ કરાવનાર તરીકે જાણીતો થયેલો હતો; તે તેમને ખૂના-મરજી ફેલાવવા કહેતો; અને દુશ્મનો ઉપર વેર લેવામાં ગમે તેટલું લોહી રેડાય તોપણ તે કામ યહવાને મનગમતું થતું હતું. આ પ્રકારનો ધર્મ ઘણા જાડા સ્વરૂપમાં હતો એમ કહી શકાય; સુધરતી નીતિ તેમાં જલદી આવી મળવી જોઈએ.

દેવને
પણ
ગતદેવ :

હિબ્રુઓનું
સમાજ-
જીવન :

હિબ્રુઓ ધણા સમય સુધી જમીનદારો જેવા રહ્યા; તેઓ ઓઝોને, વ્યવહારમાં સક્ષ્મા અથવા ચલણી નાણાં તરીકે વાપરતા; અને એક માણસ ધણી ઓઝોને એક સાથે પરણતો. દુશ્મનોની જે ઓઝોને તેઓ કેદ પકડી લાવતા તેમને તેઓ કેટલીક વાર એક સાથે ખાળી મૂકતા, અથવા પોતાની રખાત કે વેશ્યા કરી જીવતી રાખતા. તેઓ બધા જીતાયલા લોકોને ગુલામ જેવા ગણતા; અને ગુલામોને ઘણો ક્રોધ ચઢે ત્યારે તેઓ માનતા કે તેઓ નાબાક (અપવિત્ર) ધર્મને માને છે. માટે તેમની એવી દશા કરવી જ જોઈએ. આવો હક તેઓ હંમેશાં આગ્રહથી પકડી રાખતા હતા. ઉવિડ અને સોલોમનના સમય સુધી આપું આપું રહ્યું હતું.

સમાજ-
જીવનની
ઊજળી
બાજી :

જતાં આ ઠાળી ભૂમિકામાં કેટલીક ઊજળી બાજીઓ પ્રકાશે છે: ઉવિડે કરેલાં ખૂનો તથા અત્યાચાર વિષે નેથને (Nathan) કરેલો વિરોધ; ઉવિડનો સાચો પથાત્તાપ, સોલ (Sol) ની ઉદારતા, જોનાથન (Jonathan) ની સ્વાયંરહિત મૈત્રી; જૂના સમયનાં લોહીતરસ્યાં વૈરને બદલે ઊંચી મૈત્રીના આદર્શ હિબ્રુઓ સમક્ષ આવ્યો. ધર્મશુરુએ નીતિ-માન થવું જરૂર હતું. તેણે ન્યાય આપવો જોઈએ. એલિ (Eli) ના પુત્રો, તથા ઉવિડ અને સોલોમનનાં ન્યાયવચનો (Judgments) આ બધુંય તે સમયની ઊજળી બાજી રજૂ કરે છે.

હિબ્રુ
સંસ્કૃતિના
સીમા-
ચિહ્નો :

હિબ્રુઓ ૧૧ માં મેક્કામાં ચાલતા પોતાના ‘દેવવાદ’ (Theocratic Kingdom) ને જૂના ધર્મ-કરમાનથી રહિત, અને અસ્તવ્યસ્ત સમય સાથે જ્યારે મરખાવે છે, ત્યારે તેઓ ખર્ચ

કહે છે કે—“ તે સમયે દરેક માણસ પોતાની નજરમાં સારું લાગે તેમ કરતો.”

પછી જેતીવાડીના યુગમાં તેમનામાં રહેજ નીતિ-શુદ્ધિ જેતીવાડી-પ્રગટી હતી; પછી તેઓ કેનાન (Canaan) માં સ્થાયી નો યુગ : વસવાટ કરીને રહ્યા હતા.

ત્યાંના મૂળવતનીઓનાં ધૃષ્ટારપદ ધર્મ અને કામ જોષને પરમત હિંદુ લોકોએ પોતાના ધર્મમાંથી એવી નિન્દાપાત્ર અ-બાખતો કાઢી નાંખી અને તેનું પુનઃસંસ્કરણ કર્યું; સહિષ્ણુતા: કેમકે ત્યાંના જૂતા ધાર્મિક લોકો ‘ યહવા’ના ધર્મની અદેખાઈ કરી તેની ઉપર હુમલા કરતા હતા. આવી અદેખાઈ (Jealousy) અથવા ઉત્સાહ (Zeal) સેમિટિક સિવાય બીજા લોકોથી સમજાય તેવાં નથી.

તેમાં કેટલાક સારા તરવા છે. તેમાં શત્રુઓ તરફ તિરસ્કાર ધાર્મિક અને જૂતા સતને તોડવાનો પ્રચાર કરવામાં આવે છે; અને અનૂતનો આ નાની ટોળી આવો ઉગ્ર આગ્રહ રાખે નહિં તે તે જ્યાવ : સમયનાં પરિબળોને પહોંચી શકે નહિં. જો તેઓ ખાસ આગ્રહવાળા અને ઝીલુવટવાળા ન હોત તો જંગમી લોકો સામે તેઓ ટકી શક્યા ન હોત; અને ‘ ઈશ્વરી રાજ્ય ’ (Kingdom of God) એ રાજ્ય કોઈના સંભાળવામાં આવત નહિં.

એક મિત્ર-વિવેચકના આધારે મેં ઉપરનાં કથનો લખ્યાં હિંદુઓએ છે; મને પોતાને પૂરી ખાતરી થાય છે કે હિંદુ લોકોએ લીધેલા પોતાના દુશ્મનો તરફ જુદામ અને ત્રાસ ફેલાવ્યા છે તે માર્ગ : ખરેખર યોગ્ય જ હતો. હિંદુઓ પોતે ઇશ્વર માથે કાંઈક

“ કરાર ધર્મ ” (‘Covenant’) પ્રમાણે આવે છે—એ લાવના તેમને જિયો વારસો આપે છે અને તેમને મગરૂથ બનાવે છે.

સાથે સાથે અદેખાધમા રહેલી સાચી લકિત અને અનન્ય લાવ હિંદુઓ સમજી શકે છે. ‘ ઈશ્વરનો ડર ’ એ લાવના સાથે લક્ષિતને સંબંધ છે. ઈશ્વરની હાજરી અને તેની સહાય જોઇ એસવાનો લય; તેની લકિત કરવામા ખૂબ ઝીણવટ અને ઈશ્વર તરફ આશ્ચર્યલાવ—એ લક્ષણો ખરા લકતમા જોવામા આવે છે.

“ પ્રભુના ભાનીતા ” લક્ષ્મી હિંદુ શાસ્ત્રનો સાર છે, તેમ જ પૂજ્યલાવ (Sophtrosene) શ્રીક લોકોનું ધર્મનું રહસ્ય છે અને હિંદુ લોકો તેને શુદ્ધિ અથવા હાપણનો આરંભ અને અંત માને છે. તેમાં હિંદુ લોકોની પ્રતિભા જળકે છે. તેમાં તેમની કલા છે ને કવિતા છે. ઈશ્વરે તેમને “ પોતાના ” તરીકે પસંદ કરેલા છે; અને તે તેમની સાથે વાત કરે છે તથા તેમને એક બળવાન પ્રજા થવા પ્રેરે છે. તેઓ તેની દયા અને મહત્તા જોઈ દિલમૂઠ થયેલા તેની સામે ઉભા છે.

પ્રભુનો અગમ્યહેતુ: “ એક મહાન દેવ, વિશાળ હેતુપૂર્વક કામ કરે છે ને ઉદાર છે ”—એ લાવથી હિંદુઓનું સંકુચિતપણું ઓછું થવા લાગ્યું.

નૂના પ્રચલિત ધર્મમાં સુધારો: જોગિલોનિયાની પુરાણકથાઓના આધારે, હિંદુ લોકોએ સર્જિની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયની બાબતો સમજાવી ત્યારે તેમને જૂના સેમીટીક લોકો અને પૂર્વજો વિષે બહુ માન પ્રગટ્યું. પણ ન્યારે તેમણે કેનાન પંથમાં પગાતા ફળદ્રુપતાના મહોત્સવો અને બાલિમ (Baalam)ની પૂજા, વગેરે ધર્મો જાનવી લાગ્યાં. તેથી તેમણે બાલિમને સ્થાને યહવાને સ્થાપ્યો: કેમકે

તે યુદ્ધદેવ હિથ્ઝૂઓના ઈષ્ટદેવ હતો. પછી તેમણે જુદા જુદા ધર્મ પંથમાંથી કેટલુંક અપનાવી લીધું ને કેટલુંક નાસાયક ગણી કાઢી નાંખ્યું.

કેટલીક બાબતોમાં સ્ત્રીપુરુષના લિંગસંબંધી વિપરીત સૂચનાઓ આવતી હતી. સોડોમ અને ગોમોરહની વાતમાં હિથ્ઝૂ લોકોએ લિંગસંબંધી તે બાબતોને ધિઃકારી કાઢી છે. પરંતુ તે ઉપર, ઉપર કહેલ પંથવાળા લોકો ફરી ફરીને હુમલા કરતા હતા; ને આખરે જન્મન્નવાળા લોકોની સામે થતા સોલ (Saul) જેવો મહાત્મા તેમની બળમાં સપડાઇ ગયો હતો.

જૂના ધર્મમાં જન્મન્ન બેર :

પછી “કેનાન પંથ”ના ગ્રન્થો સામે ઝૂંબેશ શરૂ થઈ હતી; અને પ્રાથમિક યુગના હિથ્ઝૂઓએ તે વિષે બહુ લખ્યું નહિં હોય; પણ પાછળના યુગમાં હિથ્ઝૂ લોકોએજ એ ઝૂંબેશ ઉપાડી હતી; અને પોતાના ગ્રન્થોમાં તેનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

કેનાન પંથ સામે ઝૂંબેશ :

આ સંક્રાન્તિકાળના નીતિસૂત્રો તપાસવાં ઠંઠણ છે; યાહુદી મતનો નીતિવાદ ધણો મોડો વિકાસ પામ્યો છે. એટલે પ્રથમ તો તેમણે બેબિલોન, કેનાન અને સેમિટિક ‘સૂત્રો’ ઉપર આધાર રાખ્યો હતો; તેમણે ‘આરામનો દિવસ’ (Sabbath) નક્કી કર્યો તે અસલના યાહુદીપંથની મુખ્ય માન્યતા તરીકે ગણી શકાય.

આ સમયનાં નીતિસૂત્રો :

બેબિલોન ઉપર શુન્નરાન ચલાવનાર દેશને જે ધારા લાગૂ પાડવામાં આવે છે, તે પણ પહેલની પ્રજાના રિવાજ ઉપર રચાયેલા દેખાય છે. હિથ્ઝૂઓ ઉપર આસપાસની લોકોની ઘણી સારી અસર થઈ હોય એવું હમુરાબી [Hammurabi] નામના ગ્રન્થ ઉપરથી સમજી શકાય છે. તેથી એમ પણ

અસલી પ્રજા જન્મની નહોતી :

સમજાય છે કે તે સમયે “ નૈતિક ગઠિયાતી ” ભોગવવાનો હિંમૂઓ એકલા જ હુક ધરાવે છે—એ વાત સત્ય નથી.

પ્રાચીનોત્તર : માત્ર એક પક્ષ પોતાની દૃષ્ટિયો પોતાની વાત આગળ લાવતો હોય તેવું તે છે. તેઓ તે સમયના સુધારકપંથ [Gentiles] ને પ્રકાશરૂપ થાય છે, પણ તે પ્રકાશની મસાલ તેમણે તે સમયના સુધારક પંથ [Gentiles] પાસેથી જ પ્રગટાવી લીધી છે અને તેનો બહેજો પ્રચાર કર્યો છે.

૩

પયગમ્બર થયા તે પહેલાંના યુગના ગ્રંથોનો ખીજો જથ્થો પયગમ્બર વાંચવાથી લાગે છે કે નીતિની બાબતો તેમાં વધારે આવે છે. પહેલાંના હાલમાં તે પુસ્તકો (Exodus) 'મૂળ ઉત્પત્તિ,' (Genesis) ધર્મગ્રંથો : “ પાછળથી વધેલા ” અને બાઇબલનાં ખીજાં ચાર પુસ્તકો એ યુગમાં ફરી ફરીને એકત્ર કરવામાં આવ્યાં છે એમ સ્પષ્ટ લાગે છે.

૪ અને ૬ સંસારી બોળખતી પ્રતો ખાસ કરીને પયગમ્બર 'પ્રાયમિક પહેલાંના યુગની છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે: એટલે કે તે ઇ. સ. સત્યો 'નાં પૂર્વે' આઠમા સૈકામાં લખાયેલી છે. તેમાં આવતાં નીતિનાં પુસ્તકો : ધોરણોને આપણે ગ્રીક હોમરનાં તથા હિન્દુ 'વેદ' ના આદર્શ સાથે સરખાવી શકીએ. તે બધામાં પ્રાયમિક સત્યો રજૂ થયેલાં છે; તેમાં દેવોનાં અને ચોદાઓનાં પરાક્રમો આવે છે તે ગાંધ સંબળાવવા માટે યોગ્ય છે.

ઝિયસ કરતાં યાહુવા જરા ઓછો નીતિમાન છે; દેવની બાવના તથા આચાર ધર્મ : અને વરુણ દેવ કરતાં તે ઘણો ઊતરતો છે; અને તે વખતે ધર્મનો અર્થ 'કર્મકાંડ' કરવામાં આવતો હતો.

અને તેને નીતિ સાથે બહુ સંભવ નહોતો. હિંદમા જેવી 'રત' (Rat) ની ભાવના છે; અને ગ્રીક લોકોમાં 'મોઇરા' (Moira) ની ભાવના છે, તેવું કાષ્ટ હિંદુ ગ્રંથોમાં લાગતું નથી, કેમકે તે ભાવનાઓ વડે ધર્મ અને માણસના સમ્બંધની સાંકળ ગૂંથાય છે.

કર્મકાંડ અને નીતિને દેવ : પશુ હિંદુઓમાં તો યાહવા-એ જ 'કર્મકાંડ' તથા " નીતિ " માટે પ્રમાણરૂપ ગણાય છે. આથી હિંદુઓનું જોર તે સમયે બહુ વધવા લાગ્યું; પશુ હાલના સમયની દૃષ્ટિથી જોતાં યાહવાના આદર્શો ધણા નિર્બળ લાગે છે; અને કેટલેક રથજે તે ભાવનાઓ પાપમાં ઊતરી જતી દેખાય છે.

યાહવા દેવમાં રાગદ્વેષનું આરોપણ : તે ફારાઓહ (Pharaoh) ના હૃદયને સખત બનાવે છે; અને તે સખત થયું ત્યારે તે તેનો પરાભવ કરે છે-તેને હરાવે છે. અહબ (Ahab) ના પયગમ્બરની કચેરીમાં તે જુદું બોલનાર દૂતને મોકલે છે, અને વખત જતાં તેને તથા બધા અહબ લોકોને 'તે હરાવે છે. તે હમેશાં પૈર લેવાને તત્પર, અને લોહી, તરસો, એક ટોળીના દેવ જેવો દેખાય છે.

પાપનો બદલો આપનાર દેવ : પછી તેના આ દુર્ગુણો, એક જાતના પાપ સામે "પુણ્ય પ્રકોપ" (righteous indignation) હોય તેવા, પાછળથી વર્ણવવામાં આવ્યા છે. અને તેના કડક ન્યાયને હળવો કરીને તેમાં ધૈર્ય અને દયાના સિદ્ધાન્તો સમાયેલા હોય એવું સમજાવવામાં આવ્યું છે.

સ્ત્રીઓ સંબંધી : એ સમયના માણસોની તપાસ કરતાં લાગે છે કે તેઓ સ્ત્રીઓ વિષે હલકો મત રાખતા હતા અને એક માણસ એકથી વધારે સ્ત્રીઓ પરણતો હતો. તો પશુ બિરિયગ

(Mirium) નામની એક સ્ત્રીને બહુ માન આપવામાં આવ્યું છે. તે પહેલાંના કાળમાં ડેબોરા (Deborah) ને, તથા તે પછીના યુગમાં રૂથ (Ruth) ને માન આપવામાં આવ્યું છે. તે વખતે કપટ બહુ ચાલતું હતું. અઘાઠામે પોતાની પત્નીને બહેન તરીકે ઓળખાવી ચલાવે રાખ્યું અને પહેરાઓ (Pharaoh) તેને લઈ ગયો; તો પણ તેણે કંઈ વાધો લીધો નહિ.

જોકોઈ પણ કોઈ વખત સરળ દેખાતા લુગ્યાનું કામ કરે છે. તો પણ આવી પુરાણકથામાં કોઈ સ્થળે સૌન્દર્ય, કોઈ સ્થળે કરુણા અને નીતિનાં તત્ત્વો ગૂંથેલાં છે. હાલમાં તો ઉપદેશ કરવા માટે જ એમનો ઉપયોગ થાય તેવાં તે પદ્યટાઇ ગયાં છે; તે મૂળ તો ઇતિહાસ હતો; પણ તેમાં આગળ જતાં તત્ત્વજ્ઞાન ગૂંથી દેવાયું છે.

પુરાણ
કથાદ્વારા
નીતિ-
ઉપદેશ:

આનાં તત્ત્વોને લીધે, તથા ચાહવા તેમને મહાન કાર્ય કરવા પ્રેરે છે એવી માન્યતાથી, હિંદુ લોકો પોતે ' ઇશ્વરની માનીતી પ્રજા ' હોય એવો દક્ષ ધરાવે છે.

' ઇશ્વરની
માનીતી
પ્રજા ' નો
દક્ષ :

પણ તેમના વર્તનની સામાન્ય તુલના કરવાથી આ દક્ષ ખરો લાગતો નથી. તેમને પોતાના જૂતકાળમાં ન્યાય અને દયા મિશ્ર થયેલાં લાગે છે. વૃદ્ધ થયેલો જાકોબ (Jacob) પોતાના કોઈપણ પુત્રોનાં કામ જોઈ અણગમો દેખાડે છે; તેમનાં નામ લેવી (Levi) અને સામુયિયન (Simeon) હતાં. તેમણે પોતાની બહેનનું વેર લેવા માટે એક મોટું શહેર જીત્યું પાંચમાસ કરી નાખ્યું હતું !

સામાન્ય
મનુષ્ય જેવું
વર્તન :

કેટલુંક અનીતિ-બાધક સાહિત્ય : બાકીના કેટલાક ભાગ એવા છે જે ધણે અંશે મનુષ્ય-જાતની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ લખનારને જ કામમાં આવે; તે તેમાં આવતી ‘સંમતિઓ’ (Sanctions) સમજાવી શકશે. —જેમકે, એક વહાણને બચાવવા જતા જે માણસ તે વહાણને હાથ લગાડે છે તેની ઉપર ઇશ્વરી કૌપ તુર્ત જિતરે છે; પોતાને ઘેર આવેલા પરાણાનું જીવન બચાવવા જે માણસ પોતાની પુત્રી બીજાને સોંપી તેની સાથે સંબોગની દૃષ્ટિ આપે છે તે માણસ પ્રસંસાપાત્ર બને છે !” ખરેખર આવી બાબતો બીજાને ઉપદેશ આપવામાં ચાલી શકતી નથી.

ઇશ્વરની કૃપા અને ધાર્મિક જીવન : “ચઢતી અને આબાદી એ જ ઇશ્વરની મહેર-બાની છે” —એ પણ હંમેશાં સત્ય નથી; ધાર્મિક જીવન-નું પરિણામ સુખકર જ હોય છે એ માન્યતા હંમેશાં ટકી રાકતી નથી; કેમકે એમાંથી સુખી માણસો ધાર્મિક હોવાનો ઢોંગ કરતાં શિખે છે.

એકેશ્વર-વાદનો પ્રચાર : નીતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી જોતાં આવાં પુસ્તકો નીતિસમજાવવાની કાંઈક એકતરફી માન્યતાઓ રજૂ કરે છે; તેમાં ચઢવા એ મહાન દેવ છે ને તે પોતાના હિંદુ લોકોને મહા ભાગ્યશાળી બનાવવા મથે છે. જેમ જેમ હિંદુ લોકોની વૃદ્ધિ તથા ચઢતી થઈ, તેમ તેમ આ માન્યતા વધારે બળવાન થવા લાગી. પછી આ માન્યતાદારા, ટૂંક મમયમાં, હિંદુ લોકોએ “એકેશ્વરવાદ” —(Monotheism) નો પ્રચાર શરૂ કર્યો. આવા કેટલાક વિચારોના બીજાજૂત અન્ય તરીકે જ ઉપર કહેલ અન્યો કિંમતી ગણી શકાય; અને એ દૃષ્ટિથી જોતાં જ એ અન્યો ઝળકી નીકળે છે.

જ્યારે જગતમાં વિશ્વવ્યાપી આફતો આવવા લાગી ત્યારે માણસોને સંપ રાખી રહેવાનું સૂઝ્યું—આ નિયમ પ્રમાણે જ્યારે એસિરિયા (Assyria) ના આક્રમણો શરૂ થયા ત્યારે હિંદુ લોકો પોતાના સંકુચિત કોમીવાદમાંથી એકદમ જાગી ઊઠ્યા.

એસિરિયન
આક્રમણો-
ની અસર :

“ એસિરિયાએ નાની કોમોને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખી અને સાથે સાથે ‘કોમીવાદ’નો નાશ કર્યો; “ ધર્મો ”ને દૂર દાંડી મૂકવામાં આવ્યા; ને ‘એક’નું માહાત્મ્ય વધારવામાં આવ્યું. આ સમયે ચારિત્ર્યવાન એક દેવની જરૂરિયાત લાગી હતી ”—જ્યોર્જ એડમ ફિમ્મે એ વખતની સમાવેશના કરતાં ઉપર પ્રમાણે લખેલું છે.

એક દેવનું
માહાત્મ્ય :

તે વખતનાં સૂચક ચિહ્નો સમજવા માટે કોઈ એક પયગમ્બર-ની ધીરગંભીર વાણી જરૂરની હતી. તે વખતે નવયુગની નોખત વાગતી હતી. તે વખતનાં એ નાનાં રાજ્યોમાં સુધારાની બહુ જરૂર હતી.

નવયુગનો
ઉદય :

વ્યાવહારિક ધર્મ- આ સમયે પ્રગટ થયેલા વ્યારહારિક ધર્મના ગ્રન્થો તપાસતાં તેમાં નીતિનું ધોરણ ભીંચું લાગે છે. ગ્રન્થમાં આવતાં માત્ર વર્ણનો તપાસતાં આપણે તેમાં એવા કિમતી સિદ્ધાન્તોની આશા કદાચ ન રાખિયે; શિવાજી પ્રમાણે સ્થાપિત નીતિ મુઘી ક્રમે ક્રમે તેઓ કેમ આગળ વધે છે તે પણ એમાંથી સમજાય છે. પછી તેઓનું જીવન સ્થાયી બને છે. ।

ઐહિક સુખભોગની લાલસા- પરંતુ, સ્થાયી (Settled) જીવનનાં લાલ અને ગેરલાલ બેઉ છે: તે સમયે સ્થાનિક ધર્મપંથોમાં ઘણું સડો હતો; અને તેઓ આ જગતની સમૃદ્ધિ ઉપર એટલું બધું લક્ષ આપતા હતા કે તેઓ માત્ર ધન મેળવવામાં ને જડા થવામાં તક્ષીન રહેતા! આવે વખતે, કેઇ સુધારકની ખાસ જરૂર હતી.

સૈમ્યઅલસ- તે રૂપે “ સૈમ્યઅલસ ” આવ્યો; ને તેણે કહ્યું કે ચલવાને બલિદાનની જરૂર નથી; પણ તેની બધી આજ્ઞાનું પાલન થવું જોઈએ. એક સામ્રાજ્ય સ્થાપીને સૈમ્યઅલસે હિંમ્ન લોકોને સંપ અને એકતાનાં પાન પાયાં; અને બીજી પાડોશી

પ્રજાઓ તેને ગણી જાય નહિ તે તરફ ખાસ ધ્યાન આપ્યું. મોઝિઝ પછી બીજો કોઈ રાજ્ય બાંધનાર થયો હોય તો તે સંભુઅલ હતો.

તેણે સ્વર્ગીય રાજ્ય સ્થાપ્યું. પાછળના સમયના પયગમ્બરો-ના મંદેશા કેટલેક અંશે તેના શબ્દો તથા કાર્યોદ્ધારા સ્ફુરેલા હતા, ને તેથી પયગમ્બરોની લાંબી વંશાવળીનો સંસ્થાપક સંભુઅલ હતો. તેનામાં 'એસ્કીલસ' (Aescylus) ની ભવ્યતા હતી. અસલની વિનાશકારક લડાઈઓ અને સ્થાયી જીવનની શાંતિ-એ બેઉ વચ્ચે રહી, આશાનાં ફિરલો પ્રગટાવતો પયગમ્બરી સૂર, એ જ સંભુઅલ.

તેનાં ટેલ્લાંક સૂત્રો પાછલા જમાનાની નીતિ સૂચવે છે; તોપણ, તેણે દોરેલું ભવ્ય ચિત્ર હિંદુઓના જીવનમાં તે સમયે ચિતરાતું હતું; અને સંભુઅલના મન્યોમાં તે રપટ દેખાય છે. સંભુઅલે કરેલા આ ભવ્ય આરંભથી માંડીને છેક ઇલિજા (Elijah) તથા ઇલિશા (Elisha) સુધી થયેલા બધા પયગમ્બરોએ ધાર્મિક સંડા સામે તથા જુઠાણા સામે સતત યુદ્ધ ચલાવ્યું હતું.

બાલ (Baal) ની પૂજના ઉત્સવોમાં અહબ (Ahab) અને જીઝેબેલ (Jezebel) જેવા કામ કરતા હતા, તેમની ઉપર ચઢવાનો મહાન ડોપ આવી પડ્યો-એવી સુધારકોની માન્યતા ફેલાવા લાગી.

ઇલિશા પોતે બાહરડાની પૂજા સામે વાંધો ઉઠાવતો નથી; પણ લડાઈમાં કેદ પકડાયેલા કેદીઓને મારી નાંખવા નહિ-એવો મત તેણે ફેલાવ્યો. દયા-ધર્મનો અહો મોટો વિજય થયો.

પયગમ્બરી

વાણીનો

પિતા :

બીજા પય-

ગમ્બરોનું

ધર્મકાર્ય :

દયાધર્મનો

વિજય :

કર્મકાંડ કરતાંનીતિ એક છે : વળી, ડેવિડના જીવનની તપાસ કરી, સુધારકોએ મત આપ્યો કે ‘ડેવિડ’ જેવો ખૂની ઇશ્વરનું મંદિર બાંધવા માટે નાલાયક છે; ને ધાર્મિક ‘કર્મકાંડ’ કરતાં નીતિમય જીવન ઇશ્વરની દૃષ્ટિએ વધારે કિંમતી છે.

પયગમ્બરો દ્વારા સુધારો : જૂનો ધર્મ અને સુધારો—એ એ વચ્ચે ચાલેલા યુદ્ધમાં એક એમોસ (Amos) નામનો અલણુ ગોવાળ કૂદી આવ્યો; ને તેણે બદમાસ ધર્મગુરુઓને, અન્યાયી ધર્માધિકારીઓને અને કૂર નેતાઓને ખુદ્દલું લડાઇનું કહેણું મોકલ્યું. તે માનતો હતો કે ઇશ્વરી ન્યાયનાં વહેણું નિરંતર વણા જ કરે છે; ને તેને પોતાના સિદ્ધાન્તોમાં બહુ વિશ્વાસ હતો. આ રીતે આઠમા સદીમાં હિબ્રૂ પ્રજામાં પયગમ્બરોદ્ધારા સુધારો ફેલાવા લાગ્યો.

તપાસ કરતાં એવું સમજાય છે કે પયગમ્બરો વડે જ 'ઈશ્વરની હિંમૂ લોકો પોતાને 'ઈશ્વરની માનીતી પ્રજા' ગણે છે. માનીતો આશ્ચર્યની વાત એ છે કે એ રીતે તેઓ પયગમ્બરો વડે પ્રજાન કહેવાયા; તો પછી પયગમ્બરોને દુઃખ આપવામાં તેઓ ધારણુરૂપ તરીકે દંડઃ થયા હતા; ને ધણીવાર તેમની આજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘન કરતા હતા. તેમનો એકેશ્વરવાદ તથા નૈતિક આદર્શો તેમના કાવતરાં પુસ્તકોમાં દેખાય છે. તેમાં પયગમ્બરના સમય પહેલાંના તેમના બધા જ આદર્શોનો સમાવેશ થાય છે.

હિંમૂઓ કાયદાથી ઘણે દૂર જઈ સ્વેચ્છાથી કામ દિમૂ- કરતા; એ વાતની ખાતરી કરવા માટે ટેકોઆ (Tekoa) સ્વેચ્છાચાર તરફ જે ધિણાર તેમણે દર્શાવ્યો તે જોવો બસ થશે. તે ગરીબ લોકોનાં હિત તરફ લક્ષ આપતો; ઉત્તર તરફના રાજ્યમાં કોઈ તેની તરફ લક્ષ આપતું નહિ. હિંમૂઓ ગરીબને કચરી મારતા અને સિઝુકોને દેશનિકાલ કરતા હતા. ગરીબ લોકોને ડગવી તેમની પાસેથી મેળવેલો પૈસો હિંમૂઓ મોજ- શોખમાં ને ઇશકમાં વાપરતા.

તેઓ ન્યાયને અન્યાય, અને અન્યાયને ન્યાય સમજતા. વિવેક- તેથી ઘણે વખતે તેમનામાં ન્યાય કે અર્થ જોડું સમજવાની શુદ્ધિને શુદ્ધિ છેક નષ્ટ થઈ ગઈ; તેથી તેઓ હંમેશાં યાદવાની ંદગી નાચઃ કરીને એક એવા દિવસની આગાહી કરવા લાગ્યા જે દિવસે તેઓ યાદવાની મદદથી દુરમનોની ગરદન ઉપર પગ મૂકી તેમને કચરી નાંખે.

હિંમૂઓના દુરમનો એટલે મોઆબ (Moab) અને ફિલિશ્થા (Philistia) ના વતનીઓ; તેઓ ઈશ્વરને

માનતા હતા. ઇશ્વર તેમને કહેતો કે “ન્યાય કરો, દયા રાખો.” ખાસ કરીને ઇશ્વરની માનીતી પ્રજા તરીકે હિબ્રુઓ ન્યાયી હોવા જોઈએ. માત્ર ધાર્મિક વિધિ કરવાથી—કર્મકાંડથી નીતિની ખોટ પૂરી પડતી નથી.

સાચો ધર્મ “ખરેખરો ધર્મ સમજવા માટે ન્યાય કરવો જોઈએ; ને તેમ કરવાથી જ યાહુવાની મહેરબાની મેળવી શકાય”—એમોસે (Amos) પ્રથમ આ મિદ્ધાન્ત હિબ્રુઓને મમળાવ્યો.

પાપનો બદલો ધનવાન માણસોએ એમ ન સમજવું કે ધાર્મિક વિધિ કરવાથી પોતે કરેલાં પાપ ઘોવાઈ જાય છે. “તને મેં” જોયો છે. માટે તને તારા અન્યાય માટે ભારે સજા કરીશ. તેં તારે રહેવા માટે પશ્ચરનાં ઘર બાંધ્યાં છે; પણ તું તેમાં રહી શકવાનો નથી. તેં તારે માટે ખુશકારક દ્રાક્ષના માડવાઓ બિઝેયાં છે; પણ તું તેનો દારૂ પી શકીશ નહિ.” કારણ કે યાહુવાનો તે મહાન દિવસ નજીક આવી પહોંચ્યો છે કે જ્યારે તે પાપીને સજા કરશે, દેશમાં દુકાળ પાડશે ને પાપીને કેદમાં નાખશે.”

પધાતાપથી શુદ્ધિ : જે તેઓ પોતે કરેલાં પાપ માટે પસ્તાવો કરે તો તેઓ બચી શકે.

એમોસ : એક અભણ ગામડિયા જેવો એમોસ, પોતાની આંખે પોતાના જ દેશબંધુઓનાં પાપી કૃત્યો જોઈ શકે છે અને પોતાની કવિત્વવાળી વાણીમાં તેમને ધિછારે છે; આવો સુંદર દૃષ્ટાંત બીજે ક્યાઈ ઇતિહાસમાં જડતો નથી.

હોસિયાની પાંખી પ્રત્યે દયાશીલિ : ત્યાર પછી આવતો પયગમ્બર હોસિયા દિવ્ય ધાર્મિક બાળતોને વધારે હોડાણથી તપાસતો હતો; ને માણસે કરેલાં દયાશીલિ : પાપ તથા તેથી આવી પડતાં દુઃખોનો મહન વિચાર કરતો હતો.

એક ‘વર્ગ’નો માનવી મટી જઈ, અખિલદેશીય (International) ઈશ્વરની સાવના સમજે તેવો પયગમ્બર છે; તેનું સ્થાન, તેના મૃત્યુ પછી, ખરેખર સાચવનાર ફક્ત ઈસાઈ થયો છે.

પયગમ્બર ઇસાઈનું કાર્ય : પૂર્વે યહ ગયેલા પયગમ્બરોએ અગાઉથી કહેલી પાપની સજા હિંજૂઓ ઉપર આવી પડી, તે ઈસાઈએ પોતાની તજ્જરે જોયું. ઈ. સ. પૂર્વે ૭૨૧ માં સુમેરીઆ પડ્યું; અને પછી વીસ વર્ષ સેનાચેરિબે (Sennacherib) જ્યુદાપર ચડાઈ કરી. એમોસ હુમ્મણાં ન્યાય ઉપર ભાર મૂકતો હતો, હોસિઆ પ્રેમને અને ઇસાઈ પવિત્રતાને વધારે મહત્ત્વ આપતો હતો.

પયગમ્બરને મળતી આગાહી : હિંજૂઓનું તેણે કહેલું બિબ્ધકથન તેના ગર્હન અનુભવનું દિગ્દર્શન કરાવે છે. ઈશ્વરની સત્તાથી અને પવિત્રતાથી માણસને બિબ્ધનાં સૂચન થાય છે. બિબ્ધની આગાહી કરનારને પોતાની પ્રજાનાં તથા પોતાનાં પાપ બરાબર સમજાય છે :—“હું અપવિત્ર હોઠવાળો માણસ છઉં ને અપવિત્ર હોઠવાળી પ્રજામાં રહું છું.” આવી રીતે તે પસ્તાવો કરતો અને હિંજૂઓને પસ્તાવો કરવા કહેતો. પરંતુ, દંભી અને અન્યાયી હિંજૂઓને હજી પાપનો પ્રતીતિ યહ ન હોતી.

ઈસાઈની ‘બિબ્ધ-વાણી’ : તે તેમને કહેતો, “જેસતા મહિનાની તમારી મિજબાનીઓ હું ધિક્કારૂં છું, તેવા પ્રમંગો ધિક્કારપાત્ર છે. તમે પાપ કરતા અટકો; સારૂં કરતાં શિખો. માખાપ વગરનાં પૂરતો ન્યાય આપો. વિધવાઓનાં દુઃખો માટે દલીલથી બીજાના મનમાં દયા પ્રગટાવો.” આવા વિષયો તેના પ્રથમ ‘બિબ્ધવાણી’ (Oracle) નામના ગ્રંથમાં આવે છે.

એમોસ અને હોસિઆની પેઠે તે પણ ગરીબોનો પક્ષ લે છે; અને ધનિક, મોજશોખી તથા લાયકશ્વત ખાનારને ખૂબ નિન્દે છે. આ પયગમ્બરોએ દોરેલું ઇશ્વરનું ચિત્ર એકસરખું જ છે; અને તેમણે સમજાવેલી નીતિની 'ભાવનાઓ' ધણી મજાતી આવે છે. ન્યાયથી જ ઇશ્વર સંતોષ પામે છે; ગરીબ લોકો, ઇશ્વરના ખાસ માનીતા છે. બહારથી આવીને વસેલા લોકોને ઇશ્વર સહાય કરે છે—આવા વિચારો એમોસ પાસેથી હોસિઆએ લીધા; અને હોસિઆ પાસેથી ઇસાઇએ લીધા.

ઇશ્વરનું
સ્વરૂપ :

તેમણે સમજાવ્યું કે ઇશ્વર ન્યાયસ્વરૂપ છે અને દયાથી તે સંપૂર્ણ રીતે શોભે છે; અને તે ઇશ્વર એક પ્રજાનો નથી, પણ બધી પ્રજાનો છે. જ્યારે આપણે તેમનાં પુસ્તકોમાંથી અવતરણો લઈ તપાસીશું ત્યારે, સમજાશે કે એમોસે કહેલો અચૂક (Inexorable) ન્યાય ધીમે ધીમે હોસિઆના મતમાં અખૂટ પ્રેમ અને ન્યાયના સ્વરૂપમાં વિકસે છે; પછી ઇસાઇમાં તે જ મત ઘણો વિસ્તૃત બને છે.

ન્યાયી ઇવા
દયાળુ :

અને માત્ર એક પ્રજા માટે જ નહિ પણ બધી પ્રજાઓ, અને સુમત્ર માનવજાત માટે પ્રેમ, ન્યાય અને પવિત્રતાના સિદ્ધાન્તો રજૂ કરવામાં આવે છે.

અમુક પ્રજા
નહીં પણ
આખી
સહિ તેની
દયા અનુ-
ભવે છે :

સૌથી મોટો પયગમ્બર પોતાના ઉપદેશનો ટૂંકસાર નીચે પ્રમાણે આપે છે :—“ઇઝરાઇલી (હિબ્રુઓ) સભિયોઃ આપણો ઉપરી—ઇશ્વર એક છે. તારે તારા સંપૂર્ણ અંતઃકરણપૂર્વક ઇશ્વરને આદરવું જોઈએ; તારું મન, તારો આત્મા, તારું શરીર બધું—તારું સર્વસ્વ એકત્ર કરીને, તારે ઇશ્વરને આદરવું જોઈએ.”

પયગમ્બર-
નો સંદેશો :

“ તારે તારા પાડોશીને તારી જાત જેટલો આહવા જોઈએ. ”
આ બે મુખ્ય સિદ્ધાન્તો છે; તેની ઉપર પયગમ્બરોના બધા
નિયમો અવલમ્બે છે.

નૈતિક ઇયુટરનોમીક કાયદો (Deuteromic Code)
કાયદાનું નામના પુસ્તકમાંથી ઈસુ (Jesus) એ ઉપરનાં વચનો લીધા
પુસ્તક : છે. સાતમા સૈકાના મધ્યભાગમાં માનેસા (Manasseh)
ના ખરાબ રાજ્યમાં ઉપર કહેલું પુસ્તક લખાયું હતું. આ
ગ્રન્થની અસર હિબ્રુઓ ઉપર ઘણી થયેલી છે. જૂનો ધર્મ
અને સુધારકોના ઉદ્દામ વિચારો—એ બેઉનું એકીકરણ તથા
સમાધાન કરવા માટે એ ગ્રન્થ રચાયેલો લાગે છે. તેમાં ઘણું
એવું છે કે તે સહુને લાગુ પાડી શકાય. નિર્દયતા સામે
એમોસે જે ઝૂંબેશ ઉપાડી હતી તેનું સમર્થન થાય તેવું તેમાં
ઘણું આવે છે. તેમાં કેટલુંક તો સ્થાનિક સંજોગોને લાગુ પડે
તેવું જ છે; અને ઈસુએ તે ધિક્કારી કાઢ્યું હતું.

ધર્મશૂરનું જે ધર્મશૂરએ હિબ્રુઓ જેવી સખત શરીરબળવાળી પ્રજાને
દુર્ધટ કાયદું પયગમ્બરના મહાન સિદ્ધાન્તો શિખવ્યા તેને કેટલી બધી મુશ્કેલી
પડી હશે તે આપણે સમજી શકીએ છીએ. તે પુસ્તકમાં તેનું
કેટલુંક વર્ણન આવે છે. પ્રથમ, હિબ્રુઓ સામે થયેલા અને
તેમણે માનવા ના પાડી; નિબુચડનેઝાર (Nebuchadnezzar)
તેમના દેવળનો નાશ કર્યો અને તે ઊંચ વર્ગના લોકોને
તથા પાદરી લોકોને બેબિલોન લઈ ગયો. આવાં સંકટોથી
એવું લાન થયું કે “ વ્યક્તિજીવનનું મહત્ત્વ છે જ;
અને જે માણસ પાપ કરે છે તે જ મોતને આધીન થાય
છે. ”—ઈઝાકીલ (Ezekiel) નામનો પયગમ્બર અને પાદરી
ઉપર પ્રમાણે કહી ગયો છે.

‘હિંદુઓ એક દિવસ પોતાના દુશ્મનો ઉપર સંપૂર્ણ વિજય મેળવશે-’ એવી સામાન્ય માન્યતા હતી; તે પછી, વધારે વિચાર-વંત સુધારકો કહેતા કે આધ્યાત્મિક જીવનની દૃષ્ટિથી હિંદુઓ સામાન્ય ભોગવતા હતા; અને મોટાં રાજ્યોમાં ઇશ્વર, રાજા અને ધર્મ એ જ કાયદો થઈ જાય છે. એવું રાજ્ય હિંદુઓ રચી શકશે નહિ. પયગમ્બર પછીના હિંદુ ઉપદેશકો આ રીતે સોફિસ્ટિક પછીના ગ્રીક જેવા લાગે છે.

હિંદુઓનું
નૈતિક
સામાન્ય :

એક પ્રજા તરીકે તેમની ઉપર સંકટો આવી પડતાં હતાં; તેમણે તથા તેમણે સંગઠન કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું. અને તેમણે ફરીથી વિચાર કર્યો કે કયા હેતુ માટે યાદવા આ પ્રજાને તૈયાર કરે છે.

તેમણું
સંગઠન :

પયગમ્બર પછીના સમયમાં થઈ ગયેલા ઇસાઈ નામના કવિએ ‘સેવકનું ગીત’ (Servant's Song) લખ્યું છે; તેમાં ઉપરના પ્રશ્નોનો જવાબ આવે છે. હિંદુઓના જીર્મિ-ગીતો ધણાં ઉન્નત અને નાટ્ય-છાયાવાળાં તથા સરજા ભાષામાં લખાયેલાં હોય છે; તેથી તેમના આદિત્યમાં તે અણમોલાં રત્ન-સમાં ઝળહળે છે.

સેવકનું
ગીત :

તેમાં એવો બોધ આવે છે કે ઇશ્વર પોતાની માનીતી પ્રજા (હિંદુઓ) ઉપર દુનિયાનાં બધા દુઝો નાંખે છે; તે તેમને વિજય માટે તૈયારો નથી; પણ મોક્ષ તરફ દોરી લઈ જાય છે

ઇશ્વર
પોતાને
તાંખે છે :

ધણા સૈદ્ધાંતો સુધી હિંદુઓ આ અપ્રિય વાત કબૂલ શકતા નહોતા. આવી માન્યતા કોઈ બીજે જ પ્રકારે તેમને સમજાવવામાં આવી. પછી વખત જતાં પયગમ્બરોનાં ભવિષ્યવાણીનું મહત્ત્વ ધીમે ધીમે ઘટવા લાગ્યું.

પયગમ્બરી
વાણીનું
માહાત્મ્ય :

“ તારે તારા પાડોશીને તારી જાત જેટલો આદરો જોઈએ.”
આ બે મુખ્ય સિદ્ધાન્તો છે; તેની ઉપર પયગમ્બરોના બધા
નિયમો અવલમ્બે છે.

નૈતિક કથુરનોમીક કાયદો (Deuteriomic Code)
કાયદાનું નામના પુસ્તકમાંથી ઈસુ (Jesus) એ ઉપગ્રંથ વચ્ચે લીધા
પુસ્તક : છે. સાતમા સૈકાના મધ્યભાગમાં માનેસા (Manasseh)
ના ખરાબ રાજ્યમાં ઉપર કહેલું પુસ્તક લખાયું હતું. આ
ગ્રંથની અસર હિબ્રુઓ ઉપર ધણી થયેલી છે. જૂનો ધર્મ
અને સુધારકોના ઉદ્દેશ વિચારો—એ બેઉનું એકીકરણ તથા
સમાધાન કરવા માટે એ ગ્રંથ રચાયેલો લાગે છે. તેમાં ધણું
એવું છે કે તે સહુને લાગુ પાડી શકાય. નિર્દયતા સામે
એમોસે જે બૂંબેશ ઉપાડી હતી તેનું સમર્થન થાય તેવું તેમાં
ધણું આવે છે. તેમાં કેટલુંક તો સ્થાનિક સંજોગોને લાગુ પડે
તેવું જ છે; અને ઈસુએ તે પિછારી કાઢ્યું હતું.

ધર્મશૂર્ય જે ધર્મશૂર્યે હિબ્રુઓ જેવી સખત શરીરબળવાળી પ્રજાને
હુપ્પટ કાર્ય પયગમ્બરના મહાન સિદ્ધાન્તો શિખવ્યા તેને કેટલી બધી મુશ્કેલી
પડી હશે તે આપણે સમજી શકીએ છીએ. તે પુસ્તકમાં તેનું
કેટલુંક વર્ણન આવે છે. પ્રથમ, હિબ્રુઓ સામે થયેલા અને
તેમણે માનવા ના પાડી; નિબુચાદનેઝાર (Nebuchadnezzar)
તેમના દેવજનો નાશ કર્યો અને તે જાંચ વર્ગના લોકોને
તથા પાદરી લોકોને બેબિલોન લઈ ગયો. આવાં સંકટોથી
એવું ભાન થયું કે “ વ્યક્તિજીવનનું મહત્ત્વ છે જ;
અને જે માણસ પાપ કરે છે તે જ મોતને આધીન થાય
છે.”—ઈઝાકીલ (Ezekiel) નામનો પયગમ્બર અને પાદરી
ઉપર પ્રમાણે કહી ગયો છે.

‘હિંદુઓ એક દિવસ પોતાના દુશ્મનો ઉપર સંપૂર્ણ વિજય મેળવશે-’ એવી સામાન્ય માન્યતા હતી; તે પછી, વધારે વિચાર-વંત સુધારકો કહેતા કે આધ્યાત્મિક જીવનની દૃષ્ટિથી હિંદુઓ સામાન્ય ભોગવતા હતા; અને મોટાં રાજ્યોમાં ઇશ્વર, રાજા અને ધર્મ એ જ કાયદો થઈ જાય છે. એવું રાજ્ય હિંદુઓ રચી શકશે નહિ. પયગમ્બર પછીના હિંદુ ઉપદેશકો આ રીતે સોફિસ્ટિક પછીના ગ્રીક જેવા લાગે છે.

હિંદુઓનું
નૈતિક
સામાન્ય :

એક પ્રજા તરીકે તેમની ઉપર સંકટો આવી પડતાં હતાં; તેથી તેમણે મંગલ કરવાનું યોગ્ય ધાયું હતું. અને તેમણે ફરીથી વિચાર કર્યો કે કયા હેતુ માટે યાદવા આ પ્રજાને તૈયાર કરે છે.

તેમનું
સંગઠન :

પયગમ્બર પછીના સમયમાં ચર્ચા ગયેલા ઇસાઇ નામના કવિએ ‘સેવકનું ગીત’ (Servant's Song) લખ્યું છે; તેમાં ઉપરના પ્રશ્નનો જવાબ આવે છે. હિંદુઓનાં ભર્મિ-ગીતો ધણી ઉન્નત અને નાટ્ય-છાયાવાળાં તથા સરજ ભાષામાં લખાયેલાં હોય છે; તેથી તેમના માહિત્યમાં તે અણુમોર્લા રત્ન-સમાં ઝળહળે છે.

સેવકનું
ગીત.

તેમાં એવો યોધા આવે છે કે ઇશ્વર પોતાની માનીતી પ્રજા (હિંદુઓ) ઉપર દુનિયાનાં બધા દુઝો નાંખે છે; તે તેમને વિજય માટે પ્રેરતો નથી; પણ મોક્ષ તરફ દોરી લઈ જાય છે

ઇશ્વર
પોતાને
તાબે છે :

ધણી સૈંદાઓ સુધી હિંદુઓ આ અપ્રિય વાત કબૂલ શકતા નહોતા. આવી માન્યતા કોઈ ખીન્ને જ પ્રકારે તેમને સમજાવવામાં આવી. પછી વખત જતાં પયગમ્બરી ભવિષ્યવાણીનું મહત્ત્વ ધીમે ધીમે ઘટવા લાગ્યું.

પયગમ્બરી
વાણીનું
માહાત્મ્ય :

ધર્મમંદિર તેમના અધઃપાતની લાંબી વાત કરવાને અહીં અવકાશ
સ્થાપવાની નથી. પયગમ્બરો પોતાના પુરાતન રવૈયા સાચવી રાખવાની
હંમના : હિમાયત કરતા હતા. છતાં ઇઝીકયલ જેવા કવિને પોતાનો
પશ્ચાત્તાપનો વિષય તજી દેવો પડ્યો હતો; ન્યાય અને નીતિની
વાત બાબુ ઉપર મૂકીને તે પાછો, જયુડા (Judah) પાછું
મેળવવાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો; અને ધર્મમંદિરની પુનઃ
સંસ્થાપના થાય તેવી આશા રાખવા લાગ્યો.

પાપીને પાછળના સમયનો બીજો દસાઇ પયગમ્બર પણ આવી
તિરસ્કાર આશાઓમાં ગૂંથાઈ ગયો; અને હિબ્રુઓને સુધારાનાં કંઠવાં
કરતાં વચનો કહેવા કરતાં તેમને દિલોસો આપવાનું જરૂરી
દિલોસો લાગ્યું. આખરે પયગમ્બરી ભવિષ્યવાણીનો અર્થ છેક જ
શુદ્ધ વિપરીત થયો; કેમકે સુધારાનો વિજય થવાને બદલે પેલો જૂનો
કરે છે : હિબ્રુ ધર્મ સતેજ થયો અને પાદરીનું મદત્વ વધી ગયું.

‘સ્તવનો’ આ પાછલા સમયમાં કેટલાક સુંદર “સ્તવનો”—ઇન્દરની
અને રાહુ જોઇ, તેની આરાધના કરનાર એક ભક્તના ઉદ્ભાવ
‘સ્તોત્રો’ : તરીકે—આજે ય તે સ્તવનો જેવાં ને તેવાં જ ટકી રહ્યાં
છે; અને તે સારી ય માનવજાતનો અમૂલ્ય વારસો
છે. તેમાં શ્રદ્ધા છે ને શંકા પણ આવે છે. તેમાં પ્રેમ
છે ને ધિક્કાર પણ આવે છે. તેથી તે માનવીની ઊર્મિની
સાચી ને પ્રમાણભૂત પ્રાર્થનાઓ છે.

‘સ્તવનો’- તે સ્તવનો રચનાર કવિઓ, પયગમ્બરની જેમ દુઃખની
ના કવિઓ : ભંટીમાં જ પાકીને પવિત્ર થયેલા હતા; પયગમ્બરની જેમ જ
તેમણે ઘણી વાર સ્થાપિત ધર્મક્રિયા સામે, અને ગુન્હો
કરીને પછી કરેલાં પ્રાયશ્ચિતો સામે ઝૂંબેશ ઉઠાવી હતી.

પ્રાર્થનાઓ વાંચતાં આપણને લાગે છે કે આપણે એ ભક્તનું આંતર જીવન જોઈએ છીએ; ને તેમને સહન કરવા પડેલાં કૂર કષ્ટો જોઈ તેમનો સામનો કરવા તૈયાર થઈએ છીએ; કેટલીક પ્રાર્થનાઓમાં ઇશ્વરનાં ધાર્મિક કરમાન તરફ પૂજ્યભાવ અને શ્રદ્ધા રહેલાં છે; કેટલીક પ્રાર્થનાઓમાં ભક્ત પોતે પશ્ચાતાપ કરે છે; અને પોતે ઇશ્વરથી છુટો પડ્યો એ જ પોતાનું સૌથી મોટું પાપ સમજે છે !

કેલ્વિન (Calvin) નામનો એક મહંત કહેતો કે, આ આ બધી પ્રાર્થનાઓ માનવીના આત્માના અનેક અવયવો અને સ્વરૂપોને સમજવાનું શાસ્ત્ર (Anatomy of soul) છે. તેમાં આપણે એટલું ઉમેરીશું કે તે આત્મા માત્ર ધાર્મિક ક્ષેત્રોમાં વિચરનારા બધા ધાર્મિકોમાં જોવામાં આવે છે: બીજામાં નહીં.

ભક્તિનાં સર્વમાન્ય પુસ્તકોમાં ‘સૉલ્ટર’ (Psalter)નું સ્થાન પહેલું આવે છે; ઇશ્વરદર્શન તરીકે આપણે તેને સમજી શકીએ તેવું છે. પયગમ્બરો પછીના યુગમાં હિબ્રુઓની નીતિ અને ન્યાયના સિદ્ધાન્તો માટે એ જ મૂળ આધારરૂપ બને છે. ન્યાયી અને દુષ્ટની, તથા પ્રાચ અને મૂર્ખની વિરોધાત્મક તુલના તેમાં આવે છે. જે લોકો ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખે છે તથા તેનાથી ડરીને ચાલે છે તેઓ ‘પ્રાચ’ કહેવાય છે. જે લોકો ઇશ્વરના અસ્તિત્વમાં માનતા નથી ને “પાપ કરવા બદલ સજા થાય છે”-એમ કબૂલ રાખતા નથી તેઓ, મૂર્ખ કહેવાય છે.

માણસ માટીનો બનેલો છે, નાશવંત છે; તેમ છતાં પરમેશ્વરે બધી જ વસ્તુઓ તેના (માનવીના)

પગતળે મૂકેલી છે, અગર ને કે બધા માણસો જુઠ્ઠા-બોલા છે ને કોઇ પરોપકાર કરતા નથી; તોપણ, ધાર્મિક માણસો નમ્રભાવનાવાળા હોય છે ને તેઓ ઇશ્વરપ્રત્યે તથા માણસોપ્રત્યે પોતાની ફરજ બજાવે છે; ને તેમ કરતાં ઇશ્વરી કરુણાનાં મીઠાં જળથી તેમનો આત્મા પુનઃ પુનઃ તાજો થાય છે. ઇશ્વર પોતાના માનવીઓનો બચાવ કરે છે, ને પાપીને સજા કરે છે; ન્યાયી જીવન એજ ન્યાયી જીવનનું ફળ છે. (Righteousness is itself its own reward.)

“કહેવતો” “કહેવતો” (Proverbs) એ નામનો અન્ય ધણે નો અર્થ : અંશે નીતિબોધક છે. ‘સૌહાર્દ’ ની જેમ આ અન્ય પણ પયગમ્બર પછીના યુગમાં રચાયો છે. તેમાં આમવર્ગના નીતિના આદર્શો દેખાય છે. “કહેવતો” માં તથા “ધાર્મિક વિધિ” માં આપણે ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સદ્દશમાં ચાલતાં ડહાપણનાં અને વ્યવહારજ્ઞાનનાં સત્રો જોઈ શકીએ છીએ. તેમાં ધાર્મિક પ્રજ્ઞાનાં જોડા ઉઠ્યનો નથી—ને તેથી તેમાં જોડા આદર્શો પણ નથી; તોપણ તેમાં કેટલાક મૌલિક વિચારો એક-સરખા જ છે.

ધર્મપાલન ને તે એ જ કે ધર્મપાલનમાં જ ખરું ડહાપણ રહેલું છે ને એ જ તેનો સારો બદલો મળે જ છે. પિતૃભક્તિ, વડીલો ને વૃદ્ધો તરફ માન, બધા તરફ પ્રેમ, ઉદ્યોગ, ગંભીરતા, કરકસર, સાવચેતી—આ બધા નૈતિક ગુણોની પ્રથંસા કરેલી છે. ડાહ્યા માણસો કહે છે તેવું તે નીતિ અને વ્યવહારનું જ્ઞાન છે. આવાં પુસ્તકો મેઝહી રાખવામાં કોઈ સંકેત્ય રાખવું નથી.

આવાં પુસ્તકોમાં ડહાપણ અને ન્યાયની વાત વારંવાર આવે છે. તેમાં યાદવાના જાણની વાત આવે છે-ને તેથી ધાર્મિક અન્યતા ખગ્નતા તરીકે તે વખણાય છે. “માનવીમાં સ્વભાવમાં સાફ ને સાચું સમજી લેવાની પ્રાકૃતિક શુદ્ધિ છે-તેથી આવાં પુસ્તકો માન પામે છે.

બ્યવહાર-
જ્ઞાનનો
ખગ્નનો :

પાછલા યુગમાં હિંદુમત પયગમ્બરી ધર્મમાં ધર્મ અને ઝાંખો પડી જાય છે. અને ઇશ્વરનો જવલંત વિજય નીતિ- વર્ણવવામાં જરા ઊતરતો લાગે છે; તો પણ, ધાર્મિક મતવાળા સમાજના લેખકોએ ધર્મ અને નીતિને બ્યાવહારિક જરૂરીઆતનો સ્વાગ પહેરાવીને, તેમને સમાજમાં સજીવન રાખ્યાં છે. અગર જો કે આદર્શ ભાવનાઓ બહુ જાણે ઊડતી જોવામાં આવતી નથી; તો પણ તેમનું થોડુંક પ્રાયમિક સ્વરૂપ ટકી રહે છે.

ધર્મ અને
નીતિ-
સમાજના
પાયા :

હિંદુમતનો પિતા ‘ઇએકીયલ’ ગણાય છે; ખીત્તો ઇસાઈ પયગમ્બર જેવી રીતે ધાર્મિક વિધિમાં ગૂંથાઈ ગયો ને બ્યાવ- ઇસાઈ અને હારિક ન્યાય જોવા લાગ્યો ત્યારે તે મિકા (Micah) એ કહેલા ‘પવિત્ર ધર્મ’ : “પવિત્ર ધર્મ” થી જુદો પડ્યો હતો; તેવી જ રીતે ઇએકીયલનો હિંદુમત ખીત્તો ઇમાઈના “ધાર્મિક વિધિ” થી જુદો પડે છે.

પયગમ્બર પછીના યુગમાં હિંદુઓના ધર્મનો વિજય થયો ખીત્તો છે રૂથ (Ruth), મોરેબિટેસ (Morabites), જોના (Jonah) જેવા સર્વમાન્ય સંતો આઠમી સદીમાં ધાર્મિક સંતો : આચરણના અનુકરણીય નમૂનાઓ રજૂ કરે છે.

૫

ચહવાના ચહવાનો ભય સમજાય ત્યાંથી જ હિંમુમતનો આરંભ થાય
કાનૂનો : છે, અને ત્યાં જ તેની પરિપૂર્ણતા આવી જાય છે એમ કહીએ
તો ચાલે. ચહવાના કાનૂનોતરફ સંપૂર્ણ ધર્ષા (Jealousy)
રાખીને ધણા પયગમ્બરો મહત્તા મેળવી શક્યા હતા; અને
હિંમુઓમાં દેખાતી મતાન્તર સહન કરવાની અસહિષ્ણુતા,
ચાહવા તરફ અતિશય માન હોવાથી પ્રગટી છે.

ન્યાય અને મોટા પયગમ્બરોએ સમજાવેલો ન્યાય અને ગરીબો તરફ
દયા : રાખવાનો પ્રેમ-એ હિંમુમતનાં મીઠાં અને દિલકારક ફળ છે.
હિંમુ- જુદી માન્યતાઓ અને દંભી પયગમ્બરો તરફ હિંમુઓએ
મતનાં ફળ : દર્શાવેલો તિરસ્કાર કદાચ યોગ્ય ગણાય; પરંતુ, તેમાં જે કીનો
અથવા વૈરવૃત્તિ જોવામાં આવે છે તે દૂર કરવા માટે ધણા
પયગમ્બરોએ ચલ્તો કર્યો હતા; ને ઇસુ પોતે પણ એ વૈરવૃત્તિ
દાખી દેવાનું કહેતો.

વેરભાવના- જેવી રીતે અકુદરતી મોજશોખ અને ઉપભોગથી ગ્રીક
ધી હિંમુ- પ્રજાની પડતી યધ્ધ હતી, તેવી જ રીતે અકુદરતી વૈરવૃત્તિથી
પતન : હિંમુઓનું પતન થયેલું; હિંમુઓનાં અસહી ગ્રીતોમાં પણ વેર

લેવાનું આવે છે. જીલે (Jeal) એક અતિયિને દુષ્ટતાથી છેતર્યો; તેથી ડેબીરા (Debirah) તેની પ્રશંસા કરે છે.

એક “ધનુષ્ય કમાનનું ગીત” (Song of the bow) છે. તેમાં હિબ્રુઓએ દુશ્મનો ઉપર લાંબાકાળ સુધી સતત યુદ્ધ ચલાવ્યું તેના વખાણ આવે છે. ‘આમલકાષ્ટસ’ લોકોના ઠોરોને સૌંદર્ય માયાં નહિં, જીવતાં રાખ્યાં—એટલે આ ગુન્હા બદલ ચાહવાનો કાપ સૌંદર્ય ઉપર ઊતરવો જ જોઈએ એમ એ ગીતમાં ગવાય છે. હાલના સમયમાં ગાવા માટે આવા ઉત્કટ વૈરવૃત્તિવાળાં ગીતો લાગ્યે જ યોગ્ય કહેવાય. શબ્દોના અર્થો કાષ્ટ એક અલંકાર સમજવા માટે કરતા હોઈએ એ વખતે તેનો યોગ્ય અર્થ લાગે છે. ‘Book of Denternomy’ નામે એક પુસ્તક છે તેમાં નીતિબોધ વગેરે સારી પેઠે સમજાવ્યું છે.

તેમાં પણ એવું લખ્યું છે કે “જો દુશ્મન આપણી આંખ ફાડે તો આપણે તેની આંખ ફાડવી, ને આપણે દાંત તોડે તો તેના દાંત તોડવો.” ઈસુએ આ વૈર લાવનાને જડમૂળથી ઉખેડવા યત્ન કર્યો હતો. પાછલા સમયમાં લખાયેલા ‘એસ્થર’ (Esther) નામના ગ્રંથમાં હિબ્રુ સિવાય બીજા કેટલાક વર્ગો તરફ ધણો જ ધિછાર દેખાડવામાં આવ્યો છે; અને હિબ્રુઓ ઉપર આવી પડતાં ઘણાં દુઃખનું એ જ કારણ છે.

હાલના સમયમાં પણ હિબ્રુઓને દુઃખ આપવાનું એ જ કારણ છે કે તેમના મહા ભુદ્ધિમાન પયગમ્બરો કેમીવિગ્રહ શિખવે છે. દુઃખ આપનારી પ્રજા તરફ જેઓ બળવાન પોકાર ઊઠાવે છે, તેઓ ખરેખર ન્યાય મેળવવા માટે બહુ તત્પર હોય છે. એએસના યુગથી માંડીને તે છેક કાર્લ માર્ક્સના યુગ સુધી થયેલા બધા મહાન પુરુષો ન્યાય મેળવવા મહેનત કરે છે.

ગીતોમાં
કિનો :

વેરનો બદ-
લો વેરથી
લવના
હીણો મત :

હિબ્રુઓનો
કેમી વાદ :

- ધાર્મિક જનન ? :** આમાં કેટલેક સ્થળે ધાર્મિક જનન પણ આવી જતું હશે. યાદવાને જેઓ ચાહે તેમની ઉપર આશીર્વાદ વરસે છે. દુશ્મનોનાં નાનાં બાળકોને જેઓ પથ્થર પર પછાડી મારી નાંખે છે. તેવાઓને પણ બેબીસોનનાં જૂનાં ગીતોમાં વખાણવામાં આવ્યા છે !
- હિંદુધર્મના ઘરની-આટ :** હિંદુઓના ધર્મમાં કે નીતિમાં સ્થિરતાથી વિકાસ થતો હોય એવું જોવામાં આવતું નથી. તેમાં કોઈ ઠેકાણે ધણી ચઢતી, અને કોઈ ઠેકાણે પડતી થયેલી જોવામાં આવે છે. પણ, વિકાસનો રસ્તો સહેજ જ વાંકો હોવો જોઈએ. ઇજિપ્તને તાબે કરીને હિંદુમતે (Jyotisham) આશરે ઇ. સ. માંચમે (ઇ. સ. ૫૦૦) માં મહાન વિજય મેળવ્યો; ને તે જ હિંદુમત આઠમા સૈકાના પચગમ્બરોને હાથે સચવાયો હતો.
- હિંદુધર્મના અધ્ય-કાર-યુગ :** ત્યાર પછીના સમયમાં માત્ર ધાર્મિક ક્રિયાકાંડમાં જ તે સમાઈ ગયો; અને ન્યાયનાં તત્ત્વો છેક જ ભૂલી જવાયાં; ' દૈવવાણી ' (Oracle) દંભ તથા ઢોંગથી વિપરીત દશામાં આવી પડી.
- પચગમ્બરોનાં કાર્ય :** આ શૌર્યવાળા પ્રજાનો ધર્મમત પડતી દશામાં આવ્યો તે સમયે કેટલાક બહાદુર આત્માઓ રણા હતા જેમણે પોતાની પ્રજાની સંકુચિત દષ્ટિ નિન્દી કાઢી હતી; અને તેની ઉન્નતિ લાવવા યત્નો કર્યા હતા; કેમકે તેઓ માનતા હતા કે યહવા તેઓને સખ કરશે જ. જે વખતે સુધરેલી કહેતાતી એ હિંદુપ્રજાને એક મહાન નેતાની જરૂર હતી તે જ સમયે એક એવો મહાન પચગમ્બર પ્રગટયો, જેનાથી તેમને ધણો ફાયદો થયો.
- હિંદુધર્મનાં સંસ્કારનાં તત્ત્વો :** હિંદુઓના ધાર્મિક ઇતિહાસ કાંઈક અંશે જાણે ધર્મ અને જાણી નીતિનાં આદર્શો તપાસવા મથે છે. એ દષ્ટિથી તેને હિન્દુઓના ધાર્મિક ઇતિહાસ સાથે સરખાવી શકાય. ધણી સૈકાઓ સુધી યત્નો કરતાં ને દુઃખ વેડતાં તેમણે સામાજિક

ન્યાય શોધી કાઢ્યો જે હજી પણ ઘણાં સારાં કામો પ્રગટાવી શકે છે; ને “ઈશ્વર પવિત્ર છે” એ તેમણે શોધી કાઢ્યુ.

તેઓ પોતે જ ખૂબ સંકટો વેઠતા હતા, તેથી તેમને 'પ્રભુભક્ત સહેલું' ને જોઈએ :'

સમગ્રયુગે પ્રભુના સેવક તરીકે કષ્ટો વેઠવામાં મહત્તા રહેતી હતી. સામાન્ય કોટિમાં જ્યાં જનસમુદાયની આકાંક્ષાઓ રજૂ કરવામાં આવે છે ત્યાં પણ તેમની ઈશ્વર-પ્રાર્થનાઓ અને લોકોક્તિઓ દ્વારા હિંદુઓ જગતના ધાર્મિક આદિત્યના ઇતિહાસમાં ઊંચું સ્થાન પામ્યા છે.

સેમિટિક લોકો વિજ્ઞાન અને કળામાં ખ્યાતિ પામ્યા નથી; અને માણસનું, આ જગતનું સુખ વધારવાનાં સાધનોમાં તેમણે કંઈ ફાળો આપ્યો નથી. ગ્રીક લોકોના ચિત્રપદ્ધતિ માથે સરખાવી શકાય તેવું કંઈ તેઓ મૂકી ગયા નથી: તેમ ચીન લોકોનાં કુદરતી રચનાસોન્દર્યનાં ચિત્રો (Landscape painting), ગ્રીક લોકોના ગંભીર વિચારો, બેબીલોનનું ખગોળ-શાસ્ત્ર વગેરે બાબતોમાં સરખાવી શકાય તેવું કંઈ પણ સેમિટિક લોકોએ ઉપજાવ્યું નથી.

સેમિટિક પ્રભુનો સારસ્વતિક ફાળો :

જોસફ અને મોઝિઝ ઈજિપ્શિયન લોકોનું તત્ત્વજ્ઞાન એલિફ શિખતા હતા એવું કહેવાય છે; પણ તેવો પુરાવો જડતો નથી. અને વિદેશી વિજ્ઞાન અને કલાઓ તરફ હિંદુ લોકોનો તિરસ્કાર અને વિરોધ એટલો બધો વધેલો દેખાય છે કે તેઓ એ બાબતોથી અલગ રહ્યા હોય એ વધારે સંભવિત છે. ખાસ કરીને ધર્મ-શુરુઓ અને દેવજની બાબતોમાં હિંદુઓ પરદેશી લોકોથી જુદા જ રહ્યા છે. પાછળના જમાનામાં આરબ અને હિંદુ વિદ્વાનો જે કંઈ શિખ્યા છે તે ગ્રીક અને હિંદુ સંસ્કૃતિના મધ્યમાર્ગમાં રહીને સદગમથી શિખ્યા છે. જે ગ્રીક સંસ્કૃતિ

એલિફ જ્ઞાનપ્રત્યે ઉદાસીનતા

રોમનોએ બહોળે હાથે સ્વીકારીને અપનાવી લીધી તે જ સંસ્કૃતિ તરફ હિંદૂ વિદ્વાનો, અલગ રહેવામાં અપમાન નહિં સમજતા હોવાથી, બેદરકાર રહી શક્યા હતા.

સુધરવાની યાહુદી અને હિંદૂ લોકો આ કારણથી, ગ્રીકોની દૃષ્ટિથી, જંગમી જડસા જેવા (barbarian) ગણાતા હતા. અને હિંદૂઓ યાહુદી અને હિંદૂની દૃષ્ટિથી ગ્રીકો નાપાક મૂર્તિપૂજકો 'જંગલી' ગણાતા હતા. યાહુદો ધણે જ પવિત્ર છે એ ભાવનાની સથો છે : તેઓ (હિંદૂઓ) સૌથી અલગ રહેવામાં પોતાની મોટાઇ સમજતા હતા.

હિંદૂઓનાં નીતિના ધ્યેયનો વિકાસ કરવા માટે તેમને ધણું સહન નીતિધ્યેય કરવું પડેલું. ઇશ્વર વિષે હિંદૂ લોકોએ બાંધેલો મત અને ઉંચો જ છે. માત્ર તે ઇસુ (Jesus) ના મતથી થોડો ઇતરતો છે—“ ‘તું’ એટલો પવિત્રતાવાળો છે કે પાપને નજરે જેવા તું ઇચ્છતો નથી.” યહુદોની ભાવનાનો વિકાસ થાય છે તેની સાથે સાથે તેમની સામાજિક નીતિ વિકસે છે—અને કાંઈ સ્થળે નીતિ વધારે ઝડપથી આગળ વધે છે. ખેતીવાડી ઉપર ગુજરાન ચલાવતા અસહનતા, રખડાકિ ટોળી જેવા વર્ગમાંથી જ તેની શરૂઆત થાય છે. તેમાં તે વખતે મહેમાનનું સ્વાગત, સત્કાર, તથા આંતરિક દૃઢતા મેળવવા પ્રથમ પ્રયત્નો થયા હતા; ને તે વખતે પ્રસરેલી બંધુત્વની ભાવના હાલના રાષ્ટ્રીયવાદ કરતાં વધારે જોશવાળી અને હિતકારક હતી.

તરછાડા- તેમના લેખિત ઇતિહાસના પુરાવા જેતાં લાગે છે કે તેઓ યેશુ પ્રભુ : પોતાનું ધ્યેય પૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહોતા. તેમની

વાતના આરંભમાં જ તેઓ હાંસ્ય વખતથી નમન (૧૬) નોમવના હોય એવું આવે છે; પડી ધણ વર્ષો સુધી ૯૨૩- વર્ષા જીવન વીતે છે. આ રીતે તેઓ લેશનો સુધી દુઃખ અને ત્રાસ વેડતા આવે છે.

પેરિક્લીઝ (Pericles) ના સમય પછી ગ્રીસમાં 'સોલ ડાગ' આવ્યો હતો, ત્યારે એલીઘસ (Athyians) જેવો વિદ્વાન, આદતોમાંથી ઉપદેશ લેતાં સિપ્પો હતો; તેમજ હોસી (Hose) અને જર્મો (Jeremias) જેવા હિબ્રુ ઉપદેશકો કહેતા કે ઇશ્વર જેને ચાહે છે તેની ઉપર વધારે આદતો લાવે છે.

યાહૂદી લોકોનું સાહિત્ય-કવેરાત દેખાડતો મન્ય 'બુક ઓવ જોબ' (Book of Job) છે; તેને આપણે ગ્રીક લોકોની કરુણ નાટિકા સાથે સરખાવી શકીએ. ખાસ કરીને પ્રોમિથિયસે 'અદૃષ્ટ' માં મદદ દેખાડી છે તે એવી ઊંચી અને આશ્ચર્યકારક છે : 'અગર જો કે તે ભારી કતલ કરે તોપણ હું તેનો ભરોંસો રાખીશ !' ઇશ્વર ઉપર અડગ ભરોંસો, અને તે જે કળે નાખે તેમાં માણસનો સુધારો અને ઉન્નતિ સમાયેલાં છે-એવી પ્રતીતિ હિબ્રુઓએ માનવજાતને પહેલી જ વાર કરાવી આપી. ઇશ્વરની સત્યતા અને તેનું સાન્નિધ્ય તથા 'તેનું નેતૃત્વ-એ સઘળું આમાં આવી જાય છે.

જેમ જેમ હિબ્રુ લોકો પોતાની આસપાસની દુનિયાના સમાગમમાં આવ્યા તેમ તેમ તેઓ પોતાનો બધો બ્યવહાર પોતાની કામમાં જ વધારવા લાગ્યા; ખીજાથી જુદા જ રહેવાની તીવ્ર ઇચ્છા સેવવા લાગ્યા; બેબિલોનિયા અને પર્સિયાના ક્રોડોએ

તેમને અનેક નવી સંસ્કૃતિના વિચારો તેમને કલા હશે. પણ હિંદુઓએ ઇજિપ્તનું કાંઈ પણ નવું દેખી અપનાવી લીધું નહિં.

ઇઝરા (Ezra) એ જ એમનો બીજો મોઝિઝ (Moses). જો વખતે એથેન્સની સંસ્કૃતિ વિકાસક્રમના ચિખરે પહોંચી હતી તે વખતે ઇઝરા, પુર્યામાથી જેરુસલેમમાં આવ્યો. યવન (Yavan), આયોના (Iona), ગ્રીક વગેરે લોકો તે સમયે ચાહવાયો અબલુ, અને તેની કીર્તિ નહિં સમજનારા તરીકે ઓળખાતા હતા. આ સમયે ઇઝરાએ ઇશ્વર વિષે નવો મત ચિખવવાનો આરંભ કર્યો.

ઇશ્વરનું જ્ઞાન એજ યાહુદી લેખકે કહ્યું છે કે-ઇશ્વરનું જ્ઞાન એ જ હિંદુ લોકોમાં ડહાપણ ગણાય છે; પ્રભુની સેવા એ જ ખરો સદ્ગુણ ગણાય છે; ઇશ્વરને ભેટવા માટે આત્માની તાલાવેલી એ જ ખરી કવિતા કહેવાય છે; ઇતિહાસ એક જાતનું એવું નાટક છે જેમાં ઇશ્વર, ન્યાયની તુલા હાથમાં લઈ જુદી જુદી પ્રજાઓ વચ્ચે ન્યાયી સમન્વેદો રચે છે. ઇશ્વરની ભાવના એ જ ખરું તત્ત્વજ્ઞાન છે; તેથી જુદી પડતી કાંઈ વિચારશ્રેણી 'તત્ત્વજ્ઞાન'નું નામ મેળવવા માટે લાયક નથી."

સદ્ગુણોની કદર: ન્યાય, દયા, પરાંપકાર અને માયાળુપણું-એ ગુણો જ ખરી કિંમત કરવા લાયક છે. આવા ગુણોની કદર સમજી શકે તે જ હિંદુધર્મની કદર કરી શકે. ન્યાય અને દયાને તેઓ 'ચેઝડ' (Chesed) કહે છે; પરાંપકાર અને માયાળુપણુંને તેઓ 'ઝેડકન' (Zedekkan) કહે છે. આ યાહુવાના પોતાના જ ગુણો છે; જે ભક્તો તેની આરાધના કરે તેઓ એ જિયા ગુણો મેળવે છે.

ગ્રીક અને હિંદુમતની તુલના નીચે પ્રમાણે થઇ શકે છે:—

“ માનવ જાતે પહેલાં બે માર્ગો, જીવનપ્રવાહો રચ્યા છે. તેમના એક માર્ગ ‘ગ્રીકો’ની સંસ્કૃતિ; તેનું નામ ‘હેલાસ’ (Hellas): તેને આપણે માનવીની આયા (Nurse) કહી શકીએ; બીજો માર્ગ તે હિંદુ સંસ્કૃતિ. તેનું નામ ‘જુડાયા’ (Judaea) તે સગર્ભા સ્ત્રી કહી શકાય; તેને પેટે સજીવન પ્રભુ અવતાર લેશે. ”

ગ્રીક અને
હિંદુમત-
એક સામ્ય:

હિંદુઓનો દેશ આત્માની જન્મભૂમિ છે; તે ગ્રીસ તો માત્ર મનનું જન્મસ્થાન છે. હિંદુઓ આત્માવડે ઈશ્વરને ચાહે છે; ગ્રીકો તો બધી માનસિક શક્તિઓ લઈ પ્રભુને શોધવા તત્પર થાય છે. આ બન્ને શોધ એકબીજાની સહાયક છે. તેથી વ્યક્તિત્વ (Personality) રચાય છે; અને આખરે માણસને ઈશ્વર તરફ લઈ જાય છે. પ્રેમ અને પ્રકાશના પંથ આપણને તેણે જ દેખાયા છે.

બન્ને
દેશના
આદર્શો
પરસ્પરના
પૂરક છે :

આ બે માર્ગમાંથી પરિણમતા બીજા વિચારો માનવીના નૈતિક જીવન સાથે બહુ સમગ્ર-પ્રધરાર છે. હિંદુઓએ કહેલો

બે મળી
સંપૂર્ણ
સંસ્કૃતિ
બને

સામાજિક ન્યાયનો સિદ્ધાન્ત, રાષ્ટ્રના અને વ્યક્તિના જીવનનો હેતુ, વ્યક્તિગત પવિત્રતા અને પ્રામાણિકતા માટે ધડેલા નિયમો—આ બાબતો ગ્રીકની સંસ્કૃતિમાં ઉમેરવામાં આવે તો જ ગ્રીક સંસ્કૃતિ સંપૂર્ણ થઈ શકે છે.

સંપૂર્ણ સંસ્કૃતિને : ગ્રીકની સંસ્કૃતિમાં સપ્રમાણતા, સંયમ, અડગ સત્યાન્વેષણ, પ્રજ્ઞા અને સ્વતંત્રતાની ઝંખના—એ તો સર્વ : છે જ. પછી તેમાં હિંદૂ સંસ્કૃતિના ગુણો ઉમેરાય ત્યારે તે હરકોઈ માનવ-સમાજ માટે પરિપૂર્ણ સંસ્કૃતિ ઠહી શકાય.

બન્નેના સમાવેશ : પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનાં આ અમૂલ્ય રત્નો છે, અને યાહુદી તથા ગ્રીક સંસ્કૃતિને ખ્રિસ્તીઓએ અપનાવી લીધી છે. નીતિમાં ખ્રિસ્તી-ગ્રીકના વિચારો વધારે જાડાણમાં સમજીને વિકસાવ્યા છે, અને ધર્મમાં છે. ઇશ્વરમાં તક્ષીનતા યવાથી માનવીનું ગૌરવ, પ્રતિભા અને આદર્શો પરોપકારના ઉપદેશથી વિજ્ઞાન કરવામાં આવ્યાં છે. વ્યક્તિ તથા સમાજ—બેઉને લક્ષમાં રાખીને, જગતનું અસ્તિત્વ સ્વીકારીને તથા તેમાં ગૂંથાઈ ગયા સિવાય, આત્મસંયમ મેળવવા ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. કાયદો અને સ્વતંત્રતા, આદર્શવાદ અને તુર્ત આવી પડતાં કર્તવ્યો કરવાની તત્પરતા—એ બેઉ વાત સમતોલ રાખીને ખ્રિસ્તીમત જગતમાં વિચરે છે.

ગ્રીકનો સુવર્ણમંત્ર એટલે ‘સૌન્દર્ય,’ હિબ્રુઓનો સુખ્ય ધર્મ ‘આશાપાલન,’ અને ઇસુ ખ્રિસ્ત પોતે એવી મિત્રતા શિખવે છે કે જેના પરિણામે સેવામાં જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

સેવાનો
મંત્ર:

માનવ-જીવનને ઇસુ ખ્રિસ્તના જીવન સાથે ગૂંથીને, ખ્રિસ્તીઓ હિબ્રુ તથા ગ્રીક ધર્મનાં સારાં તત્ત્વો લઈ શક્યા છે; કેમકે હિબ્રુઓ માત્ર ઇશ્વર તરફ જ લક્ષ રાખતા હતા ને ગ્રીકો માત્ર આ જગતનાં માનવીનાં સુખ વધારવા માટે, મનની ઉત્પત્તિ કરવાનું લક્ષ રાખતા હતા. તે એક તત્ત્વે ઇસુના જીવનમાં ગૂંથાયેલાં છે. તેના જીવનમાં, ખરેખર, હિબ્રુ સંસ્કૃતિ અને ગ્રીક મંસ્કૃતિ સમાઈ જાય છે.

ઇસુના
જીવનમાં
જન્મે થો-
કાનું હિત
સમાયું છે:

પાશ્ચાત્ય દેશની પ્રજાઓ હજી સુધી ઇસુ ખ્રિસ્તને સંપૂર્ણ સમજી શકી નથી; કેમકે જે તત્ત્વોમાંથી ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રગટ્યો તે તરફ-તેની ઉત્પત્તિ તરફ-તેઓ બહુ લક્ષ આપે છે. પણ તેના જીવનની મહત્તા તેના મહાન સેવાધર્મમાં સમાયેલી છે. એશિયા યુરોપનું તત્ત્વજ્ઞાન વખાણે છે; સામાજિક ન્યાય મેળવવાના તેમના ઉદાર પ્રયત્નોને પણ એશિયા વખાણે છે. આ બધું માન ઇસુ ખ્રિસ્તના જીવનનાં પુણ્ય કરણને આભારી છે.

સેવાધર્મ-
ના ખ્રિસ્તી
ઉપદેશ:

જો એશિયા ખ્રિસ્તીઓને નિન્દે તો ખ્રિસ્તી લોકોએ જવાબમાં કહેવું જોઈએ, “અમને અમારા ઇસુ ખ્રિસ્તને સંપૂર્ણ સમજવા તમે સહાય કરો.” ખરેખર, ઇસુનું સંપૂર્ણ જીવનરહસ્ય પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને સંકલિત કરે છે.

ઇસુનું
જીવન:
પૂર્વ
પશ્ચિમની
સંયોગીકરણ

હિબ્રુઓનો વારસો માત્ર ધર્મની બાબતમાં નથી. તેમનાં દેવસમ્બન્ધી મન્ત્રોની અસર યુરોપમાં પણ પ્રસરેલી હતી, અને તેની અસર કેટલીક વાર સારી હતી. જગતમાં ફરેક

જગતને
હિબ્રુમતનો
ફાયો :

વસ્તુને કંઈક હેતુપૂર્વક ઇશ્વરે યોજેલી છે, અને આ જગતમાં સામાજિક ન્યાય એ ખરું સત્ય છે—આ બે મન્તવ્યો હજી એ ઘણી પ્રજાઓને પ્રેરણા આપે તેવા છે.

ઘણા સમયથી માત્ર ધર્મમાં પૂગાઈ રહેલી હિંદુઓની સત્યની કલ્પના—શક્તિ હવે તો સામાજિક, વૈજ્ઞાનિક અને શોધ એ જ રાજ્યદ્વારી બાબતોમાં પણ સાફ કામ કરે છે. કલામાં, સાચી કલા સંગીતમાં અને એવી બીજી બાબતોમાં જૂના વહેમને ત્યજીને તેમણે પ્રગતિ મેળવી છે. હિંદુ લોકો કલાના જગ્યા પર્યે વક્ર નથી; પણ તેમણે કાવ્યમાં શબ્દો વડે કલાની મૂર્તિ ખડી કરી છે; મૂર્તિ-વેષણ કરતાં તેમણે સૌન્દર્ય શોધ્યું છે. પણ શ્રીક લોકો સૌન્દર્ય-વેષણમાં કોઈવાર સત્યને બાજુએ મૂકી દેતા હતા.

વિજ્ઞાનના વિષયમાં અવલોકન, પૃથક્કરણ, તુલનાશક્તિ— વિજ્ઞાન વગેરે જગ્યા માનસિક ગુણો જરૂરી હોય છે: તે હિંદુ લોકોમાં પ્રત્યે નહોતા. પરંતુ, ગહન શક્તિઓ વડે સત્ય સમજી જવાની અકોશલ તત્પરતા, અને પોતાનું મહિમાહિ ગાઢ મંગલન કરીને બળવાન થવાની પ્રતિભા—એ બે ઉમદા ગુણો તેમણે કેળવ્યા હતા.

હિંદુઓના ધાર્મિક અને નૈતિક આદર્શો સમજીને આપણે પ્રમુખ્ય તેમને સંપૂર્ણ સમજી શકીએ. ઇશ્વરને શોધવાના પ્રયત્નોમાં માનવીની શોધ : હિંદુઓએ માત્ર બળવાન માનવી જ શોધી કાઢ્યો—સંપૂર્ણ શોધ : માનવતાના અંદરવાળો માનવી શોધી કાઢ્યો. શ્રીક લોકોના આદર્શોમાં આવી સજીવ માનવતા જોવામાં આવતી નથી.

સત્ય, સૌન્દર્ય અને સર્જનતા—એ જ ખરાં તત્ત્વો છે; અવતારી અવતારી અને કોઈ વિરલ, અવતારી પુરુષમાં જ એ ત્રણે તત્ત્વો સપ્રમાણ પુરુષના અંશે ગૂંથાયેલાં જોવામાં આવે છે. ગુણો :

પ્રકરણ ૧૦

હિબ્રુઓનો આત્મા

૧

આતિથ્ય અને વૅર

બેલીવાડીનું જીવન-તેના આદર્શો

હેબર, કેનાઝટની પત્ની જાઇલ (Jael) સદૃશીઓમાં આતિથ્ય સુખી અને ધન્ય છે. તંજુમાં રહેનારી સધળી સ્ત્રીઓમાં તે સાથે વેરનું શ્રેષ્ઠ છે. તે પાણી માગતો ત્યારે તે દૂધ લાવીને આપતી હતી. તે એક મોટી રક્ષાળીમાં તેને માટે માખણ લાવતી હતી. તે પોતાને હાથે ખીલી બેસાડતી ને હથોડાથી ટીપતી હતી. તેણીએ પોતાના હથોડાવડે સિસેરાને (Sisera) માર્યો. તેના માથામાં પ્રહાર કર્યો; તેનું કપાળ બેદીને તેને મારી નાંખ્યો; અને તે તેના પગ પાસે નીચો નમીને પડી ગયો. ન્યાં તે નમન કરતો હતો ત્યાં જ ગતપ્રાણ થઇને પડ્યો !

સિસેરોનું
અકુદરતી
મૃત્યુ:

તેણીએ બારી-બહાર જોયું. તે સમયે સિસેરોની મા
બહાર બૂમો પાડતી હતી; કેમકે સિસેરોનો રથ ત્યાં બહુ વાર
ચાલી અટકી રહ્યો હતો તે સમજાવું ન હોતું. તેની ડાહી
સખીઓએ તેને કહ્યું “શા માટે સિસેરોનો રથ હજી પાછો
ફરતો નથી ?”

તેની
માતાના
વિચાર :

સિસેરોની માતાએ જવાબ આપ્યો, “લૂટમાં મેળવેલી
જીંઘી શું હજી તેઓ સરખે બાગે વહેંચી શક્યા નથી ? દરેક
માણસ બખ્તે સુંદરીઓ લે. સિસેરો જુદી જુદી જાતનાં ભરત-
કામ લેશે-ખેડે બાજુએ બરેલાં ભરત કામ લેશે. હે પ્રભુ,
સિસેરોના બધા દુશ્મનો નાશ પામજો. પણ જે તેના મિત્રો
હોય-તેને ચાહતા હોય-તે સહુ સૂર્યની પેઠે ઝળકી નિકળજો !”

૨

ઉદારતા અને અહંકાર

(જોસફ અને તેના બાંધવો)

પોતાની પાસે બધા ઊભા હતા, તેમ છતાં જોસફ પોતાની ઉપર કાબૂ રાખી શક્યો નહિ; તે બોલી ઊઠ્યો, “મારી પાસેથી દરેકને કાઢી મૂકો.” પછી ત્યાં કોઈ માણસ ઊભો રહ્યો નહિ. પછી જોસફ પોતાના બંધુઓ પાસે પોતાની ઝોળખાણ કરાવી. પછી તે ખૂબ રડ્યો. ઇજિપ્તના રહેવાસીઓએ તેનું રડવું સાંભળ્યું. પેરોહ [Pharaoh]ના વંશજોએ પણ તેનું રડવું સાંભળ્યું.

આત્મ-
મન્યન :

પછી જોસફ પોતાના બંધુઓને પોતાની પાસે બોલાવ્યા તેઓ તુર્તજ આવ્યા. જોસફે કહ્યું, ‘હું તમારો કાષ્ટ છું. તમે મને ઇજિપ્તમાં વેચી દીધો હતો. હું ઇશ્વરની ઇચ્છાથી પાછો તમારી પાસે આવ્યો છું. તમે દિલ્લગીર થશો નહિં. ગુરસો કરશો નહિં. બે વર્ષથી એ દેશમાં દુકાળ છે; અને હજી ખીજ પાંચ વર્ષ સુધી ત્યાં ખેતીની આખાદી નહિં થાય. ઇશ્વરે મને તમારી પાસે મોકલ્યો છે. તમે બધા બચી જશો. ઇશ્વરે

લાગણી-
વાળું
હૃદય :

મને પેરાહના વચ્ચેનો પિતા બનાવ્યો છે; અને મને ઇનિયો રાખ બનાવ્યો છે. તમે બધા મારા પિતા પાસે જાઓ અને તેને કહો કે તારા પુત્ર જોસફને ઇશ્વરે ઇનિયો રાખ બનાવ્યો છે; તમે વિલબ કરો નહિં.

પિતાને સંદેશો : “તેને (પિતાને) કહો કે “હવે તારે પણ ગાર્શન [Goshen]ની ભૂમિમાં રહેવા જવું પડશે.” અમે બધા ઇઝરાયેલ સહિત સુખી થઈશું. ઘેટાં, બકરાં અને ઢોરનાં ટોળાંઓ સહિત અમે ત્યાં સુખમાં રહેશું. પાંચ વર્ષ સુધી દુકાળ રહેશે; તોપણ ઇશ્વર અમારું પાલન પોપણ કરશે.

બાઇબલથી ઉદાહરણ : “મારા બાઇ બેન્જામિન ! [Benjamin] તું જો, કે જે મારે જ સુખેથી બોલું છું. તું અને તારા ઇઝરાયેલનાં સહોદર ત્યાં આવજો. તમે મારા પિતાને મારા વિનય વિશે જણાવો અને આ બધું જોયેલું વણીવો. જલદી મારા પિતાને મારી પાસે બોલાવી લાવો.”

(જોનિસિસ ૪૫; ૧-૧૧)

સ્થાયી જીવનના આદર્શો

નેથને [Nathan] ડેવિડને કપકો આપ્યો.

અને ઇશ્વરે ડેવિડ તરફ નેથનને મોકલ્યો. તે તેની પાસે ગરીબનો
 ॥૧૧૯॥ અને કહેવા લાગ્યો, “કેમ એક શહેરમાં એ માણસો પ્રાણી પ્રત્યે
 હતા હતા. એક શ્રીમંત અને બીજો ગરીબ હતો. પેલા લોકો પ્રેમ :
 શ્રીમંત માણસ પાસે ઘેટાં બકરાંનાં ટોળે ટોળાં હતાં; ને પેલા
 ગરીબ પાસે માત્ર એક નાનું ઘેટાનું બચ્ચું હતું. તે તેણે ઘણી
 કલેહીથી ખરીદ્યું હતું ને તેને તે પોતાનાં છોકરાંની જમ
 હાસથી રાખતો હતો. તે તેનાં છોકરાં સાથે રમતું અને મોકું
 ટું હતું. તે તેની ચાળામાંથી ખાવાનું ખાતું હતું ને તેના જ
 ॥૧૨૦॥ લાભમાંથી પાણી પીતું હતું; ને તે આખો દિવસ તેની સાથે
 જાળકની પેઠે રહેતું હતું.”

એક દિવસ પેલા ધનિક માણસને ઘેર કેમ પરોણો આવ્યો. ગરીબનો
 ધનિકે પોતાનાં બધાં ઘેટાં બકરાં સાચવી ગામમાં; પણ પેલા ભોગ :
 ગરીબ માણસનું જહાજ બચ્ચું તેણે પકડાવ્યું અને તેને દલાલ
 દી તેનું લોભન પેલા પરોણાને આપ્યું.

આથી કેવિડ ઘણા ગુસ્સે થઈ ગયો અને તેણે નેથનને કહ્યું કે પેલા ધનિકે તે ગરીબ માણસને બદલામાં ચાર થેરાં આપનાં જ પડશે. તેણે આ ઘણું દૂર કામ કયું કહેવાય !

વિચારથી જલદો : તેના મર્મ વચનમાં નેથને કહ્યું, “ હું પણ પેલા ધનિક જેવો જ દૂર છે—એમ હિંબ્રૂઓનો દેવ ઇઝરાઈલ કહે છે. જો, સાંભળ. ‘ ઇઝરાઈલે તને બધા હિંબ્રૂઓનો ઉપરી બનાવ્યો અને સૌંબ [Simeon] ના હાથમાં જતો તને બચાવ્યો. તારા માલિકનું ઘર અને તેની પત્ની તને મળ્યાં, જ્યુડા અને ઇઝરાઈલનાં ઘર પણ તને આપવામાં આવ્યાં છે. તોપણ ઇશ્વરની નજરથી જે કૃત્ય ખરાબ છે તે કરતાં તું ડરતો નથી.

અક્ષય પાતકીપણુ : “ તેં ઉરીઆહ [Uriah] ને તલવારથી મારી નાખ્યો છે; ને તેની પત્નીને તેં તારી છત્રી કે. એમનાં છોકરાંની તલવાર હું લઈ આવ્યો ને તે વડે તે ઉરીઆહને મારી નાખ્યો !

—૨. એમ્સઅવ ૧૨, ૧-૯

૪

ધાર્મિક આજ્ઞાઓ

‘ધર્મરે આ બધું કહેલું છે. હું ધર્મર છું. મેં તને ઇશ્વરમાંથી અહીં લાવી મૂક્યો છે. ત્યાં તું કેદખાનામાં હતો ત્યાંથી મેં તને છોડાવ્યો છે. તારે હવે બીજા કોઈ દેવને માનવાની જરૂર નથી.

અનન્ય
ભક્તિ :

‘તારે કોતરેલી મૂર્તિ બનાવવી નહિ. સ્વર્ગમાં જે આકૃતિ છે તેનું અનુકરણ કરી કોઈજ કોતરવું કે ચિતરવું નહિ. પૃથ્વી પર, પાણીમાં કે પૃથ્વી નીચેના પાતાળ લોકમાં જે કોઈ રહેતું હોય તેને તારે નમવું નહિ; અને તેમની સેવા કરવી નહિ.

મૂર્તિપૂજ-
ના નિષેધ :

‘તું બીજા કોઈને નમે તેની અને બહુ ઇર્ષ્યા આવે છે. [I thy Lord, thy God, am a jealous God.] જેઓ અને ધિક્કારે છે તેમનો હું વિનાશ કરું છું. તેમનાં છોકરોને ને છોકરાંનાં છોકરોને પણ વિનાશ કરું છું. જેઓ મારી આજ્ઞાઓ પાળે છે તેમની તરફ મહેરબાની દેખાડું છું. તારા ઇશ્વરની (મારી) તેં કરેલી સ્મૃતિ કદાપિ વ્યર્થ જશે નહિ.

ઇર્ષ્યાજી
ધર્મર :

પવિત્ર તહેવારનું પાલન :	‘ તારે આદિત્યવાર [Sabath Day] પવિત્ર તહેવાર તરીકે પાળવો. તારે છ દિવસ મહેનત કરવી પશુ સાતમો દિવસ ઇશ્વરનો છે, ને પવિત્ર છે. તે દિવસે તારે કાંઈ કામ કરવાની જરૂર નથી.
માતૃ દેવો મય પિતૃ દેવો મય :	‘ તારે તારા માતાપિતાને માન આપવું જ જોઈએ. તેથી આ જગતમાં તારું આયુષ્ય વધશે.
	* * *
	તારે કોઈનું ખૂન કરવું નહિં.
	* * *
	તારે પરત્ની સાથે વ્યભિચાર કરવો નહિં.
	* * *
ધર્મ- શાસનો :	તારે કોઈની કોઈ વસ્તુ ચોરવી નહિં.
	* * *
	તારા પડોશી કે મિત્ર સામે કાવત્રું રચી છુટ્ટી સાક્ષી આપવી નહિં.
	* * *
	તારે તારા પાડોશીનું ઘર લેવા મહેનત કરવી નહિં.
	* * *
	તારા પાડોશીની પત્નીનો પ્રેમ મેળવી વ્યભિચાર કરવો નહિં.
	* * *
	તેના નોકરને તારો નોકર કરવો નહિં. તેનું ગમેકું, તેનો અગદ કે તેની કોઈ વસ્તુ તારી કરવા યત્ન કરવો નહિં.

—(એકોસ ૨૦; ૧-૧૭)

૫

નહેલાંના સમયના પયગમ્બરો - તેમની ભાવનાઓ અને આદર્શો

(અ) પાપ તરફ ઓભાસના ધિક્કાર

ઇશ્વરે નીચે પ્રમાણે કહેલું છે :— ‘માણસે ઇશ્વરની માણસનો આજ્ઞાવિરુદ્ધ કરેલાં ચાર પાપોની છું કદાપિ ક્ષમા વહેવાર : આપીશ નહિ’ :—

૧ બકત, ન્યાયી અને ગરીબ માણસોને શ્રીમન્તો પૈસાના લોભથી વેચે છે. ઠાઠ વાર તો એક પગરખાંની જોડ માટે એક ગરીબ માણસને વેચી દેવામાં આવે છે. માણસ વેચવું તે મહાપાપ છે.

૨ ઠાઠ એક માણસ અને તેનો પુત્ર બેઉ એક જ વ્યભિચાર : રખાતની સાથે વ્યભિચાર કરે છે આ મોટું પાપ છે.

૩ સર્મની યજ્ઞવેદિ પામે જ્યાં જ્યાં ખાનપાન ને લૂગડાં લાલચ દાનમાં મળે ત્યાં લોકો લોભથી નીચા નમીને પ્રણામ બક્તિ : કરે છે. આ એક મોટું પાપ છે.

પૂર્વ અને પાશ્વિમનાં નૈતિક ધ્યેયો

પાપનું

દ્રવ્ય :

૪ ઇશ્વરના મંદિરમાં પાપીનો દંડ હરી વસુલ કરેલા પૈસાથી ધાર્મિક કહેવાતા લોકો દારૂ પીએ છે. આ પાપોની મારી આપી શકાય નહિં.

—(એમોસ ૨: ૬-૮)

*

*

*

ન્યાયનાં

કરણની

બેઠકતા :

હું તમારી મિજબાની અને મેળાવડાઓ ધિક્કારું છું. હું તેમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતો નથી. તમે યસમાં હોમેલો પ્રસાદનો વધારો મને આપવા આવશો, પણ હું તે સ્વીકારીશ નહિ. તમારા ગીતોના ધોધાટ મારે નથી સંભળવા. તમારી વાંસળાંખાના સૂર મને ગમતા નથી પાણીની પેઠે સરળતાથી ન્યાયનાં કરણો વચ્ચે કરજો, તે જોઈ હું બહુ હર્ષ પામું છું.

—(૫-૨૧-૨૪)

*

*

*

કોનું

અનુકરણ

કરવું ? :

સાધુતાનું અનુકરણ કરોઃ દુષ્ટતાનું નહિ. તેમ કરવાથી ઇશ્વર તમારી સાથે રહેશે. દુષ્ટોને ધિક્કારો, સંજ્ઞિતોને ચાલો. ન્યાયને તમારે દરવાજે સ્થાપો. જોમદના બાકી રહેલા વંશજોને ઇશ્વર ચાહશે, ને મહેરબાની દેખાડશે.

—(૫: ૧૪-૧૫)

*

*

*

ગરીબોના

શોષણનું

પાપ :

ગરીબોનું શોષણ કરનાર, અને અનાથો ઉપર ભુલમ કરનારા તમે, સંભળોઃ “ અમાવર્યા ક્યારે

‘૩૭૯

જશે અને અમે અમારો પાક, અનાજ વગેરે વેચી શકીએ ? આદિત્યવાર ગયા પછી અમે ઘણું વેચી શકશું. “ જુદાં ત્રાજવાં અને તોલ માપમાં દગો કરીએ ”—આવાં વચનોથી તમે ગરીબ લોકોને ત્રાસ આપો છો.

—(૮; ૪-૫)

* * *

*

*

(આ) હોસીઆ; દિલ્હીઓપર ઈશ્વરનો પ્રેમ

“દિલ્હીઓ, તમે ઇશ્વરનાં વચનો સાંભળો; આ દેશમાં રહેનારા લોકો સત્ય વગરના, દયા વગરના અને ઇશ્વર સંબંધી અજ્ઞાનમાં રહે છે. તેઓ માત્ર સોગવ લીધા કરે છે; અને પાછા વિશ્વાસઘાત કરે છે. તેઓ ખૂન કરે છે, ચોરી કરે છે અને પરસ્પરી સાથે વ્યભિચાર કરે છે. તેઓ લડે છે ને લોહી રેડે છે. આવાં કારણોથી ઇશ્વર તમારી સામે વિવાદ કરશે.

અધ્યા-
ચારીલોકો:

(હોસીઆ ૪; ૧-૨)

* * *

*

*

“અરે, ઇશ્વાદિમ, હું તારે માટે શું કરું ? અરે, જ્યુડા, હું તારે માટે શું કરું ? તમારી સર્જનતા પ્રભાતના વાદળા જેવી છે; ને તે, ઘોડીવારમાં ઓસરી જતાં ઝાકળના ટીપાં જેવી છે. પયગમ્બરોનાં ને મારાં વચનોથી તમારી સર્જનતા અમે નિહાળી શકતા નથી. પણ તમારાં ન્યાયસૂત્રો તો પ્રકાશનાં પૂર જેવાં જળદળે છે. હું આત્મભોગ આપી શકું તેવો સમર્થ નથી. મારે

કૃપા-
ચાચના :

તો તમારી દયા ને મહેરબાની જોઈએ. બલિદાન અને પ્રગાદ માટે મને જરાય લોભ નથી.

—(હોસીઆ ૬; ૪-૬)

* * *

(૬) ઇસાઈ પ્રજાઓ વિષે ઇશ્વરનો નિર્ણય: તેની ક્ષમા

“સુદમ [Sodom] ના રાજાઓ ! ઇશ્વરનું વચન સાંભળો. ગોમોરાહ [Gomorrah] ના લોકો, આપણા ઇશ્વરનો કાયદો ખ્યાન દબને સાંભળો. તમે ધણા યજ્ઞો કરો છો તેનો હેતુ શો છે ? ” એ ઇશ્વર તમને પૂછે છે: ‘ મેં દાના ભોગ અને દોરના ભોગથી હું પૂરેપૂરો ભારાઈ ગયો છું. બકરાનાં, બળદનાં, કે ઘેડાનાં લોહીથી હું પ્રસન્ન થતો નથી ! ’

—(ઇસાઈ ૧; ૧૦-૧૧)

સાફ દિલ-
ની વાત :

* * *

‘ તમે પાપો ઘોઈ નાંખો; તમે પવિત્ર થાઓ. મારી આંખથી દૂર દૂર તમારાં પાપ રાખો. પાપ-કર્તા અટકો. ભલું કરતાં શિખો. વિવેકશક્તિ કેળવો, દુઃખીનાં દુઃખ નિરાશો. માખાપ વગરનાં બચાવો અને વિધવાના હક્ક માટે દલીલ કરો.

ઇશ્વર પોતે કહે છે :—“ આવો, આપણે સહુ સાથે મળી વિચાર કરીએ; અગર જો કે પાપથી તમે ઘેરા, રાતા રંગના થયા હશે તો પણ તમે ઉજ્જવળ અને નિર્મળ થશો. જો તમે સદાય ઇચ્છતા હશે, અને તે માટે આશા પાળશો તો તમે આ દેશનાં સુખ ભોગવી શકશો. ”

—(૧૦; ૧૭-૧૮)

* * *

રાત્રીઓ બંડખોર થયા છે ને ચોરોના સાગરીતો થયા છે. દરેક પાસેથી ભેટ ને બક્ષિય એ ચાહે છે. માખાપ હોય તેનો કોઈ ન્યાય કરણું નથી, અને તેઓ વિધવાના ન્યાયી હક્ક વિષે પણ કાંઈ ખોલતા નથી.

—(૧-૨૩)

* * *
જે લોકો સવારમાં બહેલા હોઈને દારૂ પીએ છે તેમને દારૂ
ધિક્કાર હો. જે લોકો મોડી રાત સુધી જાગે છે ને વ્યસનની
દારૂમાં ચકચૂર રહે છે તેમને ધિક્કાર હો ! નિદા

* * *
હાથથી વાગે તેવાં વાજિંત્ર, મુખથી વાગે તેવી વિલાસમા
વાંસળા, હોલ અને શરણાઈ તેમની મિજબાનીઓમાં પ્રભુલક્ષિ
વાગે છે પણ તેઓ હસ્તરને માન આપતા નથી. તેમ શૂંભાય છે :
તેનાં કામ વિષે કાંઈ જ્ઞાન તેમને હોણું નથી. જ્ઞાન ન
હોવાથી મારી પ્રજા ખરેખર બંધનમાં પડેલી છે. તેમના
માનપાત્ર પુરુષો જૂખથી અધમુઆ થઈ ગયા છે ને
લોકોનાં ટોળેટોળા પાણી ન મળવાથી ટળવળે છે !

—(૫, ૧૧-૧૩)

* * *

મહાન મોક્ષદાતા

જેસીના વંશમાં એક મહાન પુરુષ પ્રગમશે. તેની અવતારી
ઉપર ઈશ્વરનો અંશ ઊતરી આવશે. હાપણુ ને સમજ- પુરુષનો
શક્તિ, બોધ આપવાની શક્તિ અને સત્તા, જ્ઞાન અને જન્મ :

ધર્મસ્વરૂપો ૩૨ - આ બધું તેનામાં આવશે જ. ધર્મસ્વરૂપો ૩૨વામાં તે આનંદ માનશે. તે માત્ર બાહ્ય નજરે જોઈને તેનો નિર્ણય કરશે નહિ; તમે માત્ર કાનથી સાંભળેલું બધું ખર માનશે નહિ.

અવતારક
કર્તવ્ય :

પણ જગતમાં ગરીબ લોકોને, તથા અનાથ બાળકોને ખાસ ધ્યાનપૂર્વક તે ન્યાય આપશે. તે પોતાની વાણી વડે પૃથ્વીનું પ્રભુત્વ મેળવશે; પોતાના વચનથી દુષ્ટોને મારશે. ન્યાય એજ તેનો કમરપટો ને વફાદારી એજ તેના રાજ્યની લગામ થશે.

(ઇસાઈ ૧૧; ૧-૫)

*

*

*

(૨) મિકા: ધર્મસ્વરૂપો નીતિનિયમો

બલિદાનો-
થી પ્રભુ
વીજ્યા
નથી :

ધર્મસ્વરૂપો પાસે હું શું લઈને આવીશ ? અને શી લોટ મૂકી તેને ચરણે પડીશ ? શું હું એક વર્ષના કામળ વાછરડાનો ભોગ - બલિદાન આપવા જઈશ ? શું ધર્મસ્વરૂપ હજાર ઘેટાંથી કે દસ હજાર તેલનદીઓથી રીંછી થકે ? શું હું મારા આત્માના પાપ માટે મારો પહેલા ખોળાના પુત્રનો ભોગ આપીશ ?

હું મનુષ્ય, સારું શું છે તે તને તેણે સમજાવ્યું છે ? હવે તારે ન્યાયથી કામ કરવું, ક્યા દેખાડવી અને ધર્મસ્વરૂપની સાથેસાથે રહીને આ જગતમાં નમ્રતાથી ચાલવું.

(મિકા, ૬; ૬-૮)

૬

બીજો કાયદો.

હોકરતિ માટે પિતાનું મોત નિપજાવવું ન જોઈએ; અને પિતા માટે હોકરાનું મોત નિપજાવવું નહિં. દરેક માણસ પોતાના પાપથી જ મોતને—વિનાશને પામે છે.

તારે અનાથ અને અજાણના વચનો જોરજુલમથી લેવાં નહિં. અને વિધવાનાં વસ્ત્રાભૂષણ વગેરે બળાના (Pledge) તરીકે રાખવાં નહિં.

(ડ્યુટહોનોમી ૨૪ ૧૬-૧૭)

*

*

*

ન્યારે તું બહાલા મશ્વરના નામથી સોગંદ લે ત્યારે તારે તે પાળવામાં દીવા રહેવું નહિં. ‘ એ વચન તારે પાળવું જ ’ એ મશ્વરી ફરમાન યઈ જાય છે; તે નહિં પાળવાથી પાપ લાગશે. પણ જો તું સોગંદ લેવાનું મૂકી છંદા તો પછી તે બંધનકર્તા થશે નહિં. જે તારા સુખમાયી નીકળી ગયું છે તે તો તારે પાળવું જ જોઈએ. તે પ્રમાણે તારે મશ્વરને હેતુ બલિદાન આપવાનું ફરમાન છે; અને તારે તે ખુશી થઈને પાળવું.

(૨૪-૨૧-૩)

*

*

*

કેટલીક
આજ્ઞાઓ :

પ્રશ્નના
સોગંદ
પાળ્ય
ફટકો :

અનાથોનું
પોષણ :

દરેક ત્રણ વર્ષને અંતરે તારે તે વર્ષના વધારાના બધા જ કરવેરા (tithe) ગણવા જોઈએ. અને તેનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ. પછી ઉડાઉ લોકો, અજાણ્યા અને અનાથ બાળકો અને વિધવાઓ જેઓ તારા રાજ્યની દક્ષિણ છે તેઓ ત્યાં આવશે અને તેમની આપને સંતોષ પામશે.

(૧૪, ૨૮-૨૯)

*

*

*

લડાઈને
સ્થાને
સુલેહ કર :

જ્યારે કોઈ શહેર સામે લડવાનું પાસે આવે ત્યારે લડાઈને બદલે ત્યાં સુલેહ ફેલાવ. સુલેહનો જવાબ સુલેહથી જ આપવામાં આવે તો તે બધાય તારા ખંડિયા રાજા જેવા થઈ રહેશે. પણ જો તેઓ સુલેહ કરે નહિં તો તારે તે શહેરને ઘેરા નાખવો; તારે બધા મરદોને મારી નાખવા પણ સ્ત્રીઓને, બાળકોને તથા દોરોને મારવાં નહિં. શહેરની ખીજ માલમતા તારે લૂંટી લેવી.

(૨૦-૧૦-૧૪)

૭

પાછલા સમયના પયગમ્બરો

(અ) જરમિયાહુ

પિતાએ ખાટી દ્રાક્ષ ખાધી—અને તેથી જ બાળકના કરે તે જ દાંત અંગાર્ધ ગયા (ખટાઈ ગયા) એવું તે વખતે બોગવે :
કહેવાતું નહોતું. પોતાના કરેલા અન્યાયના ફળરૂપે
દરેક પોતે જ બોગવવું જોઈએ. જે માણસ ખાટી
દ્રાક્ષ ખાય તેના પોતાના જ દાંત ખાટા થઈ જાય છે.

(જરમિયાહુ, ૩૧, ૨૬-૩૦)

*

*

*

(આ) ઇઝેકિલ

પશુ જે માણસ ન્યાયી હોય અને કાયદેસર કામ બ્યવહારનો
કરતો હોય, પર્વત ઉપર ખાતો ન હોય, પોતાના પડોશી- સાથે
ની સ્ત્રી સાથે આડો સંબંધ રાખતો ન હોય, કોઈને માણસ :
નુકસાન કરતો ન હોય, દેવાદાર લોકોનું દેવું બરાબર
ચૂકવે છે, જેના નાણાંથી ભૂખ્યાને પેટપૂરવું અનાજ

ખાવા મળે છે ને લૂગડા પહેરે છે, જે માણસ નાણાંની મોટી રકમ વ્યાજમાં રોકતો નથી, વધારા લેતો નથી, લક્ષ્મીવાન માણસો સાથે જેમણે ન્યાયનું પાલન કર્યું હશે—જેમણે પોતે બૂખ્યા રહીને ખીજને આત્મદાન (પ્રાણદાન) આપ્યું છે, જેણે બૂખ્યાને રાટલો આપ્યો છે, જેણે મારી આઘા પાળી છે તેઓ જ ખરા શરવીર છે. જેમણે સર્વ રીતે ખીજ લોકો સાથે ચોક્કસો વ્યવહાર રાખ્યો છે તેઓ ખરા સુખી છે.

(૨) પાછલા સમયનો ઇસાઈ; જીવનની ઉત્પત્તિ

સર્વ-
શક્તિમાન
· ઇશ્વર :

પ્રજ્ઞા કર્યા
કર :

તે સાંભળ્યું નથી ? તેં જાણ્યું નથી ? એ સનાતન દેવ કોઈ દિવસ સૂતો નથી. એ કોઈ દિવસ મોઢ પામતો નથી. તેની જીવિતે કોઈ પહોંચી શકતું નથી.

તે નબળાંનિ શક્તિ આપે છે. જેને બળ નથી તેનું બળ તે વધારે છે. જીવાનો પણ ચાકી જાય અથવા છેક જમીન પર પડી જાય: પણ જેઓ ઇશ્વરની ઉપાસના કરે છે તેમનું બળ દિનપ્રતિદિન વધતું જાય છે. તેઓ ગરુડ જેવી પાંખ વડે જાણે કે જાયે જાયે જીવતા રહે છે. તેઓ દોડશે પણ ચાકશે નહિં. તેઓ ગમે તેટલું ચાલશે પણ ચાકશે નહિં.

ઇસાઈ (૪૦ ૨૮-૩૧)

*

*

*

(૩) સેવક-શક્તિ

પ્રશ્નના
પ્રિય
અવજનો :

હું જેને મદદ કરું છું એવા મારા ભક્તને જો. તે મારો મનપસંદ આત્મા છે—હું તેમાં જ રહું છું. મેં

૩૮૬

તેનામાં જે અંશ મૂક્યો છે તે વડે તે જેન્ડાઇસ
(Gentiles) લોકો પાસે મારી આગાઓનું પાલન
કરાવશે. તે કદી ખૂસો પાડી રહેશે નહિ. તેનો અવાજ
શેરીઓમાં સંભળાશે નહિં. સડી ગયેલી સોટીને પણ તે
ભાગશે નહિં. તે કદાપિ ખીડી પીશે નહિં. તે સાચો
ન્યાય દરશે. જગતમાં ન્યાય સ્થાપતાં તે ચાકશે નહિં.
ડરશે નહિં અને તેના હિમદા કાનૂન માટે પૃથ્વી ઝંખના
કરતી રહેશે.

૮

ગીતો અને કહેવતો

અન્નાર્થનું
પાલન .

(અ) જે દુષ્ટની સલાહ માનતો નથી, તે પ્રભાણે કામ કરતો નથી અને પાપનો રસ્તો દૂરથી જ તજે છે તે ખરો ધન્ય છે. તે પાપીને ધિક્કારતો નથી. ન્યાય આપે છે. ઇશ્વરી ન્યાયનું તે રાતદિવસ મનન કરે છે.

લક્ષ્યનું
સુખ :

નદી કિનારે જે ઝાડ રોપેલું હોય તે અમુક ઋતુ આવે ત્યારે આપોઆપ પાણી સિંચ્યા વિના, ફળ આપે છે—તે તેનું એક પાંદડું સરખુ ય મૂકાવું નથી; જે લક્ષ્ય છે તે એવો સુખી હોય છે. દુષ્ટોને આવું સુખ નથી હોતું.

દુષ્ટોની
સ્થિતિ .

દુષ્ટ લોકો તો વટોળિયામાં બેસતા કચરા ને છોડાં જેવા હોય છે. તેઓ સત્યતાં ફરમાન પાળતા નથી. સંત પુરુષોની મંડળીમાં પાપીને માટે સ્થાન નથી. ઇશ્વર સત્યનો માગ જાણે છે. પાપીનો વિનાશ યાય છે.

—ગીત-૧.

*

*

*

“ પ્રભુ ! તારા દિવ્ય મંદિરમાં કેણુ પ્રવેશ કરી શકે ? તારી પવિત્ર ટેકરી ઉપર કેણુ રહી શકે ? જે ન્યાયથી ચાલે, પવિત્ર આચરણુ કરે તે અંતઃકરણુમાં સાચે સાચું બોલે તે જ તારા મંદિરમાં આવી શકે.

પ્રભુ-
ધામનો
અધિકારી
કેણુ ?

તે કોઈની નિન્દા કરતો નથી. મિત્રનું ખરાબ બોલતો નથી. અને પડોશી સાથે લડાઈ કે લડવાડ કરતો નથી. વંદેલાને તે ધિક્કારે છે ને ઇશ્વરથી ડરનારને તે માન આપે છે. તે પોતાના હૃદયમાં અમુક પ્રતિજ્ઞા કરીને તે પ્રભાણે ચાલે છે. તે પૈસાનું વધારે બ્યાજ ઉપજાવવાનો લોભ કરતો નથી. નિર્દોષને પીડતો નથી. આવું આચરણુ કરનાર માણસ જ અચળ ને અડગ રહે છે.

—ગીત-૧૫.

*

*

*

હીન ઈર્જના મત પ્રભાણે તપાસતાં નીચેના લગ્ન-માં એક ‘ અંગ્રેજ સદ્ગૃહસ્થ ’ નો આલ્થક રહેયો છે :

(આ) પશ્ચાત્તાપનાં લગ્નનો.

‘ પ્રભુ, તારી ગ્રેમલ કરુણામય નજરથી મને મારી આપ. તારાં અનન્ત દયાળુ કામમાં, મારાં પાપોની મારી એક તારૂં દયાળુ કામ હોજો. હું મારાં પાપો કબૂલ કરું છું. મારાં પાપી ને અન્યાયી કામો ઘોષ નાખ. તારી સામે મેં ઘણા પાપો કર્યાં છે. તને જે પાપથી ભરેલું લાગે છે તેવું મેં કર્યું છે. તેની તરફ તું નજર કરીશ નહિં—તારું મોં મારાં પાપો સામે રાખીશ નહિં. પછી ન્યાય આપતી વખતે તેં એ ભોલું જ

અપરાધ-
ક્ષમાપન
સ્તોત્રો :

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક કથેયો

નથી એમ કરજો-જેથી તું બરાબર ન્યાય આપી
શકીશ અને પવિત્ર રહી શકીશ.

પવિત્ર
હૃદયની
મામણી :

‘ પ્રભુ, મને પવિત્ર હૃદય આપજો. મારો આત્મા
પવિત્ર રહેજો. મને તારી પાસેથી દૂર કાઢી મૂકીશ
નહિં. મારામાંથી તારો પવિત્ર અંશ ખેંચી લઇશ નહિં.
મોક્ષનો આનન્દ મારી હિપર વરસાવ. મને પવિત્ર ને
સ્વતંત્ર બનાવ.

પ્રભુની
ખાતર
બુધાં ગાન :

‘ પછી, બૂલેલાને પણ માર્ગ દેખાડવા હું સમર્થ
યઇશ, ને મારી જીભ તારાં જ ગાન ગાશે ને પાપીઓ તે
સાંભળવા ન્યાયને રસ્તે ચાલશે. પ્રભુ ! એવાં લાજન
ગાવા મારા જોડ અને જીભ જાગૃત થાઓ-સચેતન
થાઓ ! હું તારાં જ કીર્તિગાન ગાઇશ. તું યઇથી
તૃપ્ત થતો નથી. જો તું તૃપ્ત થતો હોત તો હું યઇ
કરત : પણ તું આહુતિ અને બળિદાન ચાહતો નથી.
તારા યઇ કરવા તે લમ આત્માઓનું કામ છે, પણ
પશ્ચાત્તાપથી રીખાતા, પીડાતા આત્માને તું ચાહે છે.

લજન (૫૧-૧-૪; ૯-૧૭)

* * *

‘ પ્રભુ !
મારાં હૃદય
સાચું ન
જરો ’ !

‘ હે દેવ ! જોડાણમાંથી હું તારી મદદ માટે પોકાર
કરું છું. પ્રભુ, મારો સાદ સાંભળ. મારી માયનાઓ
સાંભળવા માટે તું તારા કાન તૈયાર રાખ. પ્રભુ ! જો
હું અન્યાયની ગણતરી કરીશ તો કેઇ પણ તારી મદદને
પાત્ર લાગશે નહિં. પણ તારામાં ક્ષમાનો ગુણ છે, અને
તેથી જ તારો લય પણ લાગે છે. મારો આત્મા હજી

રાહ જીવે છે; ને તેનાં વચનમાં મને બરોસો છે. મારો આત્મા ઈશ્વર માટે ઝંખના કરે છે. રાત્રે કામ કરનારા રક્ષેકા, જોટલી આતુરતાથી સવારની રાહ જીવે છે તેટલી આતુરતાથી હું તારી મદદની રાહ જોઉં છું.

હિંદુઓ, ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખો. આશા રાખો. પ્રજ્ઞાવાની ઈશ્વર પાસે જ દયા રહેલી છે. તેની પાસે જ મોક્ષ ઝંખના રહેલો છે. હિંદુઓને, બધાં પાપમાંથી તે જરૂર બચાવશે.

—મગન ૧૩૦

*

*

*

(૧) મહર્ષિઓનાં સૂત્રો

સદ્ગુણની યાદગીરી તે જ ખરું અમરપર્ણ છે. અમર શું દેવોમાં અને માનવીઓમાં તેનું મહત્ત્વ સમજાય છે? છે. જ્યારે સદ્ગુણ (સદ્ગુણી માણસો) નગર સદ્ગુણનાં સામે જ હોય છે ત્યારે માણસો તેનું અનુકરણ કરે છે; સ્મરણો: અને જ્યારે તે જતો રહે છે ત્યારે લોકો તેના સમાગમ માટે ઝંખના કરે છે. યુગ યુગના ઇતિહાસમાં ય સદ્ગુણનો વિજયી વાવટો સદાય ફરકતો રહે છે. જે પવિત્ર પુરુષાર્થ ગણાય છે તે મેળવવામાં સદ્ગુણ કદાપિ પાછો પડતો નથી.

સદ્ગુણી માણસ અકાલે મોત પામે તો પણ પરમ બધાં ચાંતિ મેળવે છે. 'જે વધારે વખત ટકી રહે છે તે વહેલાં પૂન્ય છે—' એમ માનવું હંમેશાં ખરું નથી. અમુક મૃત્યુ પામે અમુક સદ્ગુણી માણસ ઈશ્વરની દૃષ્ટિમાં સારો લાગે; . ૭ : ,

અને માણસોમાં રહેવાથી પાપમાં ભિતરી પડે એવું લાગે ત્યારે પ્રભુ તેને પોતાની પાસે બોલાવી લે છે.

—(“વિઝડમ ઓવ્ સોલોમન”, ૪. ૨, ૭-૧૧, ૧૩-૧૪)

ગૌરવ અને
જ્ઞાનયુક્ત
વડપણ :

જીવાનીમાં તે કાંઈ એકઠું કંઈ નથી તો પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં તને ક્યાંથી મળે ? વૃદ્ધ માણસો પોતે ન્યાયથી જ શોભે છે; વડીલો સલાહ આપી શકે તો જ શોભે છે; અને તે સલાહમાં માન અને ગૌરવ હોવાં જોઈએ. ધણો અનુભવ એ જ વૃદ્ધાવસ્થાનો મુગટ છે; અને ઈશ્વરનો ડર એ તેનો વિજય છે.

સીનું શીલ :

શરમિંદા ચહેરાથી સીના સૌન્દર્યમાં ધણો વધારો થાય છે; અને તેમ જ જે આત્મા અહમયર્ પાળે છે તેની કિંમત મૂલવી ન શકાય તેટલી મોટી છે. જેની રીતે મૂલ્ય પૂર્વ દિશાને અજવાળે છે તેવી રીતે સારી ગૃહિણી (પત્ની) ધરને શોભાવે છે. જે દીવા મંદિરમાં પવિત્ર મીશુખર્તીઓ ઉપર પ્રગટે છે તે શોભે છે; વૃદ્ધાવસ્થામાં ચહેરો એ પવિત્ર દીવા જેવો જ શોભે છે. ’

એકલીઝિઆસ્ટીક્સ ૨૫; ૩-૬-૨૬; ૧૫-૧૭.

*

*

*

હે પુત્ર, મારાં વચનો સાંભળ-તારી નજર પાસેથી મારો ઉપદેશ દૂર કરીશ નહિં. તને હંમેશાં તારા હૃદયમાં જ રાખ. જેઓને તેમાંથી ચેતન સ્ફુરે છે તેને તે ખરેખર ચેતનરૂપ થાય છે. ને તેમના ચરીરને પણ આરોગ્ય આપે છે. તારું હૃદય ખંતીકું કર-જીવનના ખરા માર્ગો તેમાંથી જ સૂઝે છે. વધારે પડતું

ખોલતું બંધ કર; અને કોઇને દુઃખ થાય તેવું આડું
કદાચ ખોલીશ નહિ.

તારા આંતર ચક્ષુ, હંમેશાં તારી આત્મપરીક્ષા આત્મ-
કરવામાં જ વાપરજે; અને તારા બહારનાં નેત્ર હંમેશાં નિરીક્ષણ :
સીધી નજરે જોવામાં જ વાપરજે. તારો માર્ગ સરળ
કરજે. તારી બધી રીતભાત અમુક સ્થાપિત માર્ગમાં જ
રાખજે. જમણી બાજુએ કે ડાબી બાજુએ—ક્યાંય વળી
જઇશ નહિં. પાપના રસ્તા તરફ પગ મૂકીશ નહિં.

—પ્રિયજ્ઞ. ૪; ૨૦-૨૭.

*

*

*

(૨૧) મૈત્રી અને ડહાપણની સલાહ

વક્ષાદાર મિત્ર એક મજબૂત બચાવ કરવાનું સાધન મિત્રની
છે. જેને વક્ષાદાર મિત્ર હોય તેની પાસે એક ખજાનો છે વક્ષાદારીનું
એમ સમજવું. વક્ષાદાર મિત્રને ત્યજી દઇ તેના બદલામાં મૂલ્ય :
લેવા જેવું બીજું કંઈ નથી. તેની કિંમત કોઇ મૂલ્યની
શકતું નથી. સાચો મિત્ર જીવનભર એક ઔષધ છે.
જેઓ ઇશ્વરથી ડરીને ચાલે છે તેમને જ સાચો મિત્ર
મળે છે—તેઓ જ સાચા મિત્રની કદર કરી શકે છે.

હે પુત્ર, જે તારી ઇચ્છા હશે તો તને ઉપદેશ સંતનો
મળશે જ; ને જે તું તારો આત્મા ઇશ્વરને ઘરણે સોંપીશ સંગ
તો તું ડહાપણ મેળવીશ. જે તારે બોધ સાંભળવાની ઇચ્છા રહે :
ઇચ્છા હશે તો તું બોધ મેળવીશ. તું તારાથી વધારે
સારાનો સંગ રાખ. તેમને તું વળગી રહે. બધી
દિવ્ય સલાહ સાંભળવા તત્પર રહે. સમજ શક્તિમાં

હું ડહાપણુ (પ્રમા) છું. સદ્ધમ બાબતોમાં મારો વાસ છે. હું જ્ઞાન અને વિવેક મેળવવા મહેનત કરું છું. ઇશ્વરથી ડરતું એટલે કે પાપને ધિક્કારતું. ગર્વ, ઉદ્વેગ અને દુષ્ટતાનો સહવાસ ન કરવો. બહુ બોલતું મને ગમતું નથી. હું સલાહ આપું છું. મને પાકું જ્ઞાન છે. મારામાં વિવેકશક્તિ છે, સત્તા છે. મારી મદદથી જ રાજાઓ રાજ્ય કરે છે અને ન્યાય આપે છે. રાજપુત્રો, ન્યાયાધીશો અને સર્વ ખરી સત્તાવાળા મને આહે છે: હું તેમને આહું છું. જેઓ મને ખતથી શોધે છે તેમને મારો મેળાપ થઈ જાય છે.

પ્રમાનો
વાસ :

મારામાં ધન અને માન જેહ રહેલા છે—સાચું ધન અને ન્યાય રહેલા છે. મારું ફળ સોના કરતાં વધારે મારું છે; અને મોરારથી મળેલી આવક રૂપા કરતાં વધારે કિંમતી છે. હું સત્ય અને ન્યાયના રસ્તામાં ચાલું છું. તેથી જેઓ મને આહે છે તેમને મૂળ પદાર્થ (ન્યાય)નો વારસો મળશે અને પછી તેમના ખજાના ભરપૂર રહેશે.

ડહાપણનાં
ફળ :

—પ્રાવજ્ઞ ૮; ૧-૨૧.

*

*

*

(ક) જોખ પોતાનું ચૌવન સંભારે છે

ડહાપણુ ક્યાંથી પ્રગટે છે ? સમજશક્તિ ક્યાં કામ લાગે છે ? બહારથી જ જોતાં બધા પ્રાણીઓને તે દેખાય તેવાં નથી. વિનાશ અને મૃત્યુ કહે છે—“અમે કાનોકાન ગાંભીર્યું છે. ઇશ્વર તેમને બરાબર જાણે છે. તે આકાશમાં કાંઈકે વજનદાર વસ્તુ શોધે છે; અને પરિણામે વરસાદ વરસે છે. પછી તે વીજળીની ગળેનાનો માર્ગ શોધી કઢાડે છે. ત્યાં તે તેને જડે છે.

ગુણની
વિશેષતા :

જિતરે તેવી બધી સલાહ તારે સ્વીકારવી જોઈએ.
જિયી સમજ-શક્તિવાળો માણસ કોઈ મળે તો તેનો
સમાગન કરજો ને તેને ઘેર જઈ જ્ઞાન મેળવજો.
પશ્ચરના ફરમાન ઉપર હું વિચાર કરજો-જોકું મનન
કરજો. તે હૃદયમાં રહેશે અને તને ડહાપણ મળશે જ.

—એક્લીઝિએસ્ટીકસ ૬. ૧૪-૧૭; ૩૨-૩૭.

* * *

(૩) ડહાપણ-સાંસારિક અને દિવ્ય

‘પ્રજ્ઞા પાર-
મિતા’યું
સ્વરૂપ :

ડહાપણ અને સમજશક્તિ બોલી જીકર્તા નથી ?
જ્યાં રસ્તાઓ એકત્ર થાય છે તેવા જ્યાંકમાં ડહાપણની
દેવી જીભી રહે છે, ને શહેરમાં પ્રવેશ કરવાના દરવાજા
પાસે આવીને તે દેવી મોટે અવાજે જૂમ પાડે છે.

હે માણસો ! હું તમને સાદ પાડી બોલાવું છું.
સાદા માણસો ! તમે ઝીણવટ સમજો; અને મૂખોંઓ !
તમે પણ અંતઃકરણથી સારી સમજશક્તિ મેળવો. હું
કહું છું તે તમે સાંભળો. હું મારા મુખથી સત્ય જ
કહીશ. દુષ્ટતાને હું ધિછારું છું. મારા શબ્દોમાં કાંઈ
વિપરીત કપટ નથી. જેઓ સમજે છે અને જ્ઞાન
મેળવવા યત્ન કરે છે તેમને સ્પષ્ટ સમજાય તેવું હું કહું છું.
સોના રૂપાનો લોભ ન રાખો. મારો ઉપદેશ સાંભળ-
વામાં મન રાખ. ડહાપણની કિંમત રત્ન અને માથેક
કરતાં વધારે છે. ગમે તેવી ખીજ મોટી વસ્તુઓ મળે
તો પણ ડહાપણની ટુલનામાં તે જિતરતી જ ગણાય છે.

હું કહાપણુ (પ્રગા) છું. સુક્ષ્મ જાળતોમાં મારો વાસ છે. હું જ્ઞાન અને વિવેક મેળવવા મહેનત કરું છું. ઇશ્વરથી ડરવું એટલે કે પાપને ધિક્કારવું. ગર્વ, ઉદ્વેગ અને દુષ્ટતાનો સહવાસ ન કરવો. બહુ ખોલવું મને ગમતું નથી. હું સલાહ આપું છું. મને પાકું જ્ઞાન છે. મારામાં વિવેકશક્તિ છે, સત્તા છે. મારી મદદથી જ રાજ્યો રાજ્ય કરે છે અને ન્યાય આપે છે. રાજપુત્રો, ન્યાયાધીશો અને સર્વ ખરી સત્તાવાળા મને આહે છે: હું તેમને આહું છું. જેઓ મને ખંતથી શોધે છે તેમને મારો મેળાપ થઈ જાય છે.

પ્રજાનો
વાસ :

મારામાં ધન અને માન બેઉ રહેલાં છે—સાચું ધન અને ન્યાય રહેલાં છે. મારું કળ સોના કરતાં વધારે મારું છે; અને મોરાથી મજેની આવક રૂપા કરતાં વધારે કિંમતી છે. હું સત્ય અને ન્યાયના રસ્તામાં ચાલું છું. તેથી જેઓ મને આહે છે તેમને મૂળ પદાર્થ (ન્યાય)નો વારસો મળશે અને પછી તેમના ખજાના ભરપૂર રહેશે.

કહાપણના
કળ :

—પ્રાવળ્લ ૮; ૧-૨૧.

*

*

*

(ક) જોખ પોતાનું યોગ્ય સંભારે છે

કહાપણુ કયાથી પ્રગટે છે? સમજશક્તિ ક્યાં કામ લાગે છે? બહારથી જ જોતાં બધાં પ્રાણીઓને તે દેખાય તેવાં નથી. વિનાશ અને મૃત્યુ કહે છે—“અમે કાનોકાન સાંભળ્યું છે. ઇશ્વર તેમને જરામર ઓળખે છે. તે આકાશમાં કાંઈક વજનદાર વસ્તુ શોધે છે; અને પરિણામે વરસાદ વરસે છે. પછી તે વીજળીની ગર્જનાનો માર્ગ શોધી કહાડે છે. ત્યાં તે તેને જડે છે.

ગુણની
વિરોધતા :

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક કથેયો

માનવનું
નિર્દોષ
ન્દાનપણ :

પછી તે સહને કહે છે: 'જુઓ ઇશ્વરનો ડર રાખવો તે ડહાપણ છે. પાપના માર્ગથી દૂર રહેવું એ જ સમજ-શક્તિ છે. જૂના સમયમાં ન્યાયે ઇશ્વર મહારી રક્ષા કરતો હતો ત્યારે હું જેવો હતો તેવો હોહ તો કેવું સાઈ? તેના પ્રકાશ મારી નજર સામે દેખાતો હતો ને તેથી અંધારામાં પથ્ય હું સહીસલામત આવી શકતો હતો.

સેવાની
આરણ્ય :

તે વખતે મારા બાળકો મારી આસપાસ હતાં; ને ઇશ્વર મારી પ્રાર્થના કાનોકાન સાંભળતો હતો, ને મને આશિષ આપતો હતો. જે ગરીબ લોકો રડતા હતા તેમને હું દુઃખમંથી છૂટા કરતો હતો, અનાથોને મદદ કરતો; એવા કોઈ ગરીબ લોકો મરી જતા ત્યારે પથ્ય મને આશિષ આપીને મરતા હતા. વિધવાઓને હું આનન્દ પમાડતો હતો જેથી તેમનું દિલ આશાનાં ગીતો ગાઈને હર્ષ.

ન્યાયનું
કવચ :

હું ન્યાયરૂપી કવચ પહેરતો હતો; ને તેથી મારું રક્ષણ થઈને હતું. મારો ન્યાય એ જ મારો ઝખ્ખો ને મારો રાજમુગટ હતો. હું આધળાને માર્ગ દેખાડતો ને અપંગને દોરી લઈ જતો. હું ગરીબ લોકોને પિતા સમાન હતો. હું અન્યાયને ઉધાડો પાડતો ને તેના સામનો કરતો; તેના મુખમાં પડેલા શિકારને બચાવી લેતો હતો.

(જોખ. ૧૮, ૨૦-૮; ૨૯, ૨-૫; ૧૧-૧૩)

પાછલા યુગનો નિરાશાવાદ અને શ્રદ્ધા

સઘળું જ મિથ્યા છે. અને વધારે અભ્યાસ કરવો તે મિથ્યા-
શરીરને સૂકવી નાખવા જેવું છે. વાદ.

*

*

*

ટૂંકમાં કહું છું:-“ ઇશ્વરથી ડરો. તેના કાયદાઓ પાળો. ઇશ્વરનો
ઇશ્વર દરેક કામનો ન્યાય કરશે, સાફ કે ખરાબ જે ડર
ગુપ્ત હશે તે ઊઘાડું પડશે જ. એ ઇશ્વરની ન્યાય છે.” રાખો :

(એકાદીઝીઆસ્ટીક ૧૨; ૯૧૪)

પ્રકરણ ૧૧

ખ્રિસ્તીઓનું નીતિશાસ્ત્ર.

“ પ્રેમ એટલે અમુક કાષ્ટાનું પાલન.”

—સેન્ટ પૉલ

“ જો પ્રેમની સાથે શ્રૌતની મિલાવટ કરવામાં આવે તો કોઈ તેની સામે યશ થકે નહિ.”

—અકબર

ખ્રિસ્તી- ઇસુની સ્વાભાવિક શક્તિ લાબ્ય અને સર્જનાત્મક હતી.
ધર્મનું ઇતરાવલના ધર્મદ્વારા ખ્રિસ્તી ધર્મ બળવાન થયો એ વાત
પ્રબળ : ખરી છે; પણ, તે ઉપરાંત (Graeco-Roman) ગ્રીક
અને રોમનોની વિશાળ દુનિયા-એ પણ ખ્રિસ્તી ધર્મનું
ક્ષેત્ર હતું.

ગ્રીકોના દૂર દૂરના દેશોમાં એવેક્રાંડરે (સિકંદર) પોતાની ભુદિયો
શક્તિ : ગ્રીકોનાં અને યાહુદીઓનાં સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં હતાં; અને,
આખરે એસિડોનિયાથી હિંદ સુધી ઠેર ઠેર ગ્રીકોના વસવાટ
થયેલાં જોવામાં આવતો હતો. ગ્રીક ભાષા મુખ્યત્વે બધે ઠેકાણે

વપરાતી હતી; અને ખ્રિસ્તીઓના તથા હિંદના ધર્મના જાયા સિદ્ધાન્તો સાથે ઓક લોકો પોતાના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન સરખાવતા હતા.

ઓક લોકો સંપૂર્ણ રીતે એથેન્સની જ સંસ્કૃતિથી માત્ર પોતાના દેશમાં રહીને પોતાનું માન સાચવી શકતા હતા; અને, જ્યારે તેઓ દેશાવરમાં ટાળે ટાળાં મળીને જતા ત્યારે તેઓ ઉત્તર આફ્રિકાથી હિંદ સુધી પોતાનો વસવાટ જમાવી દેતા; હજી સુધી તેઓ ત્યાં કેટલાક ભાગમાં રહે છે. અહીં તેઓ વેપારી શુદ્ધિથી આવ્યા હતા.

ફિલો (Philo) કહેતો કે “ જેસુસેમ માત્ર એક પ્રજાની રાજધાની નથી; પણ તે આખા જગતની રાજધાની છે.” “ માફ ધર બધા લોકો માટે પ્રાર્થનાગૃહ થઈ રહેશે ”—એવી ઈસુની ઇચ્છા પાર પડી; કેમકે, દરેક વર્ષે કરોડો લોકો જેસુસેમમાં—ઈસુના મંદિરમાં—આવે છે. દૂર દૂર આવેલાં હિબ્રુઓનાં સંસ્થાનોદ્વારા એથેન્સના ઓક તત્ત્વજ્ઞાનમાં જે કંઈ નિરાશાવાદ હતો તે ધીમે ધીમે ધટવા લાગ્યો. તેમના સિદ્ધાંતોમાં ઉપરનો ચળકાટ ખૂબ આકર્ષક થવા લાગ્યો. તેના બીતરમાં જૂના વહેમો, જંગલી લાયકર બીતિ, અશુદ્ધ જેવા જુસ્સાઓ જૂની માન્યતાઓમાંથી પ્રગટતા વિચારો અને શ્લેષો—વગેરે હતું.

તેથી એથેન્સની મૂળ સંસ્કૃતિ જગડવા લાગી. આવે સમયે હિબ્રુઓના ધર્મમાંડળે તેમને પ્રથમ વિષે જાણે ખ્યાલ આવ્યો; અને સામાજિક દષ્ટિથી જાણી નીતિ તેમની સમક્ષ મૂકી. તે સમયે ઉજ્જવળ બાવીની આશા હિબ્રુઓએ સૌની મનમાં પ્રકટાવી. ઓક લોકોના ‘ રાજ ’ વિષે બંધાયેલા વિચારો અને

આદર્શિક
ઓક :

જેસુસેમ
તીથ
તરીકે :

એથેન્સને
હિબ્રુઓની
ધર્મ—સેટ :

બધા ધર્મમાંથી અમુક સારું સારું એકઠું કરવાનું વલણ (Ecclecticism) હિંદુઓને પર્મદ મહેલોનું.

હિંદુઓની હિંદુને બીજા ધર્મ ઉપર કોઇ વાર સખત ધિક્કાર થતો હતો; તેમનામાં એક બાપારી તરીકે બિચાર વિચાર અને કાર્યશક્તિ હતા; પણ અન્ય ધર્મો તરફ ધણી તિરસ્કાર અને અસહિષ્ણુતા રાખવાથી, હિંદુ પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવા જેટલો લોકપ્રિય થઇ શક્યો નહિ. તોપણ સેન્ટપૉલના સંદેશાઓમાં જે હિંદુમત (Judaism) જોવામાં આવે છે તે ખ્રિસ્તીધર્મના એક પ્રવેશમાર્ગ તરીકે ઉપયોગી થઇ ગયો હતો. ખ્રિસ્તીઓનો વિરોધ કરનારો જંગલી ધર્મમત (Paganism) હિંદુઓને ગમતો ન હતો; તોપણ શહેરમાં રહેલા કોઇ શુદ્ધિવાન હિંદુ લોકો તેમના મતને શ્રીકોના મતનો સ્વાંગ પહેરાવતા હતા; અને કેટલુંક શ્રીકે તત્ત્વજ્ઞાન તથા પ્રારબ્ધવાદ અને ઉદારીનમત (Stoicism) પણ પોતાના ધર્મ સાથે મેળવતા હતા.

સર્વ-શ્રીકોના સર્વેશ્વરવાદ (Pantheism) ની મારી અસર ધરવાદની હિંદુઓના એકેશ્વરવાદ ઉપર થયેલી છે; આખા વિશ્વના એક પૂજ્ય દેવ બધા ધાર્મિક આત્માઓને પ્રેરે છે; અને તેથી તેઓ અસર: બધા ધાર્મિક લોકો એક સમાજ જેવા છે-એવો મત હિંદુઓ ધીમે ધીમે સ્વીકારવા લાગ્યા. જૂના હિંદુમતમાં “આમ પ્રભુ યાદવા કહે છે” એમ બાર દહને કહેવાતું.

પૂર્વ પશ્ચિમનાં પશ્ચિમનાં ધર્મ-વલેસુનો સંધાન: પછીના સમયમાં શ્રીકોની અમરથી “બધાં માણસોને બાહો અને ઇશ્વરની આઘા માનો”-એમ કહેવામાં આવ્યું. પહેલામાં યાદવા તરફ માન સચિત છે; અને બીજામાં, નિબ્ધ-પાતી દરકોઇ દેવ-એવી બાવના છે. ત્રીજી બાબત અમલકાર ૪૦૦

વાદ (Mystery Cult) વિષે છે. મિથ્રસે (Mithras) પ્રવર્તાવેલા એ મર્ગમાં નીતિનું સ્પષ્ટ દર્શન થઈ શકે છે; માટે તે પૂર્વ અને પશ્ચિમના સિદ્ધાન્તોને જોડવા જરૂરી હતું તેવું બળ પૂરું પાડે છે. અને પૂર્વ પશ્ચિમના સંયુક્ત માર્ગમાં જ મહાન ઇસુએ પોતાનું જીવન વીતાડ્યું છે.

હિંદુઓમાં તેમનો પયગમ્બર ગત રહેલો છે. તે ઉપરાંત પહેલોના સિદ્ધાન્તો, નસીબવાદ અથવા ઉદારસીનવાદ છે. ઇસુમાં પહેલો ગત મુખ્યત્વે જોવામાં આવે છે. તેમ છતાં પહેલોના મતને તથા નસીબવાદને જોઈ માન આપે છે તેઓ બધા એક મને ઇસુને માન આપે છે. ઇસુનો મત સમજાવવાને તેના અનુયાયી લોકો, પોતાને પર્મદ પડે તેવે માર્ગે દલીલો કરીને, ઇસુનું મહત્ત્વ સમજાવવા પ્રયત્નો કરે છે.

હિંદુઓ તેને મિસિઆ (Messiah) કહે છે. ગ્રીકો તેને વિચાર અને વાણીનું સંયુક્ત સ્વરૂપ (Logos) કહે છે. તેના કરતાં ઇસુને ' માણસ જાતનો પુત્ર ' (Son of man) એટલે મર્વ ઊંચા મનુષ્યત્વના ગુણવાળો સમજાયે તો વધારે સારું છે. ' મિસિઆ ' અને ' લોગોસ ' એવા સ્વરૂપોમાં જૂના મંદિર-ગતવાળા ધાર્મિક લોકોને બહુ શ્રદ્ધા હતી. પણ ઇસુને પોતાને જ પૂજવામાં આવે કે ઉપર કહેવા બે મતમાંથી કયો મત તારા ખરા સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે ?-તો તે બેમાંથી એકને પર્મદ કરે નહિં.

ઇસુના પોતાના આત્મા વિશે વિચારો અને ચાર ધર્મ-પુસ્તકો (Four Gospels) માં વર્ણવેલું એનું સ્વરૂપ-એ બેક ઈર્ષિ જીર્ણ જ છે. ખ્રિસ્તીઓ પોતાના અનુભવ ઉપરથી ઇસુ માં વર્ણ-

વેલા ઇસુ ખ્રિસ્ત • વિશે કેવો જો મત રાખે છે એ બધું એ ગ્રંથોમા આવે છે. પણ ઇસુનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજવા આપણે તેને માત્ર એક માણસ (Son of Man) માનવો જોઈએ. હાલના સમયમાં તો આવો મત મજબૂત રહેલાઈથી સ્વીકારી શકાય તેવો છે.

ઈસુના સિદ્ધિતાનું સર્વમાન્ય-પણું : ઇસુ ખ્રિસ્તે કહેલા નીતિસિદ્ધાન્તો મર્વને આલ્સ થાય તેવા છે. તેથી તેની સર્વદેશીયતા સિદ્ધ થાય છે. કોઈવાર 'Son of Man' તો અર્થ 'મુખ્ય નમૂનેદાર માણસ' એમ પણ થઈ શકે છે. બધા ખ્રિસ્તીઓ તેને આદર્શ તરીકે સ્વીકારે છે એટલું જ નહિ, પણ માનવજાત ન્યાં વસવાટ કરતી હશે ત્યાં ઇસુ આદર્શ તરીકે ગણાશે. કોઈવાર (Son of Man) 'માણસ' અર્થ 'મિસિઆ' નામના પયગમ્બરને લગાડવામાં આવે છે.

'ગીતા' સાથે સામ્ય : પર્વત પર આપેલા ધર્મોપદેશો (Sermons on the mount) ધણે અંશે સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્તો જેવા છે; અને "ગીતા માથે તે ખાસ સરસાઈ કરે તેવા છે"—એમ મહાત્મા ગાંધી પોતાનો મત દર્શાવે છે.

‘આમાં નવી સમાજ રચવાનો પાયો છે,’ એમ કાગ્વા (Kagawa) પોતાનો મત આપે છે. કાગ્વા જાપાનનો, હિંદના ગાંધી જેવા અને ખ્રિસ્તીઓના સેન્ટ ફ્રાન્સિસ જેવા, એક મહાન સુધારક છે.

'પર્વત પરનો ધર્મોપદેશ' : ચીનાઓનો પુનરુદ્ધાર કરનાર નેતા હુશી (Hushi) કહે છે કે "હું પર્વતપર કહેલા ધર્મોપદેશો તરફ ખૂબ ધ્યાન આપું છું; કેમકે તેમાં ચીનાઓ માટે જરૂરી એવો ઈશો નિવૃત્તિ માર્ગ મળી શકે છે." હુશી માનવતાનો દિમાપતી છે,

તે ગહનવાદમાં શ્રદ્ધા રાખતો નથી અને ધર્મોપદેશમાં રહેતું નીતિશાન શ્રદ્ધાના પાયા ઉપર રચાયેલું નથી તોપણ સાઈ છે એમ એ માનતો હતો.

ધર્મર સાથે કેાઈ જાગી જાતનો યુદ્ધિયો પ્રેરાયેલી “ પ્રભુની પ્રાર્થના ” (Lord's Prayers) બધી સુધરેલી માનવજાતે પ્રાર્થના : પસંદ કરી છે. તેમાં આવતાં વાકયો અર્થની ગંભીરતા સૂચવે છે, તેમાં આદર્શો રહેલા છે. તે જ ‘ પ્રાર્થના ’ સારીય માનવજાત હંમેશાં પોતાની ધર્મરોપાસનામાં જોવે છે એમ હું કહેતો નથી; પણ તેમાં આવતો અર્થ સરખો જ હોય છે. તેમજ ‘ પવંત પરના સિદ્ધાન્તો ’ પ્રમાણે, બધા માણસો ચાલતા નથી, તોપણ તેની સત્યતા અને જરૂરિયાત મહુ કબૂલ રાખે છે.

કેટલાક લોકો પોતે ખ્રિસ્તી તરોકે પોતાને ઝાળખાવતા નથી, તોપણ તેમના બક્તિબાવથી તેઓ, ‘ ખ્રિસ્તી ’ નામ ધારણ કરનારા હજારો લોકો-જેઓ આચરણમાં નાસ્તિક જેવા લાગ્યા છે-તેમના કરતાં વધારે સારા છે, કેમકે ખ્રિસ્તીઓ હોવા છતાં કેટલાક પોતાના વંશની મોટાઈ તથા તેનું અભિમાન જૂલી શકતા નથી. ધર્મ આચરવામાં અને પ્રાર્થનામાં દિરમા બધા એક સરખા છે-એ સિદ્ધાન્ત કેટલાક ખ્રિસ્તીઓ જૂની જાય છે.

આખળનું સામાજિક નીતિતત્ત્વ આવું છે; તેમાં સુવર્ણ મંત્રો (Golden Rule) માં દરેક વ્યક્તિના આચાર વિષે કહેલું છે. હિઝાઉ પુત્ર (Prodigal Son) માં ખ્રિસ્તિઓની ધાર્મિક બાબતો આવે છે.

પણ આપણું (ખ્રિસ્તીઓનું) હંમેશનું વ્યવસ્થિત જીવન પ્રેમ અને સ્વતંત્રતાના નિયમથી હિલટું ચાલે છે. સહલાવ, માયાળુપણ, પ્રામાણિકપણ ન્યાય અને થોડીક સ્વતંત્રતા એ સાધારણ રીતે ખ્રિસ્તી મમાજનાં મુખ્ય લક્ષણો છે.

ખ્રિસ્તી સન્તોનો જીવન-સુવાસ : મહાપુરુષો થોડા જ છે; પણ જે છે તેમના જીવનનો પરિમલ ઊંચો અને ખાસ જુદો જ ભાવ પાડે તેવો છે. તેનું વર્ણન કે પૃથક્કરણ કરવું અઘરું છે, પણ તેની સત્યતાનું જ્ઞાન જલદીયી થાય છે. ઇસુના જીવનથી રંગાયલા ખીખ મહાપુરુષો અસંખ્ય થયા છે; અને તેમના ચારિત્ર્યની જોડ ખીજે ક્યાંઈ મળી શકે તેવી નથી. બધાય યોગી પુરુષો ગેરે અવાજે ખ્રિસ્તી સંતોની મહત્તા કળૂણ કરે છે.

• કહેવાઈ 'ખ્રિસ્તી જન્મત' : [ખ્રિસ્તીધર્મ તથા ધર્મ પાળનારા ખ્રિસ્તીઓ પ્રશંસનાય છે. પણ ખ્રિસ્તીધર્મનો માત્ર દેખાવ કરીને રહેતાઈ મંડળ જે (Christendom) નામે ઓળખાય છે તે મંડળ ધિક્કારવા લાયક થઈ ગયું છે. તેમાના મોટા ભાગના લોકો 'જૂના કરાર' (Old Testament) ને અનુસરે છે. કુલ અને જાતની સગ જે હિંદુઓમાં જોવામાં આવે છે તે 'ક્રિસ્ટેન્ડમ' ચાં પણ હોય છે. તેઓ કાયદાને માન આપે છે: પગલઅરના ચારિત્ર્યને નહિ.

પોતાના વર્તનની સખત ટીકા અને પરીક્ષા કરોએ તો સારું ”
—એમ પાસ્કલ (Pascal) કહેતો હતો. “ જે પોતાની
નિર્બળતાઓ અને ખીજના ગુણો જુવે છે તે ઇશ્વરનો પ્રેમપાત્ર
થાય છે: ” એમ કૅન્ડયુસિઅસ કહેતો હતો.

ગરીબ લોકો માટે કકક ન્યાય અને શ્રીમંતો માટે હળવો
ન્યાય—આવાં બે જાતનાં ધોરણો જે પશ્ચિમના સમાજમાં ચાલે
છે તે, ખરેખર, “ પર્વત ઉપર કહેલા ધર્મોપદેશ ” માં કહેલાં
નથી. ગોરા માણસો માટે એક અમુક ધોરણ અને કાળા
માણસો માટે બીજું; સ્ત્રીઓ માટે અમુક અને પુરુષો માટે
બીજું જ ધોરણ—આ પશ્ચિમની નીતિરીતિ “ પર્વત ઉપર
કહેલા ધર્મોપદેશ ” માં નથી—તેથી તે ધર્મોપદેશથી ઉલટી છે.

ખ્રિસ્તીઓના આદર્શ ધર્મોનો સમુચ્ચય “ ધર્મોપદેશ ” માં
કરેલો છે; પરંતુ વ્યવહારમાં, ત્યારે સમાજ એ પ્રમાણે વર્તે છે
એમ માનવાની જરૂર નથી.

ઘણું કરીને ઇસુનાં પ્રસંગોપાત્ત બોલાયેલાં કેટલાંક આદર્શ
વચનોનો સંગ્રહ તેમાં કરેલો છે; તેથી અમુક વાવતા બંધાય છે;
અને વ્યાવહારિક કાયદો એ પ્રમાણે બાંધી શકાય નહિ—તે એક
દિવ્ય સર્જિતું બંધારણ હોય તેમ સમજાવે છે; પણ અમુક સત્તા
નીચે કામ કરનારા માનવબાળકો માટે તે યોગ્ય શકાય નહિ;
કેમકે ઇસાઇ (Isaiah) નામના હિબ્રુ પપગમ્યરનો મત
મુકયો છે.

ઇસાઇનો ઉપદેશ ‘આદર્શ ન્યાય’ (Righteousness)
ઉપર રચાયેલો છે. પાપીઓ, તમે પાપનો પશ્ચાતાપ
કરો; કેમકે ઇશ્વરી સામ્રાજ્ય ખરા પશ્ચાતાપથી જ મેળવી શકાય

છે, તેથી તવી જ દૃષ્ટિથી પરમેશ્વરને ઓળખી શકાય છે અને
કેની કિંમત કરવી તથા કેની ન કરવી તે ધોરણુ સમન્વય છે.

પ્રશ્ન : ‘પરમેશ્વરનું’ રાજ્ય એટલે માનવીના હૃદય ઉપર પરમેશ્વરનું
રાજ્ય : પ્રભુત્વ. આ ઊંડા તત્ત્વમાંથી ઈસિનું સ્વરૂપ છે: “પ્રભુનું
સામ્રાજ્ય તમારા હૃદયમાં જ છે.” (The Kingdom of
God is within you) આમજ્ઞામાં રહેલું નીતિતત્ત્વ
સમાજ અને વ્યક્તિ-એકીને લાગૂ પાડી શકાય તેવું તત્ત્વ-
આમાંથી સ્પષ્ટ છે.

હિંદુ અને હિંદુઓના આદર્શનું આ રીતે ફરીથી એકીકરણ
ખ્રિસ્તી (Synthesis) થવા લાગ્યું. હાલના એક પ્રસિદ્ધ સહૃદયી
મતોનો અને ખ્રિસ્તી ધર્મનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન ધરાવનારા હિંદુ વિદ્વાન
સમન્વય : લખે છે કે ખ્રિસ્તીધર્મમાં વેગ અને ઉત્સાહ છે, જીર્મિઓથી
ભરેલો આદર્શ અને વીરત્વ છે; પ્રગતિની તમન્ના છે. ગ્રેમ
અને માયાળુતાનો હિંદુ લોકોનો આદર્શ છે તે કરતાં ખ્રિસ્તી-
ઓનો આદર્શ વધારે પ્રગતિકારક અને આવેશવાળો છે.
કહેવતો (Proverbs) માં અધ્યાય ૨૫, ૧ માં આવતું સૂત્ર
મેથ્યુ (Matthew) માં અધ્યાય ૪૪ માં ૫ માં સૂત્ર જેવું છે
—એવો દક્ષ રાખી, તકરાર કરવાની કાંઈ જરૂર નથી.

આ ગીતે આપણે ઇસુને ‘ યુગસ્રષ્ટા ’ કહી ચકીએ. આ આખત ઉપર હાલમાં ડીન ઇંગ (Dean Inge) ટેટલીક મહત્ત્વની ચર્ચા કરે છે -નીત્સે (Nietzsche) એ સૂચવેલો સર્વ પ્રકારનો કિંમત આંકવાનો જાઓ સિદ્ધાન્ત “ બાઇ-બલ ” નું મૂલ્ય આંકવામાં વપરાયો છે. નવા કરાર (New Testament) માં માનવ સમાજને, જેટલે અંશે ઇશ્વરથી છુટા રહી વિકસે છે તેટલે અંશે, તેને ‘ સંસાર ’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. નીતિનાં જાંચાં ધોરણો પસંદ કરવામાં ખ્રિસ્તીધર્મ, બુદ્ધ અને સોક્રેટિસે કહેલાં સૂત્રોથી, જતા પણ બિતરતો નથી.

ખ્રિસ્તી
ધર્મનું
મૂલ્યાંકન :

ખ્રિસ્તિ ધર્મની નીતિમાં બુદ્ધિ અને લાગણીઓ કરતાં ઇચ્છાશક્તિ (WillPower) ને વધારે મહત્ત્વ આપેલું છે; અને પછી આખી નીતિભાવનાને એક દૈવી તત્ત્વ સાથે સંકળી દેવામાં-જેડી દેવામાં આવે છે. ગુપ્ત કામ કરવા કરતાં અપહ્ત રીતે એ ઉદ્દેશપૂર્વક કામ કરવાની નેમ (Motive) રાખવામાં આવે છે. ઇશ્વર તરફ અને માણસ તરફ સાચો પ્રેમ તથા તેમાંથી કુદરતી રીતે બિનરી આવતી બકિન અને વફાદારી ખ્રિસ્તીધર્મમાં જોવામાં આવે છે.

ખ્રિસ્તનું
તત્ત્વજ્ઞાન
અને
બકિત :

‘ આપણી પાસે એવું કંઈ જ નથી જે આપણને ઇશ્વરે આપ્યું ન હોય ’-એ ભાવનાથી ‘ નમ્રતા ’ humility શિખરવામાં આવે છે. બીજાનો ન્યાય કગતી વખતે માયાણુતા અને તેને મદદ કરવાની ઈચ્છા, ઇશ્વર મવત્ર હાજર છે એવી પ્રતીતિ હોવાથી, મનમાં નિરન્તર આત્મ અને ચાતિ પમાય છે.

નમ્રતાનું
શિક્ષણ :

તે ઉપરાંત ખ્રિસ્તી ધર્મ અલૌકિક જગતમાં નવી દુનિયા બુલે છે. જગતની દૃષ્ટિથી ઇશ્વર કેવો છે એ જોવા કરતાં, ઇશ્વરની દૃષ્ટિથી જગત કેવું બાસે છે તે તરફ લક્ષ રાખવામાં

ઇશ્વરની
દૃષ્ટિએ
જગતનું
દર્શન :

આવે છે. જ્યારે ઇશ્વર કૃપા કરીને આપણને મોક્ષ આપશે ત્યારે આપણે એ નવી દુનિયામાં જન્મ રાકીશું.

આત્માએ : દરેક મનુષ્ય-આત્મા પોતે વિકાસક્રમની અમુક ક્ષણે જ આત્મા પહેચિલો હોય છે-અને તેની પાછળ તેનો અમુક ઇતિહાસ હોય છે જ. તે બધું જોતાં તેના આત્માને પ્રગતિ આપે તે જ તેને ઉપયોગી થાય છે, ને તે સિવાય બીજી બધી બાબ સામગ્રી નકામી છે. તેથી એમ કહેવાય છે :- “માણસ આખી દુનિયાનું રાજ્ય મેળવે તો પણ જો તે પોતાના જ આત્માને જોઇ બેસે તો તે દુનિયાનું રાજ્ય પણ તેને માટે નિરર્થક છે.”

વ્યક્તિની મુક્તિનો : દરેક વ્યક્તિનો ઇતિહાસ એક નાટક જેવો છે. આખા જગતની મુક્તિ જે ક્રમે સંભવિત લાગે છે ને મહત્વની છે-તે જ ઇતિહાસ : ક્રમે અને તેટલા મહત્વની દરેક વ્યક્તિની મુક્તિ માનવી જોઇએ. માનવજાતની વિકાસકથા એટલે પ્રત્યેક માનવીના મોક્ષનો માર્ગ. ઇશુએ પોતાના જીવનમાં દરેક અંશે એનો સમાવેશ કર્યો છે.

આધ્યાત્મિક વિકાસ અને જગત : એટલે ખ્રિસ્તીના ધાર્મિક અનુભવોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસ ગૂંચાયેલો છે. તેથી આવો ધાર્મિક અનુભવ અને તત્ત્વજ્ઞાન હંમેશા માટે જોડાયેલાં જ રહે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં કહેલું ‘આંતર જગત’ (Inner World) એટલે “કાંઈ બીજી જગ્યાએ આવેલી દુનિયા” એવો અર્થ નથી; પણ એક આત્માનો બીજા આત્મા સાથે વધારે સાચો અને ગાઢ સંબંધ અને તેથી અનુભવાતો જીવનનો ઊંડો પ્રેમ. એ જ ‘આંતર જગત’ જાણવું.

અનન્તાનો જ્ઞાણ : સમય એ અનન્તતાની (Eternity) સાચી મૂર્તિ છે. આધ્યાત્મિક વૃત્તિવાળા માણસો તે અનન્તતામાં જીવે છે. ‘ગોગલ

કેઈ ધર્મમાં કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં આધ્યાત્મિક પ્રાપ્તિને આવો ઉડો, ઉદાર (Radical) તથા વિજયશાળી મત જોવામાં આવશે નહિ. માત્ર “ નવા કરાર ” માં જ એ મત આવે છે. તે તરફ બધા ધર્મો કરતાં નિરાળું અને સ્પષ્ટ દેખાય તેવું છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વપરાતા કેટલાક નવા શબ્દોની અહીં નોંધ લેવી જોઈએ. શ્રદ્ધા (Faith), આશા (Hope), પ્રેમ (Love), આનન્દ (Joy), શાંતિ (Peace), નમ્રતા (Humility), સત્તા (Power), જીવન (Life), “ નવા કરાર ” ની ગદ્દ વડે જ આપણે એ શબ્દો તથા તેમની પાછળ રહેલી ભાવના સમજી શકીએ છીએ; તેનું મનન કરવાથી જ આપણે આશ્ચર્યનું ખરું રહસ્ય સમજી શકીશું.

ખ્રિસ્તી
ધર્મના
વિશિષ્ટ
શબ્દો :

આપો. કાયદાને કડક વ્યવહારમાંથી ઉપાડી રહેજ બાવના વિચાર
અને ઉદાર મત તરફ ફેરવી સુધારો; ને તેનું આધ્યાત્મિક વચ્ચે
સ્વરૂપ સમજાવ્યું. પ્રેમ, ન્યાય અને પવિત્રતા એ ત્રણે અવિરોધ :
સિદ્ધાન્તોની મદદથી કાયદાની સૂચના તથા તેને લાગૂ પાડવાની
રીત, તેની પછી આવતા અનુયાયી શિષ્યોએ સીકારી લીધી.

‘નવા કરાર’ માં રહેલા નીતિના સિદ્ધાન્તો ખ્રિસ્તીઓના સિદ્ધાંતોનું
જૂના પુરાણા વારસારૂપ પહેલાંના પ્રાર્થના મંદિરમાં (Early દેશકાલાનું-
Church) મંજૂર થયેલા હતા તે જ હતા. તેને સવિસ્તર સાર પ્રતિ-
લાગૂ પાડવા માટે બંધન નહોતાં. તેમાં મોટા બળ્ય સનાતન પાદન :
સિદ્ધાન્તો આવેલા છે, ને તે દેશકાળના બદલાતા સ્થિતિ-
બંનેઓને તાબે થઈ બદલાતા નથી. તેથી વધારે માનાઈ છે.
‘કાયદા’ ના ‘શબ્દ’ કરતાં, તેમાં જે ‘આંતર સૂચન’ (Spirit)
હોય તે જ સાચવી રાખવું એ આપણી ફરજ છે.

સેન્ટ પૉલે (St Paul) પ્રસિદ્ધ કરેલા આધ્યમજનાં બાધબદનાં
સારરૂપ પુસ્તકો (Synoptic Gospels) માં ઇસુનો પ્રેમ, નીતિ-
નમ્રતા, ઉદારતા, સ્વાર્થત્યાગ વગેરે આવે છે; તેમ ‘નવા તત્ત્વોનું
કરાર’માં આધ્યમજનાં નીતિતત્ત્વો વિષે સુંદર ચર્ચા આવે છે; સૂચન :
અને તે જૂના પ્રાર્થનામંદિરના સ્વીકૃત સિદ્ધાન્તોનો ખ્યાલ
સારો આપે છે. હિંદુઓના આદર્શો સાથે તે નિકટનો સંબંધ
ધરાવે છે, છતાં તેમાં ઇસુની જિંદી સર્જકતાનાં ધણાં સૂચનો
છે. મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છતો માણસ હિંદુ છે. સંતની પેઠે
ઇશ્વર સમક્ષ નમ્રતાથી જામો રહે છે, અને ઇશ્વરની ઇચ્છાને
તાબે યાય છે.

ઇસુએ આ બધું માન્ય રાખી તે ઉપરાંત ક્ષમાનો જિંદો ક્ષમાનો
મિદ્ધાન્ત શિષ્યોએ કે-“ એક ગાલ ઉપર દુરમન તમારો મારે ઉપદેશ :

૨

જૂનાં શાસ્ત્રોની નવી સમજ : ઇસુ પોતે હિંદુઓના દેવને પૂજતો એ વાત સત્ય છે. તેને તેઓ ' પિતા ' કહેતા અને તેની સત્તા નીચે રહેવા તેઓ રાત દિવસ ઝંખા કરતા હતા. પણ જે શાસ્ત્રોને હિંદુઓએ નિઃસત્ત્વ કરી નાખ્યા હતાં અને નકાર્યા ગણી કાઢ્યા હતાં, તેમાં ઇસુએ ઝીણી નજરથી અભ્યાસ કરવાનું શરૂ કર્યું.

આત્મ-શ્રદ્ધાનું બાન : ઇશ્વરનો યોગ્ય ખ્યાલ બાંધવાનું તથા પોતાના જીવનને શક્તિશાળી બનાવવાનું ઇસુએ માનવીઓને શિખવ્યું. ન્યારે ઇશ્વર પ્રેમસ્વરૂપ છે એવી એક વખત પ્રતીતિ થાય ત્યારે જીવનનું મૂલ્યાંકન જુદી દૃષ્ટિથી થવું જોઈએ.

સાચા પયગમ્બરનો ગમ્બરનો બેતાવેલો આદર્શ : ન્યારે ઇસુ, પયગમ્બરનું અનુકરણ કરતો ત્યારે તે સમયના ધાર્મિક કહેવાતા હિંદુગુરુઓએ પયગમ્બરોના અભ્યાસ છોડી દીધો હતો ને તેઓ બ્યાવહારિક કાયદાને અક્ષરશઃ ખરો માની તે પાળતા હતા. પણ તેમાં, પયગમ્બરના આદર્શ ભૂલી જવાતા હતા તે તેઓ સમજતા નહોતા.

આચાર અને ઇસુએ કાયદા (Laws) અને પયગમ્બરોના, મત (Prophets) એ બેનો સમન્વય કરી તેને નવો અર્થપલ્લે

આપે. કાયદાને કડક બ્યવહારમાંથી ઉપાડી રહેજી બાવના વિચાર
અને ઉદાર મત તરફ ફેરવી સુધારો; ને તેનું આધ્યાત્મિક વચ્ચે
સ્વરૂપ સમજાવું. પ્રેમ, ન્યાય અને પવિત્રતા એ ત્રણે અવિરોધ :
સિદ્ધાન્તોની મદદથી કાયદાની સૂચના તથા તેને લાગૂ પાડવાની
રીત, તેની પછી આવતા અનુયાયી શિષ્યોએ સીકારી લીધી.

‘નવા કરાર’ માં રહેલા નીતિના સિદ્ધાન્તો ખ્રિસ્તીઓના સિદ્ધાંતોનું
જૂના પુરાણા વારસારૂપ પહેલાના પ્રાર્થના મંદિરમાં (Early દેશકલાનું-
Church) મંજૂર થયેલા હતા તે જ હતા. તેને સવિસ્તર સાર પ્રતિ-
લાગૂ પાડરા માટે બંધન નહોતાં. તેમાં મોટા બળ્ય સંગાતન પાદન
સિદ્ધાન્તો આવેલા છે, ને તે દેશકળના બદલાતા સ્થિતિ-
મંજેગોને તાબે થઈ બદલાઈ નથી. તેથી વધારે માનાઈ છે.
‘કાયદા’ ના ‘શબ્દ’ કરતાં, તેમાં જે ‘આંતર સૂચન’ (Spirit)
હોય તે જ સાચવી રાખવું એ આપણી ફરજ છે.

સેન્ટ પૉલે (St Paul) પ્રસિદ્ધ કરેલા બાઇબલનાં બાઇબલનાં
મારૂંપ પુસ્તકો (Synoptic Gospels) માં ઇસુનો પ્રેમ, નીતિ-
નમ્રતા, ઉદારતા, આર્થસ્થાગ વગેરે આવે છે; તેમ ‘નવા તત્વોનું’
કરાર’માં બાઇબલનાં નીતિતત્વો વિશે સુંદર ચર્ચા આવે છે; સૂચન :
અને તે જૂના પ્રાર્થનામંદિરના સ્વીકૃત સિદ્ધાન્તોનો ખ્યાલ
સારો આપે છે. હિબ્રૂઓના આદર્શો સાથે તે નિકટનો સંબંધ
ધરાવે છે, છતાં તેમાં ઇસુની ઊંચી સર્જકતાનાં ઘણાં સૂચનો
છે. મોક્ષ મેળવવા પ્રયત્નમાં માણસ હિબ્રૂ છે. સંતની પેઠે
ધર્મ સમક્ષ નમ્રતાથી ઊભો રહે છે, અને ધર્મરતી પ્રયત્નને
તાબે યાય છે.

ઇસુએ આ બધું માન્ય રાખી તે ઉપરાંત ક્ષમાનો ઊંચો ક્ષમાનો
સિદ્ધાન્ત શિષ્યોએ કે-“ એક ગાલ ઉપર દુરમન તમાચા મારે ઉપદેશ :

તો બીજો ગાલ તેની સામે ધરવો.” ને એ રીતે ક્ષમાની પરાક્રમ દેખાડવી.

શકં પ્રત્યપિ
સત્યનેત્ર
સિદ્ધાંતઃ

દુષ્ટતાને (Wickedness) તાણે કન્વા તેના બદલામાં ધણી જ સાધુતા (Goodness) વાપરવી: “પાપને પવિત્રતાથી છતવું”.—એ સિદ્ધાંત ઇસુનો છે. પ્રેમ-ગુણમાં જરાય ક્યાશ રાખવી નહિ. કારણ કે પ્રેમ ઇશ્વરનો ગુણ છે, ને તે ગુણનું પ્રતિબિંબ ઝીલનારે ઇશ્વર જેવા સંપૂર્ણ થવું જોઈએ.

કથા દ્વારા
ઉપદેશ :

જ્યારે ઇસુ પોતે “ દષ્ટાન્તો ” (Parables) સમજાવતો ત્યારે તે પાડોશીઓ (Neighbours) તરફ પ્રેમ રાખનાં શિખવતો. તેમાં નમ્ર સેમેરિતન (Samaritan) લોકો અને લાગણી વગરના યાહુદી (Jews) એ બેઉનાં વર્તનનો સામસામો વિરોધ ઘણું ધ્યાન ખેંચે તેવો છે.

ઉપદેશનું
સર્વ-
સામાન્ય-
મણ્ડ :

યાહુદી લોકો ઇસુનો ઉપદેશ સાંભળ્યાન જનાર લોકોને પીડતા હતા; પણ “ ઇસુના ઉપદેશમાં યાહુદી કે ગ્રીક એવા ભેદ રાખવામાં આવ્યા જ નથી. યાહુદી, ગ્રીક, ગુલામો, સ્વતંત્ર ગાયુસો, પુરુષો, સ્ત્રીઓ એ સહુ એક જ ઇશ્વરનાં બાળક છે કેમકે તે સહુ ઇસુમાં ભરોસો રાખે છે.” એ સેન્ટ પૉલનું વચન ખરૂં છે.

તેથી ઈસુએ કહેલું કે ધાર્મિક શિક્ષાન અને વ્યાવહારિક ધર્મ અને કાયદા દોષનાર વિરુદ્ધ થઈ જાય છે. સાર કામ કરનારને વ્યવહાર ધનામ આપવું, અને ગુન્હો કરનારને સજા કરવી એ સિદ્ધાન્ત વચ્ચે અમુક ભાવનાની દૃષ્ટિથી ખરો છે, ને તે ઉપરાંત દોષને વિસારી વિશેષ પાડવો, ખાતલ કરવો (Detachment, Exclusion) એ પણ ઈસુની દૃષ્ટિમા મહાન પાપ ગણાય છે એક પક્ષ તરફ મહેરબાની દેખાડવી, અને ઉડાઉપણે ધન ખર્ચવું એ દુર્ગુણોને ઈસુએ ' પાપ ' કહેલાં છે.

ન્યાય અને પવિત્રતા માટે તીવ્ર વામના હોય તે જ મોટો ન્યાય અને ગુણ છે, અને તે ગુણનો જલ્દયો તે ગુણના મંપૂર્ણ પરિપાલનમાં પવિત્રતા જ રહેયો છે આ દિવ્ય ધનામ, સંસારીઓની કામવાસના માટે અને કુદ્ર માગણીઓથી ધણું નોખું પડે તેવું છે. આમલ

સેન્ટ પૉલ કહેતો કે પ્રેમ એટલે એક મહાન કાયદાનું પાલન. ઇશ્વર તરફ પ્રેમ એ પ્રથમ કાયદો છે, અને બીજો કાયદો માણસ તરફ પ્રેમ રાખવા વિષે છે.

મામાનિક જીવનમાં દોષ માણસ જીવનમુક્ત હોય એમ જીવનમુક્ત- કહેવું કઠણ છે. ધાર્મિક સમાજમાં આવો માણસ એક ના સક્ષણ ઉમદા દૃષ્ટાન્ત થાય છે. સમાજ એવો ધાર્મિક યાય ત્યાસુધી તે રાહ જોતો નથી જે નવો સમાજ રચવાનો છે તેની ખનાવટમાં તે પોતે અગત્યનો ફાળો આપે છે. તેમના દોષો મીઠાશયી સુધારે છે, તિરસ્કાર દેખાડતો નથી તે તીખો હોય છે, પશુ ચીઢાયનો રહેતો નથી. શાંતિ રાખી, ક્ષમા આપવા તૈયાર રહે છે. ' ધર્મોપદેશ ' (Sermons) માં કહેલું નીતિ- તત્ત્વ, વ્યક્તિને અને સમાજને અનુકૂળ થાય તેવું છે. ઇશ્વરનાં

બાળક (ઇસુ) માટે તે નીતિનિયમો છે; ને તે જ ઇશ્વરી માત્રાન્યતા બધા શહેરીઓને લાગૂ પડે છે.

‘ઇશ્વરના
બાલક’નું
નિખાલસ
વર્તન :

વળી “ ધર્મોપદેશ ”માં ધર્મ અને નીતિ એકી જ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રેમથી પીગળેલા સમાજમાં ઇશ્વરની ભક્તિ યજ્ઞ થકે છે. જે લોકો મદદ માટે આતુર હોય તેમને મદદ કરવા તે હંમેશાં તૈયાર રહેતો હતો; અને બીજાને મદદ કરી આનન્દ માનનારો, કોઇનું લખને નહિં પણ આપીને ખુશી થનારો હતો. પોતે દાન આપી કોઇને કહેતો નહિં, ‘ ગર્વ ’ કરતો નહિં. ખરા ખ્રિસ્તી થવા માટે હંમેશાં શાંત રહેવું જોઇએ અને જ્યારે કોઈ, એક ગાલ ઉપર તમાચો મારે ત્યારે બીજો ગાલ તેની પાસે ધરવો જોઇએ. આ વાતમાં કોઇએ અતિશયોક્તિની શંકા કરતી નહિં. ઇસુ, એ રીતે જીવનભર આચરણ કરતો હતો. તેના મૃત્યુમાં પણ તેનો નૈતિક વિજય હતો.

સંત
સ્ટીવનનું
કાર્ય :

તે જોઇને સ્ટીવન (Stephen) પોતાનો ધર્મ તજી ઇસુનો શિષ્ય થયો. આ સંત પુરુષની ઉદારતાથી પ્રેરાઇને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં બધા લોકોને ઉત્તેજન મળ્યું હતું. ટાસાંસનો સૉલ (Saul) પહેલા સ્ટોઇકસ અને પ્લેટોના સિદ્ધાન્તો અનુસરતો હતો. ઇસુમાં તે સહુ આદર્શ તેને મૂર્તિમાન થતા દેખાયા હતા. સૉલે આમિનીઅન અને ઓક લાપામાં પીલેટ (Pilato) ના શિલાલેખો વાંચ્યા હશે. “ આ યાહૂદીઓનો રાજા છે. ” માણસોમા રાજા જેવો તેમનાં મન તથા હૃદય જીતી લેનારો આ ઇસુ, ખરેખર એક આદર્શ નમૂનો હતો.

૩

‘ ઇશ્વરના પુત્ર ’ તરીકે માણસે કેવી રીતે જીવન વીતાડ્યું ‘ ઇશ્વરના પુત્ર ’-
 એ બાબત ખ્રિસ્તી ધર્મમાં સારી પેઠે શિખવેલી છે. પછી મનુષ્યના
 પ્રાર્થના મંદિર (Church) તેમને માટે આદર્શ બન્યું; ને તેથી આચરણ .
 ધણા માણસો તે તરફ ખેંચાયા. ઉદારતા એક જાતનું
 લોહિયુગ્મ્યક છે. અકબર કહેતો, “ રાજામાં મુખ્ય ગુણ ક્ષમા
 હોવો જોઈએ, ને તેની સાથે પગઢમ હોય તો કોઈ તેને દરાવી
 શક્યું નથી. ”

‘ ઇવેન્જેલિસ્ટ ’ (Evangelist) પંથના લોકો માને છે ઇસુના
 કે ઇસુએ થોડો સમય સમ્યાપ્તથી અને એકનિષ્ઠાથી ઉપદેશ લક્ષ-
 આપ્યો હતો; તથા મેત્રીની ઉદાર ભાવનાથી તેણે માણસોનાં જીવનનો
 દિલ જાળવ્યો હતા. પછી તે જેરુસલેમ (Jerusalem) જવા નિર્ભય
 ઉપડ્યો હતો. ત્યાં દુઃખ સહન કરતા પ્રેમી હૃદયની પ્રેમબંધુ આદર્શ .
 સહન કરીને, તથા ઇશ્વરની ઇચ્છાને અધીન રહીને, તેણે
 ઇશ્વરી જીવન ત્યાં વીતાડ્યું હતું. આ રીતે જીવન વીતાડીને
 તેણે દષ્ટાન્તથી શિખવ્યું કે ઇશ્વર કદાપિ પાપમાં સામેલ થતો
 નથી. આથી મુક્તિના નવા અને ચેતનવંતા આદર્શો
 વિકાસ પામ્યા.

કર્તવ્યોત્ત
અનન્ય
પાલન એ
બક્તાની
કસોટી :

ડીન ઇન્જ (Dean Inge) લખે છે, “ નીતિ મંબંધી વિદ્યાસ નક્કી કરવાનો આધાર, કેટલીક ફરજોને મહત્ત્વ અપાય છે તેની ઉપર, રહે છે; ને-તેને ફરજો બરાબર અદા કરવામાં જે સાચું શૌર્ય દેખાડવામાં આવે છે, તે ઉપર જ નૈતિક વિકાસનાં મૂલ્ય આંકી શકાય છે. પોતાના જીવનના અનેક પ્રસંગોમાં ઇસુ પોતે પોતાની ફરજો અદા કરવામાં એક નમૂનો, અને સોથી જાંવો નમૂનો હતો.

ઇસુને
થયેલાં
બાળ્ય
દશાનં :

તેણે પાપ અને મૃત્યુ ઉપર સંપૂર્ણ વિજય મેળવ્યો હતો. ઇસુને ઇશ્વરે પોતાના સનાતન સામ્રાજ્ય, (Kingdom) આશા અને પ્રેમનાં ચેતનવંતાં દર્શનો આપ્યાં હતાં. ઇશ્વરી સામ્રાજ્ય, આશા અને પ્રેમ ઉપર પ્રાર્થના મંદિર (Church) ના બધા આદર્શો અવલગ્ન છે. જાંચી આદર્શ સૃષ્ટિને લોકો નરી માનતા હતા.

ઇસુના
અત્યંત
વર્ણન :

આવા અજોય વીરપુરુષ ઇસુની બક્ષિતમા અને તેદારા બીજા માથે રહેલાં આવાં ગદન જોડાયથી તે સમયના લોકો એક નવું અને પ્રગતિશીલ જીવન વીતાડતા હતા. એવા જીવનમાં તેઓ પોતાના પૂજ્ય ગુરુ (Master) નો મંદિરો પૂરો કરતા હોય એમ તેઓ માનતા હતા. તેના જીવનપર્યંત મૈત્રીના આદર્શો મંજાગેને, તેઓ બધા પોતાને ભૂતકાળ માથે અને ઇસુના જીવન સાથે સંકલિત થયેલા માનતા હતા કર-વેરા એકલા કરનારો અમલદાર, બીજા સાધારણ માણસોના તિરસ્કારને પાત્ર થતો; પણ ખ્રિસ્તીઓ તેને મિત્ર ગણી માન-સહિત બોલાવતા હતા, ને મોઢ વાર ખાણું (Dinner) પણ આપતા હતા.

“ખ્રિસ્તીઓ પોતાની આવી રીતજ્ઞાતથી માનપાત્ર થયા, રીતસાતન
અને તેથી બીજા ધર્મના લોકો આ ખ્રિસ્તીધર્મમાં આવી જોડાયા. અસર :
ઝેકલ (Zaccarias) જેણે પોતાનો અર્ધોઅર્ધ નફો ગરીબ
લોકોને આપ્યો - તે વધારે પૂજ્ય અને પ્રામાણિક ગણાવા
લાગ્યો હતો.

ફારિસી (Pharisee) અને કરવેરા ઉધરાવનાર અમલ- લ્યુકનો
દારનો જે દષ્ટાન્ત બાઇબલમાં આવે છે તે વિશે લ્યુક (Luke) મત
આવી સમજાવતી આપે છે. લ્યુકનો મત એવો હતો કે વિધર્મી-
ઓને-જે ગંધી નાસ્તિકોને-પણ બાઇબલ અભ્યાસ કરવા માટે
આપવું. તેમાં નમ્રતા રહેવી છે, ને “ પર્વત ઉપર આપેલા
ઉપદેશ ”માં નમ્રતાનો પાઠ શિખવેલો છે, તેનું આ રીતે પાલન
કરવું જોઈએ.

આવી રીતે સેમેરિટન (Samaritans) લોકોએ બીજા મોક્ષ-
દષ્ટાન્તો (Parable) વિશે સાંભળ્યું; પછી તેમને લાગ્યું કે પ્રાપ્તિનાં
બધા સારા અને બધા દયાળુ માણસોને મોક્ષ મળે છે, “આખરી સાધન :
ફેમ્યો ” (Last Judgment) ની વાતમાં આ વિશે ખૂબ દયા,
બાર દહને કહેવાયલું છે, માણસ દયા ને માયાળુતાના ગુણોથી અનુકરણ
મોક્ષ મેળવી શકે છે.

ઈસુ પોતે આ રીતે જ મોક્ષનો સિદ્ધાન્ત સમજાવે છે. ઈસુ ધર્મુની
પોતે વેશ્માને ઢિલ્હારતો નથી, પણ તેની સાથે આડો સંબંધ અનુકરણ
કરતો નથી, પણ સ્વાભાવિક પવિત્ર માનવીની દયાની નજરવડે દક્ષિ
તે વેશ્યા તરફ જુલે છે.

બાળકો તેને ખૂબ ચાહે છે, કારણ કે તેઓ નિર્દોષ
તેને સમજે છે અને તે તેમના અંત કરણની નિર્દોષતાની બાળકો
પ્રતિમા જેવો છે ઈસુ કહે છે કે નાના બાળકો સ્વર્ગીય નિર્દોષ- પ્રત્યે
આજે.

તાથી ભરેલાં છે, વિદ્યાના ઢોંગથી અલગ હોય છે, ને હંમેશા સાચી મિત્રતા ટકાવી શકે છે.

ધસુઈ નિર્દોષ ઇસુમાં એક નિર્દોષ બાળક જેવી મોહકતા છે તે ખરેખર પહેલાનાં “ પ્રાર્થના મંદિર ” ને શોભાવે તેવી છે. ઇશ્વર બાલહૃદય : આપણી પાસે જ છે એવી ભાવના રાખવાથી, ધસુ જેવી મનોવૃત્તિ થાય છે—આવી મનોવૃત્તિને વશ વર્તીને રહેવામાં આનન્દ અને શાંતિનો અનુભવ થાય છે.

‘ ધસુ ’ જેને પહેલાના સમયમાં ઇસુ (Jesus) કહેવામાં આવે અને છે, તેને જહોનના અનુયાયીઓ ક્રીસ્ટ (Christ) કહે છે. **‘ ક્રીસ્ટ ’** : ઇસુએ આનન્દ અને પ્રેમ વિષે સૂચનાઓ કરી છે. ક્રીસ્ટે નામજોડ બહુ બારપૂર્વક એ બે ગુણો સમજાવ્યા છે. ધસુ પોતે સાક્ષાત સાથે ઇશ્વરનો અવતાર હતો; ને ક્રીસ્ટ (Christ)—એ શબ્દ ગુણજોડ : અને વિચારમાં તેનું નામરૂપાત્મક સ્વરૂપ કહી શકાય.

ઇશ્વરી સ્વરૂપની ઇસુએ ઇશ્વરી સ્વરૂપને નવી રીતે સમજમાં આપ્યું, અને સોફા કહેવા લાગ્યા, “ આ ઇશ્વરી પુત્ર (Son) ઉપરથી જ **‘ પિતારૂપ ’** તેનો પિતા (Father) કેવો વિરલ અને ભવ્ય હોવો જોઈએ. સમજ : તે આપણે સમજીએ છીએ. ”

ગુણોનો સમુદાય અમુક ગુણોનો મધુદાય તેની સામેના વિરુદ્ધ લક્ષણો સાથે બરાબર એકરૂપ થઈ સુમેળ સાધી શકે છે—એ આપણે એજ ઇસુમાં જોઈ શકીએ છીએ; દાખલા તરીકે, શ્રદ્ધા અને નમ્રતા; પિવાનાં કદાપચ (Sanity) અને રંગદર્શી કલ્પના (Romanticism) સંતાનોમાં જગતની બધી વ્યાવહારિક વસ્તુઓમાં; અને ચારિત્ર્યના અવદેખાઈ : લોકનમા સચોટતા બોળવાની ટેવ અને પવિત્રતા; મતાન્તર સહન કરવાની ટેવ અને સત્ય તરફ ખૂબ ભક્તિભાવ; સહૃદયતા અને, વખતે આવે ત્યારે, ખૂબ પરાક્રમ દેખાડવાની શક્તિ; પ્રેમ

અને ન્યાય: તીવ્રતા અને હાસ્ય વિનોદ [humour]. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, પૂર્વના રહેવાસીઓ અને પશ્ચિમના રહેવાસીઓ, યાહુદી અને ગ્રીક-સહુ આ ઇશ્વરના પુત્ર એક થઈ ગયે છે-અને તેમને એકતાનો અનુભવ થતાં તેઓ મામાનિક બંધનો ભૂલી જાય છે.

ઉદાપણ અને સુમેળ હોવાથી ઈસુમાં ઇશ્વરી દર્શન અને તેની વિરુદ્ધ દેખાતી બાબતોની સખત નિન્દા-એ બેઉ સાથે રહી શકે નહિ, જે પ્રાર્થના મંદિરને લોકો ત્રાસ આપતા તે મંદિરના શિષ્યો નિરાશામાં અને આવેશમાં ઇસુના ગુણોનું અવલોકન કરતા; ત્યારે પણ તેમને પ્રગતિસાધક ગુણો ઈસુમાંથી જોડી આવતા હતા.

ખરેખર, ઇસુ એક નવ્ર સ્વખદેષ્ટા જ નહોતો, પણ તે ઉપરાંત એક મહાશુદ્ધિવાન, આમલી, ધારેલું કામ ખાર પાડે તેવો અને લોકોના હૃદય પર સત્તા ચલાવે તેવો સંત હતો. ઇશ્વરી પ્રેમ તે સમજ તો હતો તેથી તેણે વેર લેવાની જાતિ છેક જ છોડી દીધી હતી.

ઇસુના
ગુણો :
વિરોધીઓ
પ્રજ્ઞા
વખાણતા :

ઈસુની
અવેર
દષ્ટિ :

ઈસુ એક
લોકોના
વ્યક્તિ :

ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ પામેલા ઈસુને આપણે પાછો લાવી શકતા નથી. ઈસુ મરણાધીન છે એમ માની શકાવું નથી; અને તેનો પુનરાવતાર [Resurrection] શરીર દ્વારા થઈ શકે એ માન્યતા ખરી નથી. આપણી પોતાની સ્થિતિમાં ઈસુનું શિક્ષણ કેટલું ગ્રાણ થઈ શકે તે આપણે વિચારવું જોઈએ. ઈસુએ વ્યક્તિનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું છે અને પરાંપકારનાં બીજ વાળ્યાં છે. ન્યાય અને દયા શિખર્યાં છે, આત્માની અમરતા શિખવી છે. આવું કિંમતી શિક્ષણ દરેક યુગના, દરેક દેશના માનવ સમાજને જરૂર ઉપયોગી થાય તેવું છે.

ઇસુના શિંદુઓની નમ્રતા, ચીનાઓની ધીરજ અને તર્કશક્તિ, જાપાનીઓની શિસ્તપાલનવૃત્તિ અને વફાદારી—એ બધા ગુણોમાં ઈસુનું શિક્ષણ કાષ્ઠક અંશે રહેલું છે. એશિયાના લોકો ગાંધીને સુંદર સિંદને અને કાગ્વાને સ્વીકારે છે; ને એ રીતે ઈસુના શિક્ષણ ઉપર હજી વધારે પ્રકાશ પડશે.

ઇસુનો ધર્મ પ્રેમ-ધર્મ : ઈસુ પોતે જ પાછો પોતાના શિક્ષણદ્વારા સજીવન થશે એમ માની શકાય તેવું છે. તેના શિક્ષણનું એવું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ છે. ઇસુનો ધર્મ એ “ પ્રેમધર્મ ” છે અને અમત્કારિક રીતે અસર કરે તેવો છે. વિદેશી ધર્મવાળા પ્રેમધર્મમાં પીગળી આ જગતમાં ધણી પગકોડો કરી શકે છે અને આ ધર્મમાં મળી

જઈ ધર્મ માટે પ્રાણ આપવા તૈયાર થાય તેવા યહીદ (Martyr) યજ શકે છે.

સંતનો આદર્શ ઇસુ જેવો અને યોહાનસર જેવો રહે છે. સંતનો આદર્શ : તે મહાત્મા જેવો રહે છે; તે શિષ્ય થાય છે અને ખીજા ઉપર શાસન કરી શકે તેવો સમર્થ થાય છે. તેના મંત્રને આપણે સોફેટિસ, મોઝિસ અને હિબ્રુઓના યાદવા સાથે સરખાવી શકીએ.

ઈસીયા (Isaiah) નામના સંત પુરુષે જે “ સેવકવૃત્તિ ” સેવાભાવનું (Servant poems) નાં કાવ્યો લખ્યા હતા તેનો ઇસુએ અભ્યાસ કર્યો હતો. રાજ્ય થવું તેને પસંદ ન હોતું. પોતાની પાપી પ્રજાના પાપને ધોવા માટે તે પોને એક પ્રજાજન તરીકે જ રહેનો હતો. ઇસાઇ કે “ ઇઝરાઇલ ” (હિબ્રુ) પોતે એક સુખ ભોગવતો, પોતાની કામનો સેવક હતો, બ્યારે ઇસુ (Jesus) કહેતો કે હું અને મારા દરેક શિષ્ય આખી માનવ-જાત માટે દુઃખ ભોગવીએ છીએ.

કદાપિ ચલે નહિં અને હંમેશાં સહાય કરે તેવા પ્રેમ-તત્ત્વમાં ઇસુને અડગ શ્રદ્ધા હતી. “ પહેલાંના દેવળ (Early church) ની માન્યતા પ્રમાણે ઇસુ પોતે તેના પિતા (પત્ર) ના પ્રતિબિમ્બરૂપ હતો. (Fourth Gospel) ચોથા ધર્મગ્રંથમાં તેણે કહ્યું છે કે, “ જેણે મને જોયા છે તેણે ઇશ્વરને, મારા પિતાને જોયા છે એમ સમજવું. ” અચલ પ્રેમધર્મમાં શ્રદ્ધા :

ધર્મ લેખો (The Epistles) માં “ આપણા પૂજ્ય મહાન ઇસુ ” એવા વચનો ધણીવાર આવે છે, તેની માયાળુતા તથા પ્રેમ વિશે ધણી પ્રશંસા આવે છે. સેન્ટ પૉલ તથા જહોન ઇફિસમ જેવા મહાન ગુરુઓએ ખ્રિસ્તી ધર્મનો ખ્રિસ્તી ધર્મને ધર્મને સારાસ પ્રેમધર્મ.

સારાંશ પ્રેમધર્મમાં આવે છે એમ ટૂંકમાં લખ્યું છે. ખરે જોતાં સેન્ટ પૉલે લખેલું 'મોટું' સ્તવન 'આખા ય જીવનની દકીમતો રજૂ કરે છે; ને સેન્ટ જહોને નહાનાં બાળકોને એક બીજા તરફ પ્રેમ રાખવાનો જે સિદ્ધાન્ત શિખવ્યો છે તે પુનઃ ગંરકાર પામેલી (New Evangel) બાવનામાં મહાન ખ્રિસ્તીઓએ મંજૂર રાખેલો છે.

મનુષ્ય-
જાત માટે
આત્મભોગ
આપનાર
ઇસુ :
સેન્ટ પૉલે ખ્રિસ્તીઓના પ્રેમધર્મને 'જેન્ટાઇલ્સ' (Gentiles) લોકો તરફ ફેલાવવાની દલીલ કરી છે, અને સેન્ટ જહોને એ બાબત એક ઓકના મનથી જેવી રીતે વિચારવી જોઇએ તેવી રજૂ કરી છે, તેથી માણસનો પુત્ર (Son of Man) પોતાના જાતબાઇઓ માટે પોતે પોતાના જીવનનો ભોગ આપે છે. તેથી તે (ઇસુ) એક બીજો આદમનો અવતાર (Second Adam) કહી શકાય. સૃષ્ટિનો આ પુરુષ-નમૂનો પોતાના પિતાએ (ઈશ્વરે) કહેલા પવિત્ર સર્જનમંત્રને અનુસરીને નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે.

૫

આપણે પહેલાં જોયું કે 'ઇતિહાસના સમયના ઇસુની શોધ' કરતા આપણને લાગ્યું કે તે એક દૈવી (Apocalyptic) ફિરસ્તો હતો. ખ્રીસ્ત કેટલાક કહે છે કે તે માત્ર નીતિ-શિક્ષક હતો. કેટલાક કહે છે કે તે એક રાષ્ટ્રનેતા હતો; ને ખ્રીસ્ત કેટલાક કહે છે કે પોતાની પ્રજાની મહત્વાકાંક્ષાઓને તે પાછી પાડતો હતો, અને નામંજૂર કરતો હતો. કેટલાક કહે છે કે તે સામાજિક શિક્ષણ આપતો હતો; તે લગાડના વખતમાં ધર્મ અને મંદિરની પવિત્રતા સાચવી રાખવા કહેતો હતો; અન્યાય સામે પુણ્યપ્રકોપ (Righteous indignation) દેખાડવા શુદ્ધ જરૂરી છે એમ તે કહેતો હતો.

ઇસુખ્રિસ્ત
એતિ-
હાસિક
વ્યક્તિ
તરીકે :

ઇસુને ખ્રીસ્ત લોકો સમાજ-શાસ્ત્રનો સંસ્થાપક માને તે મામે ડીન ઇન્જે (Dean Inge) ખૂબ વાધો ઉઠાવ્યો છે, ને ડીન ઇન્જે પોતે જોડી રીતે ઇસુને સુપ્રજન શાસ્ત્ર (Eugenics) નો સંસ્થાપક તરીકે ઓળખાવે છે.

અનેક દષ્ટિ-
બિન્દુઓ :

આ એક સાદા અનેક રીતે ગૂંચવણભરેલા મહાત્માને લોકો જુદા જુદા રીતે ઓળખે છે. તેનું કારણ એવું છે કે ઇસુ પોતે કાયદા કાનૂન જેવી ભાષામાં બોધ આપતો નહોતો; પણ દૃષ્ટાન્તોદ્ધાર ઉપદેશ કરતો હતો તેથી તે દૃષ્ટાન્તોને જુદા જુદા અર્થમાં મમળ શકાય છે.

સરળ છતાં
અમર્ય
વ્યક્તિ :

ધસુની નમ્રતા : “ ઈશ્વરની વસ્તુઓ ઈશ્વરને સોંપો અને સીઝરની સીઝરને સોંપો ” મને રાજ કહેણે બતાવ્યો ને ન્યાયાધીશ કહેણે બતાવ્યો છે ? ”—જીસમ ક્રેઝ વાર આવા જવાબ આપતો હતો. તે કેટલીક વાર એવા પ્રેમ અને ન્યાયના જાંચા સિદ્ધાન્તો કહેતો કે તેમને આપણે સોનેરી સત્તા (Golden Rule) કહી શકીએ. ક્રેઝ વાર કાયદા કાનૂનને માત્ર શબ્દચઃ સમજવાથી ન્યાય આપી શકતો નથી.

અંત - કરણનો અનાજ અને કાયદો : લક્ષ સંબંધી કેટલીક બાબતોમાં કાયદો અને અંતઃકરણ—એક વિરુદ્ધ સૂચના કરે છે. પાશ્ચાત્ય દેશમાં લગ્નની બાબતમાં કાયદો જ ગોઠાવેલો થવા પામે છે; અને ધસુની ઉદાર દૃષ્ટિથી લક્ષની નીતિ રીતિ સુધારવાની જરૂર લાગી થઈ છે.

લક્ષ-સંસ્થાનો વિચાર : અહીં ઘણીવાર ધર્મ અને નીતિશાસ્ત્રનો વિયોગ થઈ જાય છે. “ અમુક ધર્મનાં માણસો—સ્ત્રીપુરુષો—અમુક ધર્મનાં સંક્રિડા-વાડામાં જ લગ્ન કરી શકે ” એવા વચનો કાંઈ માર્ગસૂચન કરી શકશે નહિ કેમકે લગ્નમાં સામાજિક નીતિ અને અર્થ-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી થતા ફેરફાર ખાસ લક્ષમાં રાખવા જોઈએ. તેમાં પ્રેમ અને એક બીજાની નીતિ ઉપર વિશ્વાસ હોવો જ જોઈએ—એ લક્ષણનું મુખ્ય રહસ્ય છે.

સ્થૂલ લાલાલાભ ઉપર નહિ—પરન્તુ આવા મૌલિક સિદ્ધાન્તો ઉપર જ ગ્વી ઘટાય છે.

પારલૌકિક સંપત્તિ મેળવે એમ બનતું નથી. “આત્માના બદલામાં માણસ કિંમત સાથેબૈદિ-તરીકે શો કાયદો માગી શકે ?” “આધ્યાત્મિક ધર્મનું કલામ ન થોડામાં થોડું પાલન થાય તોપણ ઇશ્વરનો પ્રીતિ મેળવવા માટે સચવાય : જ યાય છે.”—આવાં સૂત્રોમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનું રહસ્ય છુપાયેલું છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મની નિતિમાં અમુક વ્યક્તિહિતવાદ (Individualism), અમુક રાષ્ટ્રહિતવાદ (Nationalism), લશ્કરી શામનવાદ (Militarism) તથા શાહીવાદ (Imperialism) પર છે :—જેવા પરસ્પર જોડાયેલાં દોષિત તત્ત્વો જેવામાં આવતાં જ નથી—બદકે—તેમને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જોવા રહેવા સ્થાન જ નથી.

ઇસુના પણ, પહેલી સદીના હિંદુ જેવો લાગતો આ ઇસુ આપણને સિદ્ધાન્તો વીસમી સદીમાં અનુકૂળ આવે તેવા કાયદા કરી ગયો છે એમ વર્તમાન માનવાની જરૂર નથી. તેણે એક જિયો સિદ્ધાન્ત દેખાવ્યો તે વાત કબૂલ રાખિયે છીએ. “પણ તેની બધી વિગતો તેમાંથી મળે નહિ”. આપણા ઔદ્યોગિક જમાનાને બંધબેસતા થાય વાચ ન અને જરૂરીઆતોને પહોંચી શકે તેવા નિયમો તેમાં શોધવા યત્ન પડી શકે : કરીએ તે વ્યર્થ છે. તે વખતની દુનીયામાં રહેતો માણસ આધુનિક સમાજના નિયમો ધડી શકે નહિ”.

ઈસુનાં કેટલાક તેના નીતિ સિદ્ધાન્તો, જે દેખીતી રીતે વિરોધની અર્થઝમ જેવા લાગે છે, તે તેણે કેવા મંજેગામાં ઉચ્ચાર્યા હશે તે આપણે બોધ-સમજ શકતા નથી. “જક્ષને સાર્જ જનાવો : “ સહેલા ઝાડ વચનો : પર સારાં ફળ જીગતાં નથી.” “ઇશ્વરને તથા તમારા પાડોશીને

ચાહો, " " જો તમે માણસોને માણી નહિ આપો તો પરમેશ્વર તમને માણી આપશે જ નહિ. " -આવાં સૂત્રો ધણો અર્થ સૂચવે છે. યુદ્ધની જેમ ઇશુ પણ સમજી શક્યા હતા.

માણસ જાતના કટ્ટા શત્રુઓ માન બે જ છે-ભય (Fear) મનુષ્યના અને સ્વચ્છંદ (Self-will). માણસ ઉપર ઊતરી આવતી બે શત્રુઓ ઇશ્વરકૃપા અને માણસોનો પરસ્પર પ્રેમ-એ બધાનો નાશ ભય અને કરનાર આ દુશ્મનો પોતાના દુષ્ટ કામમાં ફાલે તે પહેલાં ઇશ્વરી સ્વચ્છંદ: પ્રેમથી આપણે તેમનો પરાભાવ કરવો જોઈએ. એમ ન કરીએ તો જગતમાં આર્થિક યુદ્ધો અને નૈતિક યુદ્ધો થયા જ કરશે.

પ્રાચીન તથા અર્વાચીન તત્ત્વજ્ઞો માને છે કે જ્યાં સુધી આપણે આંતર શત્રુઓ (enemies within) ને દરાવીશું નહિં ત્યાં સુધી બાહ્ય જગતમાં બધે જ શત્રુઓ દેખાય તેનો દષ્ટિ-બ્યામોહ (distorted vision) થયા કહે છે. આંતર શત્રુઓને જીતો :

" પર્વત પર કહેલા ભૂર્મોપદેશ " (Sermon on the Mount) માં આવાં સત્યો કહેલા છે. ભય ન રાખો, કારણ કે તમારો પિતા સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર છે, અને બધા માનવી-ઓ તમારા ભાઈઓ છે. " એ તેનો ટૂંકસાર છે. સર્વશક્તિ-માન પ્રભુ મનુષ્ય-જાતનો પિતા છે :

ઐહિક જગતને કપટપ્રબંધ (પ્રપંચ જાળ) માને છે; અને પ્રભુનું ખ્રિસ્તીઓ જગતને પરમેશ્વરનો આવિષ્કાર માને છે. તે ઉપરથી જગત તેઓ મોક્ષના સિદ્ધાન્તમાં જુદા પડે છે એમ ઘોષ કરે તે હું માનતો નથી. ઐહિક મતમાં અને ખ્રિસ્તી મતમાં માનવી પોતે જગતનું કેન્દ્રસ્થાન (Centre) થાય છે. જે પાપને તજી પુણ્યનો માર્ગ લઈ શકે છે તે જ ખરો મનુષ્ય છે. સત્ય છે :

પોતાના શેઠના દુકમ પ્રમાણે પોતાની બધી ઇચ્છાઓ છોડીને ભક્તિભાવ દેખાડ્યો હતો. ત્યારે તેમણે મંત્રપુરુષના નવા જ આદર્શો રજૂ કર્યા હતા. ડીન ઇન્જના મત પ્રમાણે “તેઓ જ ખરેખર દેવદૂત થવાનો યોગ્ય વારસો ધરાવે છે.”

સતનો
આદર્શ
ધસુ :

હિંદુઓ માનતા હતા કે ન્યાયી માણસ એક મશરૂના ફરમાનને માન આપે છે; હિંદુઓ માને છે કે યોગી પુરુષ મશરૂમાનની સમાધિમાં બેસે છે; યુદ્ધના મત પ્રમાણે સેનાની ભાવના અને કુરમાની કરવાની સાચી તમના એ ગુણવાળો માણસ જ આદર્શ ગણાય છે. એ જ રીતે ખ્રિસ્તીઓમાં કોઈ પણ સંતને અસીસીના ક્રાન્સિસને કે વેઝલીને-સોથી શ્રેષ્ઠ કહેવા હોય તો આપણે તેને ઇસુ જેવા કહીએ છીએ. ઇસુનું જીવન મરં દેશકાળને બંધબેસતું થાય તેવું છે. એશિયામાં પણ મૌથી મહાન પુરુષને ઇસુ જેવા કહેવામાં આવે છે.

(Property), નિવૃત્તિવાદ, દુરમદનો ઉપયોગ, વ્યાજખાઉ
વૃત્તિ (Usury), મનુષ્યમાં સ્વાભાવિક લાગતી યુદ્ધ કરવાની
વૃત્તિ (Fighting Spirit), અને એવા બીજા અનેક
પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતાં ઉપદેશો, માંહેમાંહે જુદાં જુદાં તક પાડી,
વિભક્ત થઈ જાય છે. પણ ઇસુ આપણને પ્રેમ, સેવા અને
બાકિત્વનાં જોયા તરવો શિખવે છે.

પવિત્રતા અને નેમાં રહેલું સૌન્દર્ય, સ્પષ્ટતા આત્મા કામ
કરવાથી વધતો જતો પાપનો બોજો, માણસોમાં મેઘવાય તેવું
આદર્શ ઇશ્વરી ભવભાવનું સામ્રાજ્ય (Ideal kingdom
of Brotherhood) અને ઇશ્વરના ચિહ્નરૂપ (Cross) માં
રહેલો વિજય-આત્મા જોયા વિચારો ઇસુએ શિખવ્યા. તેમ
જનાં દરેક યુગમાં આ મિદ્ધાન્તો ફેટલે અંશે, ક્યાં ક્યાં લગાડવા
તે વિશે તેજે સૂક્ષ્મ ચર્ચા કે વાદવિવાદ (Sophistry) બિમા
ક્યાં નથી. ઇસુ પોતે જગતને માટે નીતિબોધક કે કાયદા
બાધનાર હોવાનો દાવો કરતો નથી.

દેવળો (Church) અને તેને લગતા પ્રશ્નો વિશે આપણા
પૂર્વજોએ જે મત જાહેર કર્યા છે તે આપણને-આધુનિક
પ્રજાને સ્વીકારવા યોગ્ય લાગતા નથી. કેટલાક કહે છે કે તેમાં
'પેટ્રિફાઇડ' લોકોએ વડપણથી (Petrified) પોતે કહેલું બધું
જ શ્રેષ્ઠ હોવાનો જોધો એમ સમજાવ્યા કયું છે.

તે તથા વિરુદ્ધ, બીજા કેટલાક એમ કહે છે કે વડીલોના
મત સામે બંડવૃત્તિ (Protestantism) કાયદો કરે છે તથા
માથે સાથે નુકસાન કરે છે; કેમ કે તે પ્રજાનાં હક્ક ઊભા કરી
રાષ્ટ્રવાદ લાવે છે, પણ તેની માથે સાથે કેટલીક બાકિતઓ બદલ
જોર કરી બાકિવાદ સ્થાપે છે. એટલે કે રાષ્ટ્રવાદમાં પણ
બાકિવાદ ચુપ્ત રીતે પોષાય છે.

ઇસુએ
શીખવેલા
અન્ય
આદર્શો :

દેવળને
લગતા
પ્રશ્નો
સંબંધી
મતમતા-
ન્તર :

સ્થાપિત
ધર્મ સામે
બંડવૃત્તિ
વૃત્તિ :

- પ્રાર્થના મુખ્ય હેતુ એના સમાર્પણને મંદિર-જે વિભૂતિઓ સર્જાય છે તેના જ આપણે આપણી પ્રાર્થનાઓ કરવાની છે, કેટલીક વર્તમાન લાવનારો હજી પૂરેપૂરી સમજાયેલી નથી.
- પ્રકાશ ન્યાયી જેટલો પ્રકાશ મળે છે તે મેળવીને આપણે આપણું કામ ચલાવી લેવું પડે છે. ન્યાય ન્યાય સિદ્ધાન્તો તરીકે પ્રતિ-રોધક તરનો આપણી સામે થાય તેવા હોય તો પણ તેમની સાથે રહી કામ કરવું પડે છે. તેમ છતાં, ઇસુના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે રહી જે માણસ કામ કરે છે તે 'આધુનિક' અને અધતન (Modern) થઈ શકે છે તથા ઘણું ઉપયોગી કામ કરી શકે છે.

૬

ખ્રિસ્તી ધર્મમાં હિંદુ અને ગ્રીક મનો મારા સ્વરૂપમાં ટકી રહ્યા છે; તેમ છતાં ખ્રિસ્તી દેવળમાં હિંદુઓનો, જયુડાના મતનો નાસ્તિકવાદ તથા નિરીશ્વરવાદ (Paganism) કાંઈક અંશે પ્રવેશ કરી રહ્યો છે. ઇતિહાસનો દરેક અભ્યાસી કબૂલ કરે છે કે ખ્રિસ્તી દેવળમાં હિંદુઓ કરતાં વધારે નિર્દયતા અને ખીજનો મત નહિ સહન કરવાનો હઠાગ્રહ પ્રવર્તેલાં હતાં. રોમનો પણ એટલા નિર્દય અને અસહિષ્ણુ નહોતા.

ખ્રિસ્તી-
ઓની
પરમત-
અસ-
હિષ્ણુતા :

જેટલા પ્રમાણમાં ખ્રિસ્તી દેવળે પોતાના દેવતા મદ્દન પુરુષોનાં, ધર્મને બહાને ખૂન કર્યાં છે તેટલા પ્રમાણમાં ગ્રીસ દેશ પણ એવી નિર્દય રીતે વત્યોં નહોતો. અઘાપિ “દેવળ” ની અમુક પદ્ધતિ બહાદુર હોવી જોઈએ ત્યાં બીકણુ, નરમ હોવી જોઈએ ત્યાં હડીલી, કઠિવ પ્રેરૂ તેવી હોવી જોઈએ ત્યાં શુષ્ક, અને સાહિત્યની વિશાળતા ખીલવવા કરતાં સૂત્રાત્મક અને સંક્રિયત જોવામાં આવે છે.

ધર્મને
બંધાને
ખૂન :

તેમાં તેના આઘ સંસ્થાપક ઈસુના પ્રેમની વિશાળતા અને માનવતા જોઈએ તેવી નથી. જે હાય અને આસંકા ઈસુની દૃષ્ટિમાં હતાં જ નહિ-ને જેમને જડમૂળથી ટાલી નાંખવા ઈસુએ ખૂબ મહેનત કરી-તે હાય અને આસંકા ખ્રિસ્તી ધર્મમાં હવે પેસી ગયાં કે.

ઇસુ અને
ઈસુનો
ધર્મમાં
અંતર :

આજનો ખ્રિસ્તી ધર્મ પહેલા સંસ્થાપક ધર્મશુરુઓના પ્રપંચો અને આડંબરો વગરનો હતો. વહેમને માનતો જ નહિ. હાલમાં તો એવું થાય છે કે માણસો ન્યારે રોટલી મેળવવા પ્રાર્થના કરે છે ત્યારે તેમને માત્ર પરચર આપવામાં આવે છે —સસની શોધ કરવા આવે છે ત્યારે તેમને આડંબર અને પ્રપંચ જ નજરે પડે છે.

ઇસુ અને શિષ્યોના ચરિત્ર : અગર જો ઈસુ અને તેના મહાન શિષ્યો (Apostles) ના વર્તન અને સિદ્ધાંતો “ દેવજ ” માં સંપૂર્ણ રીતે દેખાતા નથી તોપણ તેમાં ક્રીક લોકોના “ હીનેનિઝમ ” અને હિબ્રુનો “ ન્યુટેઇઝમ ” કરતાં ઘણાં જાંચાં તરવો છે એમ સહુ કોઈ કબૂલ કરશે. જાણીયને સ્થાપેલા “ સુધરેલા પેગન મત ” (Regalvanized Paganism) પણ સફળ થઈ શક્યા નહોતા. બૂતદાળના ઘણા જૂના મિદાન્તોનું પુનઃ મંસ્કરણ કરવું લમલાગ અશક્ય જેવું છે.

ઇસુ સર્વ-શક્તિમાન ઇશ્વર છે, એવી માન્યતા : ક્રીષ્ટને કેન્દ્રસ્થાને મૂકીને માત્ર મહાત્માઓ જ ધર્મના આદર્શ તરીકે લીધા હોય તો પણ એવી જાતનો ધર્મ (Prophetism) સમાજમાં બહુ સમય ટકે નહિ. ધર્મના મુખ્ય અંગ તરીકે ઈસુ પોતે સર્વશક્તિમાન ઇશ્વર છે, એમ હેવુ એ જ ખ્રિસ્તી ધર્મનું જાંચું તરવ છે, અને કાંઈક અંશે તેની જાણપ તેમાંથી જ જન્મે છે.

નિરીશ્વરવાદીઓ પ્રત્યેનું ખ્રિસ્તી-વર્તન : ઈસુને માટે વધારે પડતું માન અને ભક્તિભાવ રાખતા હોવાથી ખ્રિસ્તીઓ, નિરીશ્વરવાદી લોકો ઉપર બહુ ત્રાસ વર્તાવે છે. અસંત “ દઢ ” અને “ કાયા કષ્ટ ” વેઠવાની પ્રયાત્ની ખ્રિસ્તીઓમાં જણપ છે.

દરેક ધર્મમાં જીવી જાતની માનસશક્તિ કેળવવા માટે સંયમનો શરીરિક સુખો જતાં કરવાનો બોધ હોય છે. તે સંયમ કહેવાય માગ' :
છે; ને તેના પાલનમાં અમુક હદ હોવી જ જોઈએ. ઇસુમાં એવો વિવેક (Savvity) જોવામાં આવે છે.

ઇસુનો ઉપદેશ, તેનાં રહસ્ય સાથે આપણે સમજીએ તો ઇસુને જ અપણો ઉદ્ધાર છે. આપણે અંતઃકરણપૂર્વક ખૂબ વિચાર અનુસરીને કરીને ઇસુના બોધ સાથે બંધબેસતો આવે એવો ધર્મ પ્રમજી ધર્મ-
લેવો જોઈએ. પાલન .

ધર્મરતી લાવના અને ઇસુ-એ આપણો પયગંબર. બધા ઇસુ વિચારોના પ્રેરક દીપસમા એ “ધર્મર અને માનવ” છે. આપણા પયગંબર :
બધા વિચારો તેના તાબામાં રહે એમ રાખવા જોઈએ. ઇસુ એ જ વિવેકનું મૂળ છે; એ જ ઉદ્ધાપણ છે. “દેવળ”નો ધર્મ જેટલે અંશે ઇસુનું પુનઃ પુનઃ મનન કરે છે તેટલે અંશે તે વધારે ગાનપાત્ર બને છે અને ઉદ્ધાપણ મેળવે છે.

દેવળ એટલે ઇસુની પત્ની (Bride) એ લાવના મટી જાય દેવળ
છે; પણ ‘દેવળ’ એટલે ધર્માત્માઓનો સમાજ, ઇસુએ મંથમ એટલે
શિખવી કેળવેલો એક ન્હાનકડો વર્ગ; મુક્તિની અભિલાષા રાખે સ્વ-
છે; સ્વભાવ તીખો છે પણ ત્રાસ ફેલાવતો નથી. તે ઇસુને યાદે સમાજ :
છે, પણ પ્રેમની જ્વાલાથી સળગતો નથી અને બીજાને સળગાવ-
તો નથી. કેમકે તે વિવેકની હદમાં જ રહે છે.

દુઃખની ધોરણોથી પેલે પાર ગ્રહે છે તેટલે અંશે એ દુનીઆ- સંત-
થી અલગ છે; પણ જેટલે અંશે તે આ જગતનું કલ્યાણ સમાજત
સાધવા મહેનત કરે છે તેટલે અંશે તેનો સંબંધ જગત સાથે છવન :
રહે છે.

આજનો ખ્રિસ્તી ધર્મ પહેલાં સંસ્થાપક ધર્મગુરુઓના પ્રપંચો અને આડંબરો વગરનો હતો. વહેમને માનતો જ નહિ. હાલમાં તો એવું થાય છે કે માણસો ત્યારે રોટલી મેળવવા પ્રાર્થના કરે છે ત્યારે તેમને માત્ર પથ્થર આપવામાં આવે છે.—સત્તની શોધ કરવા આવે છે ત્યારે તેમને આડંબર અને પ્રપંચ જ નજરે પડે છે.

હસુ અને શિષ્યાનાં ચરિત્ર: અગર જો ઈસુ અને તેના મહાન શિષ્યો (Apostles) નાં વર્તન અને સિદ્ધાંતો “ દેવળ ” માં સંપૂર્ણ રીતે દેખાતા નથી તોપણ તેમાં ખ્રીસ્તી લોકોના “ હીનેનિઝમ ” અને હિબ્રૂનો “ જ્યુડેઇઝમ ” કરતાં ઘણાં જિંદગી તરવા છે એમ સદુ કોઈ કબૂલ કરશે. જનલિયને સ્થાપેલા “ સુધરેલા પેગન મત ” (Regalvanized Paganism) પણ સફળ થઈ શક્યા નહોતા. જૂતકાળના ઘણા જૂના સિદ્ધાંતોનું પુનઃ મંરકરણ કરવું લગભગ અશક્ય જેવું છે.

દરેક ધર્મમાં જિંદગી જાતની માનસશક્તિ ફેળવવા માટે શરીરિક મુખે જતાં કરવાનો બોધ હોય છે. તે સંયમ કહેવાય છે; ને તેના પાલનમાં અમુક હદ હોવી જ જોઈએ. ઇસુમાં એવો વિવેક (Savvy) જોવામાં આવે છે. સંયમનો માર્ગ :

ઇસુનો ઉપદેશ, તેનાં રહસ્ય સાથે આપણે સમજીએ તો જ અપણો ઉદ્ધાર છે. આપણે અંતઃકરણપૂર્વક ખૂબ વિચાર કરીને ઇસુના બોધ સાથે બંધણેસતો આવે એવો ધર્મ સમજી લેવો જોઈએ. ઇસુને અનુસરીને ધર્મ-પાલન .

ઇશ્વરની ભાવના અને ઇસુ-એ આપણો પયગંબર. બધા વિચારોના પ્રેરક દીપસભા એ “ઇશ્વર અને માનવ” છે. આપણા બધા વિચારો તેના તાબામાં રહે એમ રાખવા જોઈએ. ઇસુ એ જ વિવેકનું મૂળ છે; એ જ હદાપણુ છે. “દેવળ”ના ધર્મ જેટલે અંશે ઇસુનું પુનઃ પુનઃ મનન કરે છે તેટલે અંશે તે વધારે માનપાત્ર બને છે અને હદાપણુ મેળવે છે. ઇસુ પયગંબર :

દેવળ એટલે ઇસુની પત્ની (Bride) એ ભાવના મટી જાય છે; પણ ‘દેવળ’ એટલે ધર્માત્માઓનો સમાજ, ઇસુએ સંયમ શિખવી ફેળવેલો એક ન્દાનકટ્ટો વર્ગ; મુક્તિની અભિલાષા રાખે છે; સ્વભાવ તીખો છે પણ ત્રાસ ફેલાવતો નથી. તે ઇસુને ચાહે છે, પણ પ્રેમની જવાલાથી સળગતો નથી અને બીજાને સળગાવતો નથી. કેમકે તે વિવેકની હદમાં જ રહે છે. દેવળ એટલે સંત-સમાજ :

દુન્યવી ધોરણોથી પેલે પાર ગ્રહે છે તેટલે અંશે એ દુનિયા-થી અલગ છે; પણ જેટલે અંશે તે આ જગતનું કલ્યાણ સાધવા મહેનત કરે છે તેટલે અંશે તેનો સંબંધ જગત સાથે રહે છે. સંત-સમાજનું જીવન :

દેવળની નીતિમાં વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય : “ દેવળ ” પોતાની સત્તા વામરવા છતાં વ્યક્તિને પેતાના ખાનગી મત રાખવા દે છે; આમ થવાથી અંદરના દિવ્ય-પ્રકાશથી હોરાતી તે વ્યક્તિ અને “ દેવળ-યુગ ”, યુગ વીતી જાય ત્યારે બહુ જ વિકાસ પામેલાં દેખાશે. ઇસુમાં તો ઐશ્વર્યનાં માત્ર મૂળબૂત તરવો જ હતાં; તેનો પૂર્ણ વિકાસ તો બાવિષ્યમાં ઇસુ જેવા મહાત્માઓ થશે તેમનામાં દેખાશે.

ઇસુમાંથી મહાત્માનો પ્રાકુર્ભાવ : ‘ ઇસુ અને ઇશ્વર ’—એ બેહ તરવોમાંથી આવા મહાત્માઓ પ્રગટી શકે : આ મૂળ તરવોમાંથી જ ખ્રિસ્તીઓને યોગ્ય જાંચી નીતિ પ્રગટી શકે. સ્ટીવન (Stephen), સૉલ (Saul), ફોક્સ (Fox), વેસલી (Wesley) અને ન્યૂમન (Neuman)—એ બધામાં તેમના સદ્ગુણનાં મૂળ તરવો જેવામાં આવ્યા છે. જો ખ્રિસ્તી ધર્મ માત્ર નીતિરૂપે જ હોય તો સોક્રેટીસ (Socrates) ને આપણે મુક્તિદાતા દેવ (Saviour) ને સમજવો જોઈએ “—એમ વિદ્યમ બ્લેક કહેતો હતો.

ખ્રિસ્તી-ધર્મનું સવિધ્ય : ઉપર ગણાવેલા મહાત્માઓ અને ઇસુના શિષ્યોમાં તફાવત તો છે જ. હજી ખ્રિસ્તી ધર્મ રચાતો જાય છે (It is in its making) જેવી રીતે ‘ જીવન અને સત્ય ’ સંપૂર્ણ જોઈ શકાતાં નથી તેમ ઇસુ અને નીતિ વગેરે સંપૂર્ણ સમજી શકાયાં નથી. દરેક યુગમાં ભકિતલાવથી ઇસુની ભાવના વધારે નવાં સંસ્કરણ મેળવી સમૃદ્ધ થશે.

ઇસુનાં લખાણોનો અભ્યાસ : ઇસુનાં લખાણોનો વધારે અભ્યાસ કરવાથી અને તેના પ્રદાશ મેળવી જીવન વીતાડવાથી તેનું સત્ય વધારે જડશે. તેમાં હિંમતની જરૂર છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા જાણવી અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવું એ બહુ જ કઠણ છે. તેમાં ઇસુના ધર્મના જ્યોતિર્-ધારનાં દષ્ટાન્તો મળવાથી માર્ગ સરળ થશે.

‘ ઇસુ-માનનીના પુત્ર ’ (‘Son of Man’) તરીકે જન્મત-
માં પ્રખ્યાત છે; અને આખા ય જગતને ઇસુ જેવા ઇશ્વરના
કુટુંબ તરીકે બનાવવું એ એનો પયગામ છે.

વસુદૈવ-
કુટુંબનો
ભાવ :

જો ખ્રિસ્તીઓ અને બીજા બધા “અ-ખ્રિસ્તી” (Non-
Christians) એક સાથે જોડાઈ જાય અને તેમના પ્રેમધર્મમાં
આગળ વધવા હરીફાઈ કરે તો જગતનો આધ્યાત્મિક વિકાસ
થાય તેમાં શંકાને સ્થાન નથી. આપણે બધા એકે અવાજે કબૂલ
કરીશું કે—

પ્રેમધર્મનો
વિજય :

“ તારા શબ્દોમાં અનન્ત પ્રાણ અને ચેતના ભરેલા છે.”

તું પોતે જ મલ છે, જીવન છે અને ધર્મ માર્ગ છે ”

આ ગંભીર પ્રશ્નને કેવા ભાવપૂર્વક ઉકેલવો તે અમજવા
આપણે (Stephen Hawes) સ્ટીફન હેવર્ડની નીચેની
કડીઓ વિચારવી જોઈએ :—

“ સત્ય કે અસત્ય માટે લડીને શરવીર થવાનું નથી. શરવીર
બનવા માટે ન્યાય અને દયા-બેઉનું મિશ્રણ થવું જોઈએ.
કોઈ નિર્માણના સંરક્ષણ માટે સૌન્દર્ય માટે, અને સત્યના
બચાવ માટે કોઈ વિગ્ન પ્રસંગે લડાઈ કરવા તૈયાર થવું.”
આર્વા સૌન્દર્ય કેળવવા માટે, ખ્રિસ્તી ધર્મ મદદરૂપ થાય
છે, ને તે ખરેખર ‘ ધર્મયુદ્ધ ’નો પર્યાય શબ્દ બને છે.

દયામિશ્રિત
ન્યાય :

યુદ્ધ અને જુદમની સામે યત્ન : સત્ય અને સૌંદર્યના
અન્વેષણમાં મંજૂ રહેવું : સોભ અને સ્વાર્થમાંથી છૂટા થવા
અમાજને જોઈ આપવો : આર્વા કામો કરવાથી ઇસુની ભાવના
વિજયી અને બળવત્તર થશે.

અસત્ય
સામે
ધર્મહુદયની
ભાવના :

૭

ખ્રિસ્તી ધર્મનું રહસ્ય

૧ મોક્ષ

ખરા સુખી   ખરેખર ગરીબ લોકોને ધન્ય છે; તેઓ ખરા સુખી
કેણ ?   છે. સ્વર્ગનું રાજ્ય તેમને માટે છે.

*

*

*

જેઓ શોક કરે છે તેઓ સુખી છે; કેમકે તેમને દિવ્ય
આશ્વાસન મળશે. નમ્ર માણસો સુખી છે; કેમકે તેઓ આ
જગતનો વારસો ભોગવશે.

*

*

*

જેઓ ન્યાય મેળવવા માટે જૂખ તરસ વેઠે છે તેઓ સુખી
છે; કેમકે તેઓ સંપૂર્ણ થવાના છે.

*

*

*

જેઓ દયાળુ છે તેઓ જ સુખી છે; ધર્મ તેમની ઉપર
દયા કરશે.

*

*

*

જેઓ હૃદય પવિત્ર છે તેઓ સુખી છે; કેમકે તેઓ ધર્મવરને
જોઈ શકશે.

*

*

*

જે સલાહ શાંતિ ઇચ્છે છે તેઓ સુખી છે; કેમકે તેઓ
ધર્મવરના સપૂત છે.

* * *

ન્યાયને માર્ગે ચાલતાં જેમની ઉપર દુષ્ટો આવી પડે છે
તેઓ સુખી છે; કેમકે સ્વર્ગનું સન્ન્ય તેમનું છે.

* * *

જેમને બીજા માણસો ઠપકા આપે છે તેઓ સુખી છે.

* * *

જેમની ઉપર માત્ર ઇંસુને લીધે જ દુઃખો આવી પડે છે
તેઓ સુખી છે. સંત અને મહાત્મા પુરુષો ઉપર ઇશ્વરભજન
કરવા માટે દુષ્ટો આવી પડ્યા હતા.

— સેન્ટ મેથ્યુ ૫, ૩-૧૨.

૨ પર્વત પરનો ઉપદેશ; બીજા ઉપદેશ વચનો.

જેઓ તમને બિછારે તેમનું કુશળ ચાહો; જેઓ દ્રોણ રાખે ચતુર્વં પશુ
તેમની સાથે પશુ મારૂં વર્તન રાખો. યુષ્ઠ
વાચ્યું :

* * *

જે તમને એક ગાય ઉપર તમારો મારે તેની પાસે તમારો સમા
બીજો ગાલ ધરો. રાખો :

* * *

જે તમારો ઝબળો ખૂંચવી લે તેની પાસે તમારો કાટ પશુ
મૂકી દો.

* * *

જે કાંઈ મારે તેને કાંઈક આપો.

* * *

જે તમારી પાસેથી લઈ જાય તેની પાસેથી પાછું માગો નહિં.

*

*

*

તમારી સાથે બધાં માણસો સાથે વર્તન દેખાડે એ તમે ઇચ્છો છો; તેથી તમારે બીજા સાથે સાથે જ વર્તન દેખાડવું જોઈએ.

કરો તો

ખામરો :

જેઓ તમને આહે છે તેમને તમે આહો છો, તેમાં બધાં ક્યાં આવી ? કેમકે પાપીઓ અને દુષ્ટ આત્માઓ પણ પોતાને આદનારને આહે છે.

*

*

*

દુસ્મનેને આહો; તેમનું બહુ કરો; આપેલી વસ્તુ તેમની પાસેથી પાછી ન માગો. તમારો બદલો ઇશ્વર તરફથી મળશે.

*

*

*

દયાળુ

બનો :

મહાન પરમેશ્વરનાં તમે ફરજંદ છો. દુષ્ટો અને પાપી-આનો ઇશ્વર પોતે દયાળુ છે, તેથી તમારા પિતા ઇશ્વર જેવા તમે પણ દયાળુ થાઓ.

*

*

*

જો તમે ન્યાય નહિં આપો તો તમને ન્યાય મળશે નહિં. તમે કોઈને સજા નહિં કરો તો તમને સજા થશે નહિં. બીજાને મુક્ત કરો જેથી તમે મુક્ત થશો. તમે આપે તો તમને તે મળશે.

*

*

*

પહેલું કું બ

તો

પછી સુખ :

ભલા કામ કદાચ કામ તમને પ્રથમ દુઃખ આવી પડશે; પણ આખરે વિજય થશે. જેટલી ઉદારતા તમે વર્તશો એટલી ઉદારતાથી ઇશ્વર તમારી સાથે વર્તશે.

*

*

*

પોતાના
દોષ ભેટા
શોખો .

ઈસુએ એક દષ્ટાન્ત મૂક્યો છે :—આધળો આધિજાને દોરી શકે ? તેઓ જાને ખાડામાં પડશે. શિષ્ય પોતાના ગુરુથી

ચઢીઆતો નથી. પણ દરેક વ્યક્તિ પોતાના ગુરુ જોડી મહતા
ગેળવશે જ. તું તારા જામજોની આખમાં નાનાં નાનાં રજ-
કણો જુવે છે-નાની જૂલો જુવે છે; પણ તારા કામમાં જે મોટી
ખીલીના ફળ જેવડી-જૂલો રહી જાય છે તે તું જોતો જ નથી.
હે દ્વાલિક માનવ ! તું તારી જૂલ પહેલાં સુધાર; પછી તારા
બાંધવાની જૂલો સુધારવાનું સરળ બનશે.

*

*

*

જે ઝાડ પવિત્ર અને સાફ ગણાય છે તેનાં ફળ સારાં જ જેવાં બી
હોય છે. ખરાબ બીજમાંથી સાફ અને પવિત્ર ઝાડ ઊગતું તેવાં ફળ :
નથી. દરેક ઝાડ પોતાનાં ફળથી જ જાણીતું થાય છે. કાંટાના
ચોરમાંથી અંજીર ઊગતાં નથી; અને કાંટાની વાડમાં દરાળ
થતી નથી. સારો માણસ પોતાની સજ્જનતાથી ખબનામાંથી
સાફ સાફ કાઢી લાવે છે; અને પાપી માણસ, પોતે પાપથી
ભરેલો હોવાથી બધે પાપ દેખે છે; કેમકે જે દેવામાં ભરેલું હોય
છે તે હરકોઈ રીતે બહાર પડી જાય છે.

*

*

*

તમે બધા ઇશ્વરને ઇશ્વર કહો છો; પણ હું કહું તેમ કરતા
નથી. જે મારી પાસે આવે છે, મારા ચબ્દો સંભળે છે અને
તે પ્રમાણે વર્તન કરે છે તેને હું ઇશ્વર જેવા થવાનો માર્ગ
દેખાડીશ. જે માણસ ઘર બાંધવા ઇચ્છે છે તેણે ઊંડું ખોદણ
કરીને, મજબૂત પાયો ચણીને તેની ઉપર ઘર બાંધવું જોઈએ;
અથવા ખડક ઉપર બાંધવું જોઈએ તો જ ન્યારે મોટું પૂર
આવે ત્યારે પણ એ ઘર ભાગવું નથી.

*

*

*

કહેણી તથા રહેણીની એકતા : ઉપદેશ સંભળી તે પ્રમાણે વર્તન કરે છે તે માણસ આત્મા ચોક્કસ કામ કરનાર ગાયે સરખાવી શકાય; પણ, જે માણસ ઉપદેશ સંભળી તે પ્રમાણે વર્તન કરતો નથી તે પાયા વગરની ઇમારત બાંધે છે. પાણીનું પૂર આવે ત્યારે એક સપાટામાં એવું ઘર જમીનદોસ્ત થઈ જાય છે. ’

*

*

*

૩ બે જાતનાં મહાન કાર્યો; પહેલું હોય તે પહેલું મૂકવું.

એક પ્રસંગ : અનાજ ખેતરમાં પાક્યું હતું તેવે વખતે એક રવિવારે (Sabbath day) ઇસુ પોતાના શિષ્યો સાથે ખેતરમાં ગયા હતા; શિષ્યો બહુ બૂખ્યા થઈ ગયા હતા. તેથી તેઓ અનાજનાં ફૂંડાં તોડી ખાવા લાગ્યા. જ્યારે ફેરીસીઝ (Pharisees) લોકોએ તેમને ખાતા જોયા ત્યારે તેમણે ઇસુને કહ્યું, “ જુઓ, રવિવારે જે કામ કરવું યોગ્ય નથી તે તમારા શિષ્યો કરે છે. ”

ઇસુએ જવાબ આપ્યો “ જ્યારે ડેવિડ તથા તેના શિષ્યો બહુ બૂખ્યા થયા હતા ત્યારે તેમણે જે કયું ” તે તમે જાણતા નથી ? તે ઇશ્વરના ઘરમાં પેઠા (મંદિરમાં ગયા.) ત્યાં રોટલો ખાધો. મંદિરમાં રોટલો ખાવાનું ડેવિડ તથા તેના શિષ્યોને માટે યોગ્ય નહોતું. મંદિરમાં તો માત્ર પાદરીઓ જ ખાય છે. તે પાદરીઓ મંદિરને અલગાવે છે અને તેમ છતાં પાપથી મુક્ત રહે. ”

દયા દેખાડવાની ફરજ : આપણા હૃદયમાં મંદિર કરતાં વધારે ઉદાર ભાવનાઓ આપણે પોતાની જોઈએ. દરેક માણસ સ્વાર્થત્યાગ કરી શકે નહિ, પણ નિર્દોષ ઉપર દયા દેખાડી શકે છે. માનવીઓ ઉપર દયા દેખાડવી એ ભાવનાથી રવિવારનું મહત્ત્વ પડે છે.

પછી ઇસુ ખેતરમાંથી બહાર ગયો; તેમની ધાર્મિક મંડળીમાં જઈ બેઠો. ત્યાં એક માણસને હાથે જખમ થયો હતો; તેથી હાથ ખોટો થઈ ગયો હતો. ઇસુને જોઈ તેમણે પૂછ્યું, “ આ માણસના જખમ રૂઝવા રવિવાર (Sabbath) ને દિવસે ઉપચાર કરી શકાય ? ”

દયાનું કામ
ગમે ત્યારે
કરી લેવું :

જવાબમાં ઇસુએ કહ્યું, “ રવિવારે તમારું ઘેટું ખાડામાં પડી જાય તો તમે તેને બહાર નહિ કાઢો ? કાંઈક સારું કામ કરવું એ રવિવારે ચોખ્ખું જ ગણાય છે, તેમાં શંકા નથી. ”

એક
અમત્કાર :

પછી તેણે પેલા જખમી માણસને કહ્યું. “ ભાઈ તારો હાથ લાંબો કર ! ” આમ કહેતા જ તેનો હાથ સાંજે થઈ ગયો.

પણ ફેરીસીઝ ટેકો (Pharisees) તે ધર્મમંડળી છોડીને જતા રહ્યા. ઇસુની વિરુદ્ધ તેમણે મસલત કરી, ઇસુને આ વાતની ખમર મળી; તેથી તે ત્યાંથી જતા રહ્યો.

નાસ્તિકોનું
વલણ .

સેન્ટ મેથ્યુ ૧૨: ૧-૧૫.

૪ ઇસુની માનવતા

ઇસુ જેરિકો (Jericho) માંથી પસાર થતા હતા. ઝાકીઅસ નામે એક માણસ ત્યાં રહેતો હતો. તે ધનવાન હતો અને શહેરીઓમાં અગ્રગણ્ય હતો. તેને ઇસુને મળવાનું બહુ મન થયું; તે કાણુ હશે એ વાતને જાણવા માગતો હતો. તે કદમા ઠીંગણો હતો તેથી ઘણા માણસોનાં ટોળાંમાંથી પોતાનો રસ્તો તે કરી શક્યો નહિ. તેથી તે ઘણો જ આગળ દોડી ગયો અને એક ઝાડ પર ચઢી ગયો. કેમકે ઇસુ તે રસ્તા પરથી પસાર થવાના હતા.

સંત
ભાવને
આધીન છે :

ઇસુનો : ન્યારે ઇસુ તે રસ્તા પરથી પસાર ચયા ત્યારે ઇસુએ ઝાકી-
અનુમદ : અસને જોયો. તેથી ઇસુએ તેને કહ્યું “ ઝાકીઅમ, નીચે ઉતર
મારે આજે તારે ઘેર ઉતરવું છે. ” ઝાકીઅસ વેહેલો વહેલો
પોતાને ઘેર પહોંચ્યો અને હર્ષથી તેણે ઇસુનું સ્વાગત કર્યું.

જુહમનું : ન્યારે બીજા બધા માણસોએ આ વાત જાણી કે ઇસુ
પાપવાળું : ઝાકીઅસને ઘેર ગયો છે ત્યારે તેઓ કહેવા લાગ્યા કે ઝાકીઅસ
ધન : પાપી છે; તેણે અન્યાય અને જોરજુલમથી પૈસા એકઠા કર્યા છે.

આ વાત ઝાકીઅસે સાંભળી ત્યારે તેને બહુ પસ્તાવો થયો તે
તે કહેવા લાગ્યો કે ‘ જે ધન મેં અન્યાયથી મેળવ્યું હશે તેથી
ચારમણું ધન હું આજે જ ગરીબોમાં વહેંચી દઉં છું ’

પુન્યથી : આ સાંભળી ઇસુએ કહ્યું, “ આજે આ ધરના મલિકનો
પાપ : મોક્ષ થયો સમજવો; કેમકે તે અબ્રહામ (Abraham)
ઘોવાય છે : નો પુત્ર છે; અને હું એક માનવીને બચાવવા આજે આ ધર્મ
આવી ચડ્યો છું. ”

૫ ઇસુએ આપેલાં દષ્ટાન્તો

ઇસુના : પછી બધા સહેરીઓ અને પાપીઓ ઇસુને સાંભળવા
વર્તનની : માટે તેની પાસે આવ્યા. ફેરીસીઝ (Pharisees) લોકો અને
દીકા : લેહીઆઓ (Scribes) ધીમેથી ચુપચુપ વાત કરવા લાગ્યા
કે “ ઇસુ પાપીઓને આદર સત્કાર આપે છે, અને તેમની સાથે
બેસી જાય છે ! ”

દીકાના : પછી ઇસુએ તેમને નીચે પ્રમાણે દષ્ટાન્ત આપ્યો:—

ઉત્તર વરીકે : “ જે તમારી પાસે એ ઘેટાં હોય અને તેમાંથી એક નાસી
દષ્ટિ : જાય તો બાકી રહેલાં નવ્વાણું ઘેટાંને એક બાજુએ બીજાં સાખી
ઘેટાંનું : ૪૪૪

પેલા સોમા ઘેરાની પાછળ શોધ કરવા તમે નહિ જાઓ ? તેને પાછું નહિ લાવો ? તમને તે જડશે ત્યારે તેને ખભા પર મૂકી આનંદથી ઘેર લાવશો જ. ઘેર લાવ્યા પછી તમારા મિત્રોને બોલાવી ખુશી થઇ તમે તેમને કહેશો કે બોવાયેલા ઘેરાને હું પાછું ઘેર ઉપાડી લાવ્યો છું. તેવી જ રીતે જો કોઇ એક પણ પાપી પોતાનો પાપ-માર્ગ ત્યજી પસ્તાવો કરે અને સ્વર્ગ તરફ પાછો આવે તો તેથી સ્વર્ગમાં આનંદ ફેલાય છે.

જો કોઇ એક સ્ત્રી પાસે રૂપાના દમ સિક્કા હોય; ને તેમાંથી બોવાયેલા એક બોવાઇ જાય તો તે શોધવા માટે તે ઘર આખું વાળીને સિક્કા માટે શોધશે, દીવો સળગાવશે ને તે જડે ત્યાં સુધી તેની શોધ ચલી રાખશે, જ્યારે તે બોવાયેલો સિક્કો જડશે ત્યારે તે ખુશી થઇ કાળજીપૂર્વક પોતાના મિત્રોને બોલાવશે અને કહેશે કે મેં આજે એક કાળજીપૂર્વક બોવાયેલો સિક્કો શોધી કાઢ્યો છે. તેમ છતાં તમને કહું છું કે જે પાપી જીવ પસ્તાવો કરીને, પાપનો માર્ગ ત્યજી, સ્વર્ગ તરફ આવે છે તેને જોઇ દિસ્તાઓ (Angels) પણ હર્ષ પામે છે.

પછી તેણે કહ્યું એક માણસને જે પુત્રો હતા તેમાંના ન્હાના બાઇએ પિતાને કહ્યું “ મારો ભાગ મને આપો; ” આથી બાઇની પિતાએ મિલકતના ભાગ પાડ્યા. થોડા દિવસ પછી પોતાનો જાડો ભાગ એકઠો કરીને તે નાનો બાઇ દૂર દેશમાં મુસાફરી કરવા ગયો; ત્યાં તે ઉડાઉપણે રહેવા લાગ્યો, અને બધું ધન તેણે ખર્ચી નાખ્યું.

પછી તે દેશમાં મોટો દુકાળ પડ્યો અને તેને ઘણી મુશ્કેલી પડી, એટલે તે દેશના કોઇ બ્રાહ્મણોના ઘેર નોકરીમાં તે રહ્યો.

તેણે તેને કુછરો ચરાવવા જંગલમાં મોકલ્યો, ત્યાં કુછરોને જે ખોરાક મળે તેવો તેને મળતો હતો. કોઈ માણસ તેને ખીજું કંઈ આપતું નહિ.

પથાતાપ : જ્યારે તેને પોતાની અસહ સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું ત્યારે તે ખીચારો વિચારવા લાગ્યો, “અરે, મારા પિતાએ રાખેલા ઘણા અને નોકરો પાસે તેમને જોઈએ તે કરતાં વધારે અનાજ છે, પણ હું અહીં જૂએ મરું છું. હું એકદમ જગૃત થાઉં છું અને મારા પિતા પાસે જઈ કહીશ.” “પિતાજી હું ઇશ્વરની દૃષ્ટિમાં પાપી ગણાઉં છું, મેં તમને દુઃખ આપ્યું છે હું તમારો પુત્ર કહેવા લાયક રહ્યો નથી. મને તારા ભાકુતી નોકર જેવો ગણી તમારી પાસે રાખો.”

કથાનુ પ્રત્યે : આમ વિચારી તે જીભો ધ્યો અને ધણે દિવસે પોતાના પિતા પાસે જઈ રહ્યો—જ્યારે તે દૂરથી દેખાતો હતો ત્યારે તેને જોઈ તેનો પિતા એકદમ દોષો ને તેને બેટી પડ્યો.

પુત્રે પિતાને કહ્યું, “પિતાજી, મેં ઇશ્વરની દૃષ્ટિમાં પાપ કર્યું છે અને તમને દુઃખ આપ્યું છે. હું હવે તમારો પુત્ર ગણાવા લાયક રહ્યો નથી. પણ પિતાએ નોકરને પાસે ખોલાવી કહ્યું, “ધરમાંથી એક જાંચો કિંમતી ઝમ્મો લાવો.” પછી તે નોકર ઝમ્મો લાવ્યો ત્યારે તે પિતાએ પુત્રને પહેરાવ્યો, તેને પગમાં જોડા પહેરાવ્યા અને હાથની આંગળીમાં સોનાની વીંટી પહેરાવી, સારૂં સારૂં મિષ્ટાન્ન કરી તેમણે ખાધું.

ખોવાયાં પ્રત્યે : પછી તેણે સહુને કહ્યું “મારો આ પુત્ર લગભગ મરી ગયો જેવો હતો, તે ખોવાઈ ગયા જેવો હતો. તેને મેં પાછો મેળવ્યો છે ને સજીવન કર્યો છે.” પછી તેઓ ખુશી મજામાં રહેવા લાગ્યા.

તેના મોટા છોકરા જેતરમાં હતો. જ્યારે તે ઘર તરફ આવ્યો ત્યારે તેણે પોતાના ઘરમાં સંગીત અને નાચ ચતાં હોય એમ સાંભળ્યું. તેણે એક નોકરને પાસે બોલાવી પૂછ્યું :-
 “આ બધું શું ચાલી રહ્યું છે ?” તેણે જવાબ આપ્યો,
 “તારા ભાઈ આવ્યો છે, તારા પિતાએ આજે ખૂબ મિષ્ટાન્ન તૈયાર કરાવ્યું છે,” આ સાંભળી ને ગુસ્સે થયો; અને ઘરમાં ગયો નહિ. તેના પિતાએ તેને અંદર આવવા બહુ સમજાવ્યો; પણ તેને જવાનું મન થયું નહિ; અને તેણે જવાબ આપ્યો :-

“હું ઘણા દિવસથી-ઘણાં વર્ષોથી તમારી સેવા કરું છું; પણ તમે મને એકેક દિવસ સારી રીતે રાખતા નથી; ને, આ મારો ભાઈ દૂર દેશમાં છે. હડાવતો હતો; વેશ્યાઓમાં પોતાનો વખત અને ધન ગુમાવતો હતો તે આવ્યો. તેને માટે તમે આજે મોટો ઉત્સવ કરી મૂક્યો છે !”

આ સાંભળી પિતાએ જવાબ આપ્યો, “હે પુત્ર, હું હંમેશાં મારી સાથે જ છો; અને જે મારું છે તે સઘળું જ તારું છે. પણ તારો આ ભાઈ, જે લગભગ મરી ગયેલા જેવો હતો તે આજે સજીવન થયો છે: તે જોવાઈ ગયો હતો ને આજે પાછો આવ્યો છે. તેને માટે આપણે ઉત્સવ કરવો એ યોગ્ય જ છે.”

ધસુએ શિષ્યોને કહ્યું :- “એક ધનવાન માણસ હતો અને તેણે એક રસોઈયા રાખ્યો હતો. થોડા મમય પછી તે રસોઈયા ઉપર એવો આરોપ આવ્યો કે તે પોતાના શેઠના માલનો બગાડ કરતો હતો ને વચ્ચેથી ખાઈ જતો હતો. તેથી શેઠે તેને એક દિવસ બોલાવ્યો અને તેને કહ્યું, “આ તારે માટે હું કેવું ખસબ સાંભળું છું ? તને સોંપેલા બધા માલનો હિસાબ આપ.”

જેઓ અપ્રામાણિક થાય છે તેમને પ્રામાણિક માણસનું ધન સોંપી શકાય નહિં. જે ખરેખર બીજાના હક્કનું છે તે તમે તેને આપો નહિં તો પછી તમારા હક્કનું જે હશે તે તમને કાણ આપશે ?

કોઈ નોકર બે શેઠની સેવા કરી શકતો નથી પછી તે અનન્ય એકતે ચાહશે અને બીજાને બિઝકારશે, એકને વળગી રહેશે અને બીજાને તણ દેશે. શિષ્યો! ખરેખર, તમે ઇશ્વર અને ધન-એ જ કળ છે : બેઉ ઉપર ચાહના રાખી શકશો નહિં. ઇશ્વરને ભજવો હોય તો ધનનો મોહ છોડી દેવો જોઈશે. "

ફેરીસીઝ (Pharises) લોકો ધનવોબી હતા-તેમણે ઇપદેશની ઇસુનો આ ઉપદેશ સાંભળ્યો; પણ તેઓ તેની ખૂબ હાંસી કરવા અસર લાવ્યા. ઇસુએ તેમને કહ્યું " તમે માણસોની દૃષ્ટિથી, પોતાના અધિકારી-બધાં કામમાં ન્યાય રહેલો છે એવું દેખાડવા યત્ન કરો છો; પણ નેજ ઇશ્વર તો સૌનાં હૃદય જાણે છે જે, માણસની દૃષ્ટિથી ઊંચું થાય છે ગણાતું હોય તે, ઇશ્વરી દૃષ્ટિથી તિરસ્કારને પાત્ર હોય છે. દુનીયાની મોટાઈ અને વૈભવ વિષે આમ કહી શકાય છે. જહોન આબ્યો ત્યારે પણ " કાયદા અને પયગમ્બરો " હતા. ત્યારપછી તો ઇશ્વરી સામ્રાજ્યનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો; અને બધાય માણસો એ સામ્રાજ્યના હક્કદાર છે.

પૃથ્વી અને સ્વર્ગમાંથી પસાર થઈ જવું સહેલું છે, પણ વ્યભિચાર-કુદરતનો કાયદો કોઈ જરા પણ તોડી શકશે નહિં. દરેક માણસ જે પોતાની ઓને દૂર કાઢી મૂકે છે અને બીજા સારી સંભોગ કરે છે તે પાપનાં કળ મોગવે છે છે, કેમકે તે વ્યભિચાર કહેવાય છે કોઈ માણસે તણ દીધેલી સ્ત્રીને પણ તમારે પરણવું નહિં; કેમકે એક રીતે જોતાં તે વ્યભિચાર ગણાય છે.

શુદ્ધેશ્વર : પછી તે રસોધયો પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો, રસોધયાની 'જે મારા શેઠ મને રસોધયાની નોકરીમાંથી કાઢી મૂકશે તો હું શું મૂંઝવણ : કરીશ ? મજૂર તરીકે મજૂરી કરવાની શક્તિ મારામાં નથી. બીક્ષા માગતાં મને શરમ લાગે છે. હું એવું કરવા ઇચ્છા રાખું છું જેથી મારા શેઠ મને રસોધયા તરીકે બરતરફ કરે તોપણ, એક દલકા નોકર તરીકે મને રાખે.

અન્યાયી : પછી તેણે પોતાના શેઠના બધા દેવાવાળાને બોલાવ્યા; લાભની અને એક જાણને તેણે પૂછ્યું; "તારે મારા શેઠનું કેટલું દેવું બરવાનું લે ?" તેણે જવાબ આપ્યો, "એક સો મણ તેલ." ત્યારે તે રસોધયાએ કહ્યું, "તું સો નહિં, માત્ર પચાસ મણ બરજે બાકીના પચાસ ફૂં બરીશ." પછી બીજાને બોલાવી તેણે પૂછ્યું, "તારે મારા શેઠનું કેટલું દેવું બરવાનું છે ?" તેણે કહ્યું, "એક સો મણ ધાત." તે માંબળા રસોધયાએ કહ્યું, "તું માત્ર એંશી મણ બરજે. બાકીના વીસ મણ હું બરીશ."

પ્રમાણિક : ત્યારે આ વાત તેના શેઠના જાણવામાં આવી ત્યારે તે ધણે થવાના ખુશ થયો, તેણે તે અપ્રામાણિક રસોધયાની પ્રશંસા કરી; કેમકે પ્રયત્નથી તેણે ડહાપણનું પગલું ભર્યું હતું. આ દુનીઆના માણસો 'લાભ' : પોતાના અમુક સ્થિતિમંત્રોમાં ડહાપણથી ચાલે છે, ને તેઓ વેદીઆ જેવા હોતા નથી. હું તમને સફ્ટને કહું છું તે સાંભળો :-

પ્રમાણિકતા : અન્યાયથી મેળવેલા પૈસાથી તમે મિત્રો મેળવો : જેથી દંમેશં પૈસો જાય ત્યારે તેઓ તમને આશ્રય આપશે. જે ન્હાની લાભકારક બાબતમાં પ્રમાણિક છે તે મોટી બાબતમાં પણ પ્રમાણિક રહે છે; ને જે માણસ નાની બાબતમાં દંજો કરે છે તે મોટી બાબતમાં જરૂર દંજો કરે. અપ્રામાણિક માણસના ધનની વ્યવસ્થામાં

જેઓ અપ્રામાણિક થાય છે તેમને પ્રામાણિક માણસનું ધન સોંપી શકાય નહિં. જે ખરેખર બીજાના હક્કનું છે તે તમે તેને આપો નહિં તો પછી તમારા હક્કનું જે હશે તે તમને કાણુ આપશે ?

કોઇ નોકર જે શેઠની સેવા કરી શકતો નથી. પછી તે એકને ચાહશે અને બીજાને ધિક્કારશે, એકને વળગી રહેશે અને બીજાને તણ દેશે. શિષ્યો! ખરેખર, તમે ઇશ્વર અને ધન-એ બેઉ ઉપર ચાહના રાખી શકશો નહિં. ઇશ્વરને ભજવો હોય તો ધનનો મોહ છોડી દેવો જોઇશે. "

અનન્ય
ઉપાસના
જ કુળ છે :

ફેરીસીઝ (Pharisees) લોકો ધન્યોબી હતા-તેમણે ઇસુનો આ ઉપદેશ સાંભળ્યો; પણ તેઓ તેની ખૂબ હાંસી કરવા લાગ્યા. ઇસુએ તેમને કહ્યું " તમે માણસોની દૃષ્ટિથી, પોતાનાં બધાં કામર્મા ન્યાય રહેવો છે એવું દેખાડવા યત્ન કરો છો; પણ ઇશ્વર તો સૌનાં હૃદય જાણે છે. જે, માણસની દૃષ્ટિથી ઊંચું ગણાતું હોય તે, ઇશ્વરની દૃષ્ટિથી તિરસ્કારને પાત્ર હોય છે. દુનીયાની મોટાઇ અને વૈભવ વિષે આમ કહી શકાય છે. જહોન આવીએ ત્યારે પણ " કાયદા અને પયગમ્બરો " હતા. ત્યારપછી તો ઇશ્વરની સામ્રાજ્યનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો; અને બધાય માણસો એ સામ્રાજ્યના હક્કદાર છે.

ઉપદેશની
અસર
અધિકારી-
નેજ
યામ છે

પૃથ્વી અને સ્વર્ગમાંથી પસાર થઇ જવું સહેલું છે; પણ કુદરતનો કાયદો કોઇ જરા પણ તોડી શકશે નહિં, દરેક માણસ જે પોતાની જીને દૂર કાઢી મૂકે છે અને બીજી જી સાથે સંબોળ કરે છે તે પાપનાં ફળ ભોગવે છે છે, કેમકે તે બિચાર કહેવાય છે કોઇ માણસે તણ દીધેલી જીને પણ તમારે પરણવું નહિં; કેમકે એક રીતે જોતાં તે બિચાર ગણાય છે.

બિચાર-
નું માપ

લાગણી- એક ધનવાન માણસ હતો. તે હમેશાં મિષ્ટાન્ન
હીન નજમતો હતો અને કિંમતી લૂગડાં પહેરતો હતો. એક લેઝરસ
ધનવાનનું (Lazarus) નામનો લિક્ષુક જે ઘણા દર્દી પીડતો હતો તે
દર્દી : તેના દરવાજા પાસે આવી સૂતો. ધનવાનને ખાતાં વધેલા ને
ફેંકી દીધેલા અન્નના ટૂકડાથી ગુજરાન ચલાવવાની તે ધમ્મ
રાખતો હતો. એવામાં કુતરાઓ તેની પાસે આવતા અને તેના
જખમો જીભથી ચાટતા હતા.

ગરીબને પછી એવું અન્યું કે જ્યારે તે લિક્ષુક મરી ગયો ત્યારે
સ્વર્ગ અબ્રાહામના દૂતો, ફિરસ્તાઓ તેને સ્વર્ગમાં લઈ જવા માટે
મૃત્યુ : આવ્યા. પેલો ધનવાન પણ મરી ગયો; અને તેને કબરમાં
દાટવામાં આવ્યો.

ધનવાનની તે ધનવાન નરકમાં પીડતો હતો, રીખતો હતો. તેણે
ચાતના : અબ્રાહામને તેની જાતીમાં લેઝરસને રાખતાં જોયો. તે જોઈ
ધનવાન દુઃખથી રીખતો બોલ્યો, “અરે બાપુ અબ્રાહામ, તું
મારી ઉપર દયા રાખ; અને પેલા લેઝરસને મારી પાસે મોકલ,
જેથી તે પોતાની આંતરણીનું ટેરવું (Tip) પાણીમાં બોળીને
માગે જીલ ઉપર મૂકે: મારા જીવને તેથી કંકડ થશે, કેમકે આ
દુઃખી સ્થિતિમાં હું તરસથી ખૂબ પીડાઉં છું.”

સુખ ત્યારે અબ્રાહામને કહ્યું, “તે તારા જીવનમાં ખૂબ મઝા કરી
પાછળ લીધી છે; લેઝરસે બહુ કષ્ટ ભોગવ્યું છે-હવે અહીં તેને સુખ
દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે; અને તું દુઃખ ભોગવે છે. વળી, મારી અને
ભણું છે : તારી વચ્ચે ધણું જ અંતર છે, તે આજંમીને ત્યાં આવવાનું
બહુ કઠણ છે. જેઓ ત્યાં આવે છે, તેઓ સારી મારી પાસે
પાછા આવી શકતા નથી.”

પછી પેલા ધનવાને ફરીથી વિનંતિ કરીને કહ્યું, “ હું તને ‘ધનવાનને પ્રાર્થના કરું છું કે તું તેને માગ પિતા પાસે મોકલજે. મારે કાંઈ બીજા પાત્ર બાકીએ છે, તેમને બધાને જમને કહે અને ચેતાવે તો ચેતાવે ’ : તેમની મારા જેવી દશા થતાં અટકે”. તેના જવાબમાં અબ્રાહામે કહ્યું, “ તેમને માટે મોઝીઝ (Moses) અને બીજા પયગંબરો છે જ; તેમને ઉપદેશ તેઓ જરૂર ધ્યાનમાં રાખે. ”

પેલા ધનવાને ફરીથી કહ્યું, “ મૃત માણસોમાંથી એક ત્યાં જાય અને કહે કે ધનવાનની દશા મરી ગયા પછી આટલી બધી ખરાબ થયેલી મેં જોઈ છે; તો તેના કહેવાથી સહુને ખાતરી થશે, ને તેઓ પસ્તાવો કરશે. ” તેના જવાબમાં અબ્રાહામે કહ્યું, “ જેઓ મોઝીઝ તથા પયગંબરનું કહેલું ખરું માનતા નથી તેઓ મરી ગયેલા માણસનું કહેલું પણ કાંઈ માનશે નહિં. ! ”

પછી તેણે પોતાના શિષ્યોને કહ્યું, “ જૂન કરવાના સંજોગો દરેક માણસને માટે જણા થાય છે; પણ જેની મારફત એવી જૂલ થાય તેવાને ખરેખર ધિક્કાર છે. એવા માણસને ગળે ધંટીનું પડ બાંધી તેને દરિયામાં ફેંકી દેવો જોઈએ; તેમ કરવાથી તે બીજાં નિર્દોષને જૂલમાં ફસાવે નહિં. તમે બધા ખાસ ધ્યાન આપજો. જે તમારો બાક જૂલ કરે તો તેને ઠપકો આપજો જે તે પસ્તાવો દર્શાવે તો તેને માણી આપજો. જે તે એક દિવસમાં સાત વખત જૂલ કરે અને સાત વખત તમારી માણી માગે તો તેને માણી આપજો ”

પછી ધર્મોપદેશકોએ ઇસુને કહ્યું, “ અમારામાં ખૂબ શ્રદ્ધા રહેશે. ” એટલે ઇસુએ કહ્યું, “ જે તમારામાં શ્રદ્ધા એક રાખના દાણા જેટલી હશે ને તમે આ ઝાડને કહેશો— ‘ અહીંથી ઝપાડે ’ ”

પણ સાબળે છે કાણ ? :

જૂલની માણી આપો :

શ્રદ્ધાનો કણ પર્વત જેવડો અદ્ભુત બનાવરો :

જા, દરિયામાં ઊગ, ' તો તે ઝાડ પણ દરિયામાં જન્મ ત્યા
ઊગશે જ.

કરજમાં તમારા નોકરો ખેતરમાં ખૂબ મહેનત કરી ઘેર આવે છે
પાડ શેનો : ત્યારે તમે તેને એકદમ ખાવા બેસાડો છો ? તમે તો કહો છો
કે હું ખાવા બેસું ને “ તમે સહુ આમ કરો, તેમ કરો; પણ
તમે ખાજો. ” તમારા નોકરે હુકમ પ્રમાણે જે કામ કર્યાં હોય
તે માટે તમે તેનો આભાર માનો છો ? નથી માનતા. ત્યારે તે
પ્રમાણે જોતાં, તમે સહુ મારા કરમાન પ્રમાણે કામ કરો ત્યારે
મારે પણ તમારો ઉપકાર માનવો ન જોઈએ, તમારે કહેવું જોઈએ
કે ‘ અમે કાંઈ કાપણ માટે નોકરો નથી. અમે તો માત્ર
અમારી કરજ બજાવીએ છીએ. ’ ”

—સેન્ટ લ્યુક ૧૦; (૧૫-૨૭).

૬ પયગમ્બરોની લાવના

સાચો સભામાં ગમેલીઅલ (Gamahiel) નામે એક ફેરીસી
પયગમ્બર (Pharisee) જિમો થયો. તે એક ધારાશાસ્ત્રી હતો ને લોકોમાં
કેણ ? તે માનપાત્ર થયો હતો. તે એક વખત કેટલાક લોકોનો નેતા
થયો. તેણે ઇઝરાયલના અનુયાયી શિષ્યોને કહ્યું, ‘ પયગમ્બરો
સાથે તમારે દેવ વતન ચલાવવું તે તમે ખ્યાનમાં રાખો. બધા
સમય પહેલાં થીયુડાસ (Theudas) નામે એક પયગમ્બર
થયો હતો. તે પોતે અમુક દેવ તરફથી આવેલો છે એમ
કહેતો. આશરે ચારસો જેટલા માણસો તેના શિષ્ય થયા હતા.
પણ સત્તાવાળા સળગે તેને મારી નાખ્યો અને તેના શિષ્યો
પણ એવી જ સળગી મોત પામ્યા.

પછી ગેત્રીશ્રીને વતની જ્યુડાસ (Judas) આવ્યો. પયગમ્બર અને ઠેટલાક લોકો 'તેને અનુસરવા લાગ્યા. તેનો પશુ નાશ થવું સારું યથો; અને, તર્યો તે બધા લોકો આડાઅવળા નાશી છૂટ્યા. નથી : તેથી હું તમને સહુને કહું છું કે કોઈએ પોતે પયગમ્બર હોવાનો હક્ક કરવો નહિ'. એવો હક્ક રાખનારની પાછળ આવવું નહિ'. એવાને એકલા જ રહેવા દેવા.

ઈશ્વરી ફરમાન માણસ પોતે ફેલાવે છે ત્યારે તે બધા દુનવી કામોની પેઠે નાશ પામે છે : પણ જ્યારે ઇશ્વર પોતે જ પોતાના ફરમાન આગળ કરે છે ત્યારે કોઈ તેનો સામનો કરી શકતું નથી અને તે ફરમાન વિજયી પામે છે."

આ વાત સાંભળી સહુ કબૂલ થયા. પછી તેમણે, બધા નામધારી પયગમ્બરોને એકઠા કર્યા અને સારી પેઠે તેમને માર માર્યો; તથા ધમકી આપી સમજાવ્યું કે "ઇસુના નામથી તમારે કોઈ જ કહેવું નહિ". પછી તે નામધારી પયગમ્બરો ત્યાંથી દૂર જતા રહ્યા; તેઓ એમ માનવા લાગ્યા કે ઇસુને માટે માર ખાવાથી તેઓ વધારે લાયક બનતા જતા હતા; કેમકે ઈશ્વરના નામ ખાતર માર ખાવો એ દશા પણ જેનું ધન્યભાગ્ય હોય તેને જ મળે છે; અને પછી તેઓ ધરમાં હોય કે બહાર હોય-જ્યાં હોય ત્યાં-ઇસુનું મહત્ત્વ તથા તેનો ઉપદેશ શિખવવા લાગ્યા.

તે સમયે શિષ્યો વધતા જતા હતા. ઓમર્ગા જેનારા પવિત્ર યાદુદીઓ હિંદુ લોકો સામે ફરિયાદ કરવા લાગ્યા કે "પ્રાર્થના વિધિમાં અને પવિત્ર વિધિમાં વિધવાઓને સ્થાન આપવામાં આવતું નથી ને અયોગ્ય છે."

પછી તે બાર ધર્મશુરુઓની સલાહએ બધા અપાવવા શિષ્યોને એકઠા કર્યા; અને કહ્યું, "હે લાંઘણો, આપણે મારે ધર્મ-સભા :

ધર્મશ્રી કરમાનનો અનાદર કરીએ છીએ, નવરાણના વખતમાં ઉપદેશ આપવાને બદલે આપણે શ્રીમન્તોનાં બોળનો ઉડાવીએ છીએ. તેમ હવે સમજો. તમારામાંથી કાલા અને કર્તવ્ય-બુદ્ધિવાળા સાત માણસોનું એક મંડળ નીચે. તેમણે આ બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું. પ્રાર્થનામાં અને લોકોની ધાર્મિક ક્રિયામાં ખાસ દેખરેખ રાખવી જોઈએ.”

સાત વખતે આ વાત પસંદ પડી. તેમણે સ્ટીવન (Stephen) નામના એક ધર્મોત્તમાને નીચે; તથા ફ્રિડીપ, પ્રોફેસર, નિકોલેર, ટાઇમન, પારગિનસ અને નિકોલસ-એ ૭ માણસોને તેમાં સહાય કરવા નીચ્યા. પછી તેમણે આ સાત માણસોને પયગમ્બરો પાસે મોકલ્યા; પ્રાર્થના કરી. પયગમ્બરોએ તેમને આશીર્વાચન કર્યાં. પછી ધર્મશ્રીનાં વચનો વધારે માનપાત્ર થયાં, અને જીરુસલેમમાં શિષ્યોની સંખ્યા ખૂબ વધવા લાગી. ઈસુના મતમાં ધર્મશ્રીઓ વધવા લાગ્યા.

સ્ટીવનના પ્રભાવ અને વિરોધ : સ્ટીવનમાં બહુ જ શક્તિ અને બળ હોવાથી તે વધારે લોકપ્રિય થયો. અને તે લોકોને પોતાના અમત્કાર (Wonder) દેખાડવા લાગ્યો. પણ તેવામાં એક બીજું નારિતક મંડળ (Synagogue of Libertines) તેની સામે જીજ્ઞંસુ થયું. તેમાં કેટલાક સિરીયા, એલેક્ઝાન્ડ્રિયા અને ઍશિયાના વતનીઓ હતા. તેમણે સ્ટીવન સામે મોટો વિવાદ જીત્યો કર્યો. સ્ટીવને કહાપણથી તે બધાને યોગ્ય જવાબો આપ્યા.

સંત સામે તરકટ : આમ વાદવિવાદમાં કાળ્યા નહિં ત્યારે તેમણે સ્ટીવનની વિરુદ્ધ જુદાણું ફેલાવ્યું. તેમણે એવું કહ્યું કે સ્ટીવન તો છડેચોક ઈસુની નિન્દા કરે છે. તે જાહેરમાં ધર્મ તથા ધર્મ-શ્રુતી સામે આરોપ મૂકે છે. પછી તેમણે આ બાબતનાં જુદાં

સાક્ષીઓ ઉભા કર્યાં. તેઓ સહુ એક પછી એક પેલા ધર્મ-
મંડળ પાસે જઈ બધી વાત કહી આવ્યા.

આમવર્ગ, વડીલો, લઢીઆઓ બધા જ સ્ટીવન સામે
ઉશ્કેરાઈ ગયા ને આખરી તપાસ માટે સ્ટીવનને ધર્મમંડળ
પાસે ઉભો કરી મૂક્યો. ત્યાં જુદા સાક્ષીઓએ કહ્યું કે સ્ટીવન
મોઝિઝની નિન્દા કરે છે, ઇસુની નિન્દા કરે છે, અને કહે છે કે
ઇસુના ધર્મથી જેરુસલેમનો નાશ થશે. આથી બધા સ્ટીવન
સામે નજરં માંડી, નોંધ રહ્યા. તે જ વખતે સ્ટીવનનું મોં એક
દિવ્ય દેવદૂત જેવું દેખાયું. તે નોંધે બધા આશ્ચર્ય પામ્યા.

—કાનૂનો : ૫, ૩૪; ૬, ૧૫.

સંતના
તેજનો
પ્રભાવ :

ત્યારે ગર્વ ન કરવો. પાપીને ધિક્કારવા નહિ. પાપમાં શામલ થવું નહિ. પુણ્યના કામમાં ખૂબ ઉત્સાહ રાખવો, આદ્ય રાખવી અને સંકટો આવે તે સહન કરી સેવા પ્રેમ કદાપિ નિષ્વ્રજ જતો નથી. ભવિષ્યવાણીને પણ તે ખોટી પાડે છે, નિન્દા-ખોર લોકોને પણ તે શાંત પાડી દે છે.

જયપણના પ્રભુ ધાપણમાં દૂર નય છે

ગ્વાન, ભવિષ્યગ્વાન કે ભવિષ્યવાણી—એ બધું અપૂર્ણ સત્ય છે. પ્રેમ એ સંપૂર્ણ સત્ય છે. અપૂર્ણ તે અપૂર્ણ; કેમકે હું નાનો હતો ત્યારે બાળકની પેઠે મોલતો, ચાલતો અને બાળકના જેવી લાગણીઓ રાખતો હતો. હવે હું માણસ થયો છું તેથી જયપણની ભાષા વગેરે મેં ત્યજી દીધું છે. હવે મોટપણે હું જે દર્પણમાં જોઉં છું તે અપૂર્ણ દર્શન છે. જયપણમાં હું ઇશ્વરને મારી સામે જોઈ શકતો હતો.

પ્રેમ-ધર્મ મોટો છે

હાલમાં હું માત્ર અપૂર્ણ ગ્વાન ધરાવું છું. પણ મારે જેટલું જાણવું જોઈએ તે હું જરૂર જાણીશ એવી મને આશા છે, શ્રદ્ધા છે, અને પ્રેમ છે. આ ત્રણમાં જે પ્રેમ સૌથી મોટો છે”

—૧ કેરિન્ગ્ટોન-સ ૧૩

[આ]

સૌએ સૌનું સૌખ્ય કામ કરવું

આપણા શરીરમાં ઘણા અવયવો છે; પણ તે બધાનું કામ એક જ નથી. આપણે ઈસુના શરીર તરફ એક છીએ, અને જુદી જુદી રીતે એક બીજા સાથે જોડાયેલા છીએ. આપણને જુદી જુદી બહિસો મળી છે કેમકે ભવિષ્ય કહેવાની શક્તિ મળેલી છે. પણ આપણા ગ્વાન પ્રમાણે જ આપણે ભવિષ્ય કહેવું ધર્મક્રિયા કરાવનારે માત્ર તે ક્રિયા જ કરાવવી ઉપદેશ આપનારે ઉપદેશ આપવો, દાન આપનારે ઉદારતાથી દાન

આપવું. રાજ્ય કરનારે ખંતથી રાજ્ય કરવું. માણી દર્શાવનારે હસીને ખુશીથી ખીજીને માણી આપવી.

પ્રેમમાં દંભ રાખવો નહિ. પાપને ધિક્કારવું, પુણ્યનો માર્ગ પકડી રાખવો. ભાષાઓના પ્રેમમાં એક ખીજ તરફ મૃદુ સ્નેહની લાગણી રાખવી, માન રાખવું. ઉઘોગી થવું. આજસુ થવું નહિ. આત્મામાં ઉત્સાહ રાખવો. ઈશ્વરની સેવા કરવી. બહુ દુઃખ આવી પડે ત્યારે બહુ ધૈર્ય રાખવું. પ્રાર્થના ચાલુ રાખવી અને મંત્રના લક્ષણોનું અનુકરણ કરવું. અતિથિનું સ્વાગત કરવું.

કટલોક :
સદ્ગોષ્ઠ :

જે લોકો તમને ખૂબ દુઃખ આપે તેમને પણ તમારે આશિષ આપવી, તેમનું બહુ ચાહવું. હસતાંની સાથે હસવું. રડતાંની સાથે રડવું ને તેમના દુઃખ ઓછા કરવા. બધાને અનુકૂળ થઈ રહેવું.

શ્રીરામ :
પણ બહુ :
વાંછવું :

મહાન થવા માટે લક્ષ રાખવું નહિ, પણ નમ્ર થવા ચત્ન કરવો. તમારા પોતાના ગર્વ અને ધમંડ પ્રમાણે કામ કરવું નહિ. કોઈની તરફ તેના પાપનો બદલો વાળવા તેને નુકસાન કરવું નહિ. બધા માણસો જે વસ્તુને પૂજ્ય ગણતા હોય તે ધ્યાનમાં રાખવું. બને ત્યાં સુધી બધા માણસો માથે સુમેળ રાખવો.

નમ્ર થવું :

જાતે જ વેગ લેવું નહિ. પ્રેમપાત્ર રહેવું. પણ વેર લેવાનું પરમેશ્વરને સોંપવું. ઈશ્વરી વચન એવું છે, કે “ સારા કે ખરાબ કામનો બદલો વાળવો તે મારા હાથમાં છે. ” તારો દુશ્મન જે ભૂખે મરતો હોય તો તેને અન્ન ખવરાવજે; તે તરસ્યો હોય તો તેને પાણી પીવા આપજે.

પ્રેમથી વેર થમાવવું :

પસ્તાવાથી એમ કરવાથી તે પસ્તાવાના અગ્નિથી મળગી જશે, અને દિલ શુદ્ધ સુધરશે. પાપ પાપથી પરાજય પામતું નથી; પણ યાચ છે : પુણ્યથી પાપ પરાજય પામશે.

—રોમન્સ, ૧૨; ૪-૨૧.

[૪]

પડોશી પ્રત્યેના ધર્મ " હે મંધુઓ, તમને મોક્ષ મેળવવા માટે બોલાવ્યા છે. પોતાની સ્વતંત્રતા શારીરિક સુખ માટે નથી. પ્રેમથી તમારે એક બીજાની સેવા કરવી જોઈએ. " તારે તારા પડોશીને પોતાની જાતની જેમ જ આહવા જોઈએ; " આ વચન પ્રમાણે જો તમે ચાલશો નહિ, અને એક બીજાનું લક્ષણ કરશો તો આખરે તમે એક બીજાથી જ નાશ પામશો. "

શરીર ઉપર આત્મા ઉપર લક્ષ રાખીને ચાલો, શરીરની વિષયવાસના આત્માનો (Lust) પ્રમાણે દોરવાઓ નહિ. શરીરની ઇચ્છાઓ આત્મ-સુખની સાથે વિરોધી હોય છે અને આત્માની ઇચ્છાઓ શરીર-સુખની વિરોધી હોય છે. તેથી તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ વર્તવાની તમને છુટ નથી. તમારે તો આત્મા (Spirit)ના આદેશ પ્રમાણે કામ કરવું જોઈએ.

અનાચાર તથા પાપના ગાર્જ : શારીરિક સુખો કેટલાં છે તે મૌને જાણીતાં છે. પરસ્પરીના સમાગમ, અપવિત્ર આચાર, અસ્થિરતા; મૂર્તિને ઈશ્વર ધારી પૂજા કરવી તે, ધંતરમંતર કરી બીજાને છેતરવા તે, લગાઈ કરવી, ઇર્ષ્યાથી બીજામાં કાટફૂટ પડાવવી તે, ઇશ્વર છે જ નહિ એવો મત ફેલાવી, દારૂ પી મોજમગ્ન કરવી—ને જલસાઓ કરવા તે—અને આવી અનેક રીતે પાપીઓ પોતાનાં શારીરિક સુખની ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરે છે. તેથી હું તમને ચેતવણી

વર્તો, માફી આપો અને કૃપાળુ પરમેશ્વર પણ તમને માફી આપશે.”

—ઈશીસીઅન્સ, ૪; ૨૫-૩૨.

[૬]

ઈસુને
સર્વાત્મ-
ભાવ :

“ તમે એક જીભ વિષે જુદાજુદા ફેલાવશો નહિં. કેમકે એમ કરવાથી તમે કાંઈ તે મનુષ્યને સુધારી શકશો નહિં. માણસને ઇશ્વરે જનાઓ છે; ઇશ્વર તરફ તેને પાકો લક્ષ શકાય તેવું કાંઈક કરવું. ઓંકો અને ચાહુદીઓ, જંગલી લોકો, સિથીઓ, ગુલામો અને સ્વતંત્ર ગાનવીઓ—આવા બેઠ ઇસુની દષ્ટિમાં હોતા જ નથી. તેની દષ્ટિમાં સર્વત્ર ઇસુ જ રહેલો છે. ઇસુ સિવાય બીજું કાંઈ જ નથી.

પ્રશુનાં
લાગીલાંની
ફરજ :

ઇશ્વરનાં વહાલાં (God's elect) તરીકે હમેશાં દવાળી અંતઃકરણ રાખો, નમ્રતા રાખો, સર્જિતતા રાખો, દુઃખો સહન કરો, માફી આપો અને માફી મેળવો. ઇશ્વરની દષ્ટિમાં તમે કાંઈ પાપ કરતા હશો તેની માફી મળશે. હમેશાં પ્રેમ રાખો. પ્રેમથી તમે મંપૂર્ણ થઈ શકશો. ”

— — —

લાવ, ઇસુના મન જેવું જ મન. ઇસુનો સાચો આત્મા આમાં રહેલો છે.

ઇસુ પોતે ઇશ્વર સરખો જ પૂજ્ય હતો, પણ તેથી ગર્વ ધરતો નહિં. પણ પોતે એક માણસ છે એમ જાણી તે પોતાની જાતે નમ્રતાથી પ્રભુનું શરણ લેતો. મોતની ધડી સુધીને ઇશ્વરી ઇચ્છાને એ તાણે રહ્યો. ઇશ્વરે તેને ક્રોધ વિરલ પ્રકારનું નામ આપ્યું અને તેને સૌથી ઊંચું પદ આપ્યું. તેનું નામ સાબળતાં જ મોટા સાધુસંત નમી પડે; દરેક માનવીની ઘૂંટણ ઇસુના માનમાં નીચી ઢળી પડે. પૃથ્વીલોકમાં, પાતાળલોકમાં અને સ્વર્ગલોકમાં બધા એક અવાજે મુક્તકંઠે કબૂલ કરે છે કે 'ઇસુ અમારો દેવ છે, ઇશ્વર છે'.

—ફીલીપાઇન્સ, ૨; ૧-૧૧.

૮ જહોને કરેલું મનન

(અ) દ્રાક્ષલતા અને તેની ઠાળીઓ

"હું એક દ્રાક્ષલતા છઉં; અને ઇશ્વર મને ઉમાડનાર (જન્મ આપનાર) બેસૂત છે. મારી જે ઠાળી (શાખા) ફળ ધારણ કરતી નથી તેને તે તોડી નાખે છે, ને જે ઠાળી ઉપર દ્રાક્ષ બેસે છે તે ઠાળીને તે સાફ કરી સુધારે છે જેથી તેમાં વધારે દ્રાક્ષ ઊગે. તેજ પ્રમાણે મેં તમને જે શબ્દો કહ્યા છે તેથી તમે સદ્ પવિત્ર થયા છો. મારામાં રહો અને તમારામાં રહો, કેમકે ઠાળી એકલી જ હોય તો તેમાં ફળ બેસતા નથી; તે ઝાડમાં ઊગેલી રહેવી જોઈએ. તમે એકલા રહી જીવન વીતાડશો નહિં, પણ મારા સંબંધમાં રહી જીવી શકશો. હું દ્રાક્ષલતા છઉં. તમે ઠાળીઓ છે !

દ્રાક્ષલતા
અને
બેસૂતનું
દર્શન :

પ્રશ્નથી   જો મારા સંબંધમાં રહેતો નથી તે નકામી ડાળી પેઠે સુકાઈ
વિષ્ટુટો   જાય છે અને તેને દાખી નાંખવામાં આવે છે. જો તમે મારા
પડે છે તે   સંપર્કમાં રહો અને મારા કહેલા શબ્દો ખરાબર યાદ રાખો તો
કરમાય છે:   તમે જ્યાં દુશો ત્યાં તમારી ઇચ્છા મુજબ થશે; તમે ધણી ફળ
ધારણ કરશો તો મારા પિતાનો યશ વધશે; અને તમે મારા
શિષ્યો તરીકે રહેશો. મારા પિતા મને આહે છે તેમ હું તમને
આહું છું.

પ્રેમપાત્ર   તમે મારા પ્રેમમાં નિમગ્ન રહો. જો તમે મારા ફરમાન
બનવા   પ્રમાણે કરશો તો તમે મારા પ્રેમપાત્ર રહેશો. મેં મારા પિતાનાં
પ્રેમ કરે:   ફરમાન પાળ્યાં છે અને તેથી તેમનો પ્રેમ મેળવ્યો છે અને તેને
સાચવી રાખ્યો છે. તમને જોઈ મને આનંદ થાય છે, માટે
આ બાબતો હું તમને કહું છું. તમારા સંબંધમાં રહેતાં મારો
આનંદ વધે છે; અને તમે તમારો આનંદ મારા સંબંધમાં રહી
વધારો. મારી આગ્રહ છે કે તમે સહુ એકબીજાને આહો. જે
માણસ પોતાના મિત્ર માટે પોતાનું જીવન ફરિયાન કરે છે તેનાથી
વધારે મોટો માણસ બીજો કોઈ જ નથી.

શેઠ નહીં   જો બાબતો હું તમને કહું છું તે પ્રમાણે તમે કરો તો હું
પણ મિત્ર :   તમારો મિત્ર છઉં. હું તમને મારા નોકર કહેતો નથી; કેમકે
પોતાના શેઠ શું કરે છે તે બાબતની નોકરને કાંઈ ખબર પડતી
નથી. હું તમને મારા મિત્ર ગણું છું; અને, મારા પિતાએ
મને જે જે કહ્યું તે હું તમને કહું છું. તમે મને પર્યાદ કર્યો
નથી, પણ મેં તમને પસંદ કર્યા છે; તથા તમને એવા કામ
સોંપ્યાં છે જેમાં તમે સફળ થાઓ, અને તમારાં એ ફળ
દર્શનાં ટકી રહે. તમે મારા પિતા પાસેથી મારે નામે જે કાંઈ
માગશો તે તમને મળશે જ.

હું તમને હુકમ કરું છું કે તમે એક બીજાને આહળો. જગતથી
જો આ જગત તમને ધિક્કારે તો તમે સમજાવો કે તમારી પહેલાં પર રહેજો :
મને પણ લોકોએ ધિક્કાર્યો હતો. જો તમે દુનીઆદારીના થઈ
રહો તો દુનીઆ તમને આહો. પણ જગતને દૂર કરી મારું
શરણ લેવા મેં તમને પસંદ કર્યા છે તેથી જગત તમને
ધિક્કારશે જ: મેં તમને કહેલું વચન સંભારો રાખજો.

નોકર કદાપિ શોક કરતાં મોટો નથી જ. મને ય જગતનાં પ્રભુને
માનવીઓ બહુ ત્રાસ આપતા તો પછી તમને ત્રાસ આપે તેમાં બહાલા
નવાઈ શી ? જો તેઓ મારા વચનપ્રત્યે માન રાખતા હશે તો બનો :
તેઓ તમારાં વચન તરફ પણ માન રાખશે ! ”

—સેન્ટ જર્જીન. ૧૫; (૧-૨૦)

(આ) નારાવંત જગત અને સનાતન સત્ય

“ જે માણસ એમ માને છે કે હું પ્રકાશમાં રહું છું, યાત્રી છું ખરા જ્ઞાની
અને મારા બીજા બાઈઓ અંધકારમાં છે, અજ્ઞાની છે, તે કાણ ? :
માણસ પોતે જ અંધકારમાં રહેલો છે. જે પોતાના આધવાને
આહો છે તે પ્રકાશમાં છે, યાત્રી છે. તેને પોતાના માર્ગમાં
આલસતાં ઠોકર વાગવાનો સંભવ નથી. જે માણસ પોતાના
બંધુઓને ધિક્કારે છે તે અંધારામાં આલે છે, અને પોતે ક્યાં
જાય છે તે તે સમજી શકતો નથી, કેમકે અંધકારથી તે આંધળો
બનેલો છે.

મારાં બાળકો, તમારે માટે હું આ લખું છું; કેમકે તમને ઉશ્વરને
બધાં પાપોમાંથી મુક્તિ મળેલી છે. પિતાઓ, તમે તો ઉશ્વરને આજ્ઞા :
ધણી સમયથી આજ્ઞાતા જ હશો. સુવકો, તમારે માટે હું
આ લખું છું કેમકે તમે પાપને છૂટી શક્યા છો. નાનાં બાળકો

પિતાને ઝાળજે છે, જે આરંભકાળથી ટકે રહે છે તેને સહુ પિતાઓ ઝાળજે છે. યુવકો મજબૂત છે અને તેમનામાં ઇશ્વરી ઉપદેશ બહુ સમય સુધી ટકી રહેશે તેથી તેઓ પાપને હાંવી શકશે.

જગતને જગતને તથા જગતની વસ્તુઓને આહો નહિ. જે કોઈ નાશો માણુમ આ જગતને આહતો હોય તો એમ સમજવું કે તે ઇશ્વરને ઇશ્વરને આહતો નથી. શરીરના અને ઇન્દ્રિયોના ઉપભોગ તથા આહો : મિથ્યાભિમાન—એ સિવાય જગતમાં બીજું છે શું ? ઇશ્વરમાં એ નથી જ. ત્યાં જગતની બધી વાસનાઓ ઓસરી જાય છે. જે માણુસ ઇશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલે છે તે હંમેશાં ટકી રહે છે, અમરપદ મેળવે છે.”

—૧ જહોન, ૨, ૯-૧૭.

પ્રકરણ ૧૨મું

ઉપસંહાર

૧

ચાંગ-આનમાં એક સભા (ઇ. સ. ૯૦૦)

[૧]

આચાર-વિચાર તથા જ્ઞાનપાન

ચાંગ-આન સુંદર શહેર છે. તેમાં લાંબા પહોળા રસ્તાઓ છે. વેપાર મારો ચાલે છે. ત્યાં મોટા કિસ્લાઓ અને છુરજો દેખાય છે. ત્યાં દેશદેશના લોકો આવે છે. નેસ્તરના ધર્મગુરુ (Nestorian bishop), મુસલમાન વેપારી, જરથોસ્તી ધર્માચાર્ય, જાપાનનો સાધુ " કુકી (Kuki) જેને જાપાનના શહેનશાહે ચીનના ધર્મનો અભ્યાસ કરવા મોકલ્યો હતો, તે બધા ત્યાં એકત્ર થયા.

મુસલમાન વેપારીનું નામ અબુ ઝૈદ (Abou Zeid) હતું. ત્યારે તે ત્યાં આવ્યો ત્યારે તેને ચોખા અને દારૂ આપવામાં આવ્યાં; પણ તેણે તે સ્વીકારવા ના પાડી હતી, ખાણી

એક
ગ્રાહ્યનિક
મજલિસઃ
અથવા
ધર્મસભાઃ

પ્રભ
પ્રભનો
આચાર-
ધર્મ :

સિત્તા : વખતે ચીનાઓ વાપરે છે તેવો રસદાર કુકરના માંસનો સેરવો
મુસલમાન ખાવામાં તેણે સખત વાધો લીધો હતો ને ખાધો નહોતો આ
મત : બામતથી જરા ચર્ચા ઉપરિચત થઈ હતી.

ખ્રિસ્તી નેસ્ટરના ધર્મશુરુએ પોતાનો મત એવો દર્શાવ્યો કે
મત : “ માણસના શરીરમાં બહારથી કોઈ વસ્તુ જાય તે નેને અપવિત્ર
કરી શકતી નથી. ”

‘વટાળ’ની કુકીએ કહ્યું:—“ખાવાની બાબતમાં તથા જાતીય વ્યવહારમાં
બંધાનમાં (Sex-act) અમારા દેશ (જાપાન)માં ‘વટાળ’ ગણાય
બંધી : છે; મરણ થયા પછી ધણી શુદ્ધિ કરવી જરૂરી છે. જૂનો શહેનશાહ
મોત પામે અને નવો રાજા ગાદી પર બેસે ત્યારે તેને માટે નવો
રાજમહેલ બાંધવો પડે છે. જૂના ધર્મમાં અશ્ચોય, ધર્મ-
મંસ્કારથી શુદ્ધિ તથા સ્નાનાદિ ક્રિયાને બહુ મહત્ત્વ અપાય છે.”

જરથોસ્તી- જરથોસ્તી ધર્મશુરુએ કહ્યું:—“મુઠ્ઠા અને રજસ્વલા સ્ત્રીઓ
નો આચાર નેવાઈ બૃથા (Abomination) ઉત્પન્ન થાય છે, એમ
ધર્મ : અમે માનીએ છીએ. તેમ છતાં અમે દુષ્ટ છત્રાઓને જ પાપ
માનીએ છીએ—(Evil is of the will). સારા વિચારો,
સારાં વચનો અને સારાં કામોરૂપી બબ્બ મંદિરોમાં ફરતો માનવ
આત્મા અનન્ત પ્રકાશ મેળવે છે.

માંસ “ દારૂ પીવા વિષે મત આપતાં મારે કહેવું જોઈએ કે અમે
મદિરાનો દારૂ પીએ છીએ, પણ માદકસર; હદ બહાર પીતા નથી, અમારાં
નાંધો નથી: કેટલાક ધાર્મિક લખાણમાં લખ્યું છે કે દારૂ પીવાથી તાઝગી આવે
છે. માંસાહાર માટે અમને ખાસ ધિક્કાર નથી. જરૂર હોય
ત્યારે અમે માંસાહાર કરીએ છીએ. ”

[૨]

પ્રાણી-દયાની ભાવના

કુકીએ કહ્યું, “ અમે તો સર્પને અમારા ભાઈ જેવો ગણીએ છીએ અને પ્રાણીનો સંહાર કરતા નથી ”

આ સાંભળી પરશિય ના ગુરુએ કહ્યું —“ નુકમાનકારક પ્રાણીઓને મારી નાંખવાથી પુણ્ય થાય છે, અને ઉપયોગી પ્રાણીઓને બચાવવાથી પુણ્ય થાય છે તદુરસ્તી અને આરોગ્યના સિદ્ધાન્તો ઉપર અમારી માન્યતા બંધાયેલી છે. અમે અગ્નિને પવિત્ર કરનાર દેવ માનીએ છીએ. મુકદ્દને બાળી તેનો અગ્નિસ રહાર કરીએ છીએ ”

આ વાત ચાલતી હતી ત્યારે અમુક ઝેદ થાત બેઠો હતો; તે હવે એકદમ બેલી ઉઠ્યો :—“ પયગમ્બર, તેના પાક નામ પર હ મેશાં થાતિ રહો ! તેણે અમને શિખવ્યું છે કે અમ્હલાને તાબે રહેવાથી માણસને સોથી ઊંચું મુખ મળે છે. માબાપ તરફ તથા સગા સંબંધીઓ તરફ મમતા અને સ્નેહ ગમ્બેવો જોઈએ. મુસાફરો અને ગરીબ લોકોની મહેમાની (Hospitality) કરવી જોઈએ. બધાને ન્યાય આપવો જોઈએ. ”

[૩]

પ્રભુપ્રાર્થનાના વિધિ

નમાઝનો વખત : આમ કહી આયમતા સૂર્યને જોઈ તે ધૂંટણે પડયો; પોતાના મિત્રો તરફ પીઠ ફેરવી તે પશ્ચિમ દિશા તરફ નીચે નમી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો.

નમાઝનું સદસ્ય : તે જોઈ પેલા પરશિયાના જરથોસ્તી ધર્મગુરુએ બીજા મિત્રોને સમગ્રગ્રંથું કે “ દિવસમાં સાત વખત આ રીતે નમાઝ પઢવાનો રિવાજ છે. અહીંથી પશ્ચિમ દિશામાં મક્કા (Mecca) આવેલું છે તે તરફ નજર રાખી નમાઝ પઢવામાં આવે છે.

ઉપવાસનું મહત્ત્વ : “ પવનગમ્યરે દાન તથા ઉપવાસ (Fasting) નું મહત્ત્વ સમજાવ્યું છે. અમારા ધર્મમાં ઉપવાસ, બ્રહ્મચર્ય વગેરે પવિત્ર ગણવામાં આવે છે તથા સૂર્યને અને અગ્નિને હથ્થરના પ્રતીક (Symbol) માની પૂજવામાં આવે છે. ”

લોહપદ્મનું કથન : કૃષ્ણએ કહ્યું : “ અમે પશ્ચિમના સૂર્યમાં છુદ્ધ બ્રહ્મવાનની મૂર્તિ બેઠેલી છે એમ દર્શી, તેને પૂજિયે છીએ. ચેન-યાન (Chen-Yan) પંથમાં સૂર્યદેવ એ જ છુદ્ધ મણાય છે અને પૂજાય છે, એ પંથ ધણો ગૂઢ છે, માનપાત્ર છે, દાન અને

ઉપવાસ અમારા ધર્મમાં પણ પવિત્ર મનાય છે, અને અમે તે પ્રમાણે આચરણ કરીએ છીએ. ”

“અમે ખ્રિસ્તી લોકો પણ ઈશ્વરને પ્રકાશ (Light) ગણી ખુશીએ છીએ, દાનધર્મ કબૂલ રાખીએ છીએ તથા ઉપવાસ માન્ય- કરીએ છીએ. ” તત્ત્વો .

[૪]

દેવમ દિરોની અગત્ય

એક અણુ ઊંદે કહ્યું, “ તમારા પયગમ્બના નામ પર શાંતિ મુસ્લિમની હોજો! તે દયાળુ દેવ કયામતને રોજ (Day of Judgment) પ્રાર્થના : આપણી તરફ મહેમ નજર મળે. ”

ચીની કુકીએ કહ્યું :- “ જે દેવ દયા દેખાડે અને માનવોનાં દુઃખ સંવના એાઈ કરે એ દેવને હું અનુસરું છું, તેના ગુણ ગાઉં છું. વચન : આપણા ધર્મબન્ધુ ‘ ટિશપ ’, જેઓ અસલી સંસ્કૃતિને અનુસરતી ચીનની પ્રજાને ધર્મ શિખવે છે, તેમની પાસેથી આપણે કાષ્ઠક શિખવા ઇચ્છીએ છીએ. આશરે ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં ટીશ-ત્સુંગ (T’hai-tsung) ના રાજ્યમાં સ્થપાયેલાં મંત્રાલયો (Monuments) જોઈએ. તેણે પ્રથમ બધી પ્રજાને કહ્યું કે આપણો પંથ શાંતિનો છે, તેમાં વિવેક છે. આપણા પંથનાં મંદિરા આનન્દધામ (Houses of joy) તરીકે ઓળખાય છે. ”

ત્યારે તે મહાન સ્મરણયેખ પાસે તેઓ-ગયા અને તેના દૂધાં સૂત્રો વાંચ્યા ત્યારે તેમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો દૂકો સાર સમાધ ન ગયો હોય એવું તેમને લાગ્યું. પૂર્યાના ગુરુએ કહ્યું, “ પાપની સામે જેહાદ (Crusade) ઉપાડવામા જેઓ સામેલ થાય છે તે બધાય માટે ધર્મપંથમાં સ્થાન છે જ. ”

ગુરુના
વચન

[૫]

પયગમ્બરનું સ્થાન

ઇસ્લામ ઇસ્લામધર્મીએ કહ્યું :—“ ઇશ્વર એક જ છે, મહમ્મદ મત : તેનો દૂત છે, પયગમ્બર છે. ”

બોધિ- જાપાની ધર્મગુરુ બોધિયા :—“ પર્વતની ટોચે પહોંચવાને સત્ત્વના રસ્તાઓ ધણા હોય છે, પણ ટોચ એક જ હોય છે. માનવીઓના ચરિત્રો : ભક્ષા માટે પોતાનો જન કુરબાન કરનાર દેવ (ઇસુ) વિષે તમે કહો છો તેમ અમારા બોધિસત્ત્વે પણ ધણા માણસોના જન બચાવના ઉદાહરણ છે. ”

પયગમ્બર અથુ ઝેદે કહ્યું :—“ ઇશ્વર દુઃખ સહન કરે જ નહિ. રોમનોએ ઇશ્વર નહીં જેના પ્રાણ લીધા તે ઇશ્વર નહિ; પણ તેનું જૂત (Apparition) . પણ હતું. તમારા પયગમ્બરને અમે માન આપીએ છીએ. મિરિયમ પુરુષોત્તમ : (Miriam) ને સર્વ ઓળતમા શ્રેષ્ઠ માનીએ છીએ. ” -

જાપાનના
બૌદ્ધ-
ધર્મમાં
સ્ત્રીનું
સ્થાન .

જાપાની ધર્મગુરુએ કહ્યું:- “હા; સ્ત્રી, માતા જેવી કયાણ છે અને એ રીતે એ ‘ધર્મચરી ગુણનું’ પ્રતીક (embodiment) છે’-સ્ત્રી એક કહેવત ચીનમાં પ્રચાર પામેલી છે; મેં એ ધણીવાર ગાણવ્યું છે. તેમ છતાં, ચીનના લોકમાં એક અસલી વચન એવું છે કે ‘એક મહાન પુરુષ નગર બાધે છે; એક હલકી સ્ત્રી તે નગરને જખીનદોસ્ત કરે છે.’ ચીનમાં સારી બાબતમાં તથા નહારી બાબતમાં સ્ત્રીઓની લાગવગ ધણી અસરકારક થાય છે.”

સ્ત્રી બોધ-
વસ્તુ છે
(ઇસ્લામ
મત)
સ્વર્ગની
કલ્પના:

મુસલમાને કહ્યું. “સ્ત્રીઓ માણસના સુખ માટે સર્ગાયવી છે. અમારા ધર્મમાં કહ્યું છે કે જો આપણે બુદ્ધમાં સામે મોઝી લકતા મરી જઇએ તો સ્વર્ગમાં આપણને હુરીઓ (અધરાઓ) મળે છે.”

જાપાની
ધર્મના
સ્વર્ગમાં
સ્ત્રીનું નથી:
ખિસ્તી
સ્વર્ગમાં
સ્ત્રી છે

જાપાની ધર્મગુરુએ દર્શાવે કહ્યું, “અમારા ધર્મમાં કહ્યું છે કે સ્વર્ગમાં સ્ત્રી છે જ નહિ.”

ખ્રિસ્તી કહ્યું, “ચીનના લોકો માને છે કે સ્વર્ગમાં એક સડોપરિ રાણી છે. અને હું ગાનું છું કે ઈસુની માતા યવાની યોગ્યતા ધગવનારી સ્ત્રી, સ્વર્ગમાં રહેવા લાયક છે જ.”

[૭]

બાળકો સંબંધી માન્યતા

‘ તમારા પચગમ્બર બાળકો વિષે કેવો મત રાખે છે, તે કહેશો ? ’”

અમુક ઝેદે કહ્યું :—“ બાળકો આપણી મરજી પ્રમાણે ચાલે છે તે સારું. પચગમ્બરે કહ્યું છે કે ગમે તેવાં દુઃખ અને દરિદ્રતા બોગવિયે તોપણ છોકરાંને મારી નાંખવાં નહિ. અનાથ બાળકો ઉપર દયા રાખવી. અસ્તાહના દરબારમાં આપણે જશું ત્યારે અનાથ જેવા જ હોઈશું. તે આપણી મહેમાની કરશે. ”

ઈસ્લામમાં
બાળક
સંબંધી
મત :

પરશિયાના ધર્મગુરુએ કહ્યું :—“ જે સ્ત્રી પોતાના ધણીની આજ્ઞા પાળે તે પવિત્ર ગણાય છે. તેના વિચારો સારા હોય છે, તે સારાં વચનો બોલે છે ને સારાં કામ કરે છે. માળાપે છોકરાં તરફ માનદષ્ટિ રાખવી નેપ્રયોગ; તેમ જ, છોકરાંને માળાપને માન આપવું નેપ્રયોગ. અહુરમઝદ (Ahur Mazda) કહે છે : ‘ પરજેનો માણસ બહારથી કરતાં વધારે સારો ગણાય છે; ને છોકરાં વગરના માણસ કરતાં છોકરાંવાળો વધારે સારો છે. કુંવારા રહેવું તે પાપ ગણાય છે. ’”

જરથોસ્તી
ધર્મમાં
ગૃહસ્થા-
શ્રમણ
ગૌરવ :

ઈસ્લામ
પ્રમાણે
સંતતીનુ
મહત્વ :
નિર્દોષ
બાળક
પ્રભુની
નિકટ છે :

અણુ ઝેદે કહ્યું :—“ સ્ત્રી સમાન કાષ્ઠ દુઃખ નથી. તેમ
છતાં, આપણે પુરુષો સ્ત્રીને પરણીને પુત્રોદ્ધારા આપણો વંશ
ટકાવી રાખવા યત્ન કરીએ છીએ. ”

બિશપે કહ્યું :—“ આવી રીતે આપણને ઘણા બોધપાઠ
મળે છે. કેમકે ઇશ્વરી સામ્રાજ્ય એવું છે. તમે નાના બાળક
થાઓ તો જ તમે તેમાં પ્રવેશ કરી શકો. ”

[૮]

માખાપ પ્રત્યે ભક્તિભાવ

બૌદ્ધધર્મી ગુરુએ કહ્યું :- “ મારો મત એવો છે કે મોટી ઉમરે પહોંચી ડહાપણ મેળવવું એ જ સાર છે. સ્ત્રીપુત્રને આપણે તજી દેવાં જોઈએ. અમારા ધર્મના એક વાક્ય (સૂત્ર)માં એવું આવે છે કે સ્ત્રીપુત્ર સાથે આપણે બંધાઈ રહીએ તે કરતાં વાઘ સાથે બંધાઈ રહેવું સારું છે.

ત્યાગ-
પ્રધાન
બૌદ્ધ ધર્મ !

“ તેમ છતાં, માખાપે આપણા ઉપાગ ઉપકાર કર્યા છે તે આપણે કદી ભૂલવા ન જોઈએ, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તેમની સેવા કરવી જોઈએ; કેમકે આપણે નાના હતા ત્યારે તેમણે આપણી બહુ સંભાળ રાખી હતી.”

માખાપની
સેવાનો
ઉપયોગ :

ચીન દેશનો બધો ધર્મ માતાપિતા તરફ ભક્તિ રાખવામાં સમાયલો છે. તેમાં એક એવી વાત આવે છે કે નેતું વર્ષના ધરડાં ડોસાડોશીને હસાવવા માટે સીતેર વર્ષનો પુત્ર ધરમાં રીંછનો પાંદ બજવી દેખાડે છે. અને આપણા પૂર્વજોને ભક્તિભાવથી પૂજવા એવો ઉપદેશ ચીનના દરેક ધર્મ પંથમાં આવે છે.”

ચીનનું
સુદર
દર્શન :

[૯]

મૂર્તિપૂજા સંબંધી મત

એક અહા માત્ર પૂજ્ય એકલો પૂજ્ય છે. ”
 એક અહા એવું કહે કહ્યું, “ મારો મત એવો છે કે માત્ર અહા જ

મૂર્તિ- બિંદુ કહ્યું, “ હું કબૂલ કરું કે કાષ્ઠ કાતરેલી મૂર્તિને
 પૂજનો નમવા કરતાં સૂક્ષ્મ ઇશ્વરને નમવું એ જ વધારે સારું છે; તોપણ
 ઉપયોગ: મૂર્તિના પંચમાં પૂજ્યભાવ વધારે હોય તો સારું. પૂજના
 વિધિને બહુ મહત્ત્વ ન આપવું જોઈએ. ઇશ્વર તરફ પૂજ્ય-
 ભાવ અને પહેલાંના સમયમાં મહાન યજ્ઞ ગયેલા મૃત પૂર્વજોને
 માત્ર આપવું—એ એ સત્ત્વમાં ધર્મનું રહસ્ય રહેલું છે. ”

જપાનમાં આ સાંભળી જાપાની ધર્મગુરુનું મોં પ્રકાશવા લાગ્યું.
 વડીલોપ્રત્યે તે બોલ્યા, “ અમારા દેશની જૂનાં ગીતોમાં વડીલો તરફ
 પૂજ્યભાવ- કૃતજ્ઞતા અને પૂજ્યભાવ દેખાડવામાં આવે છે; અમે પૂજ્યભાવને
 ‘ ઉદાપણ ’ ગણીએ છીએ. હું મર્યું છું કે આવી એક બીજી
 મુલાકાત આપણે ગોઠવશું અને આજની આપની સહુની
 મુલાકાત થવાથી મને ધણો જ આનંદ થયો છે. ”

સર્વાસ્ત થઇ ગયો હતો. તેથી અણુ ઝેદ એક વખત ફરીથી નમાઝ પઢવા માટે પશ્ચિમ દિશા તરફ વળ્યો. ન્યારે તે પ્રાર્થના કરી બિંબો થયો ત્યારે તેણે તે ચીનના પુરાતન સ્મરણ-લેખો લેખા; અને તે બોલી બોલ્યો, “ ખરેખર, આ કળામાં ચીનના લોકો સહુથી ચઢિયાતા છે ! ”

સાજની
નમાઝ :

ફૂંટાએ કહ્યું, “ મહાન પૂર્વજોના માનમાં આપણે આવતી કાલે હુએનસાંગ (Hiuen Chang) ના મઠમાં મળીશું. ત્યાંના મહાધિકારી, પોતે હિંદી ધણી મહેનતે ખરીદી મંધરી રાખેલું પુસ્તકાલય, આપણને દેખાડશે.

ફરી
મેળાપની
ગોઠવણ :

२

જીવનનું સાર્થક્ય : જમારે તેઓ ખીજ સવારે ઉપડ્યા ત્યારે તેઓ પેલા યાત્રાળુ સંમંદી જેણે કિંદયો ધણો પરિશ્રમ વેડીને એટલું બધું વિદ્યાધન સંમંદી રાખ્યું હતું—તેની વાત કરતા હતા. “ ઘણા માણસોને જે કિંમતી લાગે છે તે તેને પણ કિંમતી લાગ્યું હશે. વિદ્યા અને મોક્ષ મેળવવા માટે આપણે સદ્ એકમત થયા છીએ.”

વર્ણન અને ફરી ફરીને વાંચીએ છીએ તેના ધૈર્ય અને એકનિષ્ઠાનું ઉદાહરણ લખ્યું છીએ.”

કુકીએ કહ્યું, “ આપણે તેના કેટલા બધા આભારી છીએ ! વિજેતા પેલા મહાન ટાઇત્સંગ કરતાં ય હુએનસ્યાંગે ધણો ઉપકાર કર્યો કરતા છે; કેમકે વિજેતા કરતા ધર્મશુરુ ખરેખર મોટો છે. એક ધર્મશુરુ આદર્શ હિંદી રાજાએ કહ્યું છે, “ ખરો વિજય ભક્તિભાવ મહાન છે : દેખવવામાં રહેલો છે.”

ખિશરે કહ્યું, ‘ સત્ય એ સૌથી મોટી અક્ષિમ છે. ટાઇત્સંગ બળનો એક સામાન્ય વિજેતા કરતા મોટો હતો. સત્ય ધર્મનો વિનિગય ઉપયોગ કરી, શાંતિ અને વ્યવસ્થા સ્થાપવા તેણે ધણા પ્રયત્નો કર્યા હતા. સેવામાં મેં તેની કબજા જોઈ. ત્યાં ચોક્કી કરવા રાખેલા મજબૂત કરો : ઘોડાઓ જોઈ મને લાગ્યું કે સેવાના કાર્યમાં બહુ બળ વાપરવાની જરૂર છે. અમારા ઇશુ ખ્રિસ્તે કહ્યું છે કે “ જોગી મધ્વર તરફ નમ્ર અને વિનીત હોય છે તેઓ ખરેખર, આ જગતમાં મહાન છે.”

“ અમારો રાજા શોટોકુ (Shotoku) એવો જ હતો. ધર્મ- અશોકે હિંદુસ્તાનમાં જેવી રીતે ન્યાય, મૃદુતા અને દયાની પરાયણ ભાવના ઉપર ધર્મનો મજબૂત પાગો રચ્યો છે તેવી જ રીતે રાજાઓ : ટાઇત્સંગ ચીનમાં ધર્મનો પાયો નાખ્યો છે. તેણે પ્રથમ સહુને શિખવ્યું કે બધા માણસો સુદ્ધ ભગવાનનાં છોકરાં છે.”

પરશિયાના ધર્મશુરુએ કહ્યું, “ મારી હિંદની મુસા- અશોકની ફરીમાં મેં અશોકના કૌતરાવેશ લેખો જોયા; તેણે જે ઉદાર મહત્તા : ધર્મમતસાહચર્ય (Spirit of tolerance) કેખાડી છે તે જોતાં મને બહુ વિસ્મય થાય છે. તેણે જે જે દેશના લોકોને

સુધારવા શિષ્યોને મોકલ્યા તેમના કલ્યાણમાં તે કેટલો બધો આનન્દ માનતો હતો ! અમારું દેશમાં પર્સેપોલીસ (Persopolis) માં રાજાઓનો ભવ્ય મહેલ છે તેવો જ અશોકનો મહેલ એક હજાર ચાંબલાવાળો તથા ભવ્ય દેખાવવાળો છે. લગાધ કર્યા પછી દાનધર્માદિ કરીને તે પાપનો પસ્તાવો કરતો હતો; અને પવિત્ર જગ્યાએ ધર્મશાળા બંધાવતો હતો. ”

અશોકનાં સમરણ-સ્થાનો તીર્થસમાં ઉ : કુકીએ કહ્યું, “ એ પવિત્ર જગ્યાએ જમ કાપદાંના વિદાતા (Master of Law) અશોકને માટે વિચાર કરવાનું મને બહુ ગમે છે. તે પવિત્ર ધર્માત્માનું જન્મસ્થાન, હરણોનું ઉપવન જ્યાં એ ઉપદેશ આપતો, અને તેનો દેહ જ્યાં જમીનમાં દાટવામાં આવ્યો છે—તે બધી જગ્યાઓ તીર્થસમાન પવિત્ર છે. ત્યાં તેની ભરમ છે. તે પોતે ‘નિર્વાણપદ’ પામ્યા છે; અને એક સ્વર્ગીય, જિંદી ટોચ ઉપરથી તે આપણને આનન્દનો દિવ્ય સંદેશો આપે છે. આ મનુષ્યદેહમાં ધણી જાતનો સડો (corruption) ઉત્પન્ન થાય છે; પણ નિર્વાણ તો અનન્ત સુખનો દ્વિપક્ષ છે. ”

નિર્વાણ એટલે શું ? અણુ ઝેદે પૂછ્યું : “ શું નિર્વાણ એક સ્થળ છે ? ”
“ સદ્ગુણી લોકોનું તે રહેઠાણ છે. પણ બીજાં સ્વર્ગી ધણી છે. એકમાં મૈત્રેય રહે છે; તે હવે પછીના યુગમાં બુદ્ધ થઈ અવતરશે. ”

મોક્ષ કેમ મળે ? પરશિયાના ગુરુએ પૂછ્યું, “ મોક્ષ (Bliss) કેવી રીતે મળી શકે ? તે બલાધથી મળે છે ? અમે માનીએ છીએ કે પુણ્યશાળી માણસો સ્વર્ગમાં જાય છે અને પાપીઓ નરકમાં જાય છે, ”

“ હા, જેઓ તૃણા (તણકા) નો ત્યાગ કરીને આ જગતમાં રહે છે તેઓ સુખી છે. તૃણા એ જ દુઃખનું મૂળ છે. તેને કાપવાથી તેઓ સીધા મોક્ષમાર્ગ તરફ જાય છે. કેટલાક એમ કહે છે કે આવા તૃણારહિત પુરુષો આ જગતમાં જીવતા રહી નિર્વાણમાં જ રહે છે. ”

તૃણાને ત્યાગ :

ખિશપે કહ્યું, “ ખરેખર, પવિત્ર હૃદયવાળા માણસો સુખી છે, ધન્ય છે; કેમકે તેઓ ઇશ્વરને જોઈ શકશે. ઇશ્વરને જાણવાથી અનંત જીવન પ્રાપ્ત થાય છે. ”

ઇશ્વરનું જ્ઞાન મોક્ષ આપે છે :

અણુ ઝેદે કહ્યું, “ જે આત્માની મરજીને તાળે ધાય છે તે ખરો સુખી છે. ”

પ્રભુની મરજીને આધીન થવું :

પરશિયાના ધર્મગુરુ બોલ્યા, “ સ્વર્ગમાં જવાની સહુ ઇચ્છા કરે છે; પણ હાં જવાનો રસ્તો અસ્તરોની ધાર જેવો સાંકડો છે. જેમ ચાર સ્વર્ગલોક છે તેમ ચાર નરક લોક પણ છે. ”

સ્વર્ગનો માર્ગ દોશલો છે :

ખિશપે કહ્યું, “ અનંત જીવન તરફ જવાનો માર્ગ સાંકડો છે; હાં જવાનો દરવાજો સીધો છે; પણ, તે કોઈકને જ જડી શકે છે. ” પુરાણમાં કહ્યું છે કે બધાને મોક્ષમાર્ગ જડી શકે તેવો છે. એક પર્વતની ટોચે પહોંચવા જુદા જુદા માર્ગ વડે કેટલાક માણસો જતા હોય છે. બધા માણસો જુદાનાં માર્ગોએ છે, અને તેથી સહુ મોક્ષ મેળવી શકે તેવા છે. ”

સત્યનો સરળ સીધો માર્ગ :

અણુ ઝેદે કહ્યું, “ પૃથ્વી ઉપર તો ઘણા ભેદ હોય છે. પવિત્ર અને સાચી માણસો, અપવિત્ર અને અન્યાયીથી જુદા પડે છે. દુનિયાદારીની વ્યાવહારિક પણ ભેદ હોય છે જ. ચીના લોકો લેખનકળામાં અને ચિત્રકળામાં સહુથી અદ્વિયાતા છે. શ્રીક લોકો શિલ્પ કામમાં પ્રવીણ ગણાય છે. ”

પ્રભાનાં ખાસ લક્ષણોનો ભેદ :

કુકીએ કહ્યું, “ દરેકને પોતાની ખાસ બક્ષિસ હોય છે, ને તે પ્રમાણે તેનું સ્વર્ગ તે પ્રમાણે રચાય છે. ” નેષ્ટરના ધર્મશુરુએ કહ્યું, “ હા. નૈસર્ગિક બક્ષિસોમાં જેના ફેરફારો હોય તેવા જ ફેરફારો તેનાં ફળમાં હોય છે. ”

મોટાધને કુકૈચી (Ku-kai-chih) પ્રમાણે ઠાપ ચિત્રકામ કરી સૌ નમે છે : શકતું નથી. હીબ્રુઓની પેઠે ઠાપ સ્તોત્રપાઠ (Psalm) ગાપ શકતું નથી. પ્રેક્ષીયાઈલીઝ (Praxitiles) જેવાં સુંદર પૂતળાં ઠાપ બનાવી શકતું નથી. તેની ખાસ બક્ષિસ ધાર્મિક બાબતમાં હોપ શકે. જ્યારે એક મોટો શુરુ બહાર આવે છે ત્યારે બીજા નાના તેને નમી પડે છે. ’

મોટા દેવમાં કુકીએ કહ્યું “ એ ખરૂં છે. ચીના લોકો કહે છે કે નાની દેવમાં ડાકણ (witch) મોટી ડાકણને જોઈ કરી જાય છે. તેમને નાના દેવ લાગે છે કે પોતાના ધર્મમાં સત્ય શોધવા ધણા પ્રયત્નો કરવામાં સમાપ્ત આવ્યા છે. તેથી તેઓ ફા-હીઆન (Fa-Hian) તથા જન્ય છે : હુએનચાંગ (Huen-Chang) જેવાને, તથા તેની પહેલાંના હિંદી ધર્મપ્રચારકોને માન આપે છે. તોપણ ચીનમાં ધાર્મિક સંપ્રદાયોના વિગ્રહ તદ્દન શાંત પડ્યા નથી. સત્ય શોધનારનો મત સ્વીકારતાં ધણા વિરોધ સહન કરવો પડે છે. ”

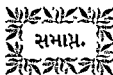
સારે માર્ગે “ અમને પણ લાગે છે કે સારો માર્ગ લેનારા ધાર્મિક લોકો ચાલનાર સૌથી ઐશ્વર્ય માર્ગે ચાલનારના સત્ત્વો થાય છે; પણ નેઝરીન (Nazarine) બધા માણસોનો મિત્ર છે. ખામ કરીને કુંગ (Kung) તથા શાક્યમુનિ (Buddha) જેવા મહાપુરુષોનો એ મિત્ર છે. ”

મુશ્કેલ છે, જેણે આપણે માર્ગ તેજસ્વી બનાવ્યો છે તે સર્વેશ્વર
આપણે માર્ગદર્શક થાય તો પહેાચી શકાય ! ”

સર્વ પછી મહાધિકારી તરફ ફરીને તેણે કહ્યું :—“ મહાશય,
શક્તિમાન આપની સમ્યક્તા માટે અમે આપનો ઉપકાર માનીએ છીએ.
પ્રભુએ તમારા કાયદાના વિધાતા (Master of Laws) વિષે
બધા અમે એમ માનીએ છીએ કે તે ઊંચી હિમાલયની ટોચ
નિયમે ઉપર બર્ધ બેઠો છે, અને સદ્ગુણની ઊંચી કક્ષાએ
રચ્યા છે . પહોંચેલો છે ! ”

મહત્વના પારિભાષિક શબ્દો

મૂળ શબ્દ પારિભાષિક શબ્દ પાનાનો અંક

A

Altruism	પરોપકાર વૃત્તિ	૧૧૩
Anarchist	વિશ્લેષવાદી	૫
Angels	ફિરસ્તાઓ	૪૪૫
Apocalyptic	દૈવી	૪૨૩

B

Bliss	આનન્દ	૧૫
Bushido	હડયેયાઓનો પંથ	૧૮૯

C

Chuntse	પ્રાચપુરુષ	૨૪
Church	પ્રાર્થના મંદિર	૪૧૬
Consciousness	ચિત્	૧૫
Classical Era	સંસ્કૃત યુગ	૯૯
Concept of rita	ઋતની ભાવના	૩૪,૨૩૪
Conflict	અથકામણુ	૨૫૩
Covenant	કરાર ધર્મ	૩૩૬
Cross	દ્વિવરતુ ચિન્હ૩૫	૪૩૧
Crusad	જેહાદ	૪૭૧
Cynic	નાસ્તિક	૭

D

Detachment	બાતલ કરતુ તે	૪૧૩
Discipline	શિક્ષા	૫૫,૧૪૭,૨૭૯
Disharmony	વિગંવાદિતા	૫૨

Distorted Vision	દષ્ટિ વ્યામોહ	૪૨૭
Divine Will	ધર્મચરી સંકેત	૨૭
Divination	શુકન	૯૭

E

Embodiment	પ્રતીક	૪૭૪
Emotion	ભૂમિ	૨૬
Essence	સારભૂત તત્ત્વ	૩૧૪
Eternal Himself	અનન્ત પરમેશ્વર	૨૦
Eternity	અનન્તતા	૪૦૮
Ethics	નીતિશાસ્ત્ર	૯
Evil Desire	વાસના	૭૭
Exclusion	બાતલ કરવું તે	૪૧૬

F

Fatalism	પ્રારબ્ધવાદ	૧૧૩
Federation	રાષ્ટ્રસંઘ	૧૨૮

H

Harmony	પરસ્પર સુમેળ	૩૪
"	સુમેળ ૯૬, ૯૭, ૨૫૨, ૨૫૮, ૨૭૬	
Homosexual Love	સગતીય પ્રેમ	૨૬૭
Hubris	પાપવાસના	૨૩
"	રાક્ષસી વૃત્તિ	૨૫૩
Humanist	માનવ સુખની હિમાયત કરનાર	૭
Humour	વિનોદ	૪૧૯

I

Idealism	આદર્શવાદ	૯
Idealist	આદર્શવાદી	૪૮

Ideos of the cave	મનનાં ભૂત	૨૫૯
Imperialism	શાહીવાદ	૪૨૬
Individualism	વ્યક્તિહિતવાદ	૪૨૬
Inspiration	આંતર પ્રેરણા	૬૧
"	પ્રેરણા	૨૯૯
Intuition	સ્વંસ્કૃતિ	૧૨૨
Irrational	તર્કવિરુદ્ધ	૩૧૨
J		
Jen	પરોપકાર	૧૦૬
"	ખરી માણસાઇ	૧૦૭
Judaism	હિબ્રુમત	૪૦૦
K		
Ki	જડપદાર્થ	૧૨૩
Kingdom	સામ્રાજ્ય	૪૧૬
Kusala	પરોપકારી	૫૩
Kwampaku	વહીવટ કરનાર	૧૮૧
L		
Ladder	સરણી	૩૭
Landscape	દિશિતજ રેખાનાં ચિત્રકામ	૧૨૯
"	ચયણ સૌન્દર્યનાં ચિત્રો	૩૬૧
Last Judgment	આખરી ફેસલો	૪૧૭
Logos	દિવ્ય મંત્ર	૨૦
"	શબ્દ બ્રહ્મ, ચેતન્ય	૨૧
Li	વિવેકશક્તિ, ચેતન,	૧૫૧, ૧૨૩
Light and life	જ્યોતિઃ અમૃતમ	૨૨
Lu	અમલદાર	૧૦૫

Path of Elders	સુરજન પંથ	૫૭
Parable	પ્રસુષ્તિસ્તના દષ્ટાન્તો	૫૬, ૪૧૨, ૪૧૭
Pessimism	નિરાશાવાદ	૩૯૭, ૩૨૬
Personality	વ્યક્તિત્વ	૭૨
Phallic Worship	લિંગપૂજન	૧૭૬
Phallicism	લિંગપૂજન	૩૨
Pietism	ભક્તિવાદ	૭
Pledge	વચના	૩૮૩
Prophetic Period	પયગમ્બર યુગ	૩૩૧
Proverbs	લોકોક્તિ, કહેવતો	૮, ૩૫૬, ૪૦૬
Psyche	આત્મા, રત્ન	૨૫૯

R

Radical	ઉદાર	૪૦૯
Rational	તર્ક સંમત	૩૧૨
Rationalism	તર્ક, શુદ્ધિવાદ	૧૩૧
Rationalistic	તર્કવાદી	૬
„	શુદ્ધશુદ્ધિવાદી	૨૭૬
Regalvanised	મુધરેલો પેગન મત	૪૩૪
Paganism		
Resurrection	પુનરાવતાર	૪૨૦
Romanticism	રંગદર્શી કલ્પના	૪૧૮
Rough	અશિષ્ટ	૨૫૪

S

Sabath	આરામનો દિવસ	૩૩૭
Sacrosant	મઘ-સમર્પણ કરનાર	૧૫

M

Materialism	વસ્તુસ-સત્યવાદ	૧૬૦
Middle Path	મહાયાન શાખા	૧૩
”	મધ્યમાર્ગ	૫૪
Militarism	યુદ્ધનીતિ	૭
”	હરકરી શાસનવાદ	૪૨૬
Moirā	વિધિ, નસીબ,	૨૩૩
Monism	એકેશ્વરવાદ	૩૭
Monotheism	એકેશ્વરવાદ	૩૪૨
Mystery Cult	અમલકારવાદ	૪૦૧
Mysticism	ગહનતાવાદ	૮

N

Nature	કુદરત, પ્રકૃતિ	૧૪
Natural Science	પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન	૬૭
Nationalism	રાષ્ટ્રહિતવાદ	૪૨૬
Nesmesis	શિક્ષાદાત્રી દેવી	૨૩૫
New Testament	નવા કરાર	૪૦૭, ૪૧૧
Norm	સ્વીકૃત ધોરણ	૫

O

Old Testament	જૂના કરાર	૩૩૩
---------------	-----------	-----

P

Pacifism	સુલેહનીતિ	૭
Paganism	બંગલી ધર્મમત	૪૦૦
Pantheism	મર્વત્ર ઇશ્વરવાદ	૩૬, ૬૫
”	સર્વેશ્વરવાદ	૬૭, ૪૦૦

Path of Elders	ગુરુજન પંથ	૫૭
Parable	ધ્રુષ્ટિસ્તના દષ્ટાન્તો	૫૬, ૪૧૨, ૪૧૭
Pessimism	નિરાશાવાદ	૩૬૭, ૩૨૬
Personality	વ્યક્તિત્વ	૭૨
Phallic Worship	લિંગપૂજન	૧૭૯
Phallicism	લિંગપૂજન	૩૨
Pietism	ભક્તિવાદ	૭
Pledge	બંધાના	૩૮૩
Prophetic Period	પયગમ્બર યુગ	૩૩૧
Proverbs	લોકોક્તિ, કહેવતો	૮, ૩૫૬, ૪૦૬
Psyche	આત્મા, રવત	૨૫૯

R

Radical	ઉદાર	૪૦૯
Rational	તર્ક સંમત	૩૧૨
Rationalism	તર્ક, બુદ્ધિવાદ	૧૩૧
Rationalistic	તર્કવાદી	૬
„	શુદ્ધબુદ્ધિવાદી	૨૭૬
Regalvanised	મુધરેલો પેગન મત	૪૩૪

Paganism		
Resurrection	પુનરાવતાર	૪૨૦
Romanticism	રંગદર્શી કલ્પના	૪૧૮
Rough	અશિષ્ટ	૨૫૪

S

Sabath	આરામનો દિવસ	૩૩૭
Sacrosant	મત-સમર્પણ કરનાર	૧૫

M

Materialism	વસ્તુસં-સત્યવાદ	૧૬૦
Middle Path	મહાયાન શાખા	૧૩
”	મધ્યમાર્ગ	૫૭
Militarism	યુદ્ધનીતિ	૮
”	લરકરી શાસનવાદ	૪૨
Mora	વિધિ, નસીબ,	૨૩
Monism	એકેશ્વરવાદ	
Monotheism	એકેશ્વરવાદ	૩
Mystery Cult	ચમત્કારવાદ	૪
Mysticism	ગહનતાવાદ	

Temperance	મિતાહાર	૪૫૯
Theocratic Kingdom	દેવવાદ	૩૩૪
Thirst	વાસના, તૃષ્ણા	૧૫,૪૨
Toshioti	પટલ	૨૦૮
Trnth	સત્	૧૫

U

Unchanging	અવિકારી	૨૪૫
Universal	સનાતન	૩૨૧
Utilitarian	લેવડદેવડિયા,	૬
,	ઉપયુક્તતા વાદી	,,
Utopia	આદર્શ રાજ્યતંત્ર	૨૭૨

W

Wei wei	શૂન્યતા	૧૦૧
,,	પ્રાકૃતિક વિકાસ	૧૦૧
Will Power	ધ્વજાશક્તિ	૪૦૭

Y

Yen	માનવતા	૧૫૧
-----	--------	-----

Sanctions	સંમતિઓ	૩૪૨
Sanctuary	પવિત્ર યજ્ઞવેદિ	૨૪૭
Sanity	વિવેક	૪૩૫
Saviour	મોક્ષદાતા	૩૩૧
Sceptic	શંકાવાદી	૬
Self-will	સ્વચ્છંદ	૪૨૭
Self-Realisation	આત્માનુભવ	૨૭૨
Sex Morality	લગ્નની નીતિ	૪૨૫
Shogun	લશ્કરી સત્તા	૧૮૧
Shu	દયા, કરુણા	૧૭
Si	ચોગ્યતા	૧૦૧

Temperance	મિતાહાર	૪૫૯
Theocratic Kingdom	દેવવાદ	૩૩૪
Thirst	વાસના, તૃષ્ણા	૧૫, ૪૨
Toshiotl	પટલ	૨૦૮
Trnth	સત	૧૫

U

Unchanging	અવિકારી	૨૪૫
Universal	સનાતન	૩૨૧
Utilitarian	લેવડદેવડિયા,	૬
,	ઉપયુક્તતા વાદી	,,
Utopia	આદર્શ રાજ્યતંત્ર	૨૭૨

W

Wei wei	શૂન્યપૂતા	૧૦૧
,,	પ્રાકૃતિક વિકાસ	૧૦૧
Will Power	ઈચ્છાશક્તિ	૪૦૭

Y

Yen	માનવતા	૧૫૧
-----	--------	-----

વિષયસૂચિ

[૧]

હિંદુ ધર્મ

આદર્શો	૬	બંધનોથી મુક્તિ	૪૦
અવતાર સંબંધી મત	૨૦	ગુરુ પૂજા	૪૦
સિદ્ધાન્તો સાથે અન્ય ધર્મોનું સામ્ય	૨૫	ગુરુઓ-પરંપરાગત જ્ઞાનના સંરક્ષકો	૪૦
સમાજ વ્યવસ્થા	૨૯	ઉપનિષદ્ કાળનું તત્ત્વજ્ઞાન	૪૧
આશ્રમવ્યવસ્થા	૩૧	સંયમશીલ મુનિ, આદર્શ પુરુષ	૪૨
વેદધર્મ આર્યોનું જીવન	૩૩	ક્ષત્રિયો, ઉપદેશક તરીકે	૪૨
ઋત્ની ભાવના	૩૪	ભગવદ્ગીતા-અનેક દર્શનોના-	
દેવોની કલ્પના તથા સંખ્યા	૩૪	નો સમન્વય	૪૩
ભક્તિનો જન્મ	૩૫	ધર્મનો લોકસંપ્રદાયધર્મથી	
યજ્ઞ અને તેનું કૃણ	૩૬	જન્મ	૪૩

ગાંધીજીનો અહિંસાવાદ	૬૬	દેવમંદિરનો અગત્ય	૪૭૦
મનુસ્મૃતિ સર્વ કાળ માટે નથી	૬૬	મૂર્તિપૂજા	૪૭૯
બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રકારો અને		ઓ સંબંધી માન્યતા	૪૭૩
મહાકાવ્યો	૬૭	ઋગ્વેદ,	૨૩૪
‘ શ્રેણિ ’ તથા ‘ મહાજન ’	૬૯	ગીતા સાથે ઇસુના ઉપદેશનું	
પેઢીધર ધંધાની પ્રણાલિકા	૬૯	મામ્ય	૪૦૨
માતિસંસ્થાના શુભ દોષ	૭૦	બાઈબલ અને ગીતા	૪૨૮
પંચાયતની આમસંસ્થા	૭૦	પ્રાર્થના સંબંધી ગાંધીજીનો	
સસદેવના પૂજારી ગાંધી	૭૧	સિદ્ધાંત	૪૪૨
સાચા હિંદી તરીકે ગાંધી	૭૨	હોમરના કાવ્યો અને વેદ	૨૩૨
ઉપવાસનું મહત્ત્વ	૪૬૮	શુભામીનો અભાવ	૨૬૯

[૨]

ઐત્તર્ય ધર્મ

ઇશ્વર સંબંધી કલ્પના	૧૫	અશોક સમ્રાટ	૫૦
વાસના ત્યાગ	૧૬	વિશ્વમેળનો ઉપદેશ	૫૧
ઐતમબુદ્ધ	૩૮	શુદ્ધનો જીવનસંદેશ	૫૧
કર્મબંધન અને મોક્ષ	૩૮	ધર્મપદ	૫૨
શુદ્ધનો મધ્યમ-માર્ગ	૪૫	અષ્ટાંગ માર્ગ	૫૨
શુદ્ધનો ઉપદેશ	૪૬	ભાતૃભાવનો ત્રિકાસ	૫૩
નિર્વાણ	૪૭	દાનધર્મનો મહિમા	૫૩
અર્હંત કોણ ?	૪૭	ભિક્ષુઓની આધ્યાત્મિક	
બૌદ્ધ અને ‘ સ્ટોઇક ’	૨૭૭	તાલીમ	૫૪
શુદ્ધની કથાઓ	૪૯	શુદ્ધનો ઉપદેશ શૈલી	૫૪
જાતક કથાઓનું રહસ્ય	૫૦	શુદ્ધ અને ઇસુખ્રિસ્ત	૫૫

દષ્ટાંતોદ્ધારા ઉપદેશ	૫૬	જાપાનમાં બૌદ્ધમતનો ફાળો	૧૭૩
સર્વભૂત દયા	૫૮	અશોકનાં નીતિસૂત્રોના	
બોધિસત્ત્વ પદ, ચરિત્રો	૪૭૨	જાપાનમાં ઉપયોગ	૧૮૩
શુદ્ધત્વ જાળવ અવમાન	૬૦	બૌદ્ધ માર્ગ સાથે ખ્રિસ્તી	
છેલ્લી ઘડી	૫૯	ધર્મનું સામ્ય	૪૨૮
બૌદ્ધમતનું ચીનમાં આક્રમણ	૧૧૮	પ્રભુ પ્રાર્થનાના વિધિ-બોદ્ધ	
બૌદ્ધનો નીતિવિષયક ફાળો	૧૨૦	ધર્મમાં	૪૬૮
બૌદ્ધ અને ખ્રિસ્તી સાધુ- ઓની માનવસેવા	૧૨૧	સ્ત્રીનું સ્થાન	૪૭૩
બૌદ્ધ ધર્મની ચીન પર અસર	૧૩૪	બૌદ્ધમતે કુટુંબ સુખ આપ્યું કયું છે ?	૧૩૬
શુદ્ધનાં અવશેષની પૂજા	૧૫૯	ત્યાગપ્રધાન બૌદ્ધ ધર્મ	૪૭૭
શુદ્ધ સાધુનું કુટુંબ કેતું હોય ?	૧૬૫	‘પ્રજ્ઞા પારમિતા’નું સ્વરૂપ	૩૯૪
		પ્રજ્ઞાનો વાસ	૩૯૫

સિદ્ધાંત અને વ્યાખ્યા	૧૨૬	પ્રાચ રાગઓનાં વૃત્તાન્ત	૧૪૮
ઓ મંબંધી હવેકો મત	૧૨૬, ૧૩૫	ચીની લોકનો વિનોદ	૧૬૬
ચીન પ્રજાનાં લક્ષણ જડતાનું		ચીનની લોકમાન્યતાઓ	૧૬૮
	૫૩ ૧૨૭	ચીની પ્રજાનાં સ્વભાવલક્ષણ	૧૭૧
ચીન અને ગ્રીક વચ્ચે મામલો	૧૨૮	ચીની સંતનાં વચન	૪૭૦
ચીની પ્રજાનાં લક્ષણો	૧૨૯	માળાપતી સેવાનો ઉપયોગ:	
ચીનનો સાક્ષરવર્ગ	૧૩૦	ચીનનું સુંદર દૃષ્ટાંત	૪૭૭
અનેકેશ્વરવાદમાં શ્રદ્ધા	૧૩૧	ચીની યાત્રાળુ હુએનસંગની	
ગૌદમ્ માટે પગ બાંધવાનો		મેવા	૪૮૦
રિવાજ	૧૩૬		

પાપના પ્રકાર દિવ્ય અને ઐહિક ૨૦૨	તપશ્ચર્યાદ્વારા આત્મશુદ્ધિ ૨૧૬
પાપમોચન માટે ઉપાસના ૨૦૨	ઉપપત્તીનો પ્રેમ ૩૨૦
સ્મરણુચિન્ત્ન સાચવવાના રિવાજ ૨૦૬	વર્તમાન જાપાનનો રાષ્ટ્ર માટેનો આદર્શ ૨૨૨
પિતૃભક્તિ, સ્વામિભક્તિ ૨૦૭	જાપાની કહેવતો ૨૨૩-૨૭
શિન્ટોનું નીતિશાસ્ત્ર ૨૧૩	જાપાનના બૌદ્ધ ધર્મમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ૪૭૪

પાપ-દુ ખનું મૂળ	૨૫૨
પવિત્ર જીવન જગતને સ્વર્ગ	
બનાવે છે	૨૫૨
પ્રભુ ॥ કામદાનું પાલન સુખ	
આપે છે	૨૫૩
શંકા સમાધાનની પ્રશ્ન-	
પદ્ધતિ	૨૫૮
સૌકેટિસ	૨૫૭
ની ક્ષમા	૨૬૦
ની કીર્તિ	૨૬૦
પ્લેટોના સંવાદો	૨૬૧
પ્લેટોનું 'પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્ય'	૨૬૩
પ્લેટોનું જીવન ઇતર	૨૬૨
પ્લેટોના શિક્ષણક્રમ	૨૬૫
સંજાતીય પ્રેમની જાગી	
ભૂમિકા	૨૭૩
પ્રજ્ઞસત્તાકના સત્તાધારીઓ	૨૬૪
આદર્શ રાજ્યના ત્રણ વર્ગ:	
સૈનિકો, વેપારીઓ	
અને અમલદારો	૨૬૫
પ્લેટોએ ગુલામી કેમ મંજૂર	
શાળી ?	૨૬૬
એથેન્સમાં ગુલામો પ્રત્યે	
વર્તન	૨૬૬
ક્રિસ્ટીયનીના અર્થ	૨૬૭
શાહીનાદનું તત્ત્વ	૨૬૮

ગુલામી પ્રત્યે ક્રીશ્ચિયન વલણ	૨૬૯
ક્રીસ્ટનો સારકૃતિક શબ્દો	૨૭૪
'સ્ટોઇક' અથવા સંયમ-	
પ્રધાન તત્ત્વશાસ્ત્રીઓ	૨૭૫
પુણ્યપાપની સમજ	૨૭૭
એપિક્યુરસનો સંસ્કારી	
સંયમનો સિદ્ધાંત	૨૭૮
ક્રીશ્ચિયન સંજ્ઞાધી વલણ	૨૮૦
વારાંગનાની મૈત્રી	૨૮૧
એથેન્સની સ્ત્રીઓ	૨૮૧
જાતીય કુટુંબલ	૨૮૧
કુટુંબ અને દેશની સેના,	
નિષ્કામ કર્મનો	
અભાવ	૨૮૨
પાપ અને પુનર્જન્મ	૨૮૩
અનેકપત્નીત્વનો એકરાત	૨૮૬
હિત્તવો અને કલાનો આનંદ	૨૮૫
સ્પાર્ટનોનું કર્તવ્યભાન	૨૮૨
સત્ અને અસત્	૩૧૪
સુપ્રજન માટે નિયમન	૩૧૭
વેશ્યાવૃત્તિ	૩૨૪
ક્રીશ્ચિયનો નિરાશાવાદ	૩૨૬
ક્રીક અને દિગ્બૂમત	
સરખામણી	૩૬૫
સાહસિક ક્રીક	૩૬૯
ક્રીક ધર્મતત્ત્વોનો ખિસ્તી-	
ધર્મમાં સમાવેશ	૪૨૨

[૬]

યાહુદીના ધર્મ

વાસનાત્યાગ સંબંધી મત	૧૬	પશ્ચાતાપથી શુદ્ધિમાં માન્યતા	૩૪૩
સેમાઇટ પ્રજા		પયગમ્બર ઇસાઈ	૩૫૦
ધર્મનું લાક્ષણિક તત્વ,		ઈસાઈની ભવિષ્યવાણી	૩૫૦
ધર્માન્વિતા અને		ઇશ્વરનું સ્વરૂપ, ન્યાયી	
અસહિષ્ણુતા	૩૩૦	છતાં દયાળુ	૩૫૧
યહવા (મોક્ષદાતા)ની પૂજા	૩૩૧	ધર્મમંદિરની સ્થાપના	૩૫૪
‘જૂનો કરાર’નું ધર્મપુસ્તક	૩૩૩	સ્તવનો અને સ્તોત્રો	૩૫૪
હિથૂ દેવોને પણ રાગદ્વેષ ?	૩૩૩	ધર્મ અને નીતિ, સમાજના	
સમાજ જીવન	૩૩૪		

અવતારી પુરુષના શુભો,	
સત્ય, મૌન્ય અને	
સંજ્ઞાતા	૩૬૮
પ્રભુકૃપાની યાચના	૯૧
ધર્મરત્નો ૩૨ રાખવો	૩૯૭

દિલ્હીઓની પરમત-અસ-	
દિલ્હીતા	૬૦૦
સર્વેશ્વરવાદની અસર	૪૦૦
દિલ્હી અને ખ્રિસ્તી મતોનો	
સમન્વય	૪૦૬
દિલ્હી પયગંબરો	૨૪૩

[૭]

ખ્રિસ્તીના ધર્મ

ધસુ ખ્રિસ્ત અને છુદ્ધ	૫૫
ધસુ ખ્રિસ્તની અવસાન ઘડી	૬૦
ધસુનાં છેલ્લાં વચન	૬૦
ખ્રિસ્તી સાધુની માનવસેવા	૧૨૧
જાપાન ઉપર ખ્રિસ્તી	
ધર્મનો અસર	૧૯૨
ખ્રિસ્તી ધર્મના દેલાવાથી	
જાપાનમાં થયેલા સાત	
મોટા ફેરફાર	૧૯૫-૯૭
‘ક્રોસ’નું નીતિ શિક્ષણ	૨૦૦
પયગંબર ધસાઇનું કાર્ય	૩૫૦
ધસુની ભવિષ્યવાણી	૩૫૦
સેવા ધર્મનો ખ્રિસ્તી ઉપદેશ	૩૬૭
ધસુનું જીવન, પૂર્વ પશ્ચિમ-	
ની સંયોગી કડી	૩૬૭
જેઠુસભેમ તીર્થ તરીકે	૩૯૯
ધસુ, પુરુષોત્તમ છે	૪૦૧

‘ગોસ્પેલ’ (ધર્મગ્રંથ) માં	
વર્ણવેલા ધસુ ખ્રિસ્ત	૪૦૧
ધસુના સિદ્ધાંતોનું સર્વ-	
માન્યપણું	૪૦૨
‘પવિત્ર પરનો ધર્મોપદેશ’	૪૦૨
સાચો ‘ખ્રિસ્તી’	૪૦૩
ખ્રિસ્તી સંતોનો જીવન	
સુવાસ	૪૦૪
કહેવાતું ‘ખ્રિસ્ત જગત’	૪૦૪
ધસુનાં પ્રાચીનિક વચનો	૪૦૫
નવા સ્વરૂપમાં કહેલી જૂની	
વાતો	૪૦૬
ખ્રિસ્તનું તત્ત્વજ્ઞાન અને	
ભક્તિ	૪૦૭
ખ્રિસ્તી ધર્મના વિશિષ્ટ	
શબ્દો	૪૦૮
આચાર વિચારની એકતા	૪૧૦

‘ધર્મરતા બાલક’ નું નિષ્ણા-	
લક્ષ વર્તન	૪૧૪
ધર્મના લક્ષ જીવનનો	
નિર્મળ આદર્શ	૪૧૫
ધર્મની અનુકરણ દષ્ટિ	૪૧૭
ધર્મની અવેર દષ્ટિ	૪૧૮
ધર્મનો ‘ગ્રેમધર્મ’	૪૨૦
સેવાભાવનું અચળ મત	૪૨૧
ગ્રીક અને હિંદુ ધર્મ-	
તત્ત્વોનો ખ્રિસ્તી ધર્મમાં	
સમાવેશ	૨૭૧, ૪૨૨
ધર્મ, ઐતિહાસિક વ્યક્તિ	
તરીકે	૪૨૩
ધર્મની નમ્રતા	૪૨૪
‘અંત-કરણનો અવાજ’	૪૨૪
ખ્રિસ્તીધર્મ રાજકીય મતો-	
થી પર છે	૪૨૬
ધર્મની તત્ત્વચર્ચા	૪૩૦
પ્રાર્થનાનું રહસ્ય	૪૩૨

ખ્રિસ્તીઓની પરમત-	
અસહિષ્ણુતા	૪૩૩
ધર્મને બદલે ખૂન	૪૩૩
ધર્મ અને ધર્મના ધર્મમાં	
અંતર	૪૩૩
આજનો ખ્રિસ્તીધર્મ	૪
દેવળની નીતિમાં વ્યક્તિ-	
સ્વાતંત્ર્ય	૪૩૬
ખ્રિસ્તીધર્મનું રહસ્ય	૪૩૮
રવિવારે જખમ ફાવવાનું	
થઈ શકે ?	૪૪૩
ખોવાયેલા સિંછા માટે થતી	
ચિંતાનું દર્શાવ	૪૪૫
ભગલ છોકરાનું દર્શાવ	૪૪૫
ખોવાયેલાં પ્રત્યે અનુકરણ	૪૪૬
ધર્મનો સર્વાત્મભાવ	૪૬૦
દ્રાક્ષલતા અને ખેડૂતનું	
દર્શાવ	૪૬૧
ખ્રિસ્તીની માન્યતાઓ	૪૬૮
ખ્રિસ્તીધર્મમાં સ્ત્રીનું સ્થાન	૪૭૩
ખ્રિસ્તી સ્વર્ગમાં સ્ત્રી છે	૪૭૪

ઈસ્લામ પ્રમાણે પયગમ્બરનું
સ્થાન ૪૭૨
સ્ત્રી સંબંધી ઈસ્લામ મત ૪૭૩
બાળક સંબંધી ઈસ્લામ મત ૪૭૫
બાલક સંબંધી જરથોસ્તી મત ૪૭૫
ઈસ્લામ પ્રમાણે સંતતિનું
મહત્ત્વ ૪૭૬

જરથોસ્તી ધર્મ પ્રમાણે
ગૃહસ્થાશ્રમનું ગૌરવ ૪૭૫
મૂર્તિપૂજા સંબંધી ઈસ્લામ
મત ૪૭૮
નમાઝ અને પ્રાર્થના ૪૭૯

